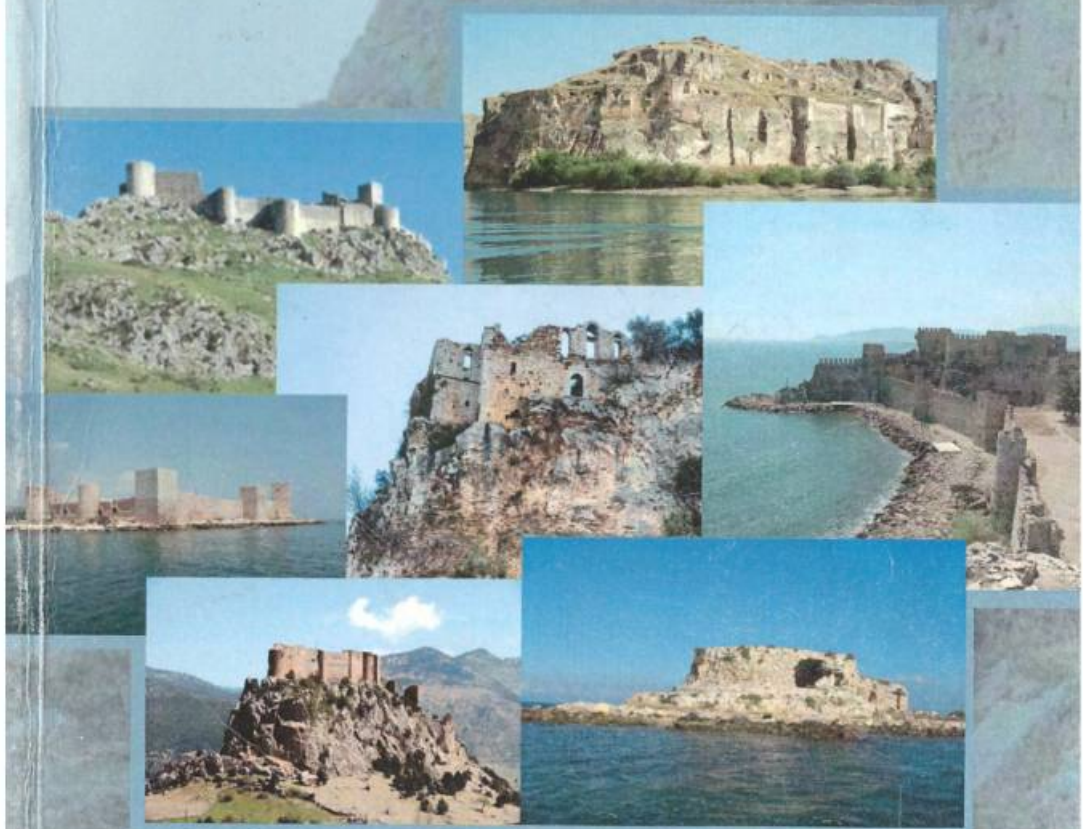

ՌՈՒԲԵՆ ԳԱՄՊԱՐՅԱՆ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԵՎ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

9-31

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՌՈՒԲԵՆ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԵՎ

5015

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԽԻԱՆ
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

95

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES

95

Signature

ԵՐԵՎԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
2013

ՀՏԴ- 941(479.25)

ԳՄԴ- 63.3 (22)

Գ 316

Երաշխավորվել է հրատարակության ՀՀ ԳԱԱ պատմության
ինստիտուտի գիտական խորհուրդի որոշմամբ

Խմբագիր՝ Ռուբեն Սահակյան

Ռուբեն Գասպարյան

Գ 316 Հոդվածների և հրապարակումների ժողովածու/ Գասպարյան Ռուբեն - Եր.:
Պատմության ինստիտուտ, 2013. – 344 էջ:

Ներկայացվող ժողովածուն ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի առաջա-
տար գիտաշխատող, պ.գ.թ. Ռուբեն Հենրիկի Գասպարյանի (1962–2013 թթ.)
Կիլիկիայի հայության պատմության վերաբերող գիտական հոդվածների ընտ-
րանին է, որոնք տպագրվել են պատմաբանի գիտական գործունեության տար-
բեր տարիների ընթացքում: Հոդվածները և նյութերը գրվել են Հայաստանի և
Ռուսաստանի արխիվային վավերագրերի, հայ և օտար աղբյուրների, պատ-
մագիտական գրականության հիման վրա, որոնցում լուսաբանվում է կիլի-
կիահայության XIX վերջի և XX դարի սկզբի ողբերգական պատմությունը:
Ուսումնասիրվել են Աբդուլ Համիդ II-ի, երիտթուրքական կառավարության ու
նրանց քաղաքական գործելակերպի ժառանգորդ Մ. Քեմալի հայաջինջ քա-
ղաքականությունը: Ներկայացված են Կիլիկիայի սոցիալ-տնտեսական կյան-
քը, ազգային կուսակցությունների գործունեությունը, 1909 թ. կոտորածները,
1915–1916 թթ. Մեծ եղեռնը, 1918–1921 թթ. իրադարձությունները:

Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվել կիլիկիահայության մղած
ինքնապաշտպանական մարտերին, հերոսական մաքառումներին:

Գիրքը նախատեսված է մասնագետների և ընթերցող լայն շրջանակների
համար:

ՀՏԴ- 941(479.25)

ԳՄԴ- 63.3 (22)

ISBN 978-99941-73-81-5

© Պատմության ինստիտուտ, 2013

ՌՈՒԲԵՆ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

Կյանքի 51-րդ տարում, ուժերի ամենածաղկուն շրջանում, տեական ու ծանր հիվանդությունից հետո իր մահկանացուն կնքեց ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Նոր պատմության բաժնի առաջատար գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու, առաջին դասի խորհրդական Ռուբեն Հենրիկի Գասպարյանը: Ծնվել է մտավորականի ընտանիքում: Արմատները գալիս են Լոռուց ու Վանից:

1979 թ. Ռ. Գասպարյանն ավարտելով Երևանի Ե. Չաբենցի անվան թիվ 67 միջնակարգ դպրոցը՝ ընդունվում է Խ. Աբովյանի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտի պատմա-աշխարհագրական ֆակուլտետի պատմության և մանկավարժության բաժինը, որն ավարտում է գերազանցությամբ 1984 թ.: ստանալով պատմության և հասարակագիտության ուսուցչի, դաստիարակչական աշխատանքների մեթոդիստի որակավորում: Նշեմք, որ ուսումնառության տարիները նա զուգակցել է մանկավարժական գործունեությամբ՝ Ծաղկաձորի ամառային պիտներական նամբարներում:

1934 թ. մինչև 1989 թ. աշխատել է Աբովյանի շրջանի (այժմ Կոտայքի մարզ) Ակունք գյուղի միջնակարգ դպրոցում՝ որպես պատմության ուսուցիչ: Նույն թվականին ընդունվել է Հայաստանի ԳԱ պատմության ինստիտուտի ասպիրանտուրան (հեռակա): Որպես թեկնածուական թեզ հաստատվել է «Կիլիկիայի հայության սոցիալ-ֆաղափական կյանքը 1900-1921 թթ.» թեման: Ատենախոսության գիտական ղեկավարն էր պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Հայկազ Պողոսյանը:

1989 թ. մինչև 1996 թ. դասավանդել է Երևանի թիվ 57 միջնակարգ դպրոցում որպես պատմության և հասարակագիտության ուսուցիչ: Այդ ընթացքում գիտական հետազոտություններ է կատարել ոչ միայն Հայաստանի, այլև Ռուսաստանի՝ Մոսկվայի արխիվներում: Բացի անգլերենից ինքնուրույն ուսումնասիրելով՝ տիրապետել է ֆրանսերենին: Վերջինս կարևոր էր, քանի որ Կիլիկիայի հայության պատմությունը լուսաբանող աղբյուրների ու գրականության զգալի մասը ֆրանսերեն էր:

1936 թ. հանդես է գալիս «Աղանայի կոտորածները» գեկուցումով Հայաստանի ԳԱ-ի պատմության ինստիտուտի երիտասարդ գիտաշխատողների XX գիտական նստաշրջանում: Ռ. Գասպարյանը ներկաներին

գարմացրեց իր հետազոտական կարողություններով ու հմտություններով՝ շրջանառության մեջ դնելով նորահայտ աղբյուրներ: Իր զեկուցումը նա հետագայում տպագրեց «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» հանդեսում: Հոգիվածում, ի տարբերություն մի շարք պատմաբանների, երիտասարդ հետազոտողը, բնական թագմաթիվ արխիվային վավերագրեր, հայ և օտար ականատեսների վկայությունները, առկա պատմագիտական գրականությունը և մամուլը, եզրակացրեց. «Ազամայի կոտորածները կազմակերպվել ու ղեկավարվել են երիտթուրքերի կողմից՝ մասնակցությամբ հին վարչակարգի պաշտոնյաների: Հայաչինջ ծրագրերի իրականացման գործում «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ձգտումները համընկնում են համիդյան ուժերի պաշտոնյաների նպատակների հետ»²:

1988-91 թթ. բուռն տարիներ էին: 1988 թ. փետրվարին սկսվում է Արցախյան ազատագրական շարժումը: Կրկին հայությունն ապրեց ազգային զարթոնք: Ինչպես հայության նկատմամբ մեծամասնությունը, Ռ. Գասպարյանը ևս չմնաց դիտորդի դերում, մասնակցեց ցույցերին ու համրահավաքներին, Արցախի համար զանազան իրերի, գրականության և այլ պարագաների հայթայթմանը: Ռ. Գասպարյանը վաղուց ավարտել էր թեկնածուական ատենախոսությունը, սակայն, ինչպես նշեցինք, Արցախյան ազատամարտը հարկադրեց մի կողմ դնել գիտական գործերի վրա սխտեմատիկ աշխատելը ու հարյուր հազարավոր հայերի նման մասնակցել Արցախյան շարժմանը:

1991 թ. Ռ. Գասպարյանը պաշտպանում է թեկնածուական ատենախոսություն «Կիլիկիայի հայության սոցիալ-ֆազաական կյանքը 1900-1921 թթ.» թեմայով և նրան շնորհվում է պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան:

Նույն թվականին աշխատանքի է ընդունվում ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Նոր պատմության բաժին որպես գիտաշխատող, 1991 թ. մինչև 1997 թ. վարում է նույն հաստատության երիտասարդ գիտաշխատողների խորհուրդը, իսկ 1995 թ. մինչև 1999 թ.՝ նույն հաստատության գիտական ֆարտուղարի պաշտոնը:

¹ Գասպարյան Ռ. Հ., Աղանայի 1909 թ. կոտորածները, ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, 1990, N 4, էջ 24-35:

² Նույն տեղում, էջ 35:

1999 թ. մինչև 2009 թ. վարում է ՀՀ Կրթության և գիտության նախարարության Բարձրագույն կրթության, ապա նախարարության աշխատակազմի բարձրագույն մասնագիտական կրթության, նախարարության աշխատակազմի բարձրագույն և հետազոտական կրթության վարչության պետի պաշտոնը: Համատեղության կարգով դասավանդել է Երևանի պետական համալսարանի մագիստրատուրայում:

2009 թ. կրկին աշխատանքի է անցնում ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Նոր պատմության բաժնում, իսկ 2010 թ. հուլիսի 1-ից մինչև 2011 թ. հունիս ղեկավարել է ինստիտուտի Հայկական հարցի և հայոց ցեղասպանության պատմության բաժինը: Նույն ամսից տեղափոխվում է Նոր պատմության բաժին, որտեղ աշխատում է մինչև իր վախճանվելը: Ավարտել է ին մոտենում գիտնականի դոկտորական ատենախոսության վրա կատարած աշխատանքները, սակայն ծանր հիվանդությունը թույլ չտվեց Ռ. Գասպարյանին ավարտել հասցնել ուսումնասիրությունը: ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտը նախատեսում է 2015 թ. համապատասխան աշխատանքներ կատարելուց հետո հրատարակել հետազոտությունը:

1991 թ. Հայաստանի անկախությունը վերականգնելուց հետո անհրաժեշտ էր միջնակարգ դպրոցն ապահովել նոր դասագրքերով, որտեղ նշմարտացի կարտացուցիչ էր Հայոց պատմությունը: Խորհրդային տարիներին Հայաստանի դպրոցներում «Հայ ժողովրդի պատմություն» առարկան անցնում էին խիստ սահմանափակ ծավալով ու համապատասխան զաղափարական պարտադրանքներով: Հարկավ, խորհրդային շրջանում դասագրքերի հեղինակները հարկադրված էին ընդունել այն ժամանակ իշխող կոմունիստական կուսակցության զաղափարական պարտադրանքները:

Հասարակությունը կարող էր Հայոց պատմության նշմարտացի լուսարանման: Այդ էր պատմադր, որ մամուլն իր էջերը տրամադրում էր պատմաբանների, գրականագետների, հասարակական գործիչների, որոնք իրենց հողվածներով ժողովրդին ներկայացնում էին հայրենի պատմության տարբեր ժամանակաշրջանները: Հատկապես մեծ էր հետաքրքրությունը ազգային կուսակցությունների, ազատագրական շարժման, ցեղասպանության տարիներին հայ բնակչության դիմադրության օրինակների հանդեպ: Անհրաժեշտ էր հասարակությանը ոգևորել հայության հերոսական պատմության տարբեր դրվագներով: Զպետ է մոռանալ, որ 1989-1991 թթ. Հայաստանի սահմանամերձ բնակավայրերը պաշտպանող և Արցախում մարտնչող ազատամարտիկը պետք է էլ ավելի փառատեղյակ

լինել իր պատմությանը, գիտակցել, թե ինչի համար է մարտնչում: Զանգվածային լրատվական միջոցները՝ ռադիոն, մամուլն ու հեռուստատեսությունն արագ արձագանքեցին ու սկսեցին հրատարակել տարաբնույթ հոգիվածներ ու եթեր սփռել հեռուստա-ռադիո հաղորդումներ: Քառի որ դեռևս հրապարակի վրա չկար միջնակարգ դպրոցի «Հայոց պատմության» նոր դասագիրք, ուսուցիչներն իրենց դասավանդումների ընթացքում լայնորեն օգտագործում էին այդ հրապարակումները: Նման հեղինակներից էր Ռուբեն Գասպարյանը: Պատահական չէ, որ նա իր հոգիվածը հրապարակում է հանրապետության Լուսավորության նախարարության «Մայրենի» ամսագրում, որը նվիրված էր 1915 թ. Մուսա լեռան վրա հայության 40-օրյա մահառմանը³:

1992 թ., երբ հայ-ադրբեջանական սահմանում ու Լեռնային Ղարաբաղում տեղի էին ունենում կատաղի մարտեր, «Ազատամարտ» պարբերականի ապրիլյան համարում տպագրվում է պատմաբանի «Ինքնապաշտպանական մարտերը Կիլիկիայում» հոդվածը⁴:

Ռ. Գասպարյանը մամուլում շարունակեց ազատագրական թեմաների վերաբերյալ իր հրապարակումները, որոնք գիտահանրամատչելի բնույթ ունեին ու նպատակամղված էին ոչ միայն Հայաստանի, այլև սփյուռքի հայությանը ծանոթացնել մեր պատմության կարևորագույն դրվագներից մեկի՝ Կիլիկիայի հայության մահառմանը:

1992 թ. հոկտեմբերի 20-ին ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում հրավիրվում է գիտական խորհրդի ընդլայնված նստաշրջան՝ նվիրված Զեյթունի 1862 թ. ապստամբության 130-ամյակին: Նստաշրջանին մասնակցում էին նաև «Զեյթուն» հայրենակցական կրթամշակութային միության անդամները: Ի թիվս այլոց զեկուցումով հանդես եկավ Ռ. Գասպարյանը՝ ներկայացնելով Կիլիկիայի 1919-1921 թթ. իրադարձությունները: Անդրադառնալով Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում ու հետո Կիլիկիային վերաբերող պայմանագրերին, Ռ. Գասպարյանը վերլուծեց Անտանտի երկրների, առավելապես Ֆրանսիայի երկդիմի քաղաքականությունը Կիլիկիայի, մասնավորապես Կիլիկիա-հայության պապայի հարցում: Նա կրկին փաստեց երիտթուրքերի ու քաղաքականների քաղաքական գործելակերպի ժառանգական կապը: Պատմաբանը վերլուծելով հետագա

³ Տե՛ս Մուսա լեռ. հերոսական օրեր, «Մայրենի», Երևան, 1991, N 4-5, էջ 121-123:

⁴ Տե՛ս Ինքնապաշտպանական մարտերը Կիլիկիայում, «Ազատամարտ» (Բացառիկ), 1992, 24 ապրիլի, էջ 6-9:

գործողությունները, նշեց, որ ողջ մնացած զեյթունցիներն «իրենց փրկությամբ պարտական էին հիրավի հերոսական ինքնապաշտպանական մարտերին»⁵: Այս միտքը կարմիր գծի նման մշտապես տեղ էր գտնում նրա բոլոր ուսումնասիրություններում, հեռուստա-ռադիո ելույթներում, մամուլին տված հարցազրույցներում, գիտական նստաշրջաններում:

1995 թ. տպագրվում է *Судебный процесс Талаат-паши. Стенографический отчёт. Под редакцией проф. С. С. Степаняна. Перевод с немецкого З. Г. Назикяна. Издательство "Феникс", М., 1992, 269 с.* գիրքը: «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» խմբագիր ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյանի առաջարկությամբ աշխատության ուսերեն օրինակը գրախոսում են պ.գ.թեկնածուներ Ռուբեն Գասպարյանը և Ռ. Սահակյանը: Վերլուծելով աշխատությունը, գրախոսները ընդգծում են այն լուրջ փաստարկեր, որ վրիժառու Սողոմոն Թեխլիբյանը արդարացվել է գերմանական դատարանում. դա 1919 թ. Կ. Պոլսի Ռազմական ատյանի վճիռն է, որով հեռակա կարգով մահվան էին դատապարտվել երիտթուրք մի շարք պարագլուխներ, այդ թվում Թալեաթ փաշան⁶: Բարձր գնահատելով ուսերենն առաջարանի հեղինակ՝ պ.գ.թ., պրոֆեսոր Ս. Ս. Ստեփանյանի կատարած աշխատանքը, միաժամանակ հարգարժան գիտնականի ուշադրությունն են հրավիրում առաջարկում տեղ գտած մի շարք թերությունների և աննշտությունների վրա⁷:

1992-1993 թթ. Հայաստանի Հանրապետությունը գտնվում էր սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական ծանր կացության մեջ: Շարունակվում էր պատերազմը Ղարաբաղում: Նորանկախ Հայաստանի կառավարությունն ուղիներ էր որոնում հանրապետության վիճակը քարելավելու, որը հանդիպում էր կլանային խմբավորումների դիմադրությանը: Վերջիններս սկսել էին հանրապետության տնտեսության համար պայքար ու բնակչության մի մասի մոտ առաջացել էին հոռետեսական տրամադրություններ: Հենց 1993 թ. «Ազատամարտի» «Միտք» հավելվածում Ռ. Գասպարյանը տպագրում է «Կիլիկիո ինքնավարության հռչակումը 1920 թ. օգոստոսի 4-ին» հոդվածը, ասես կոչ անելով հայրենակիցներին պա-

⁵ Ռ. Հ. Գասպարյան, Ռ. Օ. Սահակյան, Նստաշրջան նվիրված Զեյթունի 1862 թ. Ապստամբության 130-ամյակին, ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, 1993, N 1, էջ 164-165:

⁶ Տե՛ս Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան, 1995, N 1, էջ 236-238:

⁷ Նույն տեղում, էջ 238:

տմական օրինակի վրա գիտակցել, թե ինչ է նշանակում ինքնավարության կորուստը ու ինչ ահավոր հետևանքներ այն կարող է ունենալ⁸:

Նույն թվականին գիտնականը հրատարակում է հոդված նվիրված 1915-1916 թթ. Կիլիկիայում երիտթուրքների կողմից հայերի նկատմամբ իրականացված կոտորածներին⁹: Ռ. Գասպարյանը վերլուծում է հայերի ցեղասպանության պատճառները ու Կիլիկիայի հայության օրինակով ցույց է տալիս կոտորածների ու տեղահանության ընթացքն ու հետևանքները: Նա առանձնացնում է այն փաստը, որ օսմանյան իշխանությունները հայերի զանգվածային բռնագաղթը սկսում են Կիլիկիայից, որին հաջորդում է Արևմտյան Հայաստանը: Ռ. Գասպարյանը բացահայտում է երիտթուրքների այդ ֆայլը. նրանք երկյուղում էին Զեյթունից, որի ագատաբազմ ու մարտնչող հայ բնակչությունը անպայման կդիմադրեր, ինչը կստիպեր օսմանյան կառավարությանը կանոնավոր բանակի զորամասեր ուղղել հայերի դեմ¹⁰: Ջանազան հնարքներ կիրառելով թուրքերին հաջողվում է իրականացնել Զեյթունի պարպումը: Ռ. Գասպարյանը նկարագրելով դաժանությունները, ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրում է մի խումբ գեյթուցիների կողմից իրականացված դիմադրությանը, որը գլխավորել է Նուրաջիսարիյանը (Ենիտունյան)¹¹:

1993 թ. ՀՀ լուսավորության նախարարությունը որոշում է ընդունում մինչև մեր դասագրքերի լույս ընծայումը հրատարակել նյութերի ժողովածու միջնակարգ դպրոցների IX դասարանի աշակերտների համար: Այն նպատակ ուներ նորոգել՝ նշմարագիտորեն լուսաբանել 1900-1939 թթ. մեր ժողովրդի պատմության խիստ բարդ ժամանակաշրջանի մի շարք հանգուցային հարցեր և դրանով իսկ նպաստել IX դասարանի աշակերտների և պատմության ուսուցիչների գիտելիքների հարստացմանը և մեր դասագրքի ստեղծմանը: Պատահական չէին ընտրված նաև թվականները: Բանն այն է, որ հատկապես 1917-1920 ու 1921-1940 թթ. պատմությունը լուսաբանող պատմագիտական աշխատություններում ըստ ամենայնի չեն զննատվել Հայաստանում խորհրդային կարգերի և կոմունի-

ստական կուսակցության արողջատիրության հաստատման, գյուղատնտեսության հարկադրական կոլեկտիվացման, արդյունաբերության չարդարացված արագացրած զարգացումը, անհատի պաշտամունքը, զանգվածային բռնությունների ծավալումը: Միաժամանակ ժողովածուի հեղինակները չեն անտեսում այն դրականը, որ եղել է նախորդ տարիներին հրատարակված աշխատություններում:

ԳԱ. պատմության ինստիտուտի մի խումբ աշխատակիցներ ՀՀ ԳԱ քոթակից անդամ, հետազայում ակադեմիկոս Հրանտ Ավետիսյանի գլխավորությամբ միջնակարգ հանրակրթական դպրոցի համար նախապատրաստում են նյութերի ժողովածու¹²: Ռ. Գասպարյանը շարադրում է «Արևմտյան Հայաստանը XX դարի սկզբին» գլուխը: Նա ներկայացնում է երկրի տնտեսությունը, ազգային-ազատագրական շարժումները 1900-1908 թթ., Հայկական հարցը 1912-1914 թթ. և այլն¹³:

Ջեռնարկը տպագրության հանձնելուց հետո առաջարկվում է ՀՀ ԳԱԱ. պատմության ինստիտուտին շտապ աշխատանքներ սկսել միջնակարգ դպրոցի V-VIII դասարանների համար նախապատրաստել մեր դասագրքեր: ՀՀ ԳԱԱ. ակադեմիկոս Վլադիմիր Բարխուդարյանի ղեկավարությամբ ստեղծվում է հեղինակային կոլեկտիվ, որտեղ ընդգրկվում են հանրապետության լավագույն ուժերը: Ռուբեն Գասպարյանին ու Ռ. Սահակյանին հանձնարարվում է կազմել դասագրքերի մեթոդական ապարատը՝ հարցերն ու առաջադրանքները և գլուխների ամփոփումները¹⁴: Վերջինս նորոգյ էր ու դրական ընդունվեց մանկավարժների և աշակերտների կողմից: 2013 թ. վերահրատարակված VIII դասարանի համար նախատեսված դասագրքում Ռ. Գասպարյանը հեղինակել է թեմա IX-ը՝ «Արևմտահայության կոտորածները և ինքնապաշտպանական մարտերը 1890-ական թվականներին»:

2003 թ. Ռ. Գասպարյանը մասնակցում է «Հայ եկեղեցու պատմություն» (8-րդ դասարանի համար) դասագրքի ստեղծմանը՝ խմբագրությամբ Պ. Հովհաննիսյանի և Արթուր Բախկոպոս Մկրտչյանի, շարադրելով 8-ից 15-րդ պարագրաֆները (էջ 35-63):

⁸ Տե՛ս Կիլիկիո ինքնավարության հռչակումը 1920 թ. օգոստոսի 4-ին, «Միտք», Երևան, 1993, N 4, էջ 11-13:

⁹ Հայերի ցեղասպանությունը Կիլիկիայում 1915-1916 թթ., ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1993, N 1, էջ 41-52:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 42-43:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 45-46:

¹² Հայոց պատմություն: 1900-1939 թթ.: Նյութեր 9-րդ դասարանի համար, Երևան, Լույս, 1993, 272 էջ:

¹³ Նույն տեղում, էջ 36-73:

¹⁴ Տե՛ս Հայոց պատմություն, Դասագիրք 5-րդ, 6-րդ, 7-րդ ու 8-րդ դասարանների համար: Վ. Բարխուդարյանի խմբագրությամբ: 1993 թ. առաջին հրատարակությունից հետո դասագրքերը վերահրատարակվել են 1995, 1997, 2000, 2003, 2005 և 2013 թվականներին:

ՀՀ պաշտպանության նախարարությունը հիմնում է «Հայկական բանակ» ամսագիրը, որն ունի ռազմական պատմությանը նվիրված բաժին: Ամերիկայում էր հայ սպաներին ու զինվորներին, ինչպես նաև արտասահմանի մասնագետներին՝ ռազմական պատմաբաններին ու զինծառայողներին ներկայացնել ոչ միայն բանակաշինության հետ կապված խնդիրները և լուծման եղանակները, այլև հայոց ռազմավարության, ռազմական գործիչների կյանքն ու գործունեությունը, հայդուկային շարժումները՝ նրա նվիրյալներին, հայդուկային պայքարի մարտավարությունը և այլ խնդիրներ: Ուստի Հայաստանի պատմաբաններին առաջարկվում է գիտական ուսումնասիրություններ ներկայացնել, որտեղ կլուսաբանվեն հայոց ռազմավարության և ազգային-ազատագրական պայքարի պատմության տարբեր փուլերը: Ռ. Գասպարյանը ամսագրի խմբագրությանն է ներկայացնում հայ զինվորականությանը սակավ հայտնի Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ֆրանսիական զորքի կազմում գործած Հայկական կամ Արևելյան լեգեոնի ստեղծման պատմությունը և նրա միջոցով մարտական գործողությունները լուսաբանող ծավալուն ու փաստառատ հոդվածը, որը գրվել է ոչ միայն հայկական, այլև ֆրանսիական աղբյուրների ու պատմագիտական գրականության հիման վրա¹⁵:

Պատմաբանը նշում է, որ անդամագրվելով լեգեոնին հայերը հույս ունեին, որ ֆրանսիական իշխանությունները, հավատարիմ իրենց խոստմանը, Կիլիկիային կտան անկախություն կամ ինքնավարություն: Առաջիններից լեգեոնին անդամագրվում են «Մուսա լեռան ահեղ մարտերում ռազմական փորձ և իմացություն ձեռք բերած հայ կամավորները»¹⁶:

Ռ. Գասպարյանը ցավով նշում է, որ «Ժամանակի մի շարք անհեռատես քաղաքական գործիչներ ընկալեցին որպես Ֆրանսիայի հովանավորությամբ Կիլիկիայի ազատագրության և անկախության սկիզբ՝ չնկատելով կամ չնկատելու տալով մեծ տերությունների քաղաքականությանը ներդրությունը»¹⁷: Թվում էր թե պատմաբանը պետք է կանգ առներ գլխավորապես մարտական գործողությունների ընթացքում հայ լեգեոնականների քաղաքականություններին ու հերոսություններին, սակայն, գի-

տնականը նպատակ ուներ ցույց տալ, որ հայոց զինուժը շատ և շատ նակատամարտերում ու առանձին մարտերում կարողացել է հաղթանակել, սակայն ժամանակի հզոր տերությունների խարդավամքների պատճառով մարտական հաղթանակը վերածվել է այսպես կոչված «քարոշական հաղթանակի»: 1995 թ. արդեն հնչում էին որոշ քաղաքական շրջանակների հայտարարությունները Արցախի ազատագրված տարածքները վերադարձնելու կոչով: Սա այն նախագուշացումն էր հայ զորականներին, որ երբեք չպետք է խաբվել սին խոստումներով ու ամուր պահել հայ մարտիկի արյան գնով ազատագրված հողը:

Ռ. Գասպարյանը ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրում է մանրուք վազող մի փաստի վրա. «Ի տարբերություն ֆրանսիացի զինվորի, զորացրվելուց կամ վերավորվելուց հետո լեգեոնականը փոխառնություն կամ դադարման ռեժիմ չէր ստանալու»¹⁸: Այս փաստից հստակ երևում էր, որ ֆրանսիական իշխանություններն ինչպիսի վերաբերմունք ունեն տարեկրացիների, մասնավորապես հայերի նկատմամբ:

Պատմաբանը հոգվածի վերջաբանում եզրակացնում է, որ լեգեոնը կատարեց իր պատմական առաքելությունը, մեծապես նպաստելով ռազմական սիրիա-պաղեստինյան ճակատում դաշնակիցների հաղթանակին: Իր «հերոսական պայքարով ի չի դարձրեց կիլիկիահայությանը ամբողջովին բնաջնջելու բնալական ծրագիրը և ապահովեց հայրենակիցների ինչ թե շատ անվտանգ արտագաղթը»¹⁹:

1999 թ. հրատարակվում է Ռուբեն Գասպարյանի մեմագրությունը՝ «Կիլիկիահայությունը 20-րդ դարի սկզբին»²⁰: Պատմաբանը իրավացիորեն նշում է. «Սուլթան Համիդի վարչակարգը վարում էր Կիլիկիան Արևմտյան Հայաստանից տնտեսապես, քաղաքականապես, գաղափարապես անջատելու քաղաքականություն»²¹: Բանն այն է, որ սուլթանն օգտվելով մեծ տերությունների ներդրմի քաղաքականությունից ֆայլեր է ձեռնարկում իրականացնելու Կիլիկիայի հայության մեկուսացումը, ապա ընկալության ֆիզիկական ոչնչացումը: Օսմանյան իշխանությունները լայնորեն օգտագործում են մահմեդական մոլեռանդությունը հայերի նկատմամբ: Այդ նպատակով տեղերում նշանակվում էին համապատաս-

¹⁵ Տե՛ս Ռ. Գասպարյան, Հայկական լեգեոնը (1916-1920 թթ.), Հայկական բանակ, 1996, N 1, էջ 3-15:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 6:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 4:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 5:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 15:

²⁰ Գասպարյան Ռ. Հ., Կիլիկիահայությունը 20-րդ դարի սկզբին, Երևան, Հայագիտակ, 1999, 58 էջ:

²¹ Նույն տեղում, էջ 5:

սխան բնութագիր ունեցող պաշտոնյաներ, ինչպես օրինակ Հալեպի վալի Անիս փաշան: Ռ. Գասպարյանի համոզմամբ, վերը նշվածները վկայում են, որ «...Արդուլ Համիդի կողմից Կիլիկիայում ու հարակից շրջաններում ծրագրված, դանդաղ ու զգույշ կազմակերպվում էին հայկական նոր կոտորածներ»²²:

Արդուլ Համիդ II-ը ձգտում էր իր հսկողության ներքո պահել Կ. Պոլսի ու նրուսահեմի պատրիարքությունները: Ավելին, սուլթանը ձգտում էր հասնել Սսի կաթողիկոսության ինքնավարությանը: Ռ. Գասպարյանը վկայակոչելով Օսմանյան կայսրությունում ուսական ղեկավար Ի. Ջինո-վեի գեկուցագիրը, մեկ անգամ ևս հաստատում է վերը նշվածը²³:

Կրոնական նշումներին զուգընթաց սաստկանում են ազգային հալածանքները: Ռ. Գասպարյանը ընթերցողի ուշադրությունն է հրավիրում է այն փաստի վրա, որ հալածանքները արգելիչ են դառնում ազատագրական շարժումների թուլացմանը: Մասնավորապես Կիլիկիայում այդ աշխատանքներն իրականացնում է Սոցիալ-դեմոկրատական Հնչակյան կուսակցությունը: Պատմաբանը գրում է. «Իր ժամանակի համար և տվյալ իրավիճակում հնչակյանները պատմականորեն առաջադիմական գործունեություն էին ծավալել. նրանք ձգտում էին վառ պահել ազատագրական պայքարի կրակը, կոնկրետ ուղղություն տալ պայքարի ընթացքում ծնվող տարերային շարժումներին ու գաղափարներին»²⁴: Ռ. Գասպարյանը բարձր է գնահատում հնչակյանների գործունեությունը Կիլիկիայում, հատկապես առանձնացնելով նրանց խաղաղաբան դերը 1890-ական թթ. ինքնապաշտպանական կռիվներում: Թվարկելով հնչակյան գործիչներին՝ Աղասի, Ապահ, Մլեհ, Մխո Շահին և ուրիշներ, պատմաբանը փաստում է. «Նրանց ծավալած հայրենամարտ գործունեությունը ցույց տվեց իր պտուղները. 1895-1896 թթ. կոտորածների ժամանակ նրանք զինեցին ժողովրդին և տեղի գործիչների հետ կազմակերպեցին ու ղեկավարեցին Ջեյթունի, Ֆուսուկի, Ջոն-Մարգվանի, Այնթափի, Ուրֆայի, Հանքեի հերոսամարտերը»²⁵:

Կիլիկիայում իր գործունեությունն է ծավալում Հայ Յեղափոխական Դաշնակցությունը: 1898 թ. ՀՅԴ II Ընդհանուր ժողովը հաշվի առնելով

Լեոնային Կիլիկիայի կամ Լեոնավայրի բացառիկ դիրքը, որոշում է այնտեղ հիմնել ղեկավար կենտրոն: Իսկ 1899 թ. III Ընդհանուր ժողովը որոշում է Կիլիկիան ընդունել «որպես Սասնո համարժեք կեդրոնացման վայր»²⁶, հատկացվում է ֆինանսներ, ապա անդամությամբ Հրաչի (Թիրաֆյան) ու Մարի (Միֆայել Տեր-Մարտիրոսյան) կազմվում է Կիլիկիո Պատասխանատու մարմինը:

1904 թ. Կիլիկիա են անցնում Սիմոն Զավարյանը և Խանասորի Վարդանը (Սարգիս Մեհրաբյան): Ռ. Գասպարյանը նշում է. «Սակայն Դաշնակցությանը չի հաջողվում կուսակցական կազմակերպությունների քիչ քանակությամբ ցանց ստեղծել այստեղ»²⁷:

Հասկանալի է, որ օսմանյան իշխանությունները հիմնալի գիտակցում էին Ջեյթունի դերը կիլիկիահայության ազատագրության գործում: Թուրք պաշտոնյաները ենթադրում էին, որ առանձնակի նշումների գործադրումը կարող է հանգեցնել գեթումցիների մարտական ոգու թուլացմանը, սակայն դա ունենում է հակառակ արդյունք՝ հայությունը շարունակում էր իր պայքարը:

Ս. Զավարյանն ուսումնասիրելով Կիլիկիան գալիս է այն եզրակացության, որ բացի Ջեյթունի, Ջոն-Մարգվանի ու Քեսապի հայությունից, մնացած վայրերի հայությունը պատրաստ չէ պայքար մղելու իր ազատագրության համար: Ռ. Գասպարյանը բերելով հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ վերն ասված միտք, չի նսեմացնում Կիլիկիայի մյուս շրջանների հայության դերը: Պատմաբանը փաստում է, որ Կիլիկիայի վիճակը մյուս էր Արևմտյան Հայաստանում ստեղծված իրադրությանը: Նա ներկայացնում էր երկու հատվածներում մյուս իրավիճակի պատճառները: Ռ. Գասպարյանը ընթերցողի ուշադրությունն է հրավիրում այն փաստի վրա, որ օսմանյան կառավարության վարչական բաժանումների ու ֆաղափականության հետևանքով արևմտահայության տարբեր հատվածների միջև ստեղծվել էր անջրպետ: Բացի այդ, հայ ազգային կուսակցությունների անջատ, երբեմն իրարամերձ գործողությունները նպաստավոր «պայմաններ չէր ստեղծում միասնական պայքարի համար: Այսպես, 1906 թ. մայիսին հնչակյան Մեծ Մուրադը (Համարձում Պոլաջյան) հանդես եկավ հայտարարությամբ՝ կոչ անելով հնչակյան ու դաշնակցական կուսակցություններին միասնական նախաձեռնություն պայքարել

²² Նույն տեղում, էջ 6:

²³ Նույն տեղում, էջ 8:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 9:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 15:

²⁶ Գասպարյան Ռ. Հ., Կիլիկիահայությունը, էջ 13-14:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 14:

հարազատ ժողովրդի ազատության համար: Եվ չնայած ազգային ու ֆա-
ղափական բոլոր ուժերն էլ ըմբռնում էին համատեղ պայքարի անհրաժե-
շտությունը, «սակայն մրանց միջև առկա հակամարտությունները խա-
նգարում էին ընդհանուր նպատակով համդեմ գալուստ»²⁸:

Այնուամենայնիվ, Կիլիկիայում սկսում է աշխուժանալ ֆաղափական
պայքարը: Արդուլ Համիդ II-ի վարչակարգը զգալով դա, մախապատրա-
ստություններ է տեսնում 1905-1906 թթ. երկրամասի հայության կոտորածնե-
րն իրականացնելու համար: Սակայն, շնորհիվ նահանգապետ Բահրի փա-
շայի միջամտության, հնարավոր է լինում կանխել սպառնացող ջարդը:

1909 թ. Կիլիկիայի հայության կոտորածի մասին գրվել են բազմա-
թիվ ուսումնասիրություններ, հրատարակվել են հայ և օտար ականա-
տեսների, պատմաբանների վկայություններն ու հետազոտությունները:
Եվ թվում էր թե հնարավոր չէ որևէ մեկ փաստ կամ այլ բաց թողնված
իրադարձություն կամ դեպք վկայակոչել: Ի պատիվ Ռ. Գասպարյանի,
հարկ ենք համարում ընդգծել, որ հեղինակը կարողացել է իմի բերել
առկա պատմագիտական գրականությունը և արխիվային փաստերը ու
եզրակացրել, որ կոտորածները կազմակերպել է այսպես կոչված հին՝
աբդուլհամիդյան և մոր՝ երիտթուրքական կառավարությունը²⁹:

Աշխատությունում առանձին գլուխ է նվիրված 1909 թ. Կիլիկիայի
ինքնապաշտպանական մարտերին³⁰: Ռ. Գասպարյանը պարտադիր է հա-
մարում հայերի դիմադրական կռիվների ուսումնասիրությունը, որոնց
պետք է «առանձնահատուկ տեղ և դեր հատկացնել»³¹: Եվ դա պատահա-
կան չէ: Մեր պատմագրությունում երկար տասնամյակներ գերիշխել է
միայն զանգվածային ջարդերի վկայությունները, սակայն քիչ տեղ է հա-
տկացվել ինքնապաշտպանական մարտերին: Վերջին մի քանի տասնա-
մյակների պատմագիտական գրականությունը սկսել է լուսաբանել այդ
հույժ կարևոր հիմնահարցը մույնպես:

Ռ. Գասպարյանը խորությամբ ու հմտությամբ վերլուծում է Ադա-
նայի, Դյուք-Յուլի, Սահ, Շեյխ-Մուրադի (Շարդեր), Բաղչեի, Հանքեի, Մա-
րաշի և այլ վայրերի հայության զոյամարտերը: Քննարկելով դիմադրա-
կան մարտերը, պատմաբանը եզրակացնում է. «1909 թ. հերոսամարտերը

մեկ անգամ ևս ապացուցեցին, որ թուրքական արյունոտ յաթաղանից
փրկության միակ հույսը գինված, կենաց ու մահու պայքարն է»³²:

Ռ. Գասպարյանն առանձին գլուխ է նվիրել «Կիլիկիա հայության
կրած թվական ու նյութական կորուստների ու ջարդերի կազմակերպի-
չների հարցի շուրջ» հիմնախնդրի լուսաբանմանը³³:

Կիլիկիայի հայության կոտորածներից ամիջապես հետո օսմանյան
իշխանությունները սկսում են կեղծել իրական փաստերն ու իրողություն-
ները՝ գոհին մերկայացնելով որպես հանցագործ: Այդ նպատակի համար
լայնորեն օգտագործել են տարբեր խողովակներ՝ ընդհուպ մինչև արտա-
սահմանի դիվանագիտական մերկայացուցչությունները: Ի դեպ, այս ֆա-
ղափականությունը շարունակվում է նաև մեր օրերում:

Առաջին հերթին օսմանյան իշխանությունները կեղծում են Կիլիկի-
այում բնակվող հայերի թիվը: Քաջը պարզ է: Սրանից հետևում է, որ
գոհների թիվը չի կարող լինել երեսուն հազար, քանի որ երկրամասում
իրբ բնակվում են բառասուն հազար հայեր³⁴: Այս թվերը շարունակ փո-
փոխվում են, սակայն ի վնաս հայերի: Ռ. Գասպարյանի դիպուկ գնահա-
տմամբ. «Փաստերի կեղծման ու խեղաթուրման մոլուցիկ բռնված երի-
տթուրքերը տալիս էին իրարամբոժ տեղեկություններ»³⁵:

Պատմաբանը վկայակոչելով 1909 թ. ապրիլի 12-ի Բեյրութում ուս-
ական հյուպատոս իշխան Գազարինի հեռագիրը դեսպան Ի. Զինովևին,
նշում է, որ սպանված հայերի թիվը հասնում է երեսուն հազարի³⁶:

Սակայն, Ռ. Գասպարյանը համադրելով արխիվային վավերագրերը,
ականատեսների հուշերը, պատմագիտական ուսումնասիրությունները,
որոնց գնահատականներով գոհների թիվը տատանվում է 25-ից 30 հազա-
րի, գրում է. «Մեր կարծիքով այդ թիվն էլ չի կարելի վերջնական համա-
րել, քանի որ բոլոր տվյալներն էլ... միայն մասամբ են ճշտորեն արտացոլում
իրականությունը: Օսմանյան կառավարությունն արգելում և միտումնա-
վոր կերպով բարդություններ էր ստեղծում, ուստի անչափ դժվար է մա-
նրակրկիտ հետազոտությունների միջոցով պարզել գոհների ճիշտ թիվը:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 17:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 55:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 35-42:

³¹ Նույն տեղում, էջ 35:

³² Գասպարյան Ռ. Հ., Կիլիկիա հայությունը, էջ 42:

³³ Նույն տեղում, էջ 43-57:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 43-44:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 43:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 44:

Համաձայն որոշ թերթերում հրապարակված հաղորդագրությունների այդ թիվը կազմում է մոտավորապես 35 հազար»³⁷:

Ռ. Գասպարյանն ֆնմում է Կիլիկիայի հայությանը հասցված վնասը: Այն հաշվարկելու համար օգտագործել է ինչպես հրատարակված, այնպես էլ արխիվային տեղեկությունները: Ըստ ֆրանսիացի պատմաբան Ժորժ Բրեգուի, հաշվումների նյութական վնասը կազմել է 20 միլիոն թուրքական լիրա: Սրա մեջ չեն մտնում 80 հազար հայերը՝ այդ թվում ծնողագուրկ երեխաները, որոնք կորցրել են իրենց ունեցվածքը և հարկադրված էին գրկանքների մեջ բարձր տալ իրենց գոյությունը³⁸:

Վկայակոչված փաստերը բերում են այն եզրակացության, որ օսմանյան իշխանությունների կազմակերպած հայերի զանգվածային ջարդերն ունեցել են ֆաղափական ու տնտեսական դրդապատճառներ:

Ռ. Գասպարյանն առանձնացնում է այն կարևոր հիմնահարցեր, թե ովքեր էին կազմակերպել Ադամյայի ջարդերը՝ «հին», թե՞ «նոր», իշխանությունները: Պատմաբանը ֆնմում է ժամանակի և հետագա ուսումնասիրությունները: Վկայակոչելով թուրք պատմաբան Մուրադ Բեյին, Հենրի Գիբբոնսին, անգլիացի պատմաբան Ֆ. Դաֆթին և այլոց, եզրակացնում է, որ կոտորածները նախաձեռնվել էր դեռևս 1906-1907 թթ. Արդուլ Համիդ II-ի վարչակարգի և երիտթուրքների կողմից³⁹: Ռ. Գասպարյանը գրում է. «Կիլիկիայի կոտորածները կազմակերպվեցին ինչպես երիտթուրքների, այնպես էլ հին վարչակարգի պաշտոնյաների կողմից: Հայաջինջ ծրագրերի իրականացման գործում «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ձգտումները համապատասխանում էին համիդյան ոռոշիմի պաշտոնյաների նպատակների հետ»⁴⁰:

2005 թ. համայն հայությունը նշում էր Հայոց ցեղասպանության 90-ամյակը: Կառավարությունը կազմակերպել էր հանձնաժողով, որն այլ միջոցառումների հետ միասին նախատեսել էր հրատարակել հայոց ողորբերության պատմությանը նվիրված աշխատություններ: Այդ թվականին հրատարակվեց Ռուբեն Գասպարյանի նոր աշխատությունը⁴¹: Աշխատու-

³⁷ Նույն տեղում, էջ 45:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 46:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 53-56:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 56:

⁴¹ Գասպարյան Ռ. Հ., Հայկական կոտորածները Կիլիկիայում (XIX դարի 90-ական թթ. - 1921 թ.), Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2005, 246 էջ:

յան խմբագիրն է ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Աշոտ Մելիքյանը:

Աշխատությունը քաղկացած է առաջաբանից, չորս գլխից, վերջաբանից՝ ռուսերեն և հայերեն, օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկից:

Օսմանյան Թուրքիան XIX դարի վերջին ու XX դարի սկզբին գտնվում էր սոցիալ-տնտեսական ու ֆաղափական բարդ կացության մեջ: Օրեցօր ուժգնանում էր հպատակ ժողովուրդների ազատագրական պայքարը: Կայսրությունը խոր նզնաժամ էր ապրում: Դրանից օգտվում էին եվրոպական տերությունները և Ռուսաստանը, որոնք ցանկանում էին ավելացնել իրենց տիրույթները և ազդեցությունն ի հաշիվ Օսմանյան կայսրության: Աստիճանաբար մահացող կայսրության ղեկավարները նիզեր են գործադրում տերությունը փայլալուծից ու մասնատումից փրկելու համար: Եվ առաջին հարվածը հասցվում է Արևմտյան Հայաստանին ու Փոքր Ասիայի հայաբնակ շրջանների հայությանը:

Աշխատության նախաբանում Ռ. Գասպարյանը ֆնմում է Կիլիկիայի հայության կոտորածների մասին հրապարակում եղած հայ և օտար պատմաբանների պատմագիտական գրականությունը: Նա նշում է, որ պատմաբանների կողմից գրվել են մեծածավալ ու ծանրակշիռ աշխատություններ, «սակայն Կիլիկիա հայության կոտորածների, ազատագրական շարժումների, պաշտպանական մարտերի և մահաոսումների վերաբերյալ չկա մի ամբողջական աշխատություն, ուսումնասիրություն, որտեղ ֆնմարկվեն վերոնշյալ հիմնախնդիրները՝ որպես մեկ ամբողջության քաղկացուցիչ մասեր»⁴²: Հայ պատմագրության մեջ եղած այդ բացը գալիս է լրացնելու Ռ. Գասպարյանի ուսումնասիրությունը:

Աշխատությունը շարադրելիս հեղինակը լայնորեն օգտագործել է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, Հայաստանի ազգային և Ռուսաստանի արխիվների բազմաթիվ վավերագրերը:

Պատմաբանի հետազոտությունն ընդգրկում է 1909 թ. մինչև 1921 թ. ընկած ժամանակահատվածը: Որպես օսմանյան ֆաղափականության դրսևորման շարունակություն՝ նա, ինչպես ինքն է նշում, ուսումնասիրողները հպանցիկ են անդրադարձել Կիլիկիա հայության 1890-ական թթ. կոտորածներին:

⁴² Գասպարյան Ռ. Հ., Հայկական կոտորածները, էջ 5-6:

Ռ. Գասպարյանը գրում է. «Ներկայացվող ուսումնասիրությունը համեստ փորձ է Կիլիկիայի օրինակով պատկերելու այն հայաչինջ ֆաղափանությունը, որ կիրառում էին նախ՝ Աբդուլ Համիդը, երիտթուրքական կառավարությունը և նրանց ֆաղափական գործելակերպի ժառանգորդ Մուստաֆա Բեմալը, կիլիկիահայության ռազմական պատմությանը վերստին հավաստելու, որ հայակոծման ֆաղափանությունը, ցեղասպանությունը ծրագրավորված էին պետականորեն»⁴³:

Ռ. Գասպարյանն անդրադառնում է Կիլիկիայում ծավալված իրադարձությունների լուսաբանմանը մի շարք օտար հեղինակների և պատմաբանների կողմից: Նրանց պայմանականորեն բաժանում է երկու խմբի՝ առաջինի մեջ են մտնում նրանք, ովքեր անաչառությամբ բնմարկել են 1890-ական թթ. մինչև 1921 թ. ընկած իրադարձությունները, որոնց թվում են Ջեյմս Բրայսը, Առնոլդ Քոլմերը, Յոհանես Լեփսիուսը, Ֆրիտյոֆ Նանսենը, Դեվիդ Լենգը, Բրիտտոֆեր Ուոլթերը և ուրիշներ: Աշխատությունը շարադրելիս պատմաբանը լայնորեն օգտագործել է ֆրանսերեն լեզվով հրատարակված պատմագիտական գրականությունը: Հարկավ, Ռ. Գասպարյանը հիմնահարցը լուսաբանելիս օգտագործել է նաև հայ ականատեսների ու պատմաբանների հուշերը, գրքերն ու հոդվածները, պարբերական մամուլի հաղորդագրությունները, սակայն աշխատել է շրջանառության մեջ դնել արխիվային վավերագրերը և օտարների վկայությունները, որպեսզի աշխատությունը չհիմնվի բացառապես հայկական աղբյուրների և ուսումնասիրությունների վրա: Այս կերպ նա ցուցաբերել է պատմաբանին հատուկ անաչառ մոտեցում:

Ռ. Գասպարյանը միաժամանակ ընդգծում է, որ «այժմ արտասահմանում գործում է պատմության գեղծարարների մի հզոր քանակ, որը փաստերը կեղծելով պաշտպանում է երիտթուրքների պաշտոնական տեսակետը, ըստ որի հայկական մասնակի ջարդերը (և ոչ ցեղասպանություն) եղել են արդյունք հայերի ռուսական կողմնորոշման և նրանց՝ ռուսական բանակին ցույց տված օգնության»⁴⁴:

Գլուխ I-ը, որը վերնագրված է «Կիլիկիահայության ֆաղափական դրությունը 19-րդ դարի վերջին - 20-րդ դարի սկզբին», Ռ. Գասպարյանը բնմարկում է հայ բնակչության դրությունը ոչ միայն Կիլիկիայում, այլև ողջ Արևմտյան Հայաստանում: Պատմաբանն ընթերցողի ուշադրությունը

է հրավիրում Օսմանյան կայսրությունում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների, այդ թվում հայերի անտանելի դրության վրա: Կառավարության կողմից հովանավորվող թուրք ցեղապետերը բառացիորեն կողոպտում էին հայ գյուղացիությանը: Համանման վիճակ էր Կիլիկիայում: Կիլիկիահայերը վնասում էին բազմաթիվ հարկեր: Ռ. Գասպարյանը նշում է, որ «Օսմանյան կայսրության բրիտանյա հպատակները դաժան հարկահանության էին ենթարկվում նաև մահմեդական կրոնավորների կողմից»⁴⁵:

Աբդուլ Համիդ II-ի օրոք կառավարող վերնախավը որդեգրում է պանիսլամիզմի (համախառնականության) գաղափարախոսությունը: Այն առաջին հերթին ուղղված էր հայերի, իսկ կայսրության սահմաններից դուրս՝ Ռուսաստանի դեմ, որի կազմում բնակվում էին թյուրքալեզու և մահմեդական ժողովուրդներ:

Ռ. Գասպարյանը նշում է. «Աբդուլ Համիդը որդեգրում է նաև օսմանյան հայրենիքի միասնականության և հզորության վերաբերյալ նոր օսմանների գաղափարախոսությունը, որը ֆարոգում է օսմանյան հպատակների իրավահավասարություն՝ անկախ կրոնական և ազգային պատկանելիությունից, պահանջում հավատարմություն և նվիրում ընդհանուր հայրենիքին»⁴⁶:

Զկարողանալով գսպել արևմտահայության ազատագրական շարժումները, սուլթանը 1890-ական թթ. նախաձեռնում է հպատակ հայերի զանգվածային կոտորածներ, որոնց զոհ են գնում 300 հազար հոգի: Միայն Մարաշի գավառում ոչնչացվել էր 75 գյուղ, այրվել 2.327 տուն, սպանվել էին 6.630 բրիտանյա⁴⁷:

Սակայն Աբդուլ Համիդ II-ը չբավարարվեց այսֆանով: Նա 1905-1906 թթ. նախապատրաստում էր Կիլիկիայի հայության նոր ջարդ, որը մշակվել էր Աղանայի ու Հալեպի զինվորական հրամանատարությունների կողմից: Միայն երջանիկ պատահականության շնորհիվ սպանող հետաձգվեց⁴⁸:

Աշխատության II գլուխը վերնագրված է «Կիլիկիահայության 1909 թ. կոտորածները»: Ռ. Գասպարյանը նշում է, որ 1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխությունը ցնծությամբ ընդունվեց կայսրության հպատակ ժողովուրդների, այդ թվում հայերի կողմից: «Տառապած ու կեղեքված հայ ժողո-

⁴³ Գասպարյան Ռ. Հ., Հայկական կոտորածները, էջ 21:

⁴⁴ Լույս տեղում, էջ 24:

⁴⁵ Լույս տեղում, էջ 35:

⁴⁶ Լույս տեղում, էջ 51:

⁴³ Լույս տեղում, էջ 6:

⁴⁴ Լույս տեղում, էջ 13:

վորդը մի պահ հավատաց եղբայրության, ազատության ու հավասարության կարգախոսներին ու հուսաց իրավիճակի փոփոխության՝ մի ֆանի ամիս գտնվելով երջանիկ անգիտության և միամիտ հավատի մեջ»⁴⁹:

Սակայն խանդավառությունը կարճ տևեց: 1909 թ. իշխանությունները կազմակերպում են կիլիկիահայության զանգվածային կոտորածներ, որոնց զոհ են գնում 30-ից 35 հազար հայեր: Ռ. Գասպարյանը մանրամասն ֆննում է Ադանայում և Կիլիկիայի այլ բնակավայրերում իրականացված հայերի զանգվածային կոտորածները՝ գլխավորապես հենվելով ռուսական ղիվանագիտական հաղորդումների, օտար և հայ ականատեսների վկայությունների վրա:

Աշխատության III գլուխը՝ «Հայոց եղեռնը Կիլիկիայում» լուսաբանում է հայերի ցեղասպանությունը Կիլիկիայում 1915- 1916 թթ.:

Այս հիմնահարցը Ռ. Գասպարյանը ուսումնասիրության կարևոր մեկնակետերից է: Օսմանյան կայսրության ղեկը գրաված «Իթթիհատ վեթերաֆի» երիտթուրքական կուսակցությունը բացահայտ բոլորում է թուրքերի ազգային զգացմունքները՝ ուղղելով հայերի դեմ, որը նպատակ ուներ վերացնել հայկական ելուստը, ինչը խանգարում էր նրանց համաթուրանական ծրագրին և տիրանալ հայերի ունեցվածքին՝ վերացնելով իրենց համար անցանկալի տնտեսական մրցակիցներին⁵⁰:

Ադանայի և Հալեպի մահամզների, Կիլիկիայի և Սիրիայի հայության բռնազաղթը և կոտորածները գործի է դնում երիտթուրքական եռապետության անդամ, ծովային նախարար ու IV գորաբանակի հրամանատար Զեմալ փաշան:

Ռ. Գասպարյանն ուսումնասիրողների ուշադրությունը հրավիրում է այն փաստի վրա, որ հայության տարագրությունը սկսվում է Զեյթունից, որն ուներ իր հիմնավոր պատճառները: Երիտթուրքական իշխանությունները հաշվի էին առել գեյթունցիների բազմաթիվ ընդդգույնները և ֆաշ գիտակցում էին, որ Կիլիկիայի հայության տեղահանության ղեպփում Զեյթունն անկասկած կմիջատի: Դրան կհետևեին հայկական մյուս շրջանները, որոնց միասնական ելույթը գրեթե անհնար կլիներ ճնշել⁵¹:

Համընդհանուր ելույթը կանխելու նպատակով օսմանյան իշխանությունները դիմում են զանազան խարդավանքների ու կեղծ խոստումներ-

րի, որի հետևանքով հնարավոր չի լինում կազմակերպել համընդհանուր դիմադրություն: Այս ամենը բերում է նրան, որ Զեյթունի ղեկավարությունը պառակտվում է՝ չկարողանալով հանդես բերել գործունեության միասնական ծրագիր՝ այն է չենթարկվել տարագրության հրամանին ու դիմադրել շարդարաններին: Հիշտ է, տեղի են ունենում մասնակի ինքնապաշտպանական ելույթներ, որոնք, սակայն չէին կարող որևէ էական նշանակություն ունենալ: Թուրքական ծրագիրը սկսեց աշխատել իր ամբողջ ուժգնությամբ ու թափով: Պատմաբանի գնահատմամբ «Զեյթունցիների այսօրինակ դիրքորոշումը գործողությունների ազատություն է պարզեցնում թուրքերին»⁵²:

Ռ. Գասպարյանն ամենայն մանրամասնությամբ ու խորությամբ վերլուծում է Զեյթունում ծավալված հետագա ղեպփերը. երիտթուրքական իշխանությունների կողմից նշանավոր ու ազդեցիկ հայ հասարակական-հաղափական ու կրոնական գործիչների ձերբակալությունը, դժան հաշվեհարդարը բնակչության հետ, որոնք ուղեկցվում են սպանություններով: Պատմաբանը ցավով արձանագրում է. «...միշտ միասնական Զեյթունն այս անգամ խոնարհեց իր խրոխտ գլուխը»⁵³:

Երիտթուրքական իշխանություններն սկսում են Զեյթունի հայության բռնազաղթը: Ավելի քան 30 հազար հայության ութ հազարն աֆսորվում է Կոնիա, իսկ մնացածը՝ Դեյր Էլ Զոր: Ռ. Գասպարյանը հենվելով բազմազան ու բազմաբնույթ արխիվային փաստաթղթերի ու ականատեսների հուշերի վրա նկարագրում է, թե ինչպիսի սարսափելի պայմաններում է ընթանում գեյթունցիների աֆսորը:

Արծվաքնի՝ Զեյթունի հետ հաշվեհարդար տեսնելուց հետո երիտթուրքական իշխանությունները ձեռնամուխ են լինում Կիլիկիայի մնացած բնակչության տարագրությանը: Նրանց զգալի մասը զոհվում է աֆսորի մամապարհին՝ ենթարկվելով կանոնավոր գործամասերի, թուրք-ֆրդական խառնամարտի հարձակումներին: Ռ. Գասպարյանը գրում է. «Մի ֆանի ամսվա ընթացքում ողջ Կիլիկիան, որն անհիշելի ժամանակներից բնակեցված էր հայերով, որտեղ ապրել և ստեղծագործել էին հայ արվեստի և գիտության մեծանուն երախտավորներ, որտեղ հաղթականորեն դոփել էր հայկյան մեծույթը՝ դատարկվեց հայերից»⁵⁴:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 52:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 97:

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 102:

⁵² Գասպարյան Ռ. Հ., Հայկական կոտորածները, էջ 105:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 107:

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 121:

կուրս՝ «Կամավորական շարժումների պատմություն (XIX դար – 1921 թթ.)» վերնագրով: Նա հետևյալ կերպ է հիմնավորել առարկայի անհրաժեշտությունը. «Հայ ժողովրդի պատմության մեջ կամավորական շարժման պատմությունն իր ուրույն տեղն ունի, կարոտ է լուրջ ու գիտական լուսաբանության: Այն ընդգրկում է XIX դարասկզբից մինչև 1921 թ. ընկած ժամանակահատվածը և ամփակելիորեն կապված է ազգային իդեոլոգիայի, ազգային-ազատագրական պայքարի հետ»: Եվ իրոք, ներքին և արտաքին ֆաղափական ինչ զրդապատմաբաններ էլ մպաստած լինեին, իր տարբեր դրսևորումներով, կամավորական շարժման առաջացման հիմքում ընկած էր հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարը՝ հանուն իր իսկ պատմական հայրենիքում իր ապրելու և գոյատևելու համար՝ որպես իրավունքի հաստատման: Դարերի փորձը հուշում է, որ ապրելու և անկախ պետականություն կերտելու փշոտ ճանապարհն անցնում է զինված պայքարի փուլով: Ինչպես 1918 թ., այնպես էլ 1990-ականների սկզբներին, հայոց բանակն իր ռազմաֆաղափական տարեգրությունն սկսել է կամավորական ջոկատներից՝ աստիճանաբար անելով ու վերածվելով կանոնավոր բանակային զորամիավորումների:

Առաջին հայացքից XIX դարասկզբի, 1850–1870-ական թթ., 1914–1918 թթ., 1980–90-ականներին տեղի ունեցած բարդ ու հակասական իրադարձություններին միջև կան որոշակի մեամություններ, որն էլ առաջ է փառում պատմական հարուստ փուլի համակողմանի ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը՝ թե՛ պատմագիտական, թե՛ ճանաչողական առումներով: Հենց դրանով էլ պայմանավորվում է կամավորական շարժման պատմության իմացության յուրացման անհրաժեշտությունը:

Եթե կամավորական շարժման I փուլն ուղեկցվում էր Ռուսաստանի արևելյան արտաքին ֆաղափականության աշխուժացմամբ Անդրկովկասում, Մերձավոր Արևելքում և Առաջավոր Ասիայում հաստատվելու նկրտումներով, ապա վերջին փուլը Ռուսաստանի հսկայածավալ կայսրության փլուզման պայմաններում էր, երբ հպատակ ժողովուրդների մոտ կտրուկ վերելք ապրեցին ազատագրական շարժումները և մասկին միասնական բանակի ու կամավորական ջոկատների հիման վրա կազմավորվեցին ազգային կանոնավոր զորամասեր: Արցախի վերամիավորման և ազգային-ազատագրական պայքարի բովում ստեղծված կամավորական ջոկատներն իրենց հերթին զրեցին ՀՀ ներկայիս բանակի հիմքերը: Պատահա-

կան չէ, որ դեռևս XVIII դարի Հայաստանի ազատագրության ծրագրերում նշված էր, որ Հայաստանն ազատագրվելու է նաև կամավորականների ջանքերով, որոնք էլ հանդիսանալու են ապագա ազգային բանակի հիմքը: Ո՞ր դեպքերում կարող է ծագել կամավորական շարժում.

ա) տարեբայնորեն, երբ ժողովուրդը գտնվելով անելանելի ծանր կացության մեջ, ոտքի է կանգնում պայքարի՝ չունենալով կոնկրետ ծրագիր, չմշակելով ռազմավարություն, որոնք մշակված են պայքարի ընթացքում

բ) պայքար, որի մպատակն անկախության վերականգնումն է

գ) երբ վտանգ է սպառնում ազգային անվտանգությանը, անկախ պետականությունը

դ) հանուն զաղափարի⁶¹:

Պատմաբանի կենդանության օրոք լույս տեսավ «Հայոց պատմության» ակադեմիական թագմահատության կառույցի համար հեղինակած մասը՝ «Իրադրությունը Կիլիկիայում: Հայերի ինքնապաշտպանական մարտեր և կոտորածները» ենթագլուխը⁶²:

Կյանքի վերջին տարիներին Ռ. Գասպարյանը համահեղինակ Ռ. Սահակյանի հետ միասին աշխատում էր Ա.-Դոյի (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան) անտիպ գործերի հրատարակության վրա: Համատեղ ուժերով հրատարակվում է վանեցի եղիշե Բուրադյանի անտիպ հուշերը: Ցավով երկու գործերն էլ լույս տեսան Ռ. Գասպարյանի մահից հետո⁶³:

Ռ. Գասպարյանը և Ռ. Սահակյանը աշխատանքներ էին սկսել հայ ազատագրական շարժման գործիչ, Ա.-Դոյի կրտսեր եղբայր՝ ՀՅԴ անդամ, Բանկ Օտոմանի գործողությանը մասնակցած Միքայել Տեր-Մարտիրոսյանի անտիպ հուշերը հրատարակելու համար, սակայն Ռ. Գասպարյանի մահը հնարավորություն չտվեց ավարտել աշխատանքը: Մենք մախատեսում ենք ավարտին հասցնել հուշերի հրատարակությունը:

⁶¹ Ռ. Գասպարյանի անձնական արխիվ:

⁶² Տե՛ս Հայոց պատմություն: Խմբ. խորհուրդ՝ Վ. Բախտադարյան և ուրիշ., Երևան, 2010: Հ. 4: Գիրք է: Նորագույն ժամանակաշրջան (1918–1945 թթ.): Խմբագրակազմ Վ. Ղազախեցյան և ուրիշ., էջ 218–231:

⁶³ Տե՛ս Ա.-Դո, Ռուսական ցարերը և հայկական հարցը. Առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ պ.գ.թ. Ռուբեն Գասպարյանի և պ.գ.թ. Ռուբեն Սահակյանի, Երևան, 2013, Բուրադյանի եղիշե, Իմ անցյալի հուշերից. Վասպուրականի ողբերգություն. Ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ պ.գ.թ. Ռուբեն Գասպարյանի և պ.գ.թ. Ռուբեն Սահակյանի, Երևան, 2013:

Ցավով հնարավորություն չեղավ իրականացնել մեկ այլ գիտական հետազոտության հրատարակության նախապատրաստումը՝ «Հայ կամավորական շարժումը Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին (1914-1918 թթ.), որը պետք է կատարվեր Ռ. Գասպարյանի և Ռ. Սահակյանի համատեղ ուժերով:

Ընթերցողին ներկայացվող փաստաթղթերի և հրապարակումների ժողովածուում կատարվել են որոշ ուղղագրական ուղղումներ, որոնք սպրդել են նյութերի հրատարակման ժամանակ:

Ռուբեն Գասպարյանի՝ անխոնջ ու պահանջկոտ գիտնականի և մշտապես օգնության հասնող մարդու բարի հիշատակը թանկ և անմոռաց է հարազատների, ընկերների և գործընկերների համար:

Ռուբեն Սահակյան

ԱՊՈՒՆԱՅԻ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ 1909 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

20-րդ դարի սկզբին Ադամայի վիլայեթը համարվում էր Թուրքիայի համեմատաբար զարգացած շրջաններից մեկը: Մերսինի հետ կապված լինելով երկաթուղային ցանցերով և Կ. Պոլսի հետ՝ ծովային ճանապարհով, Ադաման քաղաքի կարևոր նշանակություն ուներ առևտրա-տնտեսական առումով: Վիլայեթի բնակչության գերակշռող մեծամասնությունը կազմում էին հայերը: Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի 1912 թ. տվյալներով՝ Ադամայի վիլայեթում և Մարաշի սանջակում ապրում էր 377.000 հայ, իսկ 1909 թ. Ադամա քաղաքի 66000 բնակիչներից 22000-ը հայեր էին, որոնք կարևոր դեր էին կատարում մահանգի սոցիալ-տնտեսական զարգացման գործում:

Երիտթուրքական հեղափոխությունը և սահմանադրության ընդունումը պատրանքներ և հույսեր առաջացրեց Թուրքիայի բնակչության, այդ թվում՝ հայերի շրջանում: Նոր կառավարիչները՝ երիտթուրքերը, ժողովրդին դեմոկրատական ազատությունների, ազգային հալածանքի վերացման բազմաթիվ խոստումներ տվեցին, որոնք սակայն չիրագործվեցին: Ավելին, որդեգրելով և շարունակելով Աբդուլ Համիդի վայրագ փառականությունը, հետապնդելով պանթուրիստական և պանիսլամիստական նպատակներ, երիտթուրքերը իրենց առաջ խնդիր էին դրել օսմանիզմի գաղափարախոսությունը օգտագործել ոչ թուրք ժողովրդների բոլոր թուրքացման համար, բնաջնջել Թուրքիայում բնակվող հայերին և մյուս «խորթ տարրերին»:

Ադամայի կոտորածները կազմակերպվեցին ինչպես երիտթուրքերի, այնպես էլ հին վարչակարգի պաշտոնյաների կողմից:

Հայաչինջ ծրագրերի իրականացման գործում «Միություն և Առաջադիմություն» կուսակցության ձգտումները համընկնում էին համիդյան ուժերի նպատակների հետ:

Ջարդերի նախօրյակին տեղական կառավարությունը գրգռեց կրոնամոլ թուրք հետապնդման ուժերին և զենք բաժանեց մուսուլման բնակչությանը:

Ապրիլի 1-ին սկսված ջարդը շարունակվեց 3 օր: Ապրիլի 12-ին Ռումելիայից Ադամա տեղափոխված երիտթուրքական ջոկատները միանա-

լով թուրք մոլեռանդ բնակչությանը, ձեռնամուխ են լինում նոր ջարդերին, որն ավելի ահավոր էր իր չափերով ու հետևանքներով:

Ընդհանուր առմամբ կոտորածներին զոհ գնացին ավելի քան 30.000 մարդ:

Ադանայի վիլայեթի կոտորածների ժամանակ հայերը Հանքուսում, Սիսուսում, Ձոֆ-Մարգվում (Դյորթ-Յու), Շեյխ-Մուրատում, Ադանայի 3 թաղերում և այլ վայրերում դիմում են ինքնապաշտպանության, որի շնորհիվ այդ շրջանների հայ բնակչությունը փրկվում է սրի ֆաշիզմից:

Շեյխ-Մուրատի, Ձոֆ-Մարգվանի, Համիդիի ինքնապաշտպանական հերոսամարտի ընթացքում անհամեմատ գերակշիռ թուրքական ուժերը տեղի տվեցին և ետ շարվեցին փոքրաթիվ հայ ֆաշիզմների կողմից:

Այդ ինքնապաշտպանական մարտերը հայ ժողովրդի պատմության հերոսական մահառման դրվագներից են:

*Երիտասարտ գիտաշխատողների 20-րդ մատաշրջանի
գեկուցումների թեզիսներ, Երևան, 1986,
նոյեմբերի 3-5, էջ 23-24:*

ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿԻԼԿԻԱՅՈՒՄ 20-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

1. 20-րդ դարի սկզբին Կիլիկիան բաժանված էր Ադանայի և Հալեպի վիլայեթների միջև: Երկրամասի բնակչության մեծամասնությունը կազմում էին հայերը: Ըստ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի 1912 թ. վիճակագրական տվյալների Կիլիկիայում ապրում էր 377.000 հայ:

2. 19-րդ և 20-րդ դարերի սահմանագծում Օսմանյան Թուրքիայում շարունակում էին տիրապետել ֆեոդալական հարաբերությունները, տնտեսության վարման հին եղանակները, որոնց պատճառով գնալով ավելի և ավելի էր խորանում Թուրքիայի տնտեսական և ֆադալական կախվածությունը օտարերկրյա կապիտալից, իմպերիալիստական տերություններից: Բուրժուական հարաբերությունների որոշակիորեն արագ աճ առկա էր հիմնականում Թուրքիայի եվրոպական մասում և ծովամերձ շրջաններում: Այդ շրջաններից էր նաև Կիլիկիան, որտեղ կապիտալիստական արտադրանքային համեմատաբար ավելի արագ էր արմատավորվում: Երկաթուղային լայն ցանցի առկայությունը (Մերսին - Տարսուս-Ադանա երկաթուղին, Բեռլին - Բաղդադ երկաթուղային գծի Կիլիկյան հատվածը), Կ. Պոլսի հետ ծովային հաղորդակցությունը, ինչպես նաև դեպի Ասորիք և Միջերկրականի ափերը տանող մի քանի տարանցիկ երկաթուղիների խաչմերուկում գտնվելը, բարենպաստ աշխարհագրական դիրքով Արևելքում ու Արևմուտքում իրար կապող կարևորագույն կենտրոններից մեկը համդիսանալը Կիլիկիային բացառիկ նշանակություն էր տալիս առևտրա-տնտեսական առումով:

Կիլիկիահայերն ակնառու նվաճումների էին հասել տնտեսական, հասարակական և մշակութային բնագավառներում՝ հիմնականում իրենց ձեռքում կենտրոնացնելով և՛ ներքին շուկայում ծավալվող առևտուրը, և՛ արդյունաբերական փոքրիշատե խոշոր ձեռնարկությունները, և՛ գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունը, ընդ որում, չնայած օտարերկրյա ապրանքների մուտքին ներքին շուկա դուրս էր մղում մրցակցությանը չզիմացող տեղական մանր ձեռնարկատերերին, այնուամենայնիվ տեղի էր ունենում արտադրության կապիտալիստական եղանակին

անցնելու պրոցես, որի շնորհիվ կիլիկիահայ բուրժուազիան կարողացավ եր իր արտադրամեջը վաճառահանել մաս արտաբեր շուկայում:

3. Կիլիկիայի արդյունաբերական կենտրոններն էին Ադաման, Մարաշը, Հանընը, Տարսուսը, Այնթապը, Մերսինը: Արդյունաբերության զարգացած կենտրոնն էր Ադաման, որտեղ կային բամբակի գտման և մանածագործական ձեռնարկություններ, տեխստիլ, մետաքս և բամբակե գործվածքների գործարաններ, որոնցում աշխատում էին գործիմաց, հմուտ և որակյալ հայ բանվորներ, որոնց թիվը որոշ ձեռնարկություններում անցնում էր մի քանի տասնյակից: Բամբակի մշակման գործարան կար մաս Տարսուսում:

Զեյթունում զարգացման համեմատաբար բարձր մակարդակի էին հասել ատաղձագործությունը, կաշեգործությունը, գորգագործությունը և զինագործությունը:

Արդյունաբերությունը զարգացած էր մաս Հանընում: Հայտնի էին Հանընի «խզարները» (ջրի ուժով ծառեր սղոցող գործարաններ): Հայկական ձեռագործի լավագույն ավանդույթներով հռչակվել էր Այնթապի, «Զարիֆ» ձեռնարկությունը: 1909 թ. ձեռագործի գործարան բացվեց մաս Հանընում, որտեղ աշխատում էին ավելի քան 400 երիտասարդ կանայք և աղջիկներ, որոնց թողարկած արտադրամեջը վաճառահանվում էր Կ. Պոլսում, ինչպես մաս արտահանվում էր Ամերիկա:

Նշեմք, որ մույն 1909 թ. անգլիական արևելյան գորգագործական ընկերության կողմից գորգագործական արհեստանոցներ էին բացվել Հանընում: Մետաքսահյուսությունն ու կահույքագործությունն առանձնապես զարգացած էին Մարաշում. տեղի ամերիկյան միսիններների միջոցով հայ արհեստավորները համապատասխան սարքավորումներ և արդյունաբերական մեքենաներ էին բերել ԱՄՆ-ից և Եվրոպայից:

4. Դարասկզբի օսմանյան կայսրությունում հողատիրության մեջ տիրապետում էին ֆեոդալական-աղայական հարաբերությունները, սակայն Կիլիկիայում գյուղատնտեսության մեջ աստիճանաբար, մեծ զժվարություններով, բազմաթիվ խոչընդոտներ հաղթահարելով հաստատվում էր մաս կապիտալիստական արտադրանականը, որն արդյունք էր գյուղատնտեսական մթերքների արտադրության նկատմամբ օտարերկրյա պետությունների շահագրգռվածության, չնայած հողատիրության մեջ պահպանվել էին այն բոլոր ձևերը (ամիրիական, վակֆային, մուլֆային), որոնք գոյություն ունեին մաս ողջ Թուրքիայի տարածքում: Կեղեքիչ և

կյուծիչ շահագործման հետևանքով գյուղացիների մի մասը դարձել էին մարարաններ՝ կախված թուրք հողատերերից: Սակայն, ի տարբերություն Արևմտյան Հայաստանի, որտեղ մեծամասնություն էին կազմում արտադրության միջոցներից զուրկ մարաբաները, Կիլիկիայում գերակշռում էին անասուն և աշխատանքային գործիքներ ունեցող մարաբաները: Մյուս էր հարկային համակարգը. կիլիկիահայ գյուղացին վճարում էր տասանորդ, ոչխարահարկ, եկամտահարկ, զինվորական հարկ, կրոնական բազմաթիվ տուրքեր, կատարում աղայական տարապարհակներ: Կոդուպտիչ հարկանաձեռքան հետևանքով գյուղացիների մի մասը զրկված էր իր արտադրամեջը շուկայում վաճառելու հնարավորությունից: Այսուհանդերձ Դաշտային Կիլիկիայում նկատելի էին գյուղատնտեսության զարգացման տեղեկներ: Բավական է նշել, որ Կիլիկիայում հաշվվում էր 2 մլն. 600.000 հա արգավանդ և բերրի հողատարածություն, որը լայն հնարավորություններ և բարենպաստ պայմաններ էր ստեղծում գյուղատնտեսության առավել զարգացման համար: Հողատարածության կենտրոնն էր Ադամայի (Ջուգուր Օվայի) դաշտավայրը, որն իր բերրիությամբ բաղդատելի էր Նեղոսի դելտայի հետ: Տարածված էր ցորենի, վարսակի, կորեկի, գարու, ծիրանի, խնձորի, մուս, ընկուզի, ձիաբալդի և ցիտրուսների մշակությունը: Լայն տարածում էր գտել մաս այգեգործությունը, մասնավորապես խաղողագործությունը:

Առանձնապես բարձր զարգացման էր հասել բամբակագործությունը: Ֆրանսիացի տնտեսագետ Աշարի հաշվումներով Կիլիկիայի բամբակը կարող էր ֆրանսիական տեխստիլ արդյունաբերությանն ապահովել անհրաժեշտ հումքով:

5. Կիլիկիան, շնորհիվ իր աշխարհագրական դիրքի և կիլիկիահայ վաճառականության աշխույժ գործունեության, վնոորոշ դեր էր խաղում եվրոպայի և Ասիայի միջև իրականացվող առևտրում: Կիլիկիայի արտաբեր առևտրի ավելի քան 90 %-ը գտնվում էր հայերի և հույների ձեռքում: Թուրքիայի արտաբեր ծովային առևտրի մի զգալի մասը տեղի էր ունենում Կիլիկիայի նավահանգիստներ Մերսինի և Ալեքսանդրետի միջոցով: Միայն 1907 թ. Ալեքսանդրետի նավահանգստում կատարված արտաբեր առևտրի ընդհանուր արժեքը կազմել է 3 մլն. 773.907 լիրա, որը շատ ավելին էր միջերկրածովյան Թուրքիայի բազմաթիվ նավահանգիստների կատարած առևտրի գումարից: 1908 թ. Ալեքսանդրետի նավահանգստից արտահանվել է 795 տոննա բամբակ, 701 տոննա բուրդ, 1,435 տոննա մանանեխ, քնուր, ձեթ և այլն: Կիլիկիա էր ներմուծվում եր-

կաթ, ապակի, հախնապակի, կտավ, շափար, սուրճ, բրինձ, թեյ արդյունաբերական ապրանքներ, սարքավորումներ և այլն:

6. Իր բնական պայմաններով Կիլիկիան պոտենցիալ զգալի հնարավորություններ ունի սոցիալ-տնտեսական զարգացման բնագավառում առավել նշանակալի հաջողությունների հասնելու համար, սակայն թուրքական բռնատիրության պայմաններում դա փաստորեն անհնար էր:

Երիտասարդ գիտաշխատողների 22-րդ մատաչքեամի զեկուցումների թեզիսներ, Երևան, 1989, դեկտեմբերի 18-19, էջ 10-13:

ԱՊՐԷԼԻ 1909 Թ. ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ

1908 թ. հուլիսին տեղի ունեցավ երիտթուրքական հեղափոխությունը, ավելի ճիշտ՝ վերնախավային հեղաշրջումը, որը մեծ հույսեր և պատրասմունքներ առաջացրեց Թուրքիայի բնակչության, այդ թվում՝ հայերի շրջանում: Այն ընկալվեց որպես թուրքական դարավոր բռնակալության և դեսպոտիզմի, համիդյան շրջանի խեղճությունների և ազգահալած ֆառախանության վերջ: Եվ իրոք, շահագործվող ու իրավագուրկ ազգաբնակչությանն ընդհանրապես, Թուրքիայի ֆրիստոնյա հպատակներին մասնավորապես, թվում էր, որ մոտ է իրենց իդոների և ցանկությունների իրականացումը: Տառապած և կեղեքված հայ ժողովուրդն իսկապես հավատաց երիտթուրքերի հոչակած եղբայրության, հավասարության ու ազատության լոգունգներին և հուսաց իրավիճակի փոփոխության՝ մի Բանի ամիս գտնվելով երջանիկ անգիտության և միամիտ հավատի մեջ: Ուշտ է նկատել Հ. Գիբբոնսը, որ «ամբողջ կայսրության մեջ ոչ ոք այնպես սրտագին չողջունեց սահմանադրական ռեժիմի հաստատումը, ոչ ոք այնպիսի նվիրված չաչկություն երիտթուրքերին ցույց չի տվել, որպիսին արեցին հայերը»¹: Երիտթուրքերը ժողովրդին դեմոկրատական ազատությունների, ազգային հալածանքի վերացման, իրավահավասարության հաստատման բազմաթիվ խոստումներ տվեցին, սակայն դրանք կյանքում իրենց լուծումը չգտան, չիրականացվեցին: Ավելին, այդ հեղափոխությունը չարթնացրեց ժողովրդի ստորին խավերի ինքնագիտակցությունը, «թշնամի էր օսմանյան կայսրության մեջ սկսվող պրոլետարական պայքարին»²: Միաժամանակ, որդեգրելով և շարունակելով Արդուի Համիդի վայրագ, հայաչինջ ֆառախանությունը, հետապնդելով պանիսլամական և պանթուրքական նպատակներ, երիտթուրքերն իրենց առջև խնդիր էին դրել օսմանիզմի գաղափարախոսությունն օգտագործել հպատակ ֆրիստոնյա ժողովուրդների բռնի թուրքացման համար: Ակադեմիկոս Ե. Տադևն իրավացիորեն նշել է, որ երիտթուրքերն իշխանության գլուխ անցան այն հաստատ համոզմամբ, որ «ազգային հարցերը

¹ Г. Гиббонс, Последние избиения в Армении, Пгр., 1916, с. 18.

² Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 17, էջ 268:

կուռնեմ բոլոր ազգությունների ֆիզիկական ոչնչացմամբ, բացի թուրքերից և նրանցից, ովքեր կհամաձայնեն անհապաղ դառնալ թուրք»³:

Սահմանադրության նկատմամբ հայ ժողովրդի ունեցած հավատը խախտվեց 1909 թ. Ադանայի վիլայեթում կազմակերպված կոտորածներով, որն արդյունք էր երիտթուրքերի կողմից հայ ժողովրդի նկատմամբ ազգային ճնշման և հալածամքի ֆադախանության ուժեղացման: Պատահական չէր, որ այս անգամ ջարդեր կազմակերպվեցին ոչ թե Արևմտյան Հայաստանում, ոչ թե Անատոլիայի հայաբնակ շրջաններում, այլ կոնկրետ Կիլիկիայում: Սա ուներ իր օբյեկտիվ դրդապատճառները:

XX դ. սկզբին Ադանայի վիլայեթը համարվում էր Թուրքիայի համեմատաբար զարգացած շրջաններից մեկը: XIX դ. վերջին օսմանյան կայսրությունում շարունակում էին տիրապետող մնալ ռազմաֆեոդալական հարաբերությունները: Բուրժուական հարաբերությունների որոշակի ձևավորում և հաստատում, կապիտալիստական արտադրության անհիմնականում առկա էին Թուրքիայի եվրոպական մասում և ծովափնյա շրջաններում: Այդ շրջաններից էր նաև Ադանայի վիլայեթը, որտեղ կապիտալիստական արտադրանքային անհամեմատ ավելի արագ էր արմատավորվում, քան երկրի մնացած վայրերում⁴:

Վիլայեթի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կազմում էին հայերը: Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի 1912 թ. տվյալներով Ադանայի վիլայեթում և Մարաշի սանջակում ապրում էր 377.000 հայ, իսկ Ադանա ֆադախի 66.000 բնակիչներից 22.000-ը հայեր էին, որոնք կարևոր դեր էին կատարում մահանգի սոցիալ-տնտեսական զարգացման գործում: Հայերն ակնառու նվաճումների էին հասել տնտեսական, մշակութային և հասարակական բնագավառներում: Նրանք հիմնականում իրենց ձեռքին էին կենտրոնացրել ներքին շուկայում ծավալվող առևտուրը, արդյունաբերական փոքրիշատե խոշոր ձեռնարկությունները և գյուղատնտեսական ապրանքների արտադրությունը: Կիլիկիահայ բուրժուազիան կարողանում էր իր արտադրանքը վաճառահանել նաև արտաքին շուկա: Երկրամասի տնտեսական զարգացման զարկերակը փաստորեն գտնվում էր հայկական բուրժուազիայի ձեռքին: Գերմանական դիվանագետ Ռոնրա-խը գրել է. «Ոչ մի կասկած չկա, որ նրանք (հայերը - Ռ. Գ.) թե՛ իմացական և թե՛ նյութական տեսակետով ամենագործունյա տարրն են արևել-

յան բոլոր ժողովուրդների մեջ»⁵: Նույն միտքն է արտահայտել նաև Ա. Ֆիրկովան, նշելով, որ Թուրքիայում առևտրական բոլոր գործերը վարում են հայերը, որ «Թուրքերը խելի են եկել և ուրախ կլինեին մրցել նրանց հետ, բայց դրա համար նրանք չունեն ոչ փորձ, ոչ փող»⁶: Եվ ահա Կիլիկիայում այդ «գործունյա տարրի» արագ զարգացումը և տնտեսական անկախությունն ու ազդեցության մեծացումը չէին համապատասխանում թուրքական նոր վեր բարձրացող բուրժուազիայի և ազգայնամոլ թուրք շարժարարների շահերին, որոնք էլ կազմակերպեցին ու իրականացրին Ադանայի հայերի 1909 թ. կոտորածները:

1890-ական թվականների ջարդերից Ադանայի վիլայեթը գերե էր մնացել, իսկ Կիլիկիայի որոշ շրջաններ (ինչպես Ջեթունը) համառ դիմադրության շնորհիվ չախտվեցին, հետ էին մղել թուրք հրոսակներին, փրկվել ֆիզիկապես և համեմատաբար ազատ մնացել ավեր ու թալանից, որով էլ հիմնականում բացատրվում է Կիլիկիայի հայության սոցիալ-տնտեսական զարգացման անհամեմատ ավելի բարձր մակարդակը, քան մնացած վիլայեթներում: Կար նաև մեկ այլ հանգամանք, զարման և ամոհմի ամիսներին Թուրքիայի տարբեր շրջաններից Ադանա էին գալիս 50.000 հայ մշակներ, որով Ադանայի վիլայեթը ամենախիտ բնակեցված հայաբնակ վիլայեթն էր դառնում: Միով բանիվ՝ «Ատանայի մեջ կամ-փոփվեին ամենաստվար հայությունը իր տնտեսական ու հողագործական բարգավաճ կյանքով», ուստի այս անգամ գլխավոր հարվածը հասցվեց Ադանայի հայությանը, «քանի որ Ատանայի տրվելիք հարվածը Կիլիկիոյ սրտին տրված մահացու հարվածը պիտի ըլլար»⁷:

Արդուլ Համիդը վաղուց էր ուշադրությունը կենտրոնացրել «վանառաշահ ու ծաղկած»⁸ Կիլիկիայի վրա: Ջեթունի լեռնականների 1895 թ. հերոսամարտերի հիշողությունները դեռ շատ թարմ էին, և արյունոտ սուլթանը Ադանայի խաղաղ զարգացումը տեսնելով, Հալեպում հաստատեց զինվորական հատուկ հրամանատարություններ, որոնք ենթարկվում էին ելզգին և որոնց խնդիրն էր Կիլիկիա գաղթեցնել մոտ 150.000 մահ-

³ Ջ. Ս. Կիրակոսյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Երևան, 1965, էջ 62:

⁴ А. Тыркова, Старая Турция и младотурки, Пгр., 1916, с. 131.

⁵ Մուշեղ Եպիսկոպոս Սեբաթյան, Ատանայի ջարդը և պատասխանատուները, Կահիրե, 1909, էջ 11:

⁶ Նույն տեղում, էջ 9:

³ E. B. Tapae, Соч., т. 5, М., 1958, с. 199.

⁴ Ե. Թոփչյան, Երիտասարդ Թուրքիան, մաս 1-ին, Թիֆլիս, 1909, էջ 46:

մեղականների ի հակակշիռ այնտեղ հայերի թվական, տնտեսական և մշակութային գերազանցությամբ:

Աղանայի վիլայեթում ջարդեր մախապատրաստվում էին դեռևս 1906-1907 թթ., որոնք կիրականանային, եթե չլիներ այդ տարիների մահացապետ Բահրի փաշայի զուսպ և կշռադատված ֆաղափականությունը: Նա իր պաշտոնավարության տարիներին արգելեց, արդեն այն ժամանակ իսկ ջարդի սպառնալիքով լեցուն, դեռ նոր խմորվող շարժումները: Սա կառավարության առջև ժխտում էր այն բոլոր գրպարտությունները, որոնք վերաբերում էին հայերին և որոնց նպատակն էր աստիճանաբար գրգռել թուրքական մոլեռանդությունն ու մախապատրաստել ջարդերը¹⁰:

Ներիտթուրական հեղափոխությունից հետո նոր վարչակազմը պաշտոնաձև արեց Բահրի փաշային: Նրան փոխարինեց համիդյան ռզմ վաստիարակված, ջարդարարական հակումներ ունեցող Ջևադ բեյը, իսկ մահանգի զորքերի հրամանատար նշանակվեց «լեռնական զեյթունցիների կողմից 1895 թվականին դաս ստացած»¹¹ Մուստաֆա Ռեմզի փաշան, որոնք ամբիջականորեն կազմակերպեցին Աղանայի վիլայեթի կոտորածները՝ համաձայն ի վերուստ ստացած հրահանգների:

Սահմանադրության վերահաստատումից դժգոհ ուժերը սկսեցին Աղանայում բորբոքել կրոնամոլ թուրք հետադիմական տարրերին, ատելություն սերմանել հայերի և թուրքերի միջև, խորացնել ազգային թշմամանք՝ գրգռելով «հյուրիներից» դժգոհ ռեակցիոն տարրերին:

Ինչպես հայկական մախորդ ջարդերը, այնպես էլ Աղանայի կոտորածները, երկար ժամանակ մախապատրաստվում էին կառավարության կողմից: «Պատմականորեն հաստատված նշմարություն մըն է, թե թուրք ամբողջ ինքնաբերաբար չի համարձակիր որևէ շարժում ընելու և անհրապարակ կուգա հայերու դեմ երկու պարագաներու մեջ միայն: Նախ պետք է հայ ժողովուրդը անգնել ըլլա և պաշտպանվելու միջոցներն զուրկ, հետո կառավարությունը ուղղակի պետք է թելադրե ու գողե գայն, որ իր ձախորդության պարագային ինքը իր բանակովը գորավիզ պիտի ըլլա իրեն»¹², - իրավացիորեն նկատել է Գ. Թազվորյանը:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 10:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 14:

¹² Հ. Մ. Պողոսյան, Ձեյթունի պատմությունը, Երևան, 1969, էջ 368:

¹³ Գ. Թազվորյան, Երազանքի ու տազնապանքի տարիներ, Կահիրե, 1961, էջ 70:

Աղանայի հայության կոտորածների ամբիջական իրագործումը դրված էր տեղական իշխանության, կոնկրետ Ջևադ բեյի վրա, որն «իր պաշտոնն անցած օրն իսկ... շարունակ խուլ հակասություն էր ցույց տված մեր ազգային-հարաբերական գործերուն հանդեպ, ամեն անգամ, որ առիթը ներկայացած էր»¹³, - գրում է ակամատես Մուշեղ եպիսկոպոսը և ավելացնում, որ տեղի էին ունենում այնպիսի իրադարձություններ, որոնք տեսնված չէին բռնապետական շրջանում: Սահմանադրության հռչակումից 1,5 ամիս անց Աղանայում սկսվում է «խուլ կերպով ծայր տալ մեկ կողմն հակասահմանադրական շարժումը և մյուս կողմից հայերու հանդեպ ջարդի մը սպառնալիքը»¹⁴: «Հայրենիք» շաբաթաթերթը դեռ հունվարին անդրադառնալով Կիլիկիայում խմորվող դեպքերին, նշել է, որ «կուսակալության կեղծոնը Աղանան... Արդուլ Գատերի (ջարդերի կազմակերպիչներից - Ռ. Գ.) և իր արբանյակներու շնորհիվ այսօր նգնաժամային տենդոտ շրջանի մը մեջ կը տարուբերվի», որ «թուրք տարրը անհպելի հուր մը, մշտապես կրակ մը դարձած է այս ժամուս»¹⁵: Եվ իրոք, 1908 թ. վերջին և 1909 թ. սկզբին հայ-թուրքական հարաբերություններն Աղանայում այն աստիճան էին սրվել, որ բոլոր առկա կարելի էր սպասել ջարդերի բռնկմանը:

Թուրքական շովինիզմը և մոլեռանդությունը գրգռելու, ընդհարումներ հրահրելու նպատակով ջարդի կազմակերպիչները 1909 թ. սկզբներին Աղանայի մզկիթներից մեկի դուռն ապականում են և հայտարարում, որ դա հայերի գործն է, որ հայերը պղծել են թուրքական մզկիթը¹⁶: Ջարդարարները ֆաղափում շփոթություն և հուզում տարածելու, կրքերը բորբոքելու նպատակով կեղծ լուրեր են տարածում, որ Հաֆենի հայերը ապստամբություն են բարձրացրել, գրավել են զինամոցը և հարձակվել են Աղանայի վրա, որտեղ, միանալով հայ ազգաբնակչությանը, ջարդողներ են թուրքերին: Սպանելով մի թլպատված հայ երիտասարդի, ջարդը մախապատրաստողները նրան ներկայացնում են որպես մահմեդականի՝ սպանված հայերի ձեռքով, տարածելով նաև, թե ֆաղափի այգիներում հայերը տանջամահ են արել մի թրքուհու, կոտորել 5 անձից բաղկացած

¹³ Մուշեղ եպիսկոպոս Մերովյան, նշվ. աշխ., էջ 34:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 11:

¹⁵ Հայրենիք, Բոստոն, 1909, № 1:

¹⁶ Վավերագրեր Կիլիկիո կաթողիկոսական դիվանի, Բեյրութ, 1929, էջ 74:

ընտանիք¹⁷։ Այս և մամորինակ շատ դեպքեր ոչ թե Աղանայի կոտորածների պատճառներն էին, այլ սոսկ առիթը դեպի հայերն ունեցած ատելության բռնկման՝ մախորոմ ծրագրված և իրականացված ջարդի կազմակերպիչների կողմից։

Աղանայի առաջին ջարդը սկսվեց 1909 թ. ապրիլի 1-ին, չորեքշաբթի կեսօրին, բայց դեռ վաղ առավոտյան «տակն ու վրա էր արված Թօսպաղը Գալեսի թաղը»¹⁸։ Խմանալով հայերի անհանգստության և երկյուղների մասին, մահանգապետ Ջևադ բեյն իր մոտ է կանչում ֆաղաֆի հայության հոգևոր և աշխարհիկ հեղինակությունների, նրանց հորդորում իրենց ազգակիցներին համոզել բացելու հայկական խանութները, որից հետո խուժանը կցրվի։ Բայց թուրքերը, որոնք վաղ առավոտից հավաքվել էին շուկայում (գլուխներին կապած ներմակ փաթեթներով, որպեսզի ընդհարման ժամանակ նանաչեն միմյանց), մոլլաների առաջնորդությամբ հեղեղում են ողջ շուկան, հարձակվում այնտեղ գտնվող հայերի վրա և սկսում կոտորածը։ Թուրքերին են միանում նաև ֆրդերն ու չերեքցները, որոնք ջարդերի առաջին օրը «շուկաները թալանելով և կեղդոնեն դուրս թուրք թաղերում մեջ բնակող կամ պանդոկներում մեջ մնացող քրիստոնյաները ջարդերով անցուցին»¹⁹։ Շուկայում հայերի հետ հաշվեհարդար տեսնելուց և խանութները կողոպտելուց հետո մոլեռանդ ամբոխը հարձակվում է Հանընից, Մուշից, Խարբերդից, Տիգրանակերտից և Սեբաստիայից եկած հայ մշակներով լեցուն Տուզ խան, Հայդար օղլի խան, Վեզիր խան և բազմաթիվ այլ պանդոկների վրա։ Ձնայած որոշ վայրերում հայերը, հատկապես հանընցիները, դիմում են հուսահատ և համառ դիմադրության, այնուամենայնիվ, կոտորածների հենց առաջին օրը միայն պանդոկներում «կատարյալ վայրագությամբ սպանվում է ավելի քան 300 մարդ»²⁰։ Գիշերը ջարդարարները կատաղի գրոհ են ձեռնարկում հայկական թաղամասերի վրա։ «Հրազներն առնելով պայթյուններ են երկինքը կը գոռար և երկիրը կը սարսռեր, խանութներումը ծայր աստիճանին հասած էր»²¹, «երկու կողմերն հրացանաձգությունները կը որոտային... մինչ օգնության աղաղակները ավելի կը սարսռոցներին

զմեղ»²², - այսպիսի հուզիչ արտահայտություններով է նկարագրել Հ. Թեբեյանն այն դժնդակ օրերի արհավիրքը։ Առաջին օրվա ջարդից հետո սկսվում է հայկական թաղամասերի հրդեհումը։ Դեպքերի ականատեսը գրել է. «Գիշերվան մութը կը մոտենար բերելով իր հետ լուռությամբ սուկումներ. զենքի ձայները կը դադարեին. դիակները շուկաներում և փողոցներում մեջ փռուած կը մնային։ Ավերիչ բռնություն լույսերով տեղ-տեղ թաղերը լուսավորված, դաշտերը կերևային, հրդեհը հառաչ կը խաղար ահույի մարմատումներով. սև մոխիրը կարծես դժոխքի խորերեն կելլար. Ատանա հրաբուխ վեսովներով շրջապատված կերևար»²³։

Ապրիլի 2-ին, չկարողանալով դիմադրել բազմաճակատ ջարդարարներին, հայերն ապաստանում են ֆաղաֆի կենտրոնում գտնվող եկեղեցիներում ու դպրոցներում։ Այդ օրերի սպանող և ահավոր դեպքերն արտացոլվել են նաև Ֆրանսիացի լրագրող, ազգությամբ հույն Ադոսսիդեսի «Հայերն ու երիտթուրքերը» գրքում, որտեղ հանգամանորեն շարադրված է կոտորածների ողջ ընթացքն իր ֆուտմեյի մանրամասներով։ «Որոշ տեղերում,- գրում է նա,- հայերին սպանում էին խմբերով, 100-200 մարդ միասին՝ մի փոքրիկ տարածության վրա...»²⁴։ Նրեկոյան զինված խառնամուխը հարձակվում է եկեղեցիների վրա, որտեղ պատսպարվել էին հուսահատ կացության և մահվան սպասման մեջ գտնվող հայերը։ Հրդեհավում են եկեղեցիները, դպրոցները, շրջապատվում է ամբրիկյան իգական վարժարանը, որտեղ ապաստանած հայ մանուկներին փրկում է ամբրիկյացի միսիոներ Ջեմբերսը²⁵։ Ադոսսիդեսի վկայությամբ ֆաղաֆն այնպիսի մարդկանց ձեռքին էր, որոնց մեջ մարդկային ոչինչ այլևս չէր մնացել։ «Նրանք վազում են, խոցում, սպանում, մաս-մաս մորթում և հեռանում արյամբ և ֆրտիմով պատված, ռոմալով, ինչպես վայրի գազաններ»²⁶։

Ապրիլի 3-ին կոտորածն էլ ավելի է սաստկանում²⁷։ Կողոպտիչների և մարդասպանների մորանոր խմբեր Հալեպից ու Սեբաստիայից դիմում

¹⁷ Հ. Թեբեյան, Կիլիկիո աղետը, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 27։

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 29։

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 32։

²⁰ Նույն տեղում, էջ 34։

²¹ Նույն տեղում, էջ 35։

²² Նույն տեղում, էջ 41։

²³ Հիւսէ Պետական կենտրոնական պատմական արխիվ (այսուհետև՝ ՀԽՍՀ ՊԿՊԱ) ց. 1, գ. 387, ք. 28։

²⁴ Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов под редакцией М. Г. Персияна, Ереван, 1982, с. 208.

²⁵ Հ. Թեբեյան, նշվ. աշխ., էջ 46։

²⁶ Геноцид армян..., с. 208.

²⁷ Հ. Թեբեյան, նշվ. աշխ., էջ 50։

էին դեպի Ադամա, «որով խուժանը ծովածավալ համեմատություն մը առած էր»: Նույն օրը հայերը Օսման բեյի միջոցով կուսակալ Ջևադ բեյին են հաղորդում իրենց լավահառաչ, աղեկալու խնդրամբները՝ դադարեցնել իր վայրագությանը, անգթությանը և դաժանությանը մինչ այդ չտեսնված կոտորածները, որից հետո «կառավարության կողմն խումբ մը պաշտոնյաներ և զինվորներ եկան» և հանդարտեցրին թուրքերին՝ դադարեցնելով կոտորածները²⁸: «Զինվորները, որ ջարդեն առաջ իբր թե փոքրաթիվ խուժանը չէին կրցած զսպել, ջարդեն ետքը անոր տասնապատիկը ավելի եղող խուժանը զսպեցին կես ժամվա մեջ»²⁹, - նկատել է Հ. Թերզյանը և այստեղից եզրակացրել, որ ամեն ինչ տեղի էր ունենում կառավարության գիտությանը: Եվ իրոք, կոտորածների այդօրինակ մեկ հրամանով դադարեցումը ապացույցն էր այն բանի, որ դրանք «պատրաստված և կազմակերպված էին տեղական իշխանությանը գիտակցությամբ և հրամանով»³⁰:

Հայերը չէին հավատում անսպասելի փրկությանը և միայն 2 օր անց սկսեցին վերադառնալ իրենց ավերված ու կողոպտված բնակարանները: Երկու լուրջ ջարդերի սպառնալիքից, Ադամայի հայության մի մասը բռնեց գաղթի մամփան՝ փրկություն որոնելով եգիպտոսում, Կիպրոսում, Մերսինում և այլուր, սակայն շուտով նահանգային իշխանությունն արգելեց այդ գաղթը, «կարծես նկատելով, որ երկրորդ ջարդին ենթարկվելիք մարդ մը չը պիտի մնա»³¹:

Կոտորածների համկարծակի և միանգամից դադարեցումը կասկած հարուցեց հայերի մեջ, որն օրավուր անում էր ջարդերի միջև ընկած ինն օրվա ընթացքում: «Հանդարտության բուն պատճառը չէինք գիտեր, - գրում է դեպքերի ականատեսը, - պատճառը արդյոք կուսակալին դրկած խնդրագիրն էր, եթե ոչ իսլամներուն ջարդն, կողոպուտն, հրդեհեյն հոգնիլը, և կամ ավելի սաստիկ հարձակման համար ժամանակ շահիլ ուզելը: Սակայն ինք օր ետքը կրկնվող երկրորդ ջարդը մեզ բոլորս ալ համոզեց, թե հանդարտության բուն պատճառը վերոհիշյալ երեքն են»:

²⁸ Հ. Աշխատանք, Ատանայի եղեռնը և Գոնիայի հուշեր, Նյու-Յորք, 1956, էջ 19:

²⁹ Հ. Թերզյան, նշվ. աշխ., էջ 55:

³⁰ Հ. Պապիկյան, Ատանայի եղեռնը, Տեղեկագիր Հակոբ Պապիկյանի օսմանյան երեսփոխան Էդիթ Էյ, Գ. Պոլիս, 1912, էջ 27:

³¹ Հ. Աշխատանք, նշվ. աշխ., էջ 23:

որոնք էր»³²: Արդեն ապրիլի 9-ին իթթիհատի անդամ Իսմայիլ Սեֆան «Իթիտալ» թերթում հանդես եկավ մոր ջարդեր սկսելու կոչով. «Այն, ինչ կատարվել է, դեռ ամենը չէ, դա բավարար չէ: Մենք միայն ընդմիջում տվեցինք, բայց մենք դեռ կտեսնենք, թե ինչով կավարտվի այս ամենը»³³:

1909 թ. ապրիլի 12-ին Ռուսիայից Ադամա են գալիս երիտթուրքական «ազատարար» բանակի 2 գունդ և կանգ առնում Կըշլա Մեյդան կոչվող վայրում³⁴: Երեկոյան ժամը 10-ին թուրքերն օգնության աղաղակներով դիմում են զորքին՝ «պաշտպանություն խնդրելով հայերի «հարձակումներից» և զինվորները, որոնք իթթիհատի Սալունիկի կենտրոնից ստացել էին «ջարդին պակաս ձգածը լրացնելու» գաղտնի հրահանգը՝ անցնում են հարձակման: Աղոսսիդեսի վկայությամբ «ազատարար» բանակի զինվորները «Քալում են մարդասպանների և հրկիզողների առջևից»³⁵: Նշենք, որ ջարդերին մագաչափ անգամ չխանգարեց այն հանգամանքը, որ Մերսին էին գտնվում անգլիական, ֆրանսիական, ռուսական և իտալական 7 ռազմաճակատ, որոնք դեսանտ էին իջեցրել և գրավել ավամերձ շրջանը³⁷:

Ապրիլի 12-ի գիշերը զինվորների և բաշիբոզուկների խառնամարտը հարձակվեց Մուշեղյան վարժարանի վրա, որտեղ պատասպարվածները փորձեցին փրկվել կրակե բոցերից և դուրս եկան հրկիզվող շենքից, սակայն զնդակահարվեցին, իսկ շատերն այրվեցին բոցերի մեջ: Այս անգամ հայկական թաղամասերի հրկիզողներն էին մոր ժամանած զինվորները, որոնք «վրժի միայն այդ միջոցն էին գտել, որովհետև թուրք և ռուս խուժանը մինչ այդ ամեն բան թալանել էր»³⁸:

Կոտորածների մասշտաբով, սպանդի դաժանությամբ, ավարի և կողոպուտի սաստկությամբ Ադամայի վիլայեթի կոտորածների երկրորդ փուլը ավելի ահավոր և սահմոկեցուցիչ էր: «Առաջին ջարդի միջոցին Ատանայի շրջակա գյուղերում մեջ գտնվող հայերը և Ատանայի կեդրոնը

³² Նույն տեղում, էջ 20:

³³ Геноцид армян..., с. 210.

³⁴ G. Bresol, Les Turcs ont passe là..., Paris, 1911, p. 101-102.

³⁵ Զ. Ս. Կիրակոսյան, Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, հ. 1, Երևան, 1982, էջ 267:

³⁶ Геноцид армян..., с. 211.

³⁷ Հ. Թերզյան, նշվ. աշխ., էջ 61:

³⁸ Գործ, Թիֆլիս, 28. IV. 1909:

քիչ կորուստ ունեցավ, մինչդեռ երկրորդ ջարդը կործանեց Ատանան»³⁹։ Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Զինովևի՝ Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրությանն ուղղված հաղորդագրության համաձայն դեռ «ոչ վաղուց ծաղկող Ադանա քաղաքի երեք չորրորդն ավերված է»⁴⁰։ Միայն Ադանայում ջարդերին զոհ գնաց 18.627 մարդ⁴¹։

Ադանայի կոտորածներին զուգընթաց, ջարդեր տեղի ունեցան նաև վիլայեթի հայաբնակ այլ վայրերում։ Ապրիլի 1-ին հուլուսներ սկսվեցին Տարսուսում։ Հրդեհվում են հայկական թաղամասերը և 4000-5000 անօթևան հայեր ապաստանում են տեղի ամերիկյան վարժարանում։ Հրո մարակ դարձավ ավելի քան 600 տուն⁴²։ Միայն Բաղաբում սրի ֆաշվեց 96 հայ⁴³, իսկ ողջ շրջանում՝ մոտ 560, որից 160-ը ամբողջովին ավերված Գոգ-Օլուզ գյուղում⁴⁴։ Տարսուսից ջարդերը տարածվում են դեպի Ապտոլու, որը թուրք ավարառուները շրջապատում են ապրիլի 3-ին։ Կրակի են մատնվում գյուղի բոլոր 130 տները, ամենայն դաժանությամբ մոթրվում են 600 հոգի⁴⁵։ Ահավոր բարբարոսություններ տեղի ունեցան հատկապես Միսիսում (Մամեստիայում), որտեղ կենդանի մնացին միայն 80 կին և տղամարդ՝ ներառյալ ծնկեր երեխաները⁴⁶։ Գետինն են հավասարեցվում Ինջիրլիկի 145 հայկական տները։ 700 քնակիչներից կենդանի են մնում ընդամենը 60 հոգի⁴⁷։

Ապրիլի 1-ին կոտորածներ են տեղի ունենում նաև Օսմանիեում, որտեղ «գործված վայրագությունները Կիլիկիո հղեմին գլուխգործոցն է»-ցավով նշել է Հ. Թերզյանը։ Փլվում է այրվող եկեղեցին և 500 հայեր մնում են փլատակների տակ։ Գազանաբար հռչակվում են մոտ 1500 հո-

³⁹ Հ. Թերզյան, նշվ. աշխ., էջ 59։

⁴⁰ Архив внешней политики России (далее-АВПР), ф. Канцелярия МИД, 1909, д. 38, т. I, л. 274.

⁴¹ Հ. Մ. Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 367։

⁴² Геноцид армян..., с. 214.

⁴³ Ferman DuCkette, Turkish Atrocities. The Young Turks and the Truth about Holocaust at Adana In Asia Minor, During 1909, 1913, p. 51.

⁴⁴ Հ. Թերզյան, նշվ. աշխ., էջ 166։

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 183։

⁴⁶ Геноцид армян..., с. 217.

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 214։

գի⁴⁸։ Գրգ-Պայասում տեղական բանտից ազատ արձակվեցին «500 բանտարկյալներ, որոնք չհապաղեցին մասնակցել վայրագություններին»⁴⁹։

Սպանություններ և վայրագություններ են կատարվում նաև Մերսի-նում, որտեղ ռուսական «Ուրալեց» ռազմանավի նավապետ Կուզնեցովը իր նավն է ընդունում ջարդերից մազապուրծ 3 տղամարդու և 62 կանանց ու երեխաների, փրկում նրանց մահվան սպառնալիքից, տեղափոխում Ալեքսանդրեթ և ապահովում սննդով⁵⁰։

Ավերածությունների, թալանի ու կոտորածների ենթարկվեցին նաև Հասան Բեյլին, Լափաշլուն, Լաթաֆիան, Այասը, Այնթապը, Ամտիոբը և այլն⁵¹։

Ադանայի կոտորածների պատմության ուսումնասիրման գործում առանձնահատուկ տեղ պետք է հատկացնել հայերի օրհասական-հերոսական ինքնապաշտպանությանը, որը տեղ-տեղ պսակվում էր լիակատար հաղթանակով։ Դիմադրություն կազմակերպվեց ինչպես Ադանայում, այնպես էլ վիլայեթի այլ բնակավայրերում։ «Երբ հասկացանք, որ լաց, ողոր, աղաչանք, պաղատանք և անձնատուր ըլլալ օգուտ չունի, և տեսնելով, որ կառավարությունն ալ զինվորներով ու ոստիկաններով խուժանի միացած է, ստիպվեցանք ճգնաժամային բուռն դիմադրության մը դիմել, որ եթե քիչ մ'ալ ուշացնեինք՝ անկասկած ամբողջությամբ ոչնչացած պիտի ըլլայինք»⁵², - գրել է Հ. Թերզյանը։

Հայերն Ադանայի 3 թաղերում ինքնապաշտպանություն են կազմակերպում և այնքան հաջող, որ որոշ տեղերում դիմանում են 24-48 ժամ «շատ անգամ ետ մղելով հարձակվողների գրոհները՝ նրանց մեծ վնասներ հասցնելով»⁵³։ Տեղ-տեղ մի քանի հեզու հաջողվում էր հաղթել մի ամբողջ ավազակախմբի, իսկ ոմանք մուսուլման համարակալ արտագրոհի էին դիմում, «որպեսզի օգնություն ցույց տան առանձին հայկական տներին»⁵⁴։ Ընդ որում, «զինված էին միայն մոտ 100-ի չափ հայեր», որոնք համառոտն կոչվում էին «ահագին խուժանի և նրան միացած զորքի դեմ»⁵⁵։

⁴⁸ Հ. Թերզյան, նշվ. աշխ., էջ 199-202։

⁴⁹ АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1909, д. 35, л. 19.

⁵⁰ Նույն տեղում, թ. 23։

⁵¹ ՀԱԽՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1828, թ. 5։

⁵² Հ. Թերզյան, նշվ. աշխ., էջ 36։

⁵³ Նույն տեղում։

⁵⁴ Геноцид армян..., с. 207.

⁵⁵ Նույն տեղում։

⁵⁶ Գործ, 28. IV. 1909։

Կիլիկիայի մի շարք շրջաններում ևս հայերը կարողացան դիմել կազմակերպված ինքնապաշտպանության: Թուրք հրոսակները բուռն դիմադրության են հանդիպում Դյուրթ-Յուլի (Ջոֆ-Մարգվան) հայերի կողմից: Շրջապատված լինելով բազմահազար ռեզիզներով (պահեստի զինվոր) և բաշխրոզակներով, հայերը շտապ պատրաստում են 150 պաշտպանական կետեր և իրենց ուժերը բաշխում դրանց վրա: Պատրաստվել էր արհեստանոց, որտեղ օր ու գիշեր աշխատում էին 100 հոգի և հայ մարտիկներին ապահովում մարտական անհրաժեշտ հումքով⁵⁶: Տեսնելով, որ ամրոց-բնակավայրը համառոտ են պաշտպանվում է և ծանր հարվածներ հասցնում, թուրքերը 2 օր անց թնդանոթներ են քերում, գրավում գյուղի մի մասը, կտրում խմելու ջուրը, սակայն չեն կարողանում կտրուել հայերի պաշտպանողական կամքը⁵⁷: Ծարավ մնալով ավելի քան մեկ շաբաթ, հայ ֆաջոդիները «գիշեր ցերեկ թշնամյաց զնդակներուն կը դիմադրեին պահպանելու համար ժողովրդական կեանքն ու պատիվը՝ օրհասի մը երկուսով»⁵⁸: Օժանդակ ուժեր ստանալով՝ թուրքերը պատրաստվում են մոր, ավելի ուժեղ հարձակման, իսկ հայերը՝ օրհասական դիմադրության: Առաջին օրերի սարսափից հետո տղամարդկանց են միանում մոտ 100 երիտասարդ կանայք և աղջիկներ՝ զինված գերանդիներով ու նիզակներով: Պատրաստվեց 3000 նիզակ, որով ենթադրվում էր զինել անգն կանանց և պատանիներին⁵⁹: Բայց պաշտպանության 13-րդ օրը օտարերկրյա հյուպատոսների և միսիոներների միջամտության շնորհիվ Դյուրթ-Յուլի պաշարումը դադարեցվեց:

Համառ դիմադրությամբ աչքի են ընկնում նաև Սիս ֆաղափի հայերը, որոնք ապրիլի 2-ից մինչև 6-ը Թուրսարգսյանի և Գյուտ վարժապետի ղեկավարությամբ հետ են մղում թուրքերի բոլոր գրոհները⁶⁰:

Անօրինակ, խիզախ պաշտպանությամբ կոտորածից փրկվում է 45 տուն և 200 քնակիչ ունեցող Շնյիս-Մուրադը՝ «շնորհիվ որոշ անհատների հերոսական ջանքերի»⁶¹: Որսորդական հրացաններով զինված 3 ֆաջեր ողջ քնակչությանը հավաքելով գյուղի կենտրոնում, «գրավելով կարևոր

կետերը... այնպիսի արագությամբ էին կրակում, որ հարձակվողները վստահ էին պաշտպանվողների գզալի ուժերի մեջ»⁶²: Ուրբաթ և շաբաթ օրերին հայերը բազմիցս հետ են մղում թուրքերի գրոհները: Ջարդարաններին վախեցնելու համար պաշտպանները դիմում են խորամանկության. ջրի խողովակի մի անցք փակում են, մյուսի մեջ վառող լցնում և պայթեցնում, որից հետո թուրքերը զգուշանում են, կարծելով, թե հայերը զինված են նաև թնդանոթներով: Պաշարման 5-րդ օրը հայերը նեղվում են շրջապատման օղակը, անցնում Աղանա և ապաստանում Մուշեղյան վարժարանում⁶³: Կոտորածներից փրկվելու համար Բախչեի հայերը բարձրանում են սարերը, սակայն «մրանց ետևից 20 օրվա ընթացքում իսկական որս էր շարունակվում»⁶⁴: Ֆրանսիական հյուպատոսը հիշում է, որ Համիդիեն ավերումից 15 օր անց «իրենից նակատամարտի դաշտ էր ներկայացնում»⁶⁵: Համառ դիմադրություն են ցույց տալիս նաև Հանընի հայերը, որոնք բազմիցս հետ են մղում իրենց թաղերը գրոհող թուրքական զորակազմի ուժերին: Իրադարձությունների մասնատու հեռագիրներում շնորհիվ էր, որ Հանընը ազատեցավ⁶⁶: «Հանընի նակատամարտին մեջ կից և դեպքերի ակամատեսը գրում է. «Հանընի նակատամարտին մեջ ամենամեծ անձնվիրություն ցույց տվավ ամերիկուհի միս Ռոզ Լեմպերը, որուն կողմն Մերսինի անգլիական հյուպատոսին գրված ամենախիստ հեռագիրներում շնորհիվ էր, որ Հանընը ազատեցավ»⁶⁷:

Դաժան ընդհարումներից հետո թուրքերին հաջողվում է գրավել Հասան-Բեյլին ու Շարդերը, սակայն նրանք չեն կարողանում ոչնչացնել քնակիչներին, որովհետև վերջիններս «ինքնապաշտպանական համառ մարտերից հետո կազմակերպված հեռացել էին»⁶⁸:

Որոշ հուզումներ են լինում Մարաշում, սակայն դրանք կարճ ժամանակում դադարում են, խաղաղությունը վերահաստատվում է մասնավորապես այն բանից հետո, երբ թուրքերին տեղեկություններ են հասնում, որ Բաղաֆում ջարդեր կազմակերպելու դեպքում Ջեյթունի ֆաջամարտիկ լեռնականները շարժվելու են դեպի Մարաշ: Մարաշցի տ. Սահակ Բահանա Պետրոսյանի հեռագիրը՝ ուղղված գեյթունցիներին, վկայում է, որ

⁵⁶ Նույն տեղում:

⁵⁷ Հ. Թերզյան, նշվ. աշխ., էջ 220:

⁵⁸ Դեոցիդ արման..., с. 199.

⁵⁹ Նույն տեղում:

⁶⁰ Հ. Թերզյան, նշվ. աշխ., էջ 240:

⁶¹ Ա. Ս. Համբարյան, Երիտթուրքերի ազգային ու հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1979, էջ 33:

⁵⁶ Դեոցիդ արման..., с. 200.

⁵⁷ Հ. Թերզյան, նշվ. աշխ., էջ 223:

⁵⁸ ՀԽՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1850, ք. 16:

⁵⁹ Դեոցիդ արման..., с. 200.

⁶⁰ Է. Ոսկերյան, Կիլիկյան հուշեր, Հալեպ, 1930, էջ 28:

⁶¹ Դեոցիդ արման..., с. 199.

«Եթե Ջեթունի անունը ու սարսափը չըլլար կարելի չէր, որ Մարաշի մեջ հայ մնար»⁶⁸:

Դժվար է գերազնահատել ինքնապաշտպանության դերն ու նշանակությունը. «Կարելի է վստահ լինել, որ... առանց հայերի ինքնապաշտպանության իրադարձությունները շատ ավելի ծանր ընթացք կստանային»⁶⁹: Աղանայի վիլայեթի ինքնապաշտպանական մարտերը հայ ժողովրդի հերոսական պատմության կենաց ու մահու մաքուր մահաման դրվագներից են:

Աղանայի կոտորածներն իրենց ձևերով, իրագործման վայրերի եղանակներով, անավոր մեթոդներով ցնցեցին ողջ աշխարհը: Ե՛վ կանայք, և՛ երեխաները, և՛ ծերերն ու հիվանդները «առկա եղած են ամենադժպիի վարմունքներում»⁷⁰: Օսմանյան պառլամենտին ուղղված ապրիլի 6-ի հեռագրում Աղանայի հոգևորականները նշում էին, որ հայերը ենթարկվեցին «այնպիսի անգթություններու և հալածանքներու, որոնք տեղի ունեցած չէին ձեռնգրված խանի և Թիմուրլենկի ժամանակները»⁷¹: Ականատեսներից մեկը գրել է. «Որոշ գոհեր ենթարկվում են մի ամբողջ շարք այնպիսի կատարյալ ձևով արվող տանջանքների, որպեսզի ավելի երկար շարունակվի տանջամահ արվողի կյանքը և երկարի իրենց (թուրքերի - Ռ. Գ.) քավականությունը, նրանց (հայերին - Ռ. Գ.) խեղում են, եղունգները հանելով շարդում մատները, մարմինները դաջում այրված երկաթով, հանում գանգամաշկերը, ի վերջո մարդուն վերածում են շիլայի, որը չպրտում են շներին որպես կեղծ»⁷²:

Աղանայի կոտորածներից ամբիջապես հետո թուրքական կառավարությունն աշխատեց կեղծել փաստերը և շարդերի հեղինակներ ներկայացնել հայերին, տուժողներ՝ թուրքերին: Այսպես, Աղանայի նոր կուսակալ Մուստաֆա Ջիհնի փաշան 1909 թ. մայիսի 1-ին Կ. Պոլիս ուղարկած հեռագրով հաղորդում է, որ սպանված «խալամներու թիվը 1924 և վիրավորյալներու թիվը 533 է»⁷³, իսկ «հայերն սպանվածներու թիվը 1455 և

վիրավորյալներունը 383 է»⁷⁴: Բայց, իրականում, շարդարարների «դժոխային ու ազգամուլական ծրագրին, որուն նպատակն էր Կիլիկյան հայության ուժն ու հարստությունը, ազդեցությունն ու դիրքը կործանելը»⁷⁵, զոհ գնաց ավելի քան 30.000 մարդ⁷⁶, իսկ համաձայն որոշ թերթերում հրապարակված հաղորդագրությունների՝ գոհերի թիվը կազմում էր մոտավորապես 35.000⁷⁷:

Աղանայի կոտորածների կազմակերպման և կազմակերպիչների վերաբերյալ պատմագրության մեջ կան տարբեր կարծիքներ՝ մեղադրող և՛ երիտթուրքերին, և՛ Արդուլ Համիդին: Այս տարակարծիքներն առկա են նաև ժամանակակիցների ու ակամատեսների հուշերում: Նշենք, որ նրանց մեծ մասն Արդուլ Համիդին և նրա պաշտոնյաներին Աղանայի կոտորածների կազմակերպիչներ էին համարում նախ և առաջ այն պատճառով, որ զեռուս պատրանքներ էին տալիս երիտթուրքական հեղափոխության նկատմամբ ու դժվար էր հավատալ նրանց մեղավորությանը: Բացի այդ, շարդի օրերին սուլթանի կողմնակիցները հակասահմանադրական, հետադիմական շարժում բարձրացնելով գրավել էին մայրաքաղաքը և զավթել իշխանությունը: Սակայն չմոռանալով, որ Աղանայում և Թուրքիայի մնացած նահանգներում փաստական իշխանությունը գտնվում էր երիտթուրքերի ձեռքին:

Ինչպես կոտորածների ընթացքի, այնպես էլ կազմակերպիչների հարցը առաջինը բնարկել է թե՛ հայ, և թե՛ արտասահմանյան մամուլը, սակայն հարկ է նշել, որ մամուլում տպագրված ոչ բոլոր հաղորդագրություններին և հողվածներին պետք է հավատ ընծայել, քանզի դրանցում արտացոլվել են ժամանակի շուկան, ոգին և տատանումները: Այսպես, 1909 թ. Թիֆլիսի «Գործ»-ի տարբեր համարներում, ըստ ստացված տեղեկությունների, Աղանայի կոտորածների կազմակերպիչների վերաբերյալ կան իրար հակասող և հերքող հոդվածներ: Օրաթերթի մի համարում Աղանայի կոտորածները համարվում են Կ. Պոլսում հաղթանակած ռեակցիայի շնորհիվ ոգևորված և՛ գլուխ բարձրացրած «մութ ու ոնրական ուժերի գործը»⁷⁸, իսկ մյուսում նշված է, որ «բռնակալական շրջանի

⁶⁸ Ջեթունի հոգևոր առաջնորդ Վ. Արշակունու հուշերը (ձեռագիր), էջ 29 (պահվում է պատմաբան Հ. Մ. Պողոսյանի անձնական արխիվում):

⁶⁹ Генцид армян..., с. 199.

⁷⁰ Հ. Պապիկյան, նշվ. աշխ., էջ 15:

⁷¹ Հ. Աշխատան, նշվ. աշխ., էջ 21:

⁷² Генцид армян..., с. 209.

⁷³ Հ. Աշխատան, նշվ. աշխ., էջ 90:

⁷⁴ Նույն տեղում:

⁷⁵ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ջանազան հեղինակների արխիվ, թղթ. № 14, վավ. № 521:

⁷⁶ Պատմություն կաթողիկոսաց Կիլիկիո, Անթիլիաս-Լիբանան, 1939, էջ 909:

⁷⁷ Генцид армян..., с. 196.

⁷⁸ Գործ, 10. IV. 1909:

ամենատիպիկ ներկայացուցիչները, կամայականության, սանձարձակության ամենաեռանդուն գործիչները՝ վալիներին, մյուս բնասարիֆներին սկսած մինչև ամենահետին գալմազամը, մյուսին ու զապթիան-իթթիհատական են դարձած»⁷⁹, որին էլ կարելի է եզրակացնել, թե բոլոր պաշտոնյաները, փաստորեն, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության անդամներ են, որքանով Ադանայի կոտորածները կազմակերպվել են կենտրոնական կառավարության ցուցումներով ու տեղական իշխանության ղեկավարությամբ: Ադանայի սպանող երիտթուրքների պանիսլամական ֆաղափականության անկյունաքարն էր, որի հիմքը դրվեց 1909 թ. ապրիլին: Նույն թեթի մեկ այլ համարում տպագրված հաղորդագրության հեղինակը պնդում է, թե հնարավոր չէր Ադանայի մասին ստանալ ճիշտ տվյալներ, քանի որ մահանգային վարչությունը «գրաֆնություն էր հաստատած այնտեղից ուղարկվող հեռագիրների վրա» և «միայն այժմ կարելի է լինում ստանալ այդ տեղեկությունները: Բոլոր տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ ընդհարումն առաջացրել են Համիդի և ռեակցիայի գործակալները»⁸⁰:

Ինչ խոսք, որ այդպիսի հաստատ համոզմունքով հրապարակված հաղորդագրությունն անհրաժեշտ է վերապահորեն ընդունել, որովհետև երիտթուրքները Համիդի գահընկեցությունից և Ադանայի կոտորածներից հետո, բնական է, պետք է աշխատեին պատասխանատվության իրենց բաժինն էլ գցել տալով սուլթանի ու նրա ռեժիմի վրա և հենց սա էլ արտացոլվել է մամուլում: Իրավացի է կոտորածների ակնատես Հ. Աշմյանը, երբ գրում է, որ «Ադանայի ջարդը տեղական ու պատահական զեպի մը չէր, այլ օսմանյան կառավարության գլխավոր վարիչներուն կողմն ծրագրված ու գործադրված կարգադրություն մըն էր»⁸¹: Նա կազմակերպված ջարդերի պատասխանատու է համարում թուրքական կառավարությանն ընդհանրապես, մատնելով նաև երիտթուրքների մասնակցությունն այդ գործին. «Ադանայի ջարդեն անմիջապես ետքը, - գրում է նա, - տեղական կառավարությունն ու Միություն և Առաջադիմություն կուսակցությունը տեսան թե խնդիրը ծանր և սխալ է, աշխատեցան պատասխանատվությունը իրենց վրայեն ձգել»⁸², մեղքը բարդելով հայերի

վրա, որոնք, իբր թե, ցանկանում էին վերականգնել բռնապետական հին կարգերը:

Որ երիտթուրքներն իսկապես հանդիսացել են կոտորածների անմիջական կազմակերպիչները և հրահրողները, պարզորոշ երևում է «Միություն և առաջադիմություն» կուսիտեի՝ Ադանայի մասնաճյուղի շրջակա 18 բնակավայրերը հղած նույն բովանդակությամբ հեռագրից. «Կենտրոնական 300 հայ զինյալ ֆետայիներով ձեր գյուղին վրա հարձակում պիտի գործեն և տեղացի հայերուն միանալով՝ ջարդ պիտի ընեն: Դեռ անոնք չեկան՝ դուք պետք եղածը ըրեք»⁸³:

Ընդունելով հանդերձ, որ ջարդը կազմակերպվել էր նաև հին վարչակարգի պաշտոնյաների, Արդուլ Համիդի արբանյակների կողմից, հարկ է միաժամանակ նշել, որ երբ թուրք խուժանն ու ռեակցիոն ուժերը սկսեցին հակասահմանադրական շարժումը և առաջին հերթին հայերի հալածամեքն ու կոտորածը՝ նրանց անմիջապես միացան նաև երիտթուրքական գործերն իրենց պարագլուխների հետ: Նրանցից 2000 հոգի, որոնք Ադանա էին ուղարկվել «բարեկարգությունը վերահաստատելու համար», տեղ հասնելուն պես «անմիջապես... ջարդին ու ավարառության մասնակցեցան»⁸⁴: Կոտորածները երիտթուրքների կողմից կազմակերպվել են վկայում նաև հյուպատոսներից մեկն իր հեռագրում. «Ինչպես երևցավ մինչ ցարդ գլխավոր վայրերուն մեջ, այս գոմիթեին (Միության և առաջադիմության) - Ռ. Գ.) անդամները գործոն դեր մը առան են աղետին կազմակերպության մեջ»⁸⁵:

Երիտթուրքների մեղսակցության գուցե ամենամեծ վկայությունն օսմանյան պառլամենտի անդամ, երիտթուրքական կուսակցության անդամ Հակոբ Պապիկյանի «Տեղեկագիրն» է. Ադանայի կոտորածների վերաբերյալ: Այդ խիստ անաչառ, արդարացի և անհերքելի փաստերի հիման վրա գրված փաստաթուղթը մեղադրում է ինչպես հին վարչակարգին, այնպես էլ երիտթուրքներին, որի համար էլ Հ. Պապիկյանը կանխով հատուցեց: Մերկացնելով հին վարչակարգի պաշտոնյաներին, որոնք մտածում էին, թե «նոր ռեժիմին դեմ հաջողությամբ հարձակելու համար միայն պետք է հայերը բնաջնջել»⁸⁶, քանզի հայերն իրոք նվիրված էին սահ-

⁷⁹ Նույն տեղում, 18.IV.1909:

⁸⁰ Նույն տեղում, 28.IV.1909:

⁸¹ Հ. Աշմյան, նշվ. աշխ., էջ 9:

⁸² Նույն տեղում, էջ 114:

⁸³ Նույն տեղում, էջ 150:

⁸⁴ Հ. Թերզյան, նշվ. աշխ., էջ 637:

⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 683:

⁸⁶ Հ. Պապիկյան, նշվ. աշխ., էջ 42:

մանադրությանը, Հ. Պապիկյանը ցույց է տալիս նաև երիտթուրքների մասնակցությունը կոտորածների կազմակերպման գործում: «Վերջացնելն առաջ, գրում է նա, ստիպված եմ ամենախոր ցավով ավելցնելու, որ Իթթիհատ վե թերաֆը կուսակցության անդամները Ադանայի վայրագ եղբորության կազմակերպման և գործադրության մասնակցած են»⁸⁷: Որ կոտորածները կազմակերպվել և իրականացվել են երիտթուրքների կառավարության կողմից՝ հաստատվում է նաև իթթիհատի ազդեցիկ անդամ Մևլանդադե Ռիֆաթի վկայությամբ, ըստ որի այն ժամանակ, երբ Կ. Պոլսում սկսվել էր համիդյան հեղափոխությունը, երիտթուրքների «Ատանայի մասնակցությունը կեղծումն ստացած հրահանգն համաձայն, Կիլիկիո, մասնավորապես Ատանայի մեջ ընդհանուր ջարդ մը պատրաստելու սկսած էր»⁸⁸:

Ադանայի հայության կոտորածների վրա քննվեց հայ և թուրք հասարակական-քաղաքական մտքի, մտավորականության, ժողովրդական լայն զանգվածների ուշադրությունը, երիտթուրքների վայրագության դեմ բարձրացված համայն աշխարհի առաջադեմ մարդկության բողոքի ձայնը: Այս հարցին անդրադարձած եվրոպական պատմաբանների մեծ մասն իրավաբանորեն կարծում է, որ սահմանադրական կարգերի հանդեպ հայերի հավատարմությանը երիտթուրքները պատասխանեցին «Ադանայի կոտորածով՝ որով սկիզբ դրվեց պատմության մեջ երբևէ գրանցված ամենասարսափելի ջարդերի շարքին»⁸⁹:

Այսպիսով, արխիվային վավերագրերը, ժամանակի մամուլը, ժամանակակիցների հուշերը, հայ և օտար պատմաբանների աշխատությունները աներկբաբար են ապացուցում, որ Ադանայի կոտորածները կազմակերպվել և ղեկավարվել են երիտթուրքների կողմից՝ մասնակցությամբ նաև հին վարչակարգի պաշտոնյաների: Հայաշինը ծրագրերի իրականացման գործում «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ղեկավարները համընկնում են համիդյան ռեժիմի պաշտոնյաների նպատակների հետ:

⁸⁷ Նույն տեղում:

⁸⁸ Մևլանդադե Ռիֆաթ, Իթթիհատի հայաշինը ծրագրերը և թուրքական հեղափոխության մոլոր ծալքերը, Բեյրութ, 1938, էջ 141:

⁸⁹ G. Morgan, The History of the Armenian People, Boston, p. 306.

РЕЗНЯ АРМЯН В АДАНЕ В 1909 Г.

РЕЗЮМЕ

Младотурецкая революция июля 1908 года была воспринята как завершение векового турецкого ига, деспотизма и злодеяний гамидского периода. Многогрудальный и угнетенный армянский народ и впрямь поверил в провозглашенные младотурками лозунги братства, равноправия, свободы. Однако младотурки продолжили жестокую политику Абдул Гамида, преследуя пантюркистские и панисламистские цели, организовали и осуществили аданскую резню. Резня и грабежи имели место как в Адане, так и в Тарсусе, Аптоглу, Мисисе, Османье, Паясе, Мерсине, Латакии, Антиоке, Айнтапе, Айасе и в других местах. Одновременно в ряде населенных мест Киликии армяне организуют сильное сопротивление. Оборонительные бои вилайета Аданы являются историческим эпизодом героической борьбы армянского народа за жизнь и самосохранение.

ARMENIANS' MASSACRE OF ADANA IN 1909

SUMMARY

The Young-Turks revolution of June 1903 was hailed as the termination of the century-long Turkish yoke, despotic rule and atrocities of the Hamid period. The long-suffering and suppressed Armenian people did in actual fact believe the slogans proclaimed by the Young Turks of brotherhood, equal rights and freedom. However, the Young Turks continued to pursue the cruel policy of Abdul-Hamid, persuing the panTurkish and pan-Islamic goals, organizing and carrying out the Adana massacre. The massacre and looting took place both in Adana and In Tarsmus, Aptoglu, Misis, Osmania, Palas, Mersina, Latakia, Antiokh, Alntap, Aias and at other places. Simultaneously in a number of population centres of Cilicia the Armenians organized a powerful resistance. The defensive combats of the Adana Vilajet were historic occasions of heroic struggle of the Armenian people for survival and self-preservation.

ՀՀ ԳԱՄԻ Լրաբեր հասարակական գիտությունների,
Երևան, 1990, № 4, էջ 24-35:

ՄՈՒՍԱ ԼԵՈՒ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ՕՐԵՐ

Հայկական հարցը մեկըմբիշտ լուծելու համար երիտթուրքերը որոշեցին օգտագործել առաջին աշխարհամարտի պատեհ առիթը՝ ամբողջ աշխարհին կանգնեցնելով կատարված փաստի առաջ՝ Հայաստանը դատարկելով հայերից: Ցեղասպանության որոշումը սկսեց ի կատար ածվել անմիջապես: Մի քանի ամսվա ընթացքում ողջ Արևմտյան Հայաստանը և Կիլիկիան դատարկվեցին հայերից: Ավելի քան 1,5 միլիոն հայեր զոհ գնացին թուրքական արյունոտ յաթաղանին: Անչափելի էին մահ և նյութական և հոգևոր կորուստները: Ավերվեցին հայկական դարավոր մշակույթի հուշարձանները, մոխիրների մեջ կորան հոյակերտ կոթողները, հայ ժողովրդի հոգևոր հարուստ կյանքի անկրկնելի վկայությունները:

Նման պայմաններում հայ ժողովուրդը քաղմաթիվ վայրերում (Մուշում, Սասունում, Վանում, Ուրֆայում, Շապին-Գարահիսարում և այլուր) ընդվզեց թուրք ջարդարարների դեմ, ոտքի կանգնեց՝ պաշտպանելու իր իրավունքները, կյանքն ու պատիվը:

Հերոսական ինքնապաշտպանության դիմեց մահ և Կիլիկիայի ծայր հարավում խարսխված Սուետիայի հայությունը: 1915 թ. հուլիսին երիտթուրքերի կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ այդ շրջանի հայության տեղահանությանը, որի իրագործումը հանձնարարվեց Անտիոքի գալմագամ Մարուֆին և Սուետիայի մյուդիր Խալիտին: Սուետիայի Մուսա լեռան հարավային և արևելյան լանջերին բոլորաձև տեղադրված վեց գյուղերի (Քեպուսի, Վազըֆ, Հանի Հապիպլի, Յոզունցլու, Խըտր պեկ, Պիթիաս) հայոց համայնքն այն միամիտ հույսերն էր փափայում, թե հայաբնակ մյուս շրջաններից առանձնացած լինելու պատճառով իրենք անմասն կմնան տարագրությունից: Սակայն հուլիսի 30ին գալմագամ Մարուֆի կողմից տրվում է տեղահանության հրամանը: Ընդսմին գալմագամը շուրջ խոստումներ է տալիս, թե «Դադը կլինի ապահովված ու խաղաղ, պետությունը կօգնի և կերաշխավորի աֆոքյալների կյանքն ու կայքը և այլն» (Մ. Վ. Արզումանյան, Դարավոր գոյամարտ, Երևան, 1989 թ., էջ 406):

Ցրվում են տեղահանությունից խուսափելու բոլոր հույսերը: Ուստի վեց գյուղերի երեւելիների, ազդեցիկ անձանց խորհրդակցության ժամանակ ժողովականների մեծ մասը, հասկանալով տեղահանության բուն նպատակը, վնասում է դիմադրել իշխանություններին:

Ժողովրդի սովոր հատվածն ըմբռնելով, որ, միևնույն է, տեղահանությունը հանգեցնելու է ջարդերի և ֆիզիկական ոչնչացման, ապավինելով իր մարտական փորձի փառավոր ավանդույթներին, տարերայնորեն բռնում է ինքնապաշտպանության ուղին, քանզի «ամենն չարն իսկ պատահի, ավելի լավ է մեր լեռներում մեջ առյուծի պես կռվելով՝ մեռնի, քան թե ոչխարի պես ստրկաբար անձնատուր ըլլալ թշնամիին ու սև մահվամբ մը վերջանալ» (Տ. Անդրեասյան, Զեյթունի անձնատվությունը և Սուետիո ինքնապաշտպանությունը, Կահիրե, 1915, էջ 29): Վերջնականապես ղեկի ինքնապաշտպանությանը գնալու համար զգալի նշանակություն ունեցան Զեյթունի գաղթից հետո հայրենի Յոզունցլու վերադարձած Տիգրան Անդրեասյանի ահասարսուռ տեղեկությունները տարագրության և կոտորածների մասին:

Օգոստոսի 1ին մյուդիրից գաղթի մոր հրաման է ստացվում, սակայն սուետահայության մեծամասնությունն իր միակ նշանաբան վնիռն արդեն կայացրել էր. պարենի պաշարներով, ընտանի կենդանիներով Մուսա լեռ բարձրանալ և փրկություն որոնել կազմակերպված ինքնապաշտպանական մարտերում: Սակայն ոչ բոլորն ունկնդրեցին խոհեմության ձայնին և ապաստան որոնեցին Մուսա լեռում: Հավատ ընծայելով երիտթուրք կառավարության կեղծ խոստումներին, թե տեղահանության հրամանին ենթարկվողները ոչնչով չեն տուժի՝ «Քեբուսի գրեթե ամբողջովին...Հանի Հապիպլին և Պիթիասեն փոքր մաս մը ժողովուրդ հոժարեցավ գաղթականության հնազանդի» (Հ. Հ. ԿՊՍ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 108, ր. 7): Հակոբ Դավթյանի տվյալների համաձայն՝ Սուետիայի հայկական վեց գյուղերի 6311 բնակիչներից տարագրյալի անորոշ ապագան ընտրեցին 2080-ը, իսկ լեռ բարձրացան 4231-ը (Հուշամատյան մեծ եղեռնի, Բեյրութ, 1965, էջ 789):

Լեռ բարձրանալով հայերն ապաստանեցին Տամլանց, Գուշերդազ և Գըզըլնա կոչվող վայրերում, որոնք անառիկ և պաշտպանության համար հիմնալի դիրք ունեին: Նրանք արդեն կայացրել էին անդառնալի վնիռ. պաշտպանվել մինչև վերջին հնարավորությունը՝ օգտագործելով լեռան բնական պայմանները: Լեռ բարձրանալուն պես հայերը ձեռնամուխ են լինում հրատապ խնդիրների լուծմանը, որոնք սկզբում ճիշտ ըմբացվ չստացան: Լուրջ սխալ էր, որ ամեն մի բնակավայր ընտրեց առանձին, միայն իր տեղամասի համար զինվորական մարմին, և չնայած նրանց միջև կապ և փոխհամաձայնություն կար, բայց չկար մեկ

ընդհանուր հրամանատարություն, ինչն է հանգեցնում էր մեծ դժվարությունների և բախտորոշ սխալների:

Օգոստոսի 2-ին սկսվում է պաշտպանական ամրությունների կառուցումը, որն անընդմեջ շարունակվում է մինչև թուրքերի առաջին հարձակումը: Բնակավայրերի ողջ երկարությամբ պատրաստվում են դիրքեր, փորվում խրամատներ, ամրացվում բազմաթիվ պաշտպանական կետեր, թշնամու վրա գլորելու նպատակով լեռնային քարձրությունների վրա կուտակվում են ֆարեր:

Օգոստոսի 7-ին մյուզիք Խալիտը, որը պարծենալով պարտավորվել էր մեկ օրում լեռը մաքրել հայերից, Յոզ Աղզլիի կողմից 200 զինվորներով անցավ հարձակման: Նա ցանկանում էր օգտագործել հարձակման անսպասելիությունը և պաշտպանական ամրությունների անավարտությունը: Լեռան Թարաթալան կոչվող վայրից իսկույնեք թշնամու դեմ ուղարկվեցին 20 մարտիկներ, բնակավայրերից օգնության փութացին մոտ չոկատներ: Ուժեղ հրաձգությամբ թուրքերը փորձեցին մեղքել հայերի պաշտպանության աջ թևը, սակայն կորովի հայ պաշտպանները ձախողեցին թշնամու ծրագիրը: Երեկոյան կողմ հայերը թևային և ճակատային խաչաձև կրակով հակառակորդին հարկադրեցին մահանջել: Այս առաջին մարտը թուրքերի կողմից առավելապես հետախուզական նպատակ էր հետապնդում՝ ստուգել հայերի մարտունակությունը: Վեց ժամ տևած ընդհարման ընթացքում թուրքերը սկսեցին 5-6 սպանված, երկու տասնյակ վիրավոր (Հ. Մ. Մուրադյան, էջեր հայ ժողովրդի հերոսական անցյալից, Երևան, 1983, էջ 174):

Հաջորդ մեկ-երկու օրերին նշտվում է հայերի կոչվող ուժի թիվը, մարտունակ տղամարդիկ բաժանվում են տասնյակների, նշանակվում են հրամանատարներ: Կապ է ստեղծվում դիրքերի միջև, առանձնացվում են կապավորները: Հիմնականում ավարտվում է ամրությունների կառուցումը: Սակայն գեներալ ռ. զինամթերքն ակնհայտորեն անբավարար էին: «Թայմա» բերքի թղթակիցը նշում է. «Ջարմանալի է այն փաստը, որ նրանց մեջ կային ընդամենը 600 առողջ տղամարդիկ և նրանց ընդամենը ֆառորդ մասն էր զինված հրացաններով, մնացածն ունեին փողից լից-ֆավորված ռստորդական հրացաններ» (*Геноцид армян в османской империи. Сборник документов и материалов под ред. М. Г. Нерсисян, Ереван, 1982, с. 364*):

Օգոստոսի 10-ի առավոտյան թուրքական 2000-անոց չոկատն անցնում է հարձակման: Օգտվելով մառախուղից թուրքերն աննկատ մոտենում են

հայերի պահակակետերին և անսպասելի հարված հասցնում: Թուրքական երկու թնդանոթներ ֆարուհանդ են անում հայերի պաշտպանական առաջին գիծը: Հանկարծակիի եկած հայ մարտիկները, այդ տեղամասում չկարողանալով դիմագրավել թուրքական գերակշիռ ուժերի հարձակմանը, ամրանում են պաշտպանական երկրորդ քնագծում: Կարծեցյալ այս հաջողությունն ավելի է ոգևորում թուրք հրոսակներին, որոնք խելահեղ գոյություններով առաջ են նետվում, սակայն հայերի մահասպիտու գնդակները կասեցնում են նրանց առաջխաղացումը (Տ. Անդրեասյան, նշվ. աշխ., էջ 35): Այնուամենայնիվ, օգտագործելով կրակային և զորական ուժի առավելությունը, թուրքերը կրկին և կրկին գրոհում են՝ հաջողվելով մինչև Թարաթալան և կրակի տակ առնել Գըզըլմայի մամբարը: Բնակչությունը պատսպարվում է Գուշընդազի մամբարում: Սակայն հենց այդտեղ էլ հակառակորդը կասեցվում է: Մուսալեռցիները ետ են մղում թուրքերի իրար հաջորդող կատաղի գրոհները:

Հայերը, որոնք ֆաջ ծանոթ էին տեղանքին, հմտորեն դիրքավորվելով, օգտագործելով բնական և կառուցված ամրությունները, մահացու հարվածներ էին հասցնում հակառակորդին: «Ամեն մի թուփ հայի համար բախտոց էր, թուրքի համար՝ ծուղակ», - իրավացիորեն նկատել է ավստրիացի գրող, մեծ հումանիստ Ֆ. Վերֆելը (Ֆ. Վերֆել, Մուսա լեռան ֆառասուն օրը, Երևան, 1964, էջ 508): Հակատամարտը տևեց 12 ժամ և ավարտվեց թուրքական ուժերի ետ շարտմամբ: Այդ օրը հայերից վիրավորվում են 3, սպանվում 2 հոգի, թուրքերը 50-60 սպանված են տալիս (Տ. Անդրեասյան, նշվ. աշխ., էջ 38): Առաջին ընդհարումներից հետո զգալի ընդհանուր հրամանատարության բացակայությունն իրեն զգացնել սկսեց և բացահայտեց առանձին շրջաններով ղեկավարության սխալները: Օգոստոսի 11-ին Տամլանըզում խորհրդակցություն է հրավիրվում: Արդյունքում՝ ստեղծվում է մեկ ռազմական կենտրոն, բոլոր ուժերը տեղափոխվում են Տամլանըզ, ընտրվում է ընդհանուր ղեկավարություն՝ վարչական մարմին, որի նախագահ է դառնում Տիգրան Անդրեասյանը, անդամներ՝ Հեթում Ֆիլյանը, Սահակ Անտեֆյանը, Մովսես Տեր-Գալուստյանը և ուրիշներ՝ թվով 16 մարդ (Տ. Անդրեասյան, Զեյթունի տարագրությունը և Սուեիտի ապստամբությունը, Հալեպ, 1935, էջ 68):

Ռազմական առաջնորդը դարձավ Նսայի Յաղուրյանը, նրա օգնականներն էին Մովսես Տեր-Գալուստյանը և Հաբեթ Իսկենդրյանը: Կոչվող բոլոր ուժերը բաժանվում են 43 տասնյակների՝ տասնյակների՝ գլխավորությամբ: Ստեղծվում է նաև «չեթենների» չոկատը, բաղկացած

երեք տասնյակ կամավորներից, որոնց հրամանատարներն էին իրենց համարակալությամբ, ռազմական հմտությամբ և խորամանկությամբ աչ-
փ ընկած Նալայի Յաղուբյանը, Պետրոս Տմազյանը և Պետրոս Տուտազ-
յանը: Այս «կայծակնային հերոսասխմբի» խնդիրն էր ընդհարման ժամա-
նակ անմիջապես օգնության փութալ պահակ զինվորներին իրենց վրա
ընդունելով առաջին հարվածը, մինչ կհասնեին հիմնական ուժերը:

Առաջին անհաջողությունից հետո թուրքերն սկսում են առավել լր-
ջորեն նախապատրաստվել Մուսա լեռան գրավմանը:

Տեղական իշխանությունը զենքի է կոչում հարակից մահմեդական
գյուղերի բնակչությանը, և շուտով հավաքվում է 3000 կանոնավոր զին-
վորներից և 4000 կամավորներից բաղկացած մի պատկառելի ուժ:

Մինչև օգոստոսի 19-20ը թուրքական հրամանատարությունը մեկ-
երկու անգամ ևս հարձակվել էր Մավսեսի լեռան վրա, սակայն բոլոր
կողմերից շրջապատված, բայց մարտական ոգին երբեք չկորցրած հայե-
րի հմուտ պաշտպանության և համառ դիմադրության շնորհիվ նրա էին
շարտվել, զգալի կորուստներ կրելով: Այնուամենայնիվ, զինամթերքի և
սննդամթերքի խիստ կարիք զգացող սուեթառայության վիճակը տագնա-
պալի էր. մի կողմից կանոնավոր զորքեր և կոտորածի ու կոդալուտի
տեղնով բռնկված խուժան, մյուս կողմից՝ անզեն, փրկության կարծես ոչ
մի հույս, ոչ մի ելք չունեցող հերոսներ, որոնք առայժմ դիմակայում էին
թուրքական ռեհմակի շարունակական հարձակումներին: Փրկություն կա-
րելի էր սպասել միայն ծովից: Անտանտի դաշնագրության երկրների
ռազմաճակատի ուշադրությունը գրավելու համար մուսալեռացիները եր-
կու դրոշ էին քարձրացրել: Առաջինի վրա Տ. Անդրեասյանի անգլերենով
գրված օգնության խնդրանքն էր՝ «Բրիտանացիները վտանգի մեջ են», իսկ
երկրորդի վրա ասեղնագործված էր մեծ կարմիր խաչ:

Օգոստոսի 19ին թուրքերը Ռիֆաթ բեյի հրամանատարությամբ հար-
ձակվում են Մավուլուզի և Տամալեզի ուղղությամբ, սակայն շուտով
նահանջում են՝ հայ պաշտպանների գլուխը փորձելով կորստից կրե-
լով: Թշնամու մոտ 7000անոց կանոնավոր բանակը և խառնամաղխ փա-
ռում են նեղել Քարաթալանի պաշտպանական գիծը և թնդանոթային
կրակի պաշտպանությամբ մոտենալ հայոց դիրքերին, բայց կանգ են առ-
նում՝ համդիպելով հայ ֆառորդիների մահացու կրակին: Հայ մարտիկնե-
րը նույն շարտում Գրզլիայի, Շեյխ-Օրդուի և Մավուլուզի ուղղությամբ
գրոհող թուրքերին, իսկ արիասիրտ հայ կանայք դիմագրավում են դեպի

Տամալեզ խոյացող թշնամուն: Նրանց գլուխը ժայռաբեկորներից թուր-
քերը խուճապահար փախուստի են դիմում: Գիշերը թուրքական ուժերը
հարձակվում են մուսալեռացիների արևմտյան դիրքերի վրա: Նրանց բո-
ւոն ու կատաղի գրոհները հաջողում են իրար: Թշնամու հորդանքն
ընդհուպ մոտենում են զորանոցին, խուճալ է տարածվում պաշտպան-
ների մեջ, ժողովուրդը խելակորույս սկսում է փրկություն որոնել, բայց
«Բանի մը կտրիճներ հաջողեցան շուտով նահանջի ստիպել թշնամուն և
խաղաղեցնել վրդովմած ժողովուրդը» (Տ. Անդրեասյան, Զեյթունի ան-
ձնատվությունը, էջ 53):

Հաջորդ օրն առավոտյան կանուխ թուրքերը վերսկսում են հարձա-
կումները և, չնայած հայերի համառ դիմադրությանը, նրանց հաջողվում
է մոտենալ հայկական բնակավայրերին: Այնքան կատաղի էր թշնամու
գրոհը, որ թվում էր, թե չկա փրկության որևէ հույս: Երեկոյան կողմ հա-
կառակորդներին միայն պատնեշն էր բաժանում: Վստահ հաղթանակին,
թուրքերը սպասում էին լուսաբացին, որպեսզի վերջնականապես ջախ-
ջախեն և ոչնչացնեն մի բոլոր խիզախներին: Բայց գիշերը մուսալեռացինե-
րը շրջապատեցին թուրքերին, նետվեցին գրոհի և ցած նետեցին նրանց՝
խուճալ և խառնաշփոթություն առաջացնելով թշնամու շարքերում: Հա-
ջողությունը հայերի համար մեծ նշանակություն ունեցավ. դադարեց
խուճալը, ամրապնդվեց հավատը սեփական ուժերի և փրկության
նկատմամբ, ձեռք բերվեց զգալի ֆանակությամբ պարեն, դեղորայք և զի-
նամթերք՝ 95 մանգեր հրացան և 10.000 փամփուշտ (Հ. Մ. Մուրադյան,
նշվ. աշխ., էջ 181): Ինչպես գրել է Տ. Անդրեասյանը, «Ամեն պարագայի
տակ թշնամին 6-700 է պակաս մեռած ունեցած ըլլալու չէր» (Տ. Անդրեա-
սյան, Զեյթունի անձնատվությունը, էջ 55):

Այս իրոք խոշոր պարտությունը կրելուց հետո, չկարողանալով ընկ-
նել հայերի մարտական ոգին, թուրքերը սեղմ օղակով շրջապատում են
Մուսա լեռը, ցանկանալով կա՛մ սովամահ անել հայերին, կա՛մ ստիպել
անձնատուր լինել: Այնուամենայնիվ, թուրքերի և հայ մարտիկների միջև
ամեն օր թեթև ընդհարումներ էին լինում: Միաժամանակ թուրքական
կառավարությունը Մուսա լեռան մատույցներում կենտրոնացրեց
15.000ից ավելի զորական ուժ (Генерал армян..., стр. 466): Սեպտեմբերի 5ին
Ֆրանսիական «Կիշեն» ռազմաճակատը, նավարկելով այդ կողմերով և նկա-
տելով դրոշները, մակույկ է իջեցնում և վերցնում հերթապահ զինվոր-
ներին, որոնք ռազմաճակատի հրամանատար Բրիտոյին են հանձնում օգնու-
թյան մամակ-դիմումները և պատմում լեռն ապաստանածների անելա-

նելի կացության մասին: (A. Барби, В стране ужаса-Мученица Армения, Тифлис, 1919, стр. 64-65): Բրիտոն, որն առանց իր հրամանատարության համաձայնության իրավասու չէր որևէ օգնություն ցույց տալ Մուսա լեռան հերոսներին, խոստանում է ութ օրվա ընթացքում տեղեկացնել, թե ֆրանսիական հրամանատարությունն ինչ օգնություն կարող է տրամադրել հայերին: Նույն օրն իսկ «Կիշեն» ռազմական ռադիոն է ֆեպուսիս գյուղը, ուր տեղակայվել էր թուրքական զորքի մի մասը և հեռանում է:

Գիտակցելով, որ ֆրանսիական ռազմական ժամանակների ժամանակներից հետո իրենց ամբողջի պարտություն է սպառնում և որ հայերը փաստորեն հերոսական ինքնապաշտպանության շնորհիվ փրկվում են, թուրքերը սեպտեմբերի 7ին ռոջ ուժերով Շեյխ-Օրդուի կողմից անցնում են հարձակման: Սակայն հայերը, ռազմական մոտալուտ փրկության հույսով, անընկճելի համառությամբ ետ են մղում թուրքական ուժերի մինչև երեկո անընդհատ շարունակվող գրոհները:

Վերջապես սեպտեմբերի 10ին հասնում է այդքան երկար սպասված բաղադրի օգնությունը: Ֆրանսիական «Կիշեն», «Թեսսեբա», «Դեսթեր», «Ֆուտր» հաժանավերը և մեկ անգլիական մեծ ֆրանսիացի ծովակալ Դարտիժոյու Ֆուրնեի հրամանատարությամբ սեպտեմբերի 11-14ը ընդունում են 4058 մուսալեոցներին և տեղափոխում Պորտ Սաիդ (Ռ. Գ. Սահակյան, Ցեղասպանության պատմությունից, Երևան, 1990. էջ 188): Եզիպտոսի հայոց հոգևոր առաջնորդ եպիսկոպոս Թորգոմի հաղորդագրության համաձայն Մուսա լեռում թուրքական յաթաղանից փրկվածների թիվը կազմում էր 4200 հոգի:

Մուսա լեռան հերոսական ինքնապաշտպանությունը հայ ժողովրդի փոթորակի պատմության առասպելյալ էջերից է: Այն մեկ անգամ ևս ապացուցում է, որ հայ ժողովրդի փրկությունը հնարավոր էր միայն զինված պայքարով, հայ ժողովուրդը միայն այդ ճանապարհով կարող էր իր հայրենիքում հաստատվել և ապահովել իր անկախ գոյության իրավունքը:

Մայրենի, Երևան, 1991, N 4-5, էջ 121-123:

ԱՅԼԹՎՊԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԳՈՅԱՄԱՐՏԸ

1919 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին դրուսիմը շիկացաւ նաեւ Այնթապի շրջակայում: Սպառնալիքի տակ էր Այնթապի 17.000 հայութեան կեանքը: Հայ ազգային կուսակցութիւնները ձեռնամուխ են լինում ինքնապաշտպանութեան կազմակերպմանը: Առանձնապէս մեծ աշխատանք է ծաւալում Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը: Արագօրէն կազմում են ջոկատներ, անցկացնում է ռազմական ուսուցում: Ստեղծում է զինուորական մարմին, որի կազմում էին Ասատուր Լեւոնեանը, Աւետիս Գալամբեքեանը եւ Ներսէս Բախանյանը: Սակայն այստեղ նշանակաւ չէր բաւականացնում զենքը. 500 մարտիկներից զինուած էին ընդամենը 150ը:

Ապրիլի 1ին թուրքերը ԲԵԼԸ Ալիի գլխավորութեամբ յարձակում են հայերի եւ Բաղաբում տեղակայուած ֆրանսիական կայազօրի վրայ: Սկսւում է Այնթապի մօտ մէկ տարի (1920 թ. Ապրիլի 1-1921 թ. Փետրուարի 8) տևող գոյամարտը:

Օգտագործելով յարձակման անսպասելիութիւնը, թուրքերը յաջողում են գրաւել Բաղաբի արեւելեան ծայրամասը, ապա փորձում են ներխուժել հայկական թաղամասերը, բայց, հանդիպելով հայկական դիրքերից տեղացող համազարկերին՝ զամում են տեղում: Հայ մարտիկները գիշեր-ցերեկ անհաւասար մարտեր էին մղում, գիտակցելով, որ հարկաւոր է անմահանջ կանգնել մարտական դիրքերում, Բաղաբի սպառնալիքի տակ էր դրուած 17000 հայրենակիցների կեանքը: Իսկ ֆրանսիական կայազօրը ինչպէս Մարաշում, այնպէս էլ այստեղ գոնէ սկզբնական շրջանում անկարեկից դիտորդն էր տեղի ունեցող իրադարձութիւնների:

Ապրիլի 25ին հայ Բաղամարտիկների մի խումբ հակադարձակման անցնելով սրընթաց գրոհով գրաւում է հայկական դիրքերի վրայ իշխող միւնարթները, որտեղից թուրքերը դիպուկ կրակ էին տեղում հայերի վրայ: Յարձակման է անցնում եւ ֆրանսիական զօրամասը:

Ապրիլի վերջին, մայիսի սկզբին օժանդակ ուժեր ստանալով, թուրքերը կրկին գրոհի են անցնում՝ ուժեղացնելով հայկական թաղամասերը: Մայիսի 3ին հայ ինքնապաշտպանները յաջողում են յետ շարտել ԲԵԼԸ Ալիի ուժերին: Յաջող օրերին թուրքերը նորից ու նորից փորձում են գրաւել հայկական թաղամասերը, սակայն միայն քանի փորձերն էլ ձապողում են հայերի հմուտ եւ յամառ ինքնապաշտպանութեան շնորհիւ:

Տեսնելով, որ անկարելի է հաշուեյարդար տեսնել հայերի հետ, թուրքական հրամանատարությունը որոշում է զինադադար կնքել: Իրադարձությունների մասնակիցը գրել է. «Թուրքերը որոշած էին հայերուն հետ արտադյ կարգի լաւ վարիլ եւ իրենց կողմը շահիլ զանոնք, որպէսզի մաս' ֆրանսիական ուժերը բնաջնջեն եւ յետոյ՝ հայերուն հետ իրենց հաշիւը փակեն»: Հարկաւ, հայերն ըմբռնում էին թուրքերի կողմից զինադադարի կնքման իրական շարժառիթները: Բայց միաժամանակ զինադադարն անհրաժեշտ էր շունչ փաշելու, ուժերը վերակազմելու, պարեն եւ զինամթերք ձեռք բերելու եւ նոր զոհերից խուսափելու համար:

Շուտով ֆրանսիական նոր ժամանած զորամիավորումները ջախջախում են թուրքերին, որոնք Փետրուարի 8ին անձնատուր են լինում: Ֆրանսիական զորքերի մասնակի օգնութեամբ Այնթապի հայութիւնը փրկում է թուրք բարբարոսների վայրենի կրքերին զոհ գնալուց, սակայն աւելի ուշ, երբ Ֆրանսիան Կիլիկիան յանձնեց Թուրքիային, բռնում է գաղթի մամփան՝ յաւէտ լքելով իր հայրենիքը:

Շուտով տարեգրեալի փշոտ ու փոշոտ մամապարհին ոտք է դնում մաււ Ջէթունի, Քիլիսի, Տարսուսի, Ադանայի եւ Կիլիկիայի այլ վայրերի աւելի քան 100000 հայութիւնը:

Կիլիկիահայութեան բնկորները վերջին անգամ հեռանում են հայրենի երկրից, յուսալով, թէ մի օր կը բացուեն յուսոյ դռները, թէ գէթ մէկ անգամ եւս կը յաջողուի տեսնել Կիլիկիոյ արեւը...: Այս անգամ Կիլիկիահայութիւնը զոհ գնաց մաււ Ֆրանսիայի երկդիմի ֆաղափականութեանը, որը յանուն իր տնտեսական շահերի զոհեց նրան: 1921 թ. Հոկտեմբերի 20ին կնքուած պայմանագրով Ֆրանսիան պարտաւորում էր երկու ամսուայ ընթացքում զորքերը դուրս բերել Կիլիկիայից, իսկ Թուրքիան՝ նրան տալ երկաթուղային եւ այլ կոնցեսիաներ, տնտեսական արտօնութիւններ:

*Ազատամարտ, Երևան, 1992 ապրիլի 24,
բացառիկ համար, էջ 6-9:*

ԿԻԼԻԿԻՅԷ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ 1920 Թ. ՕԳՈՍՏՈՍԻ 4ԻՆ

Կիլիկեան Հայաստանը իր մի քանի դար տեւած պետականութեամբ ապացոյցն է հայ ժողովրդի կենսունակութեան, հաւաքական կամքի ու միաբանութեան: Պետականութեան կորստից յետոյ Կիլիկիայում մշտապես յօծ բազմութեամբ ապրել են հայերը եւ իրենց պետականութեան վերամիաւորման երազանքը պահպանել մինչեւ վերջին օրերը: Յօդուածում լուսարանում են կիլիկիահայոց անկախ պետականութեան վերականգնման պայքարը եւ Արեւմտեան Եւրոպայի, յատկապէս Ֆրանսիայի զաղութատիրական շահամոլ ֆաղափականութիւնը, որի զոհը դարձաւ Կիլիկիան:

Դարեր շարունակ հայ ժողովուրդը անօրինակ խիզախութեամբ մաւառել է յանուն անկախութեան, պետականութեան վերականգնման, զերծ չլինելով, բայց միաժամանակ եւ չվհատելով պարտութիւններից, հոգում անթեղած յոյսի եւ յաղթանակի ամփառ կրակը: Ապացոյց՝ վերջին տարիներին ազգային ինքնագիտակցութեան եւ ազատագրական պայքարի զարթոնքը, ազգային պետականութեան վերակերտման պայքարը:

Դարասկզբին եւս հայ ժողովուրդը ձգտում էր այդ գերագոյն նպատակին: Կիլիկիահայութիւնը նոյնպէս, չհաշտուելով պետականութեան կորստեան հետ, յամառ եւ անզիջում պայքարի գնով Լեռնային Կիլիկիայի որոշ վայրերում, մասնաւորապէս՝ Ջէթունում, երկար ժամանակ պաշտպանել է իր անկախութիւնը:

19րդ դարի վերջին, երբ միջազգային դիւանագիտութեան ասպարէզ մտաւ Հայկական հարցը, Օսմանեան Թուրքիայի դժնդակ տիրապետութեան ներքոյ հեծող հայութեան շրջաններում վերստին լայն թափ ստացան ազատագրական շարժումները, որոնց նախնական նպատակը ինքնավարութեան ձեռք բերումն էր: Այն մեծ արձագանք էր ստացել մաււ Կիլիկիայում, մասնաւորապէս 1912-1914 թթ., երբ Հայկական հարցի վերաբարձման պայմաններում Կիլիկիահայերն իրենց պայքարով ցանկանում էին Եւրոպայի ուշադրութիւնը հրավիրել մաււ իրենց վրայ, յուսա-

լով, որ հայկական վիլայեթներում մախստեսուող բարեփոխումները կը տարածուեն հայաբնակ այլ շրջաններում եւս, ի մասնաւորի՝ Կիլիկիայում: Սակայն հայկական բարեփոխումների ծրագրի իրականացման անուան տակ եւրոպական պետութիւններն առաջին հերթին հասկանում էին ռազմավարական հսկայական նշանակութիւն ունեցող օսմանեան կայսրութիւնում իրենց քաղաքական եւ տնտեսական ազդեցութեան ընդլայնում, ապա նաեւ, խաղալով հայ ժողովրդի տարբեր յատուածների ազատագրական իդոների հետ՝ որպէս Թուրքիայի ցանկալի մասնատում: Նրանցից եւ ոչ մէկը իրապէս շահագրգռուած չէր հայերի դրութեան թէկուզ աննշան բարելաւմամբ:

Մեծ եղեռնի ահասարսուռ տարիներին բռնագաղթի եւ փախուսի ջարդերի ենթարկուեց նաեւ Կիլիկիահայութիւնը՝ գաղթի նամապարհին, Սիրիայի եւ Միջագետքի կիզիչ անապատներում տալով մօտ 250000 զոհ: Լոնդոնի «Թայմս» թերթը հիրաւի հիմքեր ունէր գրելու. «Փաստօրէն «տեղահանութիւնը» մեծ ֆանակութեամբ մարդկանց հետ գործ ունենալու դէպքում աստիճանական ջարդերի արդիւնաւէտ միջոց էր... աւելի դաժան՝ քան կոտորածը զնդակի կամ սուլիմի միջոցով»:

Առաջին աշխարհամարտի միջոցին եւ դրանից յետոյ, Ամտանտի դաշնութեան երկիրների միջեւ կընքուած մի շարք համաձայնագրերով Կիլիկիան պատկանելու էր Ֆրանսիային: Ցանկանալով ապահովել հայերի աջակցութիւնը Թուրքիայի դէմ մղուող պայքարում, ֆրանսիական կառավարութիւնը շուրջ խոստումներ էր տալիս, թէ՛ պատերազմի յաղթական աւարտից յետոյ նրանց Կիլիկիայում ինքնավարութիւն է տրուելու Ֆրանսիայի հովանու ներքոյ: Անկեղծօրէն հաւատ ընծայելով «ասպետական Ֆրանսիայի» հովանավորութեանը, խաբուելով նրա կեղծ հայասիրական կոչերից, 1919թ. 150-160000 հայեր վերադառնում են Կիլիկիա՝ աշխատելով կրկին շէնքանել իրենց աւերած ու թալանուած, ռմակախ աւրուած բազմաչարքար հայրենիքը: Նրանք «վերադարձան ռմանք հետիոտն, ռմանք իրենց խնայողութեան, կամ նոր վաստակի ծախսով... ամէմքն ալ հալ ու մաշ ու կմախքացած, գտան դաշտերը, տուններին քար ու քանդ ի հիմանց... իսկ կարօտութիւնն ու չփառութիւնը միշտ անբաժան մնաց... Ահա այս է վերապրող հայութեան քարոյական, միւսական, կրթական եւ կրօնական վիճակին իսկական կամ համամասն պատկերը», - գրել է Կիլիկիահայոց հոգեւոր առաջնորդ Սահակ Խաչանեանը:

1919 թ. Փետրուարի 1ին Կիլիկիայի վարչական կենտրոնը՝ Ադանա է

ժամանում Կիլիկիայի ֆրանսիական վարչական վերահսկողութեան դեկավար զեղապետ Է. Բրեմոնը՝ ստանձնելով երկրամասի կառավարումը: Ջերմ ընդունելութեան արժանանալով տեղի հայութիւնից, Է. Բրեմոնը չզրացաւ անհիմն ու ստալոյ խոստումներ տալ, ըստ որոնց «պիտի կազմուի Հայաստանը, շատ դժուար գործ մը ունիմք մեր առջեւ: Դաշնակիցներս շատ երկար խոհեցանք այս մասին: Մեր ցանկութիւնն է, որ հայերը տէր դառնան իրենց երկրին, բայց ինքնագլուխ կատարելի գործ մը չէ այդ. մենք պիտի առաջնորդենք զիրենք մինչեւ որ անոնք անին, մեծնան ու երբ սկսին ինքնգիմքին կառավարելու գործին մէջ յաջողիլ, այն ատեն մնալ քարով պիտի ըսնմք ու հեռանամք»:

Հայերը, խանդավառուած մօտալուտ ինքնավարութեան կամ անկախութեան յոյսով, չէին ըմբռնում, որ Ֆրանսիան Կիլիկիայում է հաստատուել ոչ թէ իրենց պաշտպանելու եւ օգնելու, այլ Մերձաւոր Արեւելիում իր գաղութային քաղաքականութիւնը իրագործելու համար: Ինչպէս գրել է Զապէլ Նսայեանը՝ «Մենք... լքօրէն կը կարծենք, թէ ֆրանսիացի Կիլիկիա եկած են մեզ համար, թէ մեզ շնորհակալ պիտի ըլլան մեզ համար եկած ըլլալուն եւ հետեւաբար պարտաւոր են մեզ ծառայել մեր հասկացած եւ մեր դատած եղանակովը»: Առաջնորդուելով այս թիւր մտայնութեամբ եւ իրատես չգտնուելով, Ադանայի Ազգային խորհուրդը Կիլիկիայում Հայ Ազգային պատուիրակութեան լիազոր-ներկայացուցիչ Միհրան Տամատեանի գլխաւորութեամբ յիրաւի կարծում էր, թէ Ֆրանսիայի շահերը պահանջում են հանդէս գալ Հայ դատի պաշտպանութեան դիրքերից, չկամենալով նկատել ֆրանս-բէմալական մերձեցման փորձերը, որոնք հանգեցրին Կիլիկիահայութեան նոր ողբերգութեանը: Իսկ Կիլիկիայում գործող հայ ազգային կուսակցութիւնները արհամարհում էին բէմալական շարժումը եւ, ինչպէս իրաւամբ հիմնաւորում է Ռ. Սահակեանը, գերազանհատում էին դաշնակից տերութիւնների հնարաւորութիւնները, «աչք փակում այն իրողութեան առաջ, որ վերջիններիս զօրքերը Կիլիկիա-այում էին գտնուում որպէս ռազմական օկուպանտներ, չէին ուզում հաստատում էին Գոմուում որպէս ռազմական զօրքերը Բիստոնեայ ազգաբնակչութիւնը պաշտպանելու նպատակով չէր, որ եկել էին Կիլիկիա, այլ Ֆրանսիայի իմպերիալիստական շրջանների մերձաւորարեւելեան ծրագրերն իրագործելու»:

1920 թ. Մարտին Կիլիկիայի Սահակ Բ Խաչանեան կաթողիկոսը մեկնում է Փարիզ եւ Մարտի 31ին տեսակցում Ֆրանսիայի վարչապետ եւ արտաքին գործոց նախարար Միլերանի հետ: Վերջինս ձերուցադրող

հայրապետին վերստին «հաւատիացնում» է. «Ինչ որ պետք է, պիտի ընէ Ֆրանսիան ոչ միայն ներկան ապահովելու, այլեւ ապագայ զարգացման եւ զօրաւոր Հայաստան մը կազմելու համար» դեռեւս կարիքը ունենալով հայերի աջակցութեան, ֆրանսիական կառավարութիւնը նման սին խոստումներով փաստօրեան մոլորութեան... «Յանուն Կիլիկիոյ 275000 ֆրիստոնեաներուն, յանուն մեր մարտիրոսներուն եւ մեռելներուն, յանուն մեր հերոսներուն, որոնք ֆրանսիական զինուորներու կողքին կը շարունակեն կռիւը Հանքէն, Ջէթլիքն, Ամանոսի եւ Սիսի քարձուներուն վրայ եւ Կիլիկիայի հովտին մէջ, կը հայցեմք մեր մեծ դաշնակիցներուն, ի մասնաւորի Ֆրանսային, Կիլիկիան իսպառ վերացնել զարհուրելի մղձավանջը թրական զերիշխանութեան, որուն պահպանումը պիտի նշանակէ՝ յաւերժացումը անցեալի աղէտներուն, մահուան դատապարտութիւնը ամբողջ ժողովրդի մը, որ կարօտն ունի իր ազատութեան»:

Ինչպէս տեսնում ենք, ֆրիստոնեայ եւրոպայի եւ «ասպէտական» Ֆրանսիայի աջակցութիւնն ապահովելու համար Մ. Տամատեանն աղերսագիր էր յղում կիլիկիաբնակ բոլոր ֆրիստոնեաների անունից, միամտօրէն յուսալով, թէ Ֆրանսիան սատար կը կանգնէ: Սակայն Կիլիկիայի, մասնաւորապէս, կիլիկիահայութեան ճակատագիրն արդէն որոշուել էր Մ. Քէմալի եւ Սիրիայի ու Հայաստանի կոմիսար Նշանակում ժ. Պիկոյի քանակութիւնների ընթացքում (1919 թ. Դեկտեմբերի 5-6) մշակուած համաձայնութեան նախագծով, ըստ որի՝ Ֆրանսիան ոչ միայն Կիլիկիան վերադարձնում էր Թուրքիային, այլեւ ապահովում էր նրա՝ որպէս պետութեան, անկախելիութիւնը Մեծ Բրիտանիայի, Յունաստանի եւ Իտալիայի նկրտումների դէմ: Սա հիմք էր ֆրանս-բէմալական ապագայ համաձայնութեան, որով Ֆրանսիան, հետապնդելով իր տնտեսական շահերը եւ մտադիր լինելով Թուրքիայից ստանալու իր պետական պարտքը, երկաթուղային եւ այլ վարձակալումները (կոնցեսիա), յանցակից դարձաւ կիլիկիահայութեան նոր ողբերգութեան մէջ:

Այս ամէնը նպաստեցին Թուրքիայում Անտանտի տարածակալման դէմ պայքարի ուժեղացմանը: Այն յուժկու թափ ընդունեց յատկապէս այն բանից յետոյ, երբ 1920 թ. Ապրիլի 23ին Անկարայում քացուեց Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովը, որն իրեն հռչակեց միակ իշխանութիւն, գործելով 1920 թ. Յունուարի 28ին օսմանեան խորհրդարանի կողմից ընդունուած «Ազգային ուխտի» ոգուն համապատասխան:

1920 թ. Ապրիլի 19-26ը գումարուած Սան Ռեմոյի համաժողովում Մեծ

Բրիտանիայի դիւանագիտական խոշոր պարտութիւն կրելը, որով Մոսկուի նաւթով հարուստ շրջանն անցաւ Անգլիային, Ֆրանսիային հարկադրեց միակողմանի յարաբերութիւններ հաստատել Թուրքիայի հետ: Արդիւնքում՝ Մայիսի 30ին զինադադար է կնքում Թուրքիայի եւ Ֆրանսիայի միջեւ, որով նախատեսուում էր ֆրանսիական զօրքերի նահանջը մինչեւ Մերսին-Ադանա-Իսլահիէ երկաթգիծը: Միաժամանակ Թուրքիային էին յանձնում Սիսը, Այնթապը, Պոզանթին եւ մի շարք այլ բնակավայրեր:

Անտեղեակ բոլոր այս իրադարձութիւններին, կարծելով, թէ ցանկացած պարագային Ֆրանսիան հանդէս կը գայ Կիլիկիայի պաշտպանութեամբ, Ադանայի Հայոց Ազգային խորհուրդը, ազգային կուսակցութիւնները Հայ Ազգային պատուիրակութեան լիազոր-ներկայացուցիչ Միհրան Տամատեանի առաջնորդութեամբ արդէն մի քանի ամիս հետամուտ էին «Ինքնավար եւ անկախ» Կիլիկիայի ստեղծմանը:

1920 թ. Օգոստոսի 2ին Հ.Յ.Դաշնակցութիւն կուսակցութեան անդամ Մինաս Վերաժիւրը Կիլիկիան հռչակեց «Ռուբինեան հանրապետութիւն»։ «Այսօր, 1920թ. Օգոստոսի 2ին, յանուն ինքնավար հայ ազգային ուժերու, հռչակեցի ձիւնը եւ Սիւնը Միջագետքի ինքնավարութիւնը մինչեւ ծով (նկատի ունի Միջերկրական ծովը - Ռ.Գ.):

Մեր նպատակն է այս երկիրը օժտել հայկական ինքնավար ռեժիմով մը Ֆրանսայի հովանավորութեան տակ»:

Օգոստոսի 3ին նմանատիպ յայտարարութեամբ հանդէս եկան նաեւ ռամկավարները:

Ինչպէս յայտնի է, Ա.Գ. Հնչակեան կուսակցութիւնը ամիսներ ի վեր ջանում էր ողջ Կիլիկիան հռչակել ինքնավար հանրապետութիւն՝ համաձայնեցնելով մնացած կուսակցութիւնների եւ բաղաժանան կազմակերպութիւնների հետ: 1920 թ. Օգոստոսի 4ին Հայ Ազգային միութեան անդամները, ազգային բոլոր կուսակցութիւնների ներկայացուցիչները, ֆրիստոնեայ համայնքների ղեկավարները Միհրան Տամատեանի առաջնորդութեամբ, Կիլիկիայի ֆրանսիական վերահսկողութեան վարչութեան նախագահ Է. Բրեմոնին են յանձնում Ֆրանսիայի զերիշխանութեան ներքոյ Կիլիկիայի «անկախ» ֆրիստոնեական հանրապետութեան հռչակման մասին յայտարարութիւնը:

«Այսօր, 4 Օգոստոսի կեսօրին, Ամբողջական հայկական պատուիրակութեան պարոն ներկայացուցիչը, Հայ Ազգային միութիւնը, հայ երեք հարանուանութեանց պետերը, յոյն, ասորի, քաղցնացի, սուրացի հասա-

րակութեանց կրօնական և աշխարհական պատուիրակները, միասնաբար ներկայանալով Կիլիկիոյ վարչական հակակշռի պետ Գուրմէլ Պրեմոնին, հանդիսաւորապէս յանձնեցին Կիլիկիոյի թրքական պետութեան անջատուիլը և ֆրանսիական հոգատարութեան տակ տեղական ֆրիստոնեայ վարչութեամբ մը օժտումը հռչակող պաշնոնաթուղթ մը, ստորագրուած վերոգրեալներէն», որտեղ մասնաւորապէս ասուում էր. «Հիմնելով մանավանդ ամէն ժողովուրդի իր նականագիրը իմը որոշելու անկապտելի իրաւունքին վրայ, որի աղբիւրը ունի ֆրանսիական յեղափոխութեան անմահ սկզբունքներուն մէջ, մենք հանդիսաւորապէս կը յայտարարեմք թէ՛ Կիլիկիան այս օրէն սկսեալ ազատ երկիր մըն է՝ Թուրքիայէն բոլորովին անկախ, օժտուած տեղական ֆրիստոնեայ ինքնավարութեամբ մը և դրուած՝ ֆրանսական հոգատարութեան ներքոյ...»:

Դա մի փաստաթուղթ էր, որն ինչքան էլ զօրութիւն չունենար, այնուամենայնիւ խառնում էր Ֆրանսիայի հաշիվները: Ուստի, գնդապետ Բրեմոնը, խուսափողական պատասխան է տալիս, յայտնելով, որ այդ ամէնի մասին նա անմիջապէս կը տեղեկացնի իր կառավարութեանը, միաժամանակ պահանջելով և խնդրելով աւելի հեռուն չգնալ ու ուրիշ ոչինչ չձեռնարկել: Բայց այս պահանջն իր հերթին խառնում էր հայերի խաղաթղթերը, որոնք ձգտում էին ողջ աշխարհին, առաջին հերթին՝ Թուրքիայի և Ֆրանսիային կանգնեցնել կատարուած իրողութեան աղբիւ: Նոյն օրն եւեթ Մ. Տաւատեանի վարչապետութեամբ կազմուում է նորաստեղծ «հանրապետութեան» կառավարութիւնը, որի կազմում էին Վահան Ժամկոչեանը (հնչակեան, ռազմական ու ռուսականական նախարար), Անդրանիկ Կեմէնեանը (հնչակեան, ելեւտից նախարար), Կարապետ Նալբանդեանը (հնչակեան, պարեմաւորման և երկրագործութեան նախարար), դոկտոր Մնացականեանը (ղաշնակցական, Արտաֆիմ գործոց նախարար), դոկտոր Պեգիբեանը (ռամկավար, ներքին գործոց նախարար), և ազգութեամբ ասորի Լիւնթ Ժամը (կրթութեան նախարար):

Ոչինչ չհամաձայնեցնելով ֆրանսիական իշխանութիւնների հետ, «կառավարութիւնը» յաջորդ օրն առավօտ վաղ անցնում է իր «պարտականութիւնների» կատարմանը՝ հաստատուելով Ադանայի թուրքական մահանգապետարանում: Է. Բրեմոնը, որն անմիջապէս իրագեկ է դառնում այս ամէնին, զանգահարում է Մ. Տաւատեանին և պահանջում ցրուել, սակայն վերջինս հրաժարւում է ներքարկուել: Զայրացած գնդապետը մի խումբ ֆրանսիացի զինուորների հետ շտապում է մահանգա-

պետութիւն և ցրում «կառավարութիւնը»: Սակայն դա դեռ միայն սկիզբն էր. օգտագործելով ընձեռնուած պատեհ առիթը, Կիլիկիայի ֆրանսիական իշխանութիւններն անմիջապէս սկսեցին բազմապիսի և բազմաթիւ ճնշումներ գործադրել կիլիկիահայերի վրայ:

Առաջին հերթին է. Բրեմոնը դադարեցրեց յարաբերութիւնները Մ. Տաւատեանի հետ: Ադանայի զինուորական հրամանատար Դիֆինը, Բադալում «ռազմական դրութիւն» յայտարարեց, «Բանգի հայերն ուզում էին խառնակութիւն տարածել»: Սեպտեմբերին բռնութիւնները հայերի նկատմամբ աւելի խստացան. Կիլիկիայի ֆրանսիական վերահսկողութեան վարչութեան նոր նախագահ գեներալ Գուրոն 1920 թ. Սեպտեմբերի 20ին ձերբակալում է Հայ Ազգային միութեան վեց անդամների, լուծարի է ներքարկում Շիշմանեանի հայկական միլիցիան, զինաթափում Ախարմայի՝ Հանընին օգնութեան պատրաստուող Բարշաւախումը (Սեպտեմբերի 22ին): Եւ ցաւալին այն էր, որ Ադանայի և յարակից շրջանների շուրջ 100000 հայութիւնը գտնուում էր լոկ անտարբեր դիտորդի դերում, ոչինչ ձեռնարկելով այդ ամէնը կանխելու ուղղութեամբ: Դա պայմանաւորուած էր ֆրանսիական կառավարութեան Բադալականութեան հանդէպ ունեցած հիասթափութեամբ և յուսալութեամբ: Ինչպէս գրել է է. Բրեմոնը՝ «անկախութեան» հռչակման պատճառով բազմաթիւ խստութիւններ գործածուեցին հայերի նկատմամբ:

Ինքնավարութեան հռչակումը ֆրանսացիների կողմից ընկալուեցին որպէս զաւեշտ: Ֆրանսացի պատմաբան Պ. Ռեդանի կարծիքով «Օգոստոսի 4ին հայերը Ադանայում փոքրիկ կատակերգութիւն խաղացին՝ հռչակելով իրենց ազնկախութիւնը Ֆրանսիայի մանդատի ներքոյ»:

Դեռեւս Օգոստոսի 5ին մասնաւոր գրոյց ունենալով 2 հայերի հետ, է. Բրեմոնը յայտնել է իր կարծիքը արդէն ծաւալուած իրադարձութիւնների մասին. «Համոզուեցայ, որ հայերը խնդագիրներ, բողոքագիրներ, փրոֆ-լամասիաներ գրելու մէջ աշխարհի առաջին ազգըն են, իսկ գործ մը, աթ մը առաջ բերելու անընդունակ են»:

Սակայն արդեօ՞ք դա այդպէս էր, արդեօ՞ք Տաւատեանը և միւսները լոկ արկածախնդիրներ էին և, իրատես չգտնուելով, վստահ էին, թէ իրենց ձեռնարկումը կը պսակուի յաջողութեամբ, արդեօ՞ք հաստատապէս համոզուած էին յաղթանակի մէջ: Այժմ, տարիներ հեռուից, փորձելով վերլուծել տեղի ունեցածը, միանշանակ գնահատական տալ չի կարելի: Իհարկէ, կիլիկիահայերը գտնէ սկզբնական շրջանում լիայնալ էին Ֆրանսիայի օգնութեանը, բայց կային նաեւ այլ առարկայական դրդա-

պատմաճանաչողներ, որոնք հարկադրեցին Մ. Տամատեանին և միւսներն հաշտապ յայտարարել Կիլիկիայի անկախութեան մասին:

Դրանցից առաջինը և ամենակարեւորը Սեւրի բանակցաթիւններն էին, որոնց ընթացքից, մինչեւ պայմանագրի վերջնական կնքումը (1920 թ. Օգոստոսի 10) արդէն իսկ պարզ էր, որ Թուրքիան որպէս ինքնուրոյն և անկախ պետութիւն պետք է նամաչեր Հայաստանը՝ Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի և Տրապիզոնի վիլայեթներով հանդերձ: Դրանով Կիլիկիահայերի երազանքը՝ միաւորուել մայր հայրենիքի հետ, հոգս էր ցնդում: Ընդամիս, բանակցութիւնների արդիւնքում Ֆրանսիան պարտաւորուեւ էր Կիլիկիան վերադարձնել Թուրքիային: Վերոշարդրեալը նկատի ունենալով պարզ է դառնում, թէ ինչո՞ւ այդքան շուտափոյթ յայտարարուեց Կիլիկիայի ինքնավարութիւնը, չնայած բացակայում էին դրա յաջողութեան նախադրեալները: Այն պայմաններում, երբ տեղի էր ունենում ֆրանս-էմաւական մերձեցումը, երբ Ֆրանսիան Կիլիկիան յանձնում էր Թուրքիային, երբ երազանքը մօտ էր թւում իրականութեանը և անսպասելիօրէն դարձաւ անհաս, Կիլիկիահայութեան առաջնորդներին մնում էր միայն մէկ միջոց, որին էլ նրանք դիմեցին, հռչակել Կիլիկիայի ինքնավարութիւնը և, ինչպէս արդէն նշել ենք, ամբողջ աշխարհը կանգնեցնել կատարուած փաստի առաջ:

Սակայն դա բնաւ այն նամապարհը չէր, որը կարող էր հասցնել դրական արդիւնքի. պատմական նման իրավիճակում փրկութեան և յաջողութեան միակ հնարաւորութիւնը գինուած պայքարն էր: Կիլիկիահայութիւնը միայն այդ նամապարհով իր իսկ հայրենիքում կարող էր հաստատել ու ապահովել իր գոյութեան իրաւունքը և անկախութիւնը:

Միտք, Երևան, 1993, № 4, էջ 11-13:

ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ 1915-1916 ԹԹ.

1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրութեան հայաբնակ այլ վիլայեթներում հայութեան սոցիալ-քաղաքական վիճակն ավելի բարդացաւ: Յուրացնելով Արդու Համիդի հայաշահած քաղաքականութիւնը և ժառանգելով նրա քաղաքական գործելակերպը, երիտթուրքները շատ շուտով հրաժարվեցին Թուրքիայի ողջ ազգաբնակչության ազատութեան, հավասարութեան և եղբայրության կարգախոսներից՝ որդեգրելով պանթուրքիզմի ռազմատենայնականութիւնը:

Երիտթուրքական կուսակցութիւնը և թուրք ազգային բուրժուազիան հետամուտ էին ոչ թուրք, մասնավորապէս քրիստոնյա ժողովուրդների տնտեսական և մշակութային գերազանցության ոչնչացմանը: Դա գլխավորապէս ուղղված էր հայերի դէմ, քանզի նրանք այն ժողովուրդներից էին, որոնք իրենց ձեռքում էին պահում «կայսրութեան բովանդակ տնտեսական ուժը»¹, և թուրք ազգային բուրժուազիայի մոլեռանդ տրամաբանութեամբ տնտեսական առավելութիւնն ու հզորութիւնը հայերից խլելու հնարավոր միակ միջոցը վերջիններիս ֆիզիկական ոչնչացումն էր:

Հայերի ցեղասպանութիւնը հասունանում էր XIX դ. վերջին քաղաքացիական պատերազմի շրջանում: Դրան հարցը եվրոպական պետութիւնների կողմից Թուրքիայի վրա դիվանագիտական և քաղաքական ճնշման բազմաթիւ առիթներ էր ստեղծում: Եվ ահա, Հայկական հարցը մեկընդմիջ լուծելու համար երիտթուրքները որոշեցին օգտագործել պատեն առիթը՝ առաջին աշխարհամարտը: Համազգային լինելով, որ օտարերկրյա միջամտութիւններն այս անգամ բացառված են և, օգտվելով Գերմանիայի աջակցութիւնից, նրանք որոշեցին ամբողջ աշխարհը կանգնեցնել կատարված փաստի առաջ: Խաղաղութիւնը թուրք ժողովրդի ազգային զգացմունքների հետ, «Միութիւն և առաջադիմութիւն» երիտթուրքական կոմիտեն բորբոքում էր դրանք՝ հայ ժողովրդին ներկայացնելով որպէս դավաճանի, որն անցնում է Ռուսաստանի կողմը և թիկունքից հարկածում Օսմանյան կայսրութեանը, որպէս ատելի

¹ Դեպքան Մոդիլէսթաուի պատմաճանաչող, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 282:

տարրի, որն իր ձեռքն է վերցրել Թուրքիայի ողջ հարստությունները և շահագործում է ժողովրդին, որպես մի խոչընդոտի, որը սեպի պես խրվել է մահմեդական աշխարհում և խանգարում է համաթուրանական լայնածավալ կայսրության ստեղծմանը: Ուստի, թուրք ժողովրդի «կենսական շահերը» պահանջում են ոչնչացնել հայերին: Ինչպես նշել է անգլիացի հայտնի գիտնական Դ. Լենգը, Ստամբուլից մինչև Սամարղանդ ընկած Մեծ Թուրանի ստեղծմանը խոչընդոտում էին երեք միլիոն հայերը, որոնց «ոչնչացումը երիտթուրական ֆաղափականության գլխավոր խնդիրն էր»²:

1915 թ. սկզբին գործի անցավ իթթիհատի «հատուկ կազմակերպությունը» (Թեշվիլաթը մահսուսիե), որի վրա էր դրված ցեղասպանության ամբիջական գործադրությունը, իսկ ապրիլի 15-ին Թալեաթի, Էնվերի և Նազըմի ստորագրությամբ տեղական իշխանություններին ուղարկվեց ջարդերի գաղտնի հրամանը: Աղանայի և Հալեպի վիլայեթների, Կիլիկիայի ու Սիրիայի հայության տարագրությունը և ջարդերը համաձայնարվում է Օսմանյան Թուրքիայի եռապետության անդամ, ծովային նախարար և 4-րդ զորաբանակի հրամանատար Ջեմալ փաշային, որը, ինչպես նկատել է Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Հ. Մորգենթաուն, ներկայացնում էր «ան ձգտումը, որում ազդեցությունը արագորեն պարտազրկեցավ կառավարական ֆաղափականության, առ ձգտումը համիսլամությունը եր. ճեմալ... կը բաղձար թրֆացնել ամբողջ կայսրությանը»³:

Նդեռնից հետո և՛ երիտթուրքերը, և՛ թուրք ֆաղափական գործիչները, պատմաբանները ժխտել և՛ ժխտում են Հայկական կոտորածների փաստը, մերժում են նրա ծրագրված և կազմակերպված լինելը, ուղղակի հայտարարելով, որ, ելնելով պատերազմական, ռազմական շրջանի հրամայական պահանջների անհրաժեշտությունից, կառավարությունը պետության անվտանգությունն ապահովելու նպատակով տեղահանել է ռուս-թուրքական սահմանագլխին բնակվող և ռուսներին համակրող հայ ազգաբնակչությանը և ուրիշ ոչինչ: Միանգամայն այլ հարց է, որ ճանապարհի դժվարություններից, սովից, հիվանդություններից և ինչ-ինչ զրկանքներից զոհեր են եղել: Սակայն այս ցինիկ և սին դրույթը հոգս է ցնդում բեկուզ Կիլիկիայի օրինակով, որը, գտնվելով Միջերկրական ծովի ափին, հարյուրավոր կիլոմետրերով հեռու էր կովկասյան ռազմաճակա-

տի քատերաքեմից:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Կիլիկիայում հայերի թիվը 400.000 էր⁴: Ինչպես այուր, այնպես էլ Կիլիկիայում պատերազմ հայտարարելուց հետո սկսվեց զորահավաք և 21-45 տարեկան բոլոր հայ տղամարդիկ զորակոչվեցին: Դժվար չէր հասկանալ, որ սա հետապնդում էր հայությունը կովոդ ուժից զրկելու նպատակ: Այս թուրքական կառավարությունը պատերազմական ժամանակի, ռազմական դրության և բանակի կարիքները հոգալու պատրվակով սկսեց բռնագրավել հայերի ողջ գույքը, առաջին հերթին զենքերը, ապա անասունները, սնունդը և այլն: Ընդամենը, այդ գործողություններն ուղեկցվում էին ահավոր բռնություններով: Հ. Մորգենթաունը նկատել է, որ «խողխողելն առաջ հարկ էր առնել անոնցմե պաշտպանության բոլոր միջոցները»⁵:

Երիտթուրքերի կառավարությունը տարագրությանն ու զանգվածային կոտորածներին Կիլիկիայում ձեռնամուխ եղավ շատ ավելի վաղ, քան Արևմտյան Հայաստանում և հայաբնակ այլ շրջաններում: Տեղահանությունը սկսվեց Ջեթունից: Դա ուներ իր հիմնավոր դրդապատճառներ: Հայտնի է, որ թուրքական կառավարությունը միշտ էլ մասամբ երկյուղել է ընդհանրապես Կիլիկիայի, մասնավորապես Ջեթունի, ազատարար և մարտնչող հայության ընդվզումներից: Բացառված չէր, որ երեք սկզբում տեղահանություններ և ջարդեր տեղի ունենային Կիլիկիայի այլ վայրերում, ապա Ջեթունում անտարբեր դիտորդի դերում չէր մնա: Ողջ Կիլիկիայի ամառիկության գաղափարը կապված էր Ջեթունի անպարտելիության մտքի հետ: Օսմանյան կառավարությունը զգալի ուժեր տրամադրեց Ջեթունի տեղահանությունը իրականացնելու համար և գոնե սկզբնական շրջանում գործում էր մեծ զգուշությամբ, դիմում բազմաթիվ խորամանկությունների: Ջեթունի պարպումը, որը փաստորեն սկսվել էր 1914 թ. սեպտեմբերին, ավարտվեց 1915 թ. մայիս-հունիս ամիսներին: Ընդ որում, թուրքական իշխանությունները որոշ դեպքերում Ջեթունի նկատմամբ խիստ զգոն ֆաղափականություն էին վարում՝ ջանալով տեղի չտալ ուժգին հուզումների, որոնք կարող էին հանգեցնել աննկուն լեռնականների ապստամբությանն ու զինված պայքարին: Բացառված չէր, որ այդ դեպքում Ջեթունի օրինակին կհետևեին գոնե Լեռնային Կիլիկիայի որոշ շրջաններ, և այդ պարագային Ջեթունը կդառ-

² D. M. Lang, The Armenians, A People In Exile, London. 1980, p. 57.

³ Դեսպան Մորկենթաունի..., էջ 178:

⁴ Մշակ, 31.VII.1913.

⁵ Դեսպան Մորկենթաունի..., էջ 295:

նար ռազմական նամար, որի դեմ կառավարությունը ստիպված կլինեք կանոնավոր գործեր հանել և ծանր պատերազմ մղել: Ուստի անհավանական չէ, որ հնարավոր այս ամենն ի նկատի ունենալով էլ թուրք ջարդարաններն իրենց ֆուտմեյի ծրագրի իրագործումը սկսեցին Ջեթունից:

1914 թ. հուլիսի 21-ին Թուրքիայում գործադարձ է սկսվում, սակայն գեթունցիներն աշխատում են խուսափել զինվորագրությունից, ֆանդի «ամեն ինքնահան հայ պիտի նախընտրեն մեռնել, քան կոպիլ ի նպաստ Թուրքիո»⁶: Շուտով իրքիհատի կողմից Մարաշի կառավարիչ է նշանակվում «թուրք ազգայնամուլ, հայատյաց Ալի Հայտար անունով մեկը՝ միմիայն Ջեթունը կործանելու նպատակով»⁷:

Օգոստոսի կեսերին Հայդար Ալին մեկ վաշտով Մարաշից շարժվում է Ջեթուն: Տեղեկանալով այդ մասին՝ գյուղապետը վերնախավը որոշում է հարգանքով դիմավորել փաշային և հնարավորին չափ գոհացնել նրան: Ժամանելով Ջեթուն՝ Ալի Հայդարը պահանջում է հանձնել զստալիքներին և զենքերը: Սա, անկասկած, հետապնդում էր Ջեթունը կոպիտ ուժից զրկելու նպատակը: Կ. Պոլսի Զավեն պատրիարքին հասցեագրված նամակում Կիլիկիայի Սահակ կաթողիկոսն իրավացիորեն նկատում է, որ «կառավարիչը. (նկատի ունի Հայդար Ալուն - Ռ. Գ.) զինվորական հրամանատարին հետ համախորհուրդ, ֆանի մը դասալիքներ պատճառաբանելով, կը պատրաստե զսպողական անլուր միջոց մը»⁸: Ապա սկսվում են բռնությունները, խոշտանգումները, ձերբակալությունները՝ զենքեր հանձնելու պահանջով: «Շատերը կը ստիպվին գաղտնի զենք զննել և տալ, որ խոշտանգումն ազատին»⁹: Ջեթունցիների մոտ գտնվող մարտինսի սիստեմի 200 հրացաններից բռնագրավել էին 150-ը, ինչպես նաև բազմաթիվ որսորդական հրացաններ: Իսկ քնակչության նկատմամբ կիրառվող բռնությունները գնալով ավելի խստաճան և վայրագ բնույթ էին ստանում, որոնք, անտարակույս, իրականացվում էին քնակչության «ընդդիմության մղելու և այդպիսով զայն ապստամբած ներկայացնելով՝ զինվորական նվաճումի մը ձեռնարկելու չարադեմ ու հայրենադավ մը»

⁶ Տ. Անդրեասյան, Ջեթունի անձնատվությունը և Սուեի ինքնապաշտպանությունը, Կահիրե, 1915, էջ 9:

⁷ Մ. Պողոսյան, Ջեթունի պատմությունը 1409-1921 թթ., Երևան, 1969, էջ 383:

⁸ Յո. Լեփսիուս, Հայաստանի ջարդերը, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 12:

⁹ Գր. Հ. Գալուստյան, Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Ջեթուն, Նյու Յորք, 1934, էջ 172:

տուններով»¹⁰: Հ. Մորգենթաուի վկայությամբ, «թուրքական իշխանությունները անհավատալի դաժանությամբ են վերաբերվում Ջեթունի և Մարաշի հայ ազգաբնակչությանը հիմնվելով մի ֆանի դասալիքների արարների վրա, նրանք տարագրում են անմեղ քնակչության մի զգալի մասը»¹¹:

Այս անկասելի հետևանքներով հղի իրադրության պայմաններում Ջեթունը պառակտված էր երկու մասի: Վերնախավի մի մասն առաջարկում էր հնազանդվել կառավարությանը, իսկ մյուս մասը փրկությունը տեսնում էր միայն ինքնապաշտպանության մեջ: Ի վերջո որոշվում է առաջնորդվել կաթողիկոսարանից ստացված հրահանգներով, այն է՝ հնազանդվել: Մի կողմից Մարաշից Ջեթուն ժամանած հայ պատվիրակները, մյուս կողմից՝ Սսի և Կ. Պոլսի հոգևոր առաջնորդները հորդորում էին ենթարկվել, տեղի չտալ հուզումների, ֆանդի «Ջեթունի որդեգրելիք դիրքը կարևոր էր բովանդակ հայ ժողովրդի լինելության տեսանկյունից»¹²: Ջեթունի՝ սպիտակ դրոշ պարզելու մեջ մեղքի իր մեծ բաժինն ունի Սահակ կաթողիկոսը, որը երկուդում էր, թե գեթունցիների անհնազանդության դեպքում տեղահանության վտանգը կսպառնա իր ողջ համայնին: Օսմանյան իշխանությունները Կիլիկիայի կաթողիկոսի միջոցով հայտարարեցին, որ թե գեթունցիները դիմադրեն, ապա դաշտավայրում ապրող նրանց ազգակիցների վրա ճնշում կգործադրվի, մինչդեռ եթե նրանք ենթարկվեն և հանձնեն զենքերը, թե՛ իրենց, թե՛ դաշտեցիներին հանգիստ կթողնեն: Ուստի Ջեթունի առաջնորդների մեծ մասը «որոշել էին դիմել ամեն ինչի՝ խաղաղությունը պահպանելու համար»¹³: Սնվիական պառլամենտի անդամ Զ. Բրայսը նշել է, որ թուրքերը «վախեցրին Կիլիկիայի 75-ամյա ծերունի կաթողիկոսին, որ թե գեթունցիները չհանձնվեն, նրանք կկոտորեն ողջ հայ քնակչությանը»¹⁴, միաժամանակ նրան հավատացնելով, որ հնազանդության դեպքում Կիլիկիայում ջարդեր և տեղահանություններ տեղի չեն ունենա: Ուստի «Համաձայն

¹⁰ Կիլիկիո կսկիծներ: Վավերագրեր Կիլիկիո կաթողիկոսական դիվանեն, 1903-1915, Բեյրութ, 1927, էջ 115:

¹¹ H. Morgenthau, Memorie Suivies de Documents Arédis du Département d'Etat, Préface de Yerarol, Chahand, Paris, 1984, p. 349-350.

¹² Լ. Նորաշխարհյան, Ջեթունը 1914-1921 թթ. (հուշեր), Երևան, 1984, էջ 13:

¹³ The Trestment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916. Documents Presented to Viscount Grey of Falladon, by Viscount Bryse, London, 1916, p. 468.

¹⁴ The Times, 25, VII, 1916.

կաթողիկոսի թախանձագին խորհրդի, գեյթունցիները, կարծելով, թե կատարում են իրենց հայրենակներ պարտքը, ցած դրեցին զենքերը՝ հայրենակիցներին փրկելու համար: Նույն արեցին նաև Դյորթ-Յուլի ու Հասան-Բեյլիի բնակիչները»¹⁵:

Ջեյթունցիների այսօրինակ դիրքորոշումը գործողությունների ազատություն է պարգևում թուրքերին, տեղի են ունենում «անմախք անգթություններ, խժդուություններ, ... բարբարոսություններ միայն այն նպատակով, որ ժողովուրդը հուզվի և ինքնապաշտպանության դիմե, որպեսզի առիթ ընծայե բնաջնջման»¹⁶: Կառավարությանը ենթարկվելը, զեյթունցիներն արդեն դա ըմբռնել էին, նշանակում էր ենթարկվել անլուր տառապանքների, անգութ ջարդերի, ապստամբությունն էլ նշանակում էր մինչ այդ չտեսնված պայքար, որին Ջեյթունցի անպատրաստ էր: Սակայն նույն Ջեյթունցի հերոսական անցյալի փառավոր փորձն ապացուցում էր, որ փրկության հնարավոր միակ միջոցն այդ էր:

Իր նպատակներին առավել հեշտությամբ հասնելու համար Ալի Հայդարը ձեռնարկում է Ջեյթունցի վերնախավի հայտնի և հարգարժան անձանց, այդ թվում՝ 1895-1896 թթ. հերոսամարտի կազմակերպիչներից մեկին, գյուղաբնակիչ Բադալի Նազարեթ Ջաուշին, և ուղարկում Մարաշ, որով և գլխատում է գավառակի հայությունը՝ նրան զրկելով իր առաջնորդից: Ձեռքակալվում են 320 հայեր, որոնց մեծ մասը բանտում սպանվում է: Հուլիսին և շփոթությունը գնալով ահագնանում է: Բռնությունները տարածվում են նաև գավառակի հայկական գյուղերում:

Ջեյթունցի գլխատելուց հետո թուրքերն առավել վայրագորեն են սկսում վերաբերվել խաղաղ և աշխատավոր ժողովրդի հետ: Դասալիքների հարազատները ստորացուցիչ պատիժների էին ենթարկվում: Եղան բռնաբարությունների բազմաթիվ դեպքեր: «Խոշտանգում, ծեծ, հալածանք անբռնակայելի թափով կշատնան և կտարածվին բոլոր շրջանակներում մեջ: Ոչ ոք կհամարձակի մույնիսկ բառ մը արտասանել օրվա կացության շուրջ: Ամեն ոք ստիպված էր երեկոյան ժամը հինգին հետո ֆաշվի իր տունը: Կամայանան ֆաղան ու գյուղերը: Խավարին հետ ամեն օր կիջեն սարսափն ու վիշտը՝ հայ տներն են»¹⁷, - ցավով հիշում է դեպքերի ականատես Լ. Նորաշխարհյանը:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Կիլիկիո կսկիծներ, էջ 146:

¹⁷ Լ. Նորաշխարհյան, նշվ. աշխ., էջ 31:

Այլևս համբերության բաժակը լցված էր: Իր պատվախնդրությանն ու ազատությանը հետամուտ զեյթունցիներն այլևս անկարող էր դիմանալ այն կեղեքումներին և անպատվություններին, որոնց ենթակա էր արդեն մի Բանի ամիս: «Հայտնի էր, թե Ջեյթունցիներ խորտակվում էին կուտակվող պատվի ու վրեժխնդրության գագաթնակներ օր մը պիտի պայթեին համկարծ»¹⁸: Եվ Ջեյթունցի երիտասարդությունը եղիա Նորաշխարհյանի (ենիտունյան), Փանոս Ջաղրյանի, Մեսրոպ Ջուլազյանի և Խաչիկ Մաղուկյանի գլխավորությամբ նախապատրաստվում է ինքնապաշտպանության: Սակայն Ջեյթունցի վերնախավի նշող մեծամասնությունը կարծելով, որ միայն կույր հնազանդությամբ կարելի է կանխել կամ գոնե առժամանակ հեռացնել փոթորիկը, ցանկանում է կասեցնել թափ առնող շարժումը, վիժեցնել ինքնապաշտպանության գործը: Ջեյթունցի նոր Բադալի Նազարեթի Հայկ Ասմունյանի մատնությամբ ձեռքակալվում են 60 հոգի, թայց պայքարի կողմնակիցները չեն վիստվում: Ջենք և զինամթերք ձեռք բերելու նպատակով նրանք 1915 թ. փետրվարի 17-ին Ալապոդան գյուղից ոչ հեռու գտնվող Կյուրեթի կիրճում հարձակվում են թուրքական ոստիկանական ջոկատի վրա, պարտության մատնում և տեղադնում հակառակորդի զենքին: Ապա եղիա Նորաշխարհյանին իր զինակիցներով որոշում է ապաստանել Ջեյթունցի վանքում և պարզել «ապստամբության դրոշմը»¹⁹:

Վերահաս բռնկման առաջն առնելու համար Ջեյթունցի գալիս Ալի Հայդարին փոխարինած Մուսթաֆա Ահմեդ Մյուսթաֆա՝ 2000-3000 զինվորներով: Միաժամանակ 3000 զինվորով, Հալեպից Ջեյթունցի վրա է արշավում Ֆահրի փաշան, և զորքերի ընդհանուր թիվը գյուղաբնակչության հասնում է 10.000-ի²⁰: Նման մեծամասնական կանոնավոր բանակի Ջեյթունցիները, վկայում է զեյթունցիների դիրքի նկատմամբ կառավարության ունեցած անհամագոտության և վախի մասին: Իսկ երկպառակությունը գեյթունցիների միջև գնալով խորանում էր և հենց դա էր պատճառը, որ միշտ միասնական Ջեյթունցի այս անգամ խոնարհեց իր խորտակ գլուխը: Ջեյթունցի վերնախավի մեծ մասը, ինչպես ասվեց, այն բոլոր և սխալ կարծիքներ էր, որ միայն հավատարմություն և կատարյալ հնազանդու-

¹⁸ Տ. Անդրեասյան, նշվ. աշխ., էջ 15:

¹⁹ Լ. Նորաշխարհյան, նշվ. աշխ., էջ 34:

²⁰ Աղետ և վերածնունդ, Փարիզ, 1952, էջ 30:

նոր ըմբռնելով տեղի ունեցածի իմաստը և իրերի, դեպքերի զարգացման իրական ընթացքը, մատնվեց ծայր հուսահատության: Մարտի 26-ից (ապրիլի 7-ից)²⁷ թուրքերը սկսում են տեղահանել գեյթումցիներին²⁸: Ապրիլին տարագրության սարսափներով և արհավիրքներով լի մամփան են բռնում Զեյթունի Պոզալարի, Գարեկլար և Միջին թաղերի բնակիչները: Նույն ժամանակահատվածում տեղահանվում են նաև գավառակի Արեգին, Ալապոզան, Գոշոդ, Ղուրա, Հանիտերե, Կոսմուղաս, Սյունե, Քյումե-Սյոյուա, Ֆենկ, Ֆոնուզ, Շիվիլիկ գյուղերը: Մայիսի կեսին բռնագաղթի են ենթարկվում գյուղաբնակիչներ և գավառակի վերջին 400 ընտանիքները²⁹: 1915 թ. հունիսի 11-ին բուլղարահայ թեմի առաջնորդ Տուրյանը Ֆիլիպե-ից Ամենայն հայոց կաթողիկոսին հաղորդում է. «Զեյթունի և շրջակայից հայությունը, ինչպես անշուշտ իմացած եմ, այժմ ամբողջովին տեղափոխված է, մեկ մասը Հալեպին անդին Զոր (Գեր Էլ-Զոր – Ռ. Գ.) գավառը և մյուս մասը (իր 1000 ընտանիք) Գոնիայի Սուլթանիե գյուղաբնակիչներ, ուր կմնան այսօր մերկ, անոթի և անպատասխար: Տեղը նախնախուս ըլլալով համաճարակ հիվանդությունից արդեն սկսած են կոտորածներ ընել անոց մեջ»³⁰:

Զեյթունի և գավառակի բռնագաղթի ենթարկված 30.000 հայությունից ավելի քան 8000-ը աքաղաղվեց Կոնիա, իսկ մնացածը՝ Գեր Էլ-Զոր: Կիլիկիայի Սահակ կաթողիկոսն անսփռվելով և կսկիծով նշում է, որ ավելի քան 20.000 գեյթումցիներ «մեծղիկ մամ ցրված են արաբներում մեջ»³¹: Տարագրությունը տեղի էր ունենում ամենատաժանելի և դժոխային պայմաններում, որոնք միտումնավոր ստեղծում էին թուրք ջարդարարները: Բավական է նշել միայն, որ Պոզալարիից Աղամա ընկած նահապարհին՝ Գարա-Փունար կոչվող վայրում, գեյթումցի տարագրյալներից օրական 150-200 մարդ էր մահանում³²:

Զեյթունի հայության տարագրությունից հետո թուրքական կառավարությունը ձեռնամուխ է լինում Լեռնային Կիլիկիայի մնացած բնակավայրերի հայության տեղահանությանը: Զեյթունի հետ տեղի ունեցավ

Դյորք-Յուլի բռնագաղթը: Հետևելով Կիլիկիայի կաթողիկոսի և հայ ֆառական որոշ անհեռատես ուժերի խորհուրդներին, Դյորք-Յուլը, որը մինչ այդ անպարտելի և անմատչելի էր թուրքական զորքերի համար, այս անգամ տեղի տվեց, որի արդյունքը եղավ բնակիչների ամբողջական գաղթն ու գյուղի ավերումը: Առաջին հերթին ձերբակալվեցին և դաժան դատաստանի ենթարկվեցին «այն հայերը, որոնց անունները գրանցված էին որպես 1909 թ. կոտորածի ժամանակ ինքնապաշտպանության դիմածներ, կամ ովքեր որ գեներումներ կամ որևէ այլ մեղադրամբ էին կրում»³³: Մայիսի 5-ից հունիսի 6-ը մասնակի ջարդերի իրականացումով տարագրվում է Դյորք-Յուլի և շրջակայի 22.000 հայությունը, որից ամբողջապես հետո ամբողջ շրջանը բնակեցվում է թուրքերով³⁴:

Վերոհիշյալ դեպքերից հետո ջարդերը տարածվում են նաև Կիլիկիայի վարչատնտեսական կենտրոն Աղամայում, որտեղ թուրքերը հայերի վարչատնտեսական կենտրոնում էին այն ժամանակ վերաբերմունքը, ինչ 1909 թ. կոտորածներից առաջ³⁵: Ինչպես այսօր, այնպես էլ Աղամայում երիտթուրքերն առաջին հերթին տարագրեցին և ոչնչացրին մտավորականությանը, ազգային գործիչներին, հայտնի ֆառագիտներին ու ազգային անձանց: Յու. Լեփսիզան իրավացիորեն նկատել է, որ այդ «համընդհանուր միջոցը» նպատակ ուներ հայ ժողովրդին զրկել իր առաջնորդներից, որպեսզի տեղահանությունը հնարավոր լիներ իրականացնել առանց աղմուկի և դիմադրության, որ նախկին հայ ժողովրդի առանձին հատվածների ոչնչացումը ցանկանում էին զլխատել նրան³⁶:

1915 թ. սեպտեմբերի առաջին շաբաթին բռնագաղթվեց ֆառաի հայության 2/3-ը: «Ժուռնալ դե ժենև» 1915 թ. սեպտեմբերի 9-ին տպագրած հաղորդագրությամբ հավաստում է, որ Աղամայի ամբողջ շրջանը մաքրված է հայերից³⁷: Հալեպում գերմանական հյուպատոս Վ. Ռյուսլերի հեղափոխական համաձայն (1915 թ. մայիսի 26) Աղամայի վիլայեթից և արևելյան շրջաններից տարագրված հայ ընտանիքների թիվը հասնում էր 10.000-ի³⁸: Վերջինս միաժամանակ նշում էր, որ երիտթուրքական կառավարություն-

²⁷ Armenian Martyrs Day April 24, San Francisco, p. 12.

²⁸ Հ. Մ. Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 397:

²⁹ ՀՀ կենտրոնական պետական պատմության արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀ ԿՊՊԱ), ֆ. 57, ց. 5, գ. 96, թ. 29:

³⁰ Կիլիկիո կսկիծներ..., էջ 176:

³¹ The Treatment of Armenians, p. 470.

³² Նույն տեղում, էջ 505,

³³ A. J. Toynbee, Armenian Atrocities. The Murder of a Nation, London, 1915, p. 99.

³⁴ Նույն տեղում, էջ 80

³⁵ Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов под ред. М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1982, с. 388.

³⁶ The Treatment of Armenians, p. 503.

³⁷ Յու. Լեփսիզան, նշվ. աշխ., էջ 76:

նը նպատակ ունի ոչնչացնել այդ շրջանի ողջ հայությունը³⁸։ Տարագրության և կոտորածների ենթարկվեց Բաղաբի և հարակից շրջանների մոտ 38.000 հայությունը³⁹։ Թուրքիայում Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմը 1915 թ. հուլիսի 7-ին ռեյսկանցիներին ուղղած հաղորդագրության մեջ վկայում էր, որ Ադանայի վիլայեթի մի շարք շրջաններում տարագրությունն արդեն իրականացվել է, և այն մեթոդները, որով այն տեղի է ունեցել, ապացուցում են, որ կառավարությունը մտադիր է ոչնչացնել հայ ազգը⁴⁰։

Տեղահանելով հայերին՝ թուրքերը տարագրության ճանապարհին գործի էին դնում ոչնչացման ապարատի բոլոր պտուտակները. գաղթախմբերի վրա էին հարձակվում թուրք խառնամրդիք, կանոնավոր բանակի զորամասերը, հատուկ ստեղծված ավազակախմբերը, ոստիկանությունը, քրդական ուժերը, իսկ պակասը լրացնում էին ճանապարհի դժվարությունները, անապատային տաժանելի պայմանները, սովը, հիվանդությունները⁴¹։ Նկարագրելով թուրքերի սահմոկեցուցիչ վայրագությունները, գազանաբարո հաշվեհարդարները, կանանց և երեխաների սպանությունները, Հ. Գիբբոնսը դառն հեզմանքով գրում էր, որ վերջիններս, այնուամենայնիվ, վտանգ էին ներկայացնում Օսմանյան կայսրության համար, իսկ ԱՄՆ-ում Թուրքիայի դեսպանը ցինիկորեն հայտարարում էր, թե կանանց և երեխաների նկատմամբ բռնություններ երբեք չեն եղել⁴²։

Հանրի տարագրությունն իրականացնում է Ադանայի պատերազմական ատյանի (ռազմական դատարանի) նախագահ Ավնի բեյը։ Հանրի երիտասարդությունը 1909 թ. օրինակով ցանկանում էր ինքնապաշտպանության դիմել, բայց «Տարեց և հեռատես մասը, սակայն, աչքի առջև ունենալով մեր տնտեսական ու ռազմական տկար պայմանները, մանավանդ տարագրության ահավոր հեռապատկերը, խռիմություն կնկատեր ենթարկվիլ կառավարության հրահանգներուն և կարելի չափով գոհաց-

նել Ավնի բեյը»⁴³։ Այդ որոշման մեջ էր հանդեցինների ողորդությունը։ Պարզ է, որ այստեղ ևս, ինչպես ամենուրեք, գործում է տարագրության և ընտանջման մույն սխեման. զենքի բռնագրավում, դասալիքների հանձնում, հայերին պաշտպանության միջոցներից զրկում, տարագրության իրականացում՝ ճանապարհին տարագրվողների մեծ մասի կոտորումով։ Ովկյանական «Բազմեր Նախրիխտեն» թերթի վկայությամբ տարագրության վերջնական կետերն էին հասնում բռնագաղթի ենթարկվածների ընդհանուր թվի ¼-ից էլ քիչ մասը⁴⁴։ Այսպիսով, փրկության միակ հույսը և հնարավորությունը կարող էր լինել լոկ ինքնապաշտպանությունը՝ զինված դիմադրության միջոցով։ Վանի, Ուրֆայի, Մուսա լեռան, Շապին Կարահիսարի, Սասունի և այլ վայրերի ինքնապաշտպանական մարտերն ապացուցում են, որ գոյատևման հնարավորությունը միայն դրա մեջ էր, քանզի ինքնապաշտպանության դիմած բոլոր վայրերի հայության գոնե չնչին մասը կարողացել էր փրկվել թուրքական յաթաղանին զոհ զնալուց։

Ապստամբության բարձրացման կեղծ մեղադրանքով Հանրում ձերբակալվում են հնչակյան կուսակցության 35 անդամ։ Սա Հանրում իր առաջնորդներից զրկելու առաջին փայլ էր։ Հայերին զինաթափելուց մոտ 20 օր անց Հանրն է մտնում Զեյթունի հայությամբ տարագրող Ֆահրի փաշան։ Նա իր զորքերը տեղավորում է եկեղեցիներում ու հայկական դպրոցներում, ձերբակալում Հանրի առավել ազդեցիկ, հարուստ և տեղի հայության շրջանում մեծ հեղինակություն վայելող 200 հայի՝ դրանով իսկ փաստորեն գլխատելով Բաղաբի հայությանը։ Կարն ժամանակում տարագրվում է Հանրի 35.000 հայությունը՝ «Տեր էլ Զորի կիզիչ ավագուտներում կորցնելով իր մեծ մասին»⁴⁵։ Գ. Պալաջյանի տվյալներով հանրիցիներից կենդանի են մնում ընդամենը 350 մանուկներ և ծերեր⁴⁶, քանզի «Հանրի հետ վարվեցին շատ ավելի անգթորեն թե՛ վտարման ընթացքում և թե՛ ճանապարհին»⁴⁷։

Հանրի հայության հետ դատաստան տեսնելուց հետո երիտթուրք-

³⁸ Պատմա-բանասիրական հանդես, 1986, № 2, էջ 35։

³⁹ Геноцид армян..., с. 349.

⁴⁰ Պատմա-բանասիրական հանդես, 1986, № 2, էջ 33։

⁴¹ A. J. Toynbee, Turkey. A Past and a Future, New York, 1919, p. 22.

⁴² Г. А. Гиббонс, Последние избиения в Армении, Пгр., 1916, с. 13.

⁴³ Յ. Պողոսյան, Հանրի ընդհանուր պատմությունը և շրջակա Գողան Տաղի հայ գյուղերը, Լոս-Անջելոս, 1942, էջ 589.

⁴⁴ Геноцид армян..., с. 361.

⁴⁵ Յ. Պ. Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 593։

⁴⁶ Գ. Պալաջյան, Հայ Գողթթյանը։ դրվագներ հայ մարտիրոսագրությունների, Ա հատոր, Վիեննա, 1922, էջ 311։

⁴⁷ The Treatment of Armenians, p. 503.

րն անմիջապես ձեռնամուխ են լինում Կիլիկիայի տնտեսական և մշակութային խռոր կենտրոններից մեկի՝ Հալեպի վիլայեթում գտնվող Այնթապի շուրջ 30 հազար հայության տեղահանությանը⁴⁸։ Հուգումն ու անագորույն ապագայի հանդեպ վախը ծագում է ապրիլի 20-ին, երբ Այնթապ է հասնում գաղթական գեյթունցիների առաջին ֆարավանը։ Աղետը պայթեց հունիսի 15-ին, երբ կառավարությունն ազդարարեց, թե Այնթապի հայերը, ռազմական անհրաժեշտությունից ելնելով, «երեք ամսով պետք է տեղահանվեն»⁴⁹։ Ընդամենը երկու օր անց՝ հունիսի 17-ին, խումբ առ խումբ սկսվում է այնթապցիների տեղահանությունը, որը շարունակվում է մի քանի ամիս։ Հուլիսի 28-ով թվագրված և վեհափառին ուղղված նամակում հաղորդվում է. «Այնթապի և Քիլիսի գաղթը սկսված է. Այնթապեն ելած առաջին երկու ֆարավանները բոլորովին կողոպտված են»⁵⁰։ Հայ ժողովրդի անկեղծ բարեկամ Ֆ. Նանսենի վկայությամբ՝ Այնթապի վերջին 5000-6000 հայությունը տարագրվեց 1916 թ. հունվարին։ Իսկ 1916 թ. ապրիլին 14.000 այնթապցիներ վայրագորեն սրի բաշվեցին Ռաս Ուլ-Այնում։ Նույն աղբյուրը նշում է, որ օրական 300-500 հայեր գետի ափին խողիտվում էին թուրք բարբարոսների կողմից⁵¹։

Քրդերի, թուրք խուժանի և ոստիկանական խմբերի կողմից հարձակման, կոտորածների և բռնագաղթի են ենթարկվում Այնթապի հայ գյուղերը։ Ականատեսներից մեկը հիշում է, որ «ձամբու դժվարությունները, հոգեկան և ֆիզիկական տառապամբը այնպիսի վիճակի մը վերածած էին զիրենք (հայ տարագրյալներին - Ռ. Գ.), որ անկարելի էր երիտասարդը պառավեն զանազանել»⁵²։

1915 թ. գարնանը թուրքական կառավարությունը ձեռնարկեց նաև Մարաշ ֆաղափի և սանջակի հայ բնակչության (առանց Ջեյթունի՝ մոտ 32.000) տեղահանությունը⁵³։ Սկզբում ձերբակալում են Մարաշի ազդեցիկ հայերը։ Ջ. Բրայսը նշում է, որ Մարաշում ավելի քան 300 հայեր «մահա-

պատժի են ենթարկվել զինվորական դատարանի կողմից»⁵⁴։ Ուսուցիչ Քեշիշյանի վկայությամբ Մարաշի բանտում 650 հայ բանտարկյալներին Ջեմալ փաշայի հրամանից հետո «2-3 օրվա ընթացքին... այլատեսակ մահերով մեղուցին-լմեղուցին»⁵⁵։ Միաժամանակ Մարաշում անմիջապես սկսվում են վայրենի կոտորածները և ահասարսուռ ջարդերը։ Ականատեսներից մեկը հիշում է. «Մարաշի ամերիկյան դպրոցներից մեկում ես տեսա ամենամահավանական ձևով խեղված 100-ից ավելի կանանց և երեխաների (առանց ձեռքերի և ոտքերի) և նրանց մեջ՝ 1-2 տարեկան երեխաների։ Մահմեդական ամբոխին զվարճացնելու համար ոստիկանները կրակում էին այլանդակված դիակների վրա»⁵⁶։

Մայիսի 2-ին տեղահանվում է Մարաշի հայության առաջին ֆարավանը՝ 2000 տարագրյալներից բաղկացած։ Հաջորդ ամիսների ընթացքում ամբողջ սանջակը կոտորածների և բռնագաղթի միջոցով «մաքվում է հայերից։ Օգոստոսի 7-ին սկսվում է Մարաշի զանգվածային գաղթը։ Առանց ուսեստի և հագուստի (տեղական իշխանություններն արգելել էին որևէ բան վերցնել) Մարաշի հայությունը ոտք է դնում գոգոթայի նամապարիք։ Օգոստոսի 14-ին զնդակահարվում են 34 հայեր, այդ թվում՝ 12-ամյա երկու տղաներ։ Հաջորդ օրը զնդակահարվում են ևս 24 երեք»⁵⁷։

Հալեպում գերմանական հյուպատոս Վ. Ռյոսլերի 1916 թ. մայիսի 12-ի հեռագրից տեղեկանում ենք, որ Ջեմալ փաշայի հրամանով տեղի է ունեցել Մարաշի վերջին 3000 հայերի բռնագաղթը և եղեռնը, քանզի վերջիններս «դավադրություն» էին կազմակերպել երիտթուրքերի կառավարության դեմ⁵⁸։ Զարմանալի է, որ դեռ պատրվակ էր փնտրվում Մարաշի հայության վերջին բեկորի սպանդի «արդարացման» համար։

1915 թ. ապրիլ-հունիս ամիսներին հիմնականում իրականացնելով Կիլիկիայի հայության խռոր կենտրոնների (Ադանա, Մարաշ, Հանըն, Այնթապ, Ջեյթուն և այլն) և հարակից շրջանների հայերի ցեղասպանությունը, երիտթուրքական կառավարությունը եռանդազին ձեռնամուխ է լինում Կիլիկիայի մնացած վայրերի հայության տեղահանությանն ու ջարդերին։ Այսպես, հուլիսի 27-ին թուրքական ոստիկանությունը բռնա-

⁴⁸ Գ. Պողոսյան, Ցեղասպան թուրքը։ Վկայություններ քաղված հրաշքով փրկվածներու գրույցներէն, Բեյրութ, 1973, էջ 120։

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 122։

⁵⁰ ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 96, թ. 32։

⁵¹ F. Nansen, The Near East and Armenia, London, 1928, p. 308.

⁵² Աղետ և վերածնունդ, էջ 40։

⁵³ Մշակ, 31. VII, 1913։

⁵⁴ The Treatment of Armenians, p. 23.

⁵⁵ Գր. Հ. Գալուստյան, նշվ. աշխ., էջ 775։

⁵⁶ Геноцид армян..., с. 318.

⁵⁷ Նույն տեղում։

⁵⁸ Ст. Степанян, Армения в политике империалистической Германии, Ереван, 1975, с. 129.

գաղթի ենթարկեց Կիլիկիայի ծովափնյա բնակավայրերի և Անտիոքի հայ բնակչությանը, իսկ հուլիսի 28-ին սկսվեց Քիլիսի հայության տարագրությունը⁵⁹։ Թուրքական 6000 բարբարոսներից բաղկացած զորամասը ներխուժում է Սիս, դաժան հաշվեհարդար տեսնում հայ բնակչության հետ. մի մասին կոտորում, իսկ մյուս մասին տեղահանում՝ ենթարկելով անլուր չարչարանների⁶⁰։

Որոշ բնակավայրերում թուրք հրոսակներն ամբողջովին ոչնչացրին հայերին։ Այսպես, Ալաիսբանից ոչ հեռու ընկած Բյովերեն գյուղում սրի ֆաշվեց ողջ բնակչությունը։ Պատահականության փառաբանությամբ կենդանի մնաց միայն 12-ամյա մի տղա։ Մարաշի սանջակի Գյումրուն գյուղից տեղահանված 2800 թշվառները ինկուզեկ տաղ կոչվող կիրճում կոդապովեցին թուրք խուժանի կողմից։ Արյան ծարավին հագուրդ տալու համար թուրքները սպանեցին 200 հոգու, 70 ծանր վիրավորներ մնացին տեղում⁶¹։ 1915 թ. ապրիլի 7-ի թվակիր նամակում Սահակ կաթողիկոսը Զավեն արքեպիսկոպոսին հաղորդում է, որ կրակի է մատնվել Օսմանիե գյուղաֆաղաբը, որի բնակչությանն արգեն սկսել են տարագրել։ Ապրիլի 8-ին նույն անձնավորությանը հղած նամակում նա տեղեկացնում է. «Սուետիո և Քեսապի այրերը Այնթապի կողմերը իջեցուցած են. կասկած կա Տեր Զոր դրկելու»⁶²։ Հալեպի գերմանական դպրոցի ուսուցիչ Մարտին Նիպահեն վկայում է, որ եթե բռնագաղթի ենթարկված խմբերը բաղկացած էին 2000-3000 հոգուց, ապա որոշված վայրերն էին հասնում ընդամենը 200-300-ը⁶³։

Տեղահանվում է նաև Հալեպի վիլայեթի հայ բնակչությունը (Ալաիսբանից, Գյոֆունից, Անտիոքից, Թաշուլուկից, Գեբենից, Շիվիլիկից և այլն)։ Անմեղ զոհերը ենթարկվում էին անմարդկային տանջանքների, հոգեկան և ֆիզիկական անլուր տառապանքների, մարդկային արժանապատվությունը ստորացնող անթիվ բռնությունների։ «Աշխարհում չկա այնքան հարուստ և պերճախոս լեզու, որպեսզի կարողանա նկարագրել այն սարսափները, որպեսզի պատկերի ֆիզիկական և հոգեկան այն

տառապանքները, որ կրեցին այդ անմեղ տառապալները»⁶⁴։ «Փաստորեն «տեղահանություն կոչվածը» մեծ ֆանալությամբ մարդկանց հետ գործ ունենալու դեպքում աստիճանական ջարդերի արդյունավետ միջոց էր... ավելի դաժան՝ քան կոտորածը գնդակի կամ սվինի միջոցով»⁶⁵։ Ամերիկայի հայոց հոգևոր առաջնորդ Վեհուդուն հղած նամակում Զավեն պատրիարքը նշում է, որ Կիլիկիայի տեղահանված հայերը, մի քանի ամիս ցամաքահին գտնվելով, հազարներով մահացել են սովից և հիվանդություններից⁶⁶։ Տարագրյալներից այլընտրանք կար միայն կամանց համար, եթե վերջիններս ընդունեին մահմեդականություն և ամուսնանային թուրքների հետ, սակայն մահ շատ փչ փաստեր են հայտնի⁶⁷։

Հայերին կոտորում էին տարբեր մեթոդներով. այրում էին կենդանի, զնդակահարում, դաշունահարում, կապում միմյանց և ցած շարտում բարձրությունից, նետում էին ջրհորները, մորթագերծ անում, տրորում ձիերի սմբակների տակ, թաղում կենդանի, իսկ «թուրք ժողովրդիս թույլատրված էր ամեն տեսակ վարմունք և հայ ախորժակները ենթարկվում էին անոր փառաբանության և ոչ մեկ բան զիրենք կը պաշտպանեին»⁶⁸։

Նվ այսֆանից հետո, 1916 թ. հունվարի 10-ին Արդուլահազ Նուրին տարագրյալների հարցերի կարգադրման ընդհանուր հանձնաժողովին հաղորդում էր. «Քննություններ կատարված ըլլալով կը հաստատենք, որ ընդհանուր բռնագաղթի ենթակա հայոց հազիվ թե տասը առ հարյուրը հասած են իրենց համար որոշված վայրերը։ Մնացածը մեռած է **բնական պայմաններով**, ինչպես են անթություն և հիվանդություն»⁶⁹։ Անտարա-կույս, «բնական պայմաններ» էին կոտորածները, զանգվածային ջարդերը, ցեղասպանությունը։ Բավական է նշել, որ միայն եփրատի ափին գտնվող Մեսենե գաղթակայանում սրի ֆաշվեց 55.000 մարդ։ Անցնելով Դեր Էլ Զորից մինչև Մոսուլ ընկած 350 կմ տարածությունը՝ 19.000 հայերից կենդանի մնացին ընդամենը 2500-ը⁷⁰։ Նկարագրելով գաղթակայաններում գտնվող հայ մանուկներին, ակամատեսը հիշում է, «որ նրանք չէ-

⁵⁹ Հուլիսի 28-ի մեծ եղեռնի (1915-1965), Բեյրութ, 1965, էջ 46։

⁶⁰ Մ. Քելեջյան, Սիս-Մարտի, Բեյրութ, 1949, էջ 569։

⁶¹ Геноцид армян..., с. 319.

⁶² Կիլիկիո կսկիծներ, էջ 144-145, 155։

⁶³ Геноцид армян..., с. 326.

⁶⁴ J. D. Morgan, Contre les Barbares ie Orient. Etudes sur la Turquie, Paris, 1918, p. 183.

⁶⁵ The Times, 25. VII. 1916.

⁶⁶ Геноцид армян..., с. 342.

⁶⁷ Armenian Mar yrs Day, April 24, p. 12.

⁶⁸ Աղետ և վերածնունդ, էջ 107։

⁶⁹ Հուլիսի 28-ի մեծ եղեռնի, էջ 531։

⁷⁰ J. Guttman, The Beginnings of Genocide, New York, 1946, p. 9-10.

ին կարող խոսիլ, այլ երբ ուզեին պոռալ, տեսակ մը կոկորդային աղաղակ կ'արձակեին, որ ոչ մեկ մարդկային ձայնի կը մմաներ»⁷¹:

Միայն 1915-1916 թթ. Օսմանյան Թուրքիայում երիտթուրքերի կողմից իրականացված ցեղասպանության 1,5 միլիոն զոհերից մոտ 250.000-300.000-ը կազմում էին կիլիկիահայերը: Յո. Լեփսիուսը, որը սխալմամբ կիլիկիահայության թիվը հաշվում էր 250.000, նշում է, որ նրանցից կենդանի մնացին ընդամենը 4000-ը⁷²:

Անչափելի էին նաև նյութական և հոգևոր կորուստները: Մոխիրների մեջ կորան հոյակերտ կոթողներ, հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի անկրկնելի գոհարներ:

Կիլիկիայի բազմաթիվ վայրերում հայերը դիմում էին իմֆնապաշտպանության՝ օրհասական պայքար մղելով իրենց բնաջնջելու ելած թուրք ջարդարարների դեմ: Հայտնի է Ֆրնտրնագի մեկօրյա հերոսական, բայց միաժամանակ և ողբերգական իմֆնապաշտպանությունը: Օգոստոսի 1-ից սեպտեմբերի 14-ը թուրքական կանոնավոր զորամասերին և խուժանին Տիգրան Անդրեասյանի և Նսայի Յաղուբյանի գլխավորությամբ անօրինակ դիմադրություն են ցույց տալիս Սուեթիայի հայերը, որոնք, ամրանալով Մուսա լեռան բարձունքներին, անկտրում վնասակարությամբ և անընկճելի համառությամբ հետ են մղում թշնամու բազմիցս գերակշիռ ուժերի անընդհատ կրկնվող գրոհները՝ դրանով իսկ կոնկրետ իրենց փրկությունը: Մուսա լեռան օրինակը հավաստում է, որ թուրք ռերագործների դեմ հաջողության կարելի էր հասնել միայն կազմակերպված համառ դիմադրության միջոցով: Մուսալեռացիներն իրենց փրկությամբ և հաղթանակով ապացուցեցին, «որ ազատությունը խեղդողների դեմ պետք է պայքարի ելնել թեկուզ փոքրաթիվ ուժերով, նույնիսկ այն դեպքում, երբ այդ պայքարը խիստ անհավասար է»⁷³:

⁷¹ Աղետ և վերածնունդ, էջ 82:

⁷² Յո. Լեփսիուս, նշվ. աշխ., էջ 135:

⁷³ Ռ. Գ. Սահակյան, Ցեղասպանության պատմությունից, Երևան, 1990, էջ 190:

ГЕНОЦИД АРМЯН В КИЛИКИИ 1915-1916 гг.

Р. Г. ГАСПАРЯН

РЕЗЮМЕ

Преследуя политические цели пантюркизма, желая «решить» Армянский вопрос, используя удобную ситуацию, сложившуюся в результате первой мировой войны, младотурецкое правительство решило истребить армян. Геноцид начал осуществляться повсеместно на территории всей Турции, как в Западной Армении, так и во всех армянонаселенных местностях империи.

В начале 1915 г. младотурецкое правительство депортировало 400.000 киликийских армян. В течение нескольких месяцев были депортированы истреблены все армяне Зейтуна, Мараша, Хаджины, Сиса, Аданы, Айнтапа и других районов. Жертвами резни стали более 250.000 киликийских армян.

В ряде районов (Киликии, в частности в районе горы Муса, армяне организовали мощную самооборону, которая увенчалась успехом. Это показало, что спасение армянского народа возможно было только посредством вооруженной борьбы.

**ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների,
Երևան, 1993, №1, էջ 41-52:**

ՆՍՏԱՐԱՆԻ ՆՎԻՐՎԱԾ ԶԵՑԹՈՒՆԻ 1862 թ. ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ 130-ԱՄՅԱԿԻՆ

1992 թ. հոկտեմբերի 20-ին ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի նիստերի դահլիճում տեղի ունեցավ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի ընդլայնված նստաշրջան՝ նվիրված Զեյթունի 1862 թ. ապստամբության 130-ամյակին։ Նստաշրջանին մասնակցում էին ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության, հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտների մի շարք աշխատակիցներ, ինչպես նաև «Զեյթուն» հայրենակցական պատմամշակութային միության անդամներ։

Բացման խոսքով հանդես եկավ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ Հ. Ա. Ավետիսյանը։ Նա մասնավորապես նշեց, որ ինստիտուտի գիտխորհուրդը որոշել է պարբերաբար հրավիրել ազգային-ազատագրական շարժումների պատմությանը նվիրված նստաշրջաններ, որոնք առավել արժեքավորվում և կարևորվում են այժմ, մեր օրերում, երբ մեր ժողովուրդը ռուսի է կանգնել պաշտպանելու իր արդար դատը, արցախահայության խնդիրը։ Միաժամանակ, ինչպես հիմնավորեց Հ. Ավետիսյանը, անցյալի ազատագրական դրվագների իմացությունը և գիտական լուսարանումը, ազատագրության համար մղվող պայքարի փորձով գինվածությունը ժողովրդին գերեզմանի կպահի սխալներից ու կնպաստի այդ պայքարի՝ կազմակերպված հունի մեջ դնելուն և վերջնական հաջողությանը։

«Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը» թեմայով զեկուցմամբ հանդես եկավ պատմական գիտությունների դոկտոր Հ. Մ. Պողոսյանը։ Ընդհանուր գծերով անդրադառնալով Զեյթունի պատմությանը, զեկուցողը մանրամասն ներկայացրեց օսմանյան կայսրությունում բնակվող հայերի տնտեսական, բաղադրական, հասարակական և մշակութային կացությունը, վերլուծեց հայահալած բաղադրականության պատճառները, դրանով իսկ բնական լեռնականների՝ օսմանյան տիրապետության դեմ ընդվզելու պատճառները։ Խոսելով 1862 թ. ապստամբության մասին, աշխույժ և կենդանի խոսքով նկարագրելով նրա ընթացքը և թուրք խուժանի ու կա-

նոնավոր զորքերի կողմից իրականացվող խժոժությունները, զեկուցողը պատմական զուգահեռներ անցկացրեց մեր օրերի հետ, նշելով Օսմանյան Թուրքիայի և ներկայիս Ադրբեջանի կառավարության բաղադրական գործակերպի նույնությունը։ Հ. Պողոսյանն իրավացիորեն նկատեց, որ երբ բուրժական կառավարությանը չհաջողվեց կոտրել զեյթունցիների ազատաբաղձ ոգին և պայքարելու կամքը, ապա դա պայմանավորված էր ապստամբության կազմակերպված բնույթով, զեյթունցիների՝ միմեյն վերջ մարտնչելու հաստատականությամբ և միասնությամբ։

Զեյթունի 1895 թ. ապստամբության մասին զեկուցմամբ հանդես եկավ պատմական գիտությունների թեկնածու Է. Ա. Կոստանյանը։ Նա վերլուծեց 1890-ական թվականներին սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի կողմից կազմակերպված ջարդերի պատճառները, դրանք ներկայացնելով որպես կառավարության կողմից ծրագրված և մանրամասնորեն մշակված պետական բաղադրականություն, որի տրամաբանական պատասխանը պետք է լիներ Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության հայաբնակ շրջաններում բռնկված ինքնապաշտպանությունը։ Զեկուցողը Զեյթունի 1895 թ. ապստամբության կազմակերպման գործում արժանիորեն մեծ տեղ և դեր հատկացրեց Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության անդամներ Մլեխին, Ա. Կառնին, Ա. Կոստյան, Մ. Խոսեֆին և այլոց, որոնք Կիլիկիա, մասնավորապես Զեյթուն էին անցել բաշկորոնով զեյթունցիների ապստամբությունը կազմակերպելու և ղեկավարելու համար։ Նկարագրելով զեյթունցիների ապստամբության հերոսական դրվագները, Է. Կոստանյանը կանգ առավ դրա հանգուցային կետերի վրա, ըստ արժանվույն գնահատելով Զեյթունի 1895 թ. ապստամբության տեղը հայ ազատագրական շարժման պատմության մեջ։

Պատմական գիտությունների թեկնածու Ռ. Օ. Սահակյանը հանդես եկավ «1915 թ. Մուսա լեռան ինքնապաշտպանությունը» զեկուցմամբ։ Խոսելով ցեղասպանության և դրա պատճառների մասին, զեկուցողը նշեց, որ այդ ողբերգական ժամանակաշրջանի պատմությունն ուսումնասիրելիս հարկ է առնաճառաբանել ուշադրություն քաշել ազգային վշտի և տառապանքի լուսավոր ու ամփոփաց էջերին՝ ինքնապաշտպանական մարտերին, հատկապես Մուսա լեռան ինքնապաշտպանությանը, որը՝ համագամբներին բարենպաստ դասավորության, ֆրանսիական ռազմականների ժամանակին օգնության հասնելու շնորհիվ պահպանեց իրականաբար հաջողությամբ։

Զեկուցողը, անդրադառնալով ինժնապաշտպանության կազմակերպման հարցերին և ընթացքին, նկարագրելով բազմակի գերակշիռ հակառակորդի դեմ մարտական գործողությունները, նշեց, որ մուսալեռցիների հերոսությամբ ու ամօրինակ խիզախությամբ ոգեշնչված՝ ավստրիացի հումանիստ գրող, ազգությամբ հրեա Ֆրանց Վերֆելը ստեղծել է իր «Մուսա լեռան բռնադատն օրը» հերոսական պատումը, որն ավելի ուշ, 1970-ական թվականներին էկրանացվել է ամերիկյան կինեմատոգրաֆիստների կողմից: Ցանկալի կլիներ, որ այն արտացոլվեր նաև հայ կինոյում:

Պատմական գիտությունների թեկնածու Ռ. Հ. Գասպարյանի գեկուցումը վերաբերում էր Կիլիկիայի 1919-1921 թթ. իրադարձություններին։ Անդրադառնալով առաջին աշխարհամարտի ընթացքում և հետո Կիլիկիային վերաբերող պայմանագրերին, գեկուցողը վերլուծեց Անտանտի դաշնադրության երկրների, առավելապես Ֆրանսիայի երկդիմի՝ Բազա-Ֆականությունը Կիլիկիայի, մասնավորապես՝ կիլիկիահայության ապագայի հարցում։ Խոսելով Բեմալական շարժման էության և ուղղվածության մասին, անդրադառնալով երիտթուրքերի և Բեմալականների Բազա-Ֆական գործելակերպի ժառանգական կապին, Ռ. Գասպարյանը նշեց, որ վերջիններս առաջին հերթին ցանկանում էին հարվածել 1918-1919 թթ. Կիլիկիայում հաստատված մոտ 150-160.000 հայերին, Բանդի նրանք հետամուտ էին պատմականորեն իրենց իսկ հայրենիքում անկախության կամ ինքնավարության ձեռք բերմանը։ Ուստի, պատահական չէր, որ Մ. Քեմալը առաջին հարվածը հասցրեց կիլիկիահայությանը։

Ընդհանուր գծերով և համառոտ անդրադառնալով Մարաշի, Հանը-
նի և Այնթապի ղյուզագնամարտերին և քարժր գնահատելով դրանք այն
առումով, որ կենդանի մնացածներն իրենց փրկությամբ պարտական է-
ին հիրավի հերոսական իմնապաշտպանական մարտերին, զեկուցողն
առավել ուշադրությամբ դարձրեց Զեյթունի վերջին ղեպհերին, գեյթունա-
հայերի քաղաքապետի պատմության վերջին դրվագին, երբ դաժան և
օրհասական մահառումներից հետո ընդամենը մի խումբ գեյթունացիների
է հաջողում փրկվել թուրքական արյունոտ յաթաղանից:

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու Վ. Գ. Սվազյանի գեկուցման թեման էր «Ազատագրական պայքարի արտացոլումը կիլիկյան բանախյուսության մեջ»: Զեկուցողը պատկերավոր ներկայացրեց 1862-1921 թթ. օսմանյան բռնակալության դեմ կիլիկիահայության ընդվզումների

շուրջ ստեղծված ժողովրդական հարուստ բանախյուսությունը, որը իր գեղարվեստական արժեքից բացի կարևոր է նաև նրանով, որ համախսկզրնադրյուր է հանդիսանում ազատագրական պայքարի ուսումնասիրության համար:

Ամփոփիչ խոսքով հանդես եկավ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ազգային-ազատագրական շարժումների պատմության խմբի ղեկավար, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ա. Ս. Համբարյանը: Խոսելով Զեյթունի ապստամբությունների դասերի մասին, նա նշեց, որ զեյթունցիները կամ պետք է զենքի դիմեին, կամ պետք է ենթարկվեին, դրանով իսկ համակերպվելով կործանման դատապարտվածի վիճակին:

Ա. Համբարյանը մահ. նշեց, որ Զեյթունի պատմության շատ պրո-
լեմներ կարող են լուրջ և գիտական լուսարանման:

Վերջում՝ ելույթ ունեցավ «Զեյթուն» հայրենակցական պատմամշակութային միության հիմնադիր նախագահ, Բիմիական գիտությունների դոկտոր Ս. Մ. Գալստյանը:

ՀՀ ԳԱՍ. պատմության ինստիտուտի տնօրինությանը և զեկուցողներին անկեղծ շնորհակալություն և երախտագիտություն հայտնելով մատաղջանի համար, նա ցանկություն հայտնեց, որ հետայսու ևս մեծ ուշադրություն դարձվի Ջեյթունի պատմության դեռևս քիչ ուսումնասիրված հարցերին: Նա միաժամանակ հետաքրքիր և արժեքավոր տեղեկություններ հաղորդեց ծննդյամբ զեյթունցի ազգային մի շարք գործիչների, նրանց միության ծավալած գործունեության և աշխատանքների մասին:

ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների,
երևան, 1993, № 3, էջ 164-165:

ՄԱՐԱՇԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արդեն 1919 թ. Յունուարին թուրք սպաները կազմակերպել էին Ադանայի ռազմաճակատը, որը փաստորեն ընդգրկում էր ողջ Կիլիկիան: Ամռանը իրադարձությունն առանձնապես շիկանում էր Մարաշի սանջակում: Այստեղ, ինչպես նաև Այնթափում և Հալեպում, իրենց գոյութիւնը էին պահպանում այսպես կոչուած օսմանեան զորամիաւորումներին բիրտները, որոնք, օգտուելով զինադադարից և ընթացող հաշտութեան րանակցութիւններին, թուրք ռազմագերիներին ազատելու, նրանց օգնելու պատրուակի տակ իսկական զօրահաւաք էին սկսել՝ զինուած ջոկատներ կազմելով Բեմալականների համար: Վերջիններս օգտագործում էին նաև թափառական աւագակախմբերի ուժերը, չէթէներին (թուրք կամաւորներին – Ռ. Գ.), որոնց ֆրանսիացի հեղինակ Կ. Գրանկլորն իրաւամբ անուանում է աւագակներ: Հենց այդ խմբին էլ Մ. Քէմալն օգտագործեց պարտիզանական պատերազմ սկսելու համար: Թուրքները նախապատրաստական այս աշխատանքները անուշադրութեան էին մատնում ֆրանսիական հրամանատարութեան կողմից: Դա ձերբազատում էր Բեմալականներին, որոնք սկսել էին գործել առանել յանդգնաբար և վստահ: Նրանց կողմից կազմուած ռազմական գործողութիւնների ծրագրով նախատեսուած էր Կոնիայից և Սըւսից յարձակման անցնել երեք՝ Հանըն-Սիս, Մերսին-Ադանա և Այնթափ-Մարաշ ուղղութիւններով: 1919 թ. Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր ամիսներին Կիլիկիայում անցիական զօրքերն փոխարինուել էին ֆրանսիականով: Հոկտեմբերի 30ին ֆրանսիական զօրքերը հաստատուեցին Մարաշում, որի սանջակի (գաւառի) կառավարիչ էր նշանակուել կապիտան Անդրէն: Նրա վարչութեանը կից գործում էր Հայ Ազգային միութիւն՝ ատենապետութեամբ Պօղոս Չալգեանի: Բուն Բաղափի 60.000 բնակիչներից հայեր էին 22-23.000ը, մնացածը՝ մահմեդականներ: Այդ ամիսների դրութիւնը Մարաշում անհամեմատ ավելի ծանր և սպառնալի էր, քան Կիլիկիայի այլ վայրերում: «Թուրքներն սկսել էին յոխորտանալ և անգուսպ ատելութեամբ վերաբերիլ հայերու հանդէպ, հակառակ մեր կողմէ ցուցադրուած բարի դրացիութեան յիշատակներու ոգեկոչումին», - յիշում է դեպքերի ակնամատեսը

և իրադարձութիւնների մասնակիցը: Քէմալականները բորբոքում էին թուրք կրօնամոլ տարրերին, սերմանում հակահայկական կրքեր: Ֆրանսիական զօրքերի՝ Մարաշում հաստատուելուց յետոյ դէպքերն սկսեցին գահավիժօրէն զարգանալ: Նոյեմբերի 19ին Մ. Քէմալը Ադանայի, Մերսինի, Ջերէլ-Բերէէթի պաշտպանութեան կոմիտեների անունից բողոքեց Մարաշի և Այնթափի գրաւման դէմ: Մահմեդական խառնամբոյի ապստամբութեան հրահրելու, ընդհարումներ առաջացնելու համար Մ. Քէմալը Մարաշ էր ուղարկել իր սպայ Քըլը Ալիին: Ժամանելով Մարաշ, նա սկսեց թուրք ազգաբնակչութեանը գրգռել ֆրանսացիների և հայերի դէմ, հայ ժողովրդին ներկայացնելով որպէս ամենամեծ խոչընդոտը Թուրքիայի պետականութիւն ու միասնութիւն ապահովելու գործում: Միաժամանակ գլուխ են քարձրացնում նախկին իթթիհատական ուժերը, որոնք, հաւատարիմ համաթուրքութեան գաղափարներին, վերստին պայքարի էին կոչում հայերի դէմ: Ընդսմին, սերտ կապեր են հաստատում նրանց և Բեմալականների միջեւ: Քէմալական նորաստեղծ «Մարաշի իրաւունքների պաշտպանութեան ընկերութիւնը» սկսում է զինուած ջոկատների կազմակերպումը: Եւ եթէ սկզբում ֆրանսիական իշխանութիւններն ի զօրու էին խեղդել շարժումը և կանխել նրա հասունացումը, ապա նրանց անտարբերութեան պայմաններում այն գնալով աւելի էր ահագնանում և սպառնալի դառնում: Ֆրանսիական հրամանատարութեան հէնց քի առաջ թուրքներն յանդգնաբար զինուած էին: Նոյեմբերի սկզբին, Մարաշից ընդամենը վեց ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Փազարնը գիւղում տեղակայուել էր Բեմալական հազարապետ Ալի Ռիզան չէթէների ջոկատով և յարձակումներ էր գործում Այնթափից Մարաշ տեղաշարժուող ֆրանսիական զօրամիավորումների վրայ: Շուտով ֆրանսիացիները օժանդակ ուժեր են ստանում (մասնավորապէս Մարաշ են ուղարկում 400 հայ լեգէոնականներ, որով ֆրանսիական կայազօրի թիւը հասնում է 3500ի), բայց նրանք բացարձականապէս ոչինչ չեն ձեռնարկում թուրքներին սանձելու և ընդհարումները կանխելու համար: Տեսնելով Մարաշի ֆրանսիական իշխանութիւնների անհոգութիւնը ծաւալուող իրադարձութիւնների նկատմամբ, Մարաշի Ազգային միութեան անդամ Արամ Պաղտիկեանը մեկնում է Ադանա՝ այդ ամէնը Բրեմոնին տեղեկացնելու և օգնութիւն խնդրելու նպատակով: Գնդապետ Բրեմոնից ստացած օգնութեան խոստումներով նա 1919 թ. Գեկտեմբերի 22ին վերադառնում է Մարաշ այն ժամանակ, երբ թուրքներն

Եւ աղջիկներ, երեխաների ու ծերունիների կեանքն ու պատիւը: Իրենց
 յամարակութեամբ եւ քաջութեամբ աչի ընկան Աւետիս Ագրապեանը,
 Միհրան Մուրադեանը, Դաւիթ Փափագեանը, Խաչիկ Խոջեկեանը, Յով-
 հաննէս Զիթիչեանը եւ ուրիշներ: Իրենց դիրքերում հաստատակամ կա-
 մեցած էին նաեւ Ս. Քառասուն Մանկանց եկեղեցու քաջարի պաշտպան-
 ները: Թուրքերի բոլոր գրոհները փշուրում էին՝ զարմուխով հայերի ամ-
 րակուռ դիմադրութեամբ: Յունուարի 29ին այս ուղղութեամբ թուրքերը
 տասնապատիկ գերակշիռ ուժերով անսպասելի յարձակման են անց-
 նում, նեղում հայերի պաշտպանութեան շրջան եւ սրի քաշում մօտ 400
 անգէն հայերի՝ ոչ շատ հեռու գտնուող 800 ֆրանսիացի զինուորացիների
 անկարելից հայեացքների ներքոյ: Անմիջապէս հետեւում է հայ քաջերի
 պատասխան միահամուռ եւ սրընթաց հարուածը: Զկարողանալով դի-
 մակայել վրեժի արդար զգացումով բռնկուած հայերին՝ թուրքերը, զգալի
 կորուստներ կրելով, զլիսկորոյս նահանջում են: Թուրքերի վայրենի կը-
 րերին զօհ գնալուց փրկուում են Ս. Քառասուն Մանկանց եկեղեցում
 ապաստանած 1500 հայերը: 3700 հայեր ապաստանել էին կաթոլիկ եկեղե-
 ցում: Այս դիրքը միակն էր, որը պաշտպանում էր նաեւ ֆրանսիական
 զօրակազմների կողմից: Այստեղ էին գտնուում նաեւ 30 հայ լեգէոնական-
 ներ: Արժէ յիշատակել ֆրանսիացի հեղինակ Կ. Գրանկուրի խօսքերը հայ
 լեգէոնականի մասին. «Նա շատ քաջ է... Իր օջախը պաշտպանելիս հայը
 ցուցաբերում է գովելի եռանդ, յամառութիւն եւ հնարամատութիւն, նա
 մեծ հայրենասէր է»: Հայ մարտիկների հերոսութիւնն ու անձնուիրու-
 քները հարկադրուած խոստովանել է եւ թուրք պատմաբան Բադազդի
 օղլին: Նա նշում է, որ մարտերի ժամանակ ամենաբարդ գործերը հայերն
 էին անում. նրանք վազում էին գնդակներին ընդառաջ, դիրքեր էին փո-
 րում, մարում հրդեհները: Շուտով ֆրանսիացիները նոր օգնութիւն են
 ստանում: Փետրուարի 7ին 4000 հոգուց բաղկացած ֆրանսիական զօրա-
 մասը գնդապետ Նորմանի հրամանատարութեամբ յարձակում է թուր-
 քերի վրայ եւ Փետրուարի 8-9ին հրետանային կրակով ջարդ ու փշուր է
 անում թուրքական ուժերը: Փետրուարի 10ին թուրքերն անձնատուրքեան
 պայմաններն իմանալու համար բանազմաց են ուղարկում ֆրանսիացի-
 ների մօտ: Բայց փետրուարի 11ին տեղի է ունենում հրեշտուրդ եւ ող-
 բերգականը. յաղթող կողմի հրամանատար գեներալ Քէրէթը նահանջի
 հրաման է տալիս՝ ենթարկուելով ֆրանսիական բարձրագոյն հրամա-
 նատարութեան կամքին: Դա վկայում է նաեւ գնդապետ Նորմանը, որի

տեղեկութեան համաձայն նա ինքն է գեներալ Գուրոյի հրամանը յանձնել
 Քէրէթին: Այդ ֆայլի իրաւացիութիւնը «պատմադասագրութեան» էր նրանով,
 որ Մարաշում գտնուող ֆրանսիական զօրամասն օգնութիւն ստանալու
 ոչ մի յոյս չուներ, չկար պարէն, պակասում էր զինամթերքը: Գնդապետ
 Իրեմոնը դա բացատրում էր 600 կմ երկարութիւն ունեցող երկաթու-
 ղային գիծը պաշտպանելու անհրաժեշտութեամբ: Ֆրանսիական հրամա-
 նատարութեան այս ֆայլը կարող էր տարակոյս յարուցել միայն ժամա-
 նակակիցների, քայց ոչ մեզ մօտ, քանզի դրան յաջորդող իրադարձութի-
 ւունքներն եկան համոզելու, որ դա տրամաբանական վախճանն էր ֆրան-
 սիական կառավարողների մերձաւոր արեւելեան քաղաքականութեան:
 Մարաշի նահանջը պայմանաւորուած էր Ֆրանսիայի՝ Կիլիկիան Թուրքի-
 ալին գիշելու եւ Սիրիան պահելու դրդապատճառով, ա՛յն Սիրիան, որի
 նկատմամբ Ֆրանսիան աւելի մեծ տնտեսական ու ռազմավարական հե-
 տաքրութիւններ ուներ: Մտադիր լինելով Սիրիայում պահել իր տնտե-
 սական ազդեցութիւնը, Ֆրանսիան համաձայնեց Կիլիկիայի կորստեան
 հետ: Փետրուարի 11ի գիշերը գեներալ Քէրէթը նահանջի ուղի է բռնում:
 Երկար տատանումից յետոյ նա խուճապի մատնուած եւ տագնապալոյզ
 հայերից ընդամենը 5000 հոգու թողատրում է միանալ իր զօրախմբին՝
 մնացածին լքելով անմօթաբար, թողնելով նրանց ստոյգ եւ դաժան մա-
 հուան նիրաններում: Նոյն գիշերն իսկ թուրքերի բարբարոսութեանը զոհ
 են գնում 2000 հայեր: Տաժանելի էր նաեւ ֆրանսիական կայազօրի հետ
 նահանջողների վիճակը: Բոլոր առ բոլոր սպասելով թուրք զագնաբարոյ
 հրոսակների յարձակմանը, ամէն ակնթարթ կեանքից զրկուելու վտա-
 նգն աչի առաջ, գաղթին անպատրաստ, համարեա մերկ մարաշիները
 ոսկորները թափանցող ցրտի, բքի պայմաններում առաջ էին մղում եւ,
 ի վիճակի չլինելով շարունակել ճանապարհը, անշունչ գետին էին տա-
 պալում ցրտից եւ հոգնածութիւնից յաղթահարուած: Հոգնաբեկ ու յու-
 սաբեկ մարդիկ, ուժասպառ ծերունիներ, ցրտահարուած մանուկներ,
 զաւակների սառած դիակները կեանքի կոչել փորձող մայրեր եւ թուր-
 քեր, բռնի, նորից թուրքեր, չէթական ջոկատներ, կանոնաւոր զօրա-
 մասեր, որոնց յարձակումն էր միջեւ Իսլախիէ ընկած ամբողջ ճանապար-
 հին ենթակայ էին հայերը: «Մարաշի նահանջը», - գրում է դեպքերի ակա-
 վերսկսումն էր՝ սկիզբն այն թափառումների ու տառապանքների, որոնք
 տակաւին չեն վերջացել: 800-1200 ֆրանսացիներ ու մօտ 4000 հայեր զոհ-
 ունեցին, վիրաւորուեցին կամ ցրտահարուեցին այդ նոր գողգոթային նա-

նապարհին: Աւելի քան 13000 հայեր սրի փառանքին, իսկ մնացածը (մոտ 8000) արտաքուստեցիք Բեմական իշխանութիւններին կողմից: Սակայն անկասկած էր, որ նրանք իրենց ապրելու իրաւունքը ձեռք էին բերել հիւրաւի հերոսական ինքնապաշտպանութեան շնորհիւ առանց որի զոհերը անհամեմատ աւելի շատ կը լինէին:

Ասպար, Երևան, 1994, № 4, էջ 6:

ԳԻՏԱԿԱՆ ԼՐԱՏՈՒ

ՀՀ ԳԱՍ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԳԻՏԱԿԱՏՈՂՆԵՐԻ 24-ՐԴ ՆԱՏԱՇՐՋԱՆԸ

1993 թ. նոյեմբերի 2-3-ը ՀՀ ԳԱՍ պատմության ինստիտուտի նիստերի դահլիճում տեղի ունեցավ երիտասարդ գիտաշխատողների 24-րդ նստաշրջանը: Այն նվիրված էր ինստիտուտի հիմնադրման և գիտական րազմաբեղում գործունեության 50-ամյակին:

Բացման խոսքով հանդես եկավ ինստիտուտի փոխտնօրեն, պատմական գիտությունների թեկնածու Ռ. Լ. Ազիզբեկյանը: Նա մասնավորապես նշեց, որ մեզնից նստաշրջանները, որոնք ինստիտուտի գիտական կյանքում դարձել են բարի ավանդույթ, երիտասարդ պատմաբաններին հնարավորություն են ընձեռում ձեռք բերել գիտական աշխատանքի փորձ և հմտություն: Միաժամանակ, նկատեց Ռ. Ազիզբեկյանը, զեկուցումները նաև հաշվետվություններ են գիտական աշխատանքների կատարման և արդյունքների մասին:

Այս լսվեց ասպիրանտ Ս. Պ. Մուրադյանի «Կուտիմայի (Քյոթուկ) Հիշատակարանի» աղբյուրագիտական բնութագրման վերաբերյալ» զեկուցումը: Նա ընդգծեց, որ «Կուտիմայի Հիշատակարանը» իր գիտական կարևորությամբ և պատմական նյութի լայն ընդգրկումով կարևոր և արժեքավոր սկզբնաղբյուր է Փոքր Ասիայի հայկական հնագույն գաղթաշիններից մեկի՝ Քյոթահիայի պատմության, նրա բաղաձայն, տնտեսական և հոգևոր կյանքի մասին: Հիշատակարանի հիմնական մասը XVIII դ. սկզբներին կազմել է Անտոն Կուտիմացի (Քյոթահիացի): Այն ընդգրկում է 1445 թ. մինչև XVIII դ. առաջին բառորդը տեղի ունեցած բաղաձայն, ռազմական ու պատմական հիմնական անցուղարձերը: Հիշատակարանը միաժամանակ արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Օսմանյան Թուրքիայի XV-XVIII դդ. պատմության վերաբերյալ:

Կրտսեր գիտաշխատող Ս. Թ. Սարգսյանի զեկուցումը նվիրված էր հայ ազգային-ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչներից մեկի՝

ժամանակաշրջան⁸, երբ իշխանության գավթումից հետո երիտթուրքերը ձևափոխում և բացահայտում էին իրենց հայացքները՝ որպես հետադիմական, բուրժուազական գաղափարախոսություն: Դեռ 1908 թ. երիտթուրքերը դավանում էին օսմանիզմի գաղափարախոսությանը, որը ֆարզում էր օսմանյան բոլոր հպատակների իրավահավասարություն՝ անկախ կրոնական և ազգային պատկանելությունից: Ինչպես իրավացիորեն նկատել է Ա. Փափազյանը, Օսմանյան կայսրության ոչ մահմեդական ժողովուրդներին մեկ, «օսմանյան ազգության» մեջ միաձուլելը «իրականում գրկում էր ոչ թուրք ժողովուրդներին ազգային ինքնորոշման արդարացի իրավունքից»⁹: Ամերիկացի ուսումնասիրող Ռ. Դեյվիսոնը նշել է, որ օսմանիզմը «1908 թ. հեղափոխության համոզմունքն էր», բայց շուտով «երիտթուրքերի վարչակարգի ներքո այն սկսեց խամբել թուրքիզմի առջև»¹⁰: Օսմանիզմն իր դիրքերն աստիճանաբար զիջում էր համաթուրանականությանը, քանի որ «օսմանիզմը՝ կայսրության հանդեպ հավատարմությունն անկախ լեզվից, ազգությունից, կամ կրոնից, որը ֆարզում էին հեղափոխականները և որին ումամբ հավատում էին, ամենափոքրիկ հնարավորությունն իսկ չի ունեցել դրան հասնելու»¹¹:

Հպատակ ժողովուրդներն ըմբռնում էին, որ օսմանիզմը, մեղմ սասած, տանում է դեպի ազգային մշակույթի, բարբերի, կենցաղի վերացում, դեպի ձուլում՝ թուրքերի հետ: Ուստի, առաջինը մահմեդական ժողովուրդները (արաբները, ալբանացիները) հրաժարվեցին այդ կեղծ դրույթներից և վերստին անդամագրվեցին թուրքական տիրապետության ճիգներին: Համոզվելով, որ համախալամության գաղափարախոսությունն անկում է ապրում, ֆանդի մույնիսկ մահմեդական ժողովուրդներն ազգային անկախությունը գերադասում էին թուրքերի գերիշխանության ներքո համախալամական պետության ստեղծումից, պետություն, որը պետք է սուլթանի տիրակալության ներքո միավորեր բոլոր մահմեդականներին, երիտթուրքերը 1910–1913 թթ., մասնավորապես՝ Բալկանյան պատերազմներում խայտառակ պարտություն կրե-

լուց հետո, ֆաղափական գործունեության ասպարեզ տվեցին համաթուրանականությանը, որի հիմքում ընկած էր բոլոր թյուրքալեզու ժողովուրդների միավորումը մեկ ազգի և պետության մեջ՝ թուրքերի գերիշխանությամբ: XIX դ. վերջին ձևավորվելով որպես թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանություն՝ այն դարձավ երիտթուրքերի արտաքին՝ նվաճողական և ներքին՝ ձուլման ֆաղափականության հիմնաքար: Համաթուրանականության ուղղմանը գաղափարախոսությունը դառնում է երիտթուրքերի արտաքին ու ներքին ֆաղափականության հիմնական բովանդակությունը և ուղղությունը: Այս ուսմունքի ձայնափողն էր «Թյուրք յուրդու» («Թուրքական հայրենիք») ամսագիրը, որը միտում էր գաղափարապես հիմնավորել՝ համաթուրանական պետության ստեղծումը: Սակայն այդ նպատակին հասնելու համար հարկ էր նախ իրականացնել թուրքիզմի պահանջները, այն է՝ ֆիզիկապես ոչնչացնել կամ միաձուլել ոչ թուրք, առաջին հերթին՝ ֆրիստոնյա ժողովուրդներին, այդ ճանապարհով հասնել միատարր պետության ստեղծմանը, ապա ձեռնամուխ լինել համաթուրանականությանը: Անգլիացի պատմաբան Քր. Ուոլթերը նշում է, որ այդ ֆաղափականությունն անհնար էր կիրառել հայերի նկատմամբ, քանզի նրանք ունեին լեզվի և կրոնի դարավոր ավանդույթներ և որոշակի ազգային ինքնություն¹²:

Վերոհիշյալ գաղափարները երիտթուրքերի համար անմիջապես դարձան ծրագիր և գործողությունների հիմք: «Համաթուրանականությունը երիտթուրքերի փայփայած ֆաղափական երազանքն էր», որի նպատակն էր «Թուրքիայից դուրս, հիմնականում Ռուսաստանի տիրապետության ներքո գտնվող թուրքերի հետ միասնությունը», գրել է թուրք կին գրող և հասարակական գործիչ Հալիդե Էդիպը¹³:

Վերստին լայն ծավալ են ստանում տնտեսական, հասարակական, ֆաղափական, կրոնական և մշակութային հալածանքներն ու խժոժությունները ֆրիստոնյաների, մասնավորապես հայերի նկատմամբ: Դա արտացոլվեց նաև Կիլիկիայում: Կյանքի, գույքի և պատվի անապահովությունը քաղաքիկ հայերի հարկադրեց լինել հայրենի երկիրը, ոտք դնել պանդխտության ուղին:

⁸ Ch. R. Buxton, Turkey in Revolution, London-Leipzig, 1909, p. 110.

⁹ Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, առաջաբանը, քարոզանությունը և ծանոթագրությունները Ա. Հ. Փափազյանի, Երևան, 1988, էջ 8:

¹⁰ R. H. Davison, The Modern Nations in Historical Perspective Turkey, New-Jersey, 1968, p. 111.

¹¹ M. S. Anderson, The Eastern Question 1774–1923. A Study In International Relations, London-New York, 1966, p. 276.

¹² C. J. Walker, Armenia: The Survival of a Nation, London, 1980, p. 190.

¹³ H. Edib, Conflict of East and West in Turkey, Lahore, 1935, p. 101.

Կիլիկիայի 1909 թ. եղեռնագործությունից հետո ավելի քան 5000 հայեր արտագաղթել էին Բեյրութ¹⁴, մոտ 2000 ընտանիք ապաստան էր գտել Կիպրոսում, 1660-ը՝ Եգիպտոսում, բազմաթիվ մարդիկ փրկություն և ապահով կյանք էին որոնում Ամերիկայում¹⁵: Հաջորդ տարիներին ևս հարյուրավոր ու հազարավոր հայեր լուրձ էին հայրենի օջախները: Արտագաղթը բացասական լուրջ հետևանքներ ուներ, արհեստականորեն պակասում էր հայ բնակչության թիվը, դժվարանում սոցիալական ու ազգային անկախության համար մղվող պայքարը, հարված էր հասցվում ժողովրդի մարտական, դիմադրական ոգուն: Ամենայն հայոց կաթողիկոսը, մեծ տերություններին հղած նամակում խոսելով երիտթուրքերի հայակործան քաղաքականության ու Կիլիկիայի ջարդերի մասին, ներկայացնում էր նաև օսմանյան Թուրքիայում բնակվող հայերի երիցս ծանր վիճակը, նշելով. «Ու թեև դրանից հետո (Կիլիկիայի 1909 թ. ջարդերից հետո - Ռ. Գ.) վերջին չորս տարին խմբակային մեծ ջարդեր տեղի չեն ունեցած, բայց իմ ժողովուրդն ապրում էր հնարավոր ջարդերի մշտական սարսափի տակ, սխտեմատիկ հալածանքներ և մասնավոր ջարդերը շարունակվում են անվերջ...»¹⁶: Ուժեղացավ նաև մյուս ժողովուրդների ազգային ճնշումը՝ լիներին ֆրիստոնյա թե ոչ - թուրք մահմեդականներ: Ռուս հետազոտող Ա. Նովիչևի դիպուկ արտահայտությամբ՝ «ազգային հարցում նրանք (երիտթուրքերը-Ռ. Գ.) իրենց դրսևորեցին ամենալուրջ շփոթությունների՝ գերազանցելով նույնիսկ Արդուլ Համիդին»¹⁷:

Դրությունն օրավուր ավելի տագնապալի էր դառնում: Աղանայի ռուսական փոխհյուպատոս Վ. Զիմերմանը 1912 թ. սեպտեմբերի 8-ին դեսպան Գիրսին հասցեագրած հաղորդագրության մեջ նշում է, որ «նախկին վարչակարգի օրոք դրությունն այս նահանգում ավելի քիչ էր երկյուղ ներշնչում, քան այժմ, չնայած այն ժամանակ ևս Հայկական հարցը արտակարգ սրությամբ էր դրված»: Մեղադրելով երիտթուրքերին, փոխհյուպատոսը դեսպանի ուշադրությունն է հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն սահմանադրության սկզբունքները կիրառելու փոխարեն «կարողացել է այստեղ ևս,

ինչպես նաև մյուս նահանգների մեծ մասում, միայն մեծագույն անիշխանությամբ տարածել»: Այա, շարունակելով խոսքը ֆրիստոնյաների իրավական դրության մասին, Զիմերմանը նկատում է. «Բավական է, որ մարդը ֆրիստոնյա լինի, որպեսզի նրա գործը տանուլ տրվի դատարանում և որպեսզի նրան կախաղանի արժանի համարեն ամեն անգամ, երբ հակառակ կողմը մահմեդական է»: Իր հաղորդագրությունը նա ավարտում է իթթիհատին մեղադրող հարցով. «Ինչո՞վ բացատրել, որ մահմեդականները վերածվեցին այնքան մոլեռանդների, որ ընդունակ եղան իրականացնել ամենաարարարության գործողությունները, որպիսիք գիտեն միայն պատմությունը»: Դա «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի պատմառով էր, որը կարողացավ արթնացնել մահմեդականների «արյունաքրու բնագոյները»¹⁸:

«Պրավդան» վկայում էր, որ «հայերին, սլավոններին, հույներին և հրեաներին թուրքացնելու երիտթուրքերի ձգտումը ավելի համառ և կոպիտ ջնույթ է կրում, քան Արդուլ Համիդի ժամանակ»¹⁹:

Նման պայմաններում, անհնար էր դիմանալ ազգային արժանապատվության ստորացմանը և դաժան շահագործմանը, ժողովրդի կեղեքմանն ու նրա վզին փաթաթված անագործության լծին: Կիլիկիա հայության շրջանում լայն ծավալ են ստանում ազգային-ազատագրական շարժումները: 1908-1914 թթ. աշխուժանում է նաև հայ ազգային կուսակցությունների գործունեությունը Կիլիկիայում, որի նպատակն օսմանյան տիրաների գործունեությունը կեղծելն էր և ազատության դեմ ժողովրդին ազատագրական պայքարի կոչելն էր և բուրժուական հալածանքի ու ազգակործան քաղաքականության դեմ միջոցառումներ ինքնապաշտպանությունը: 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո, օգտագործելով ժամանակավոր և կարճեղյալ ազատությունը, հայ ազգային կուսակցություններն իրենց կազմակերպությունները հիմնեցին Կիլիկիայի տարբեր քաղաքներում: Այսպես, 1908 թ. գտնվելով Հանքում, դաշնակցության հիմնադիրներից Սիմոն Զավարյանը ստեղծեց տեղական կազմակերպություն²⁰: Կիլիկիայում մեծ հեղինակություն և ազդեցություն էր ձեռք բերել սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցությունը: Դա պատահական չէր, քանզի 1890-ական թվա-

¹⁴ Գործ, 16. IV. 1909:

¹⁵ Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ (Մատենադարան), Բզմիրյան կաթողիկոսի արխիվ, թղթ. 14, վավ. 521:

¹⁶ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 105, թ. 36:

¹⁷ А. Д. Новичев, Очерки экономики Турции до мировой войны, М., 1937, с. 38.

¹⁸ Геноцид армян в Османской империи. Сборник материалов и документов под редакцией М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1982, с. 231-232.

¹⁹ Правда, 27. VI. 1912.

²⁰ Յ. Պ. Պողոսյան, Հաճընի ընդհանուր պատմությունը, Լոս-Անջելես, 1942, էջ 493:

կանոններից սկսած Կիլիկիայում ինքնապաշտպանական մարտերի կազմակերպումը կապվում է հնչակյանների գործունեության հետ: Նրանց ֆաղափական կշիռը Կիլիկիայում առավել անեց մասնավորապես Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության ստեղծումից հետո, որի անդամները միտում էին «Ազգայնական ուղղությամբ... Գլխավոր ինքնապաշտպանության և ազգային ազատագրության գործին»²¹: Դա, ինչ խոսք, թուրքական բռնակալության դաժան պայմաններում գոյատևման միակ հնարավորությունն էր հայ ժողովրդի համար: Արդեն 1910-1914 թթ. վերակազմյալ հնչակյաններին հաջողվել էր կուսակցական տեղական կազմակերպությունների լայն ցանց ստեղծել Կիլիկիայում, որտեղ կուսակցության կենտրոնական վարչության ներկայացուցիչն էր Սմբատ Բաջանյանը²²: 1908 թ. սկսած լայն գործունեություն էր ծավալել նաև հայ ազատագրական շարժման մեծ Գլխավոր, հանրաճանաչ Համբարձում Բոյաջյանը (Մեծն Մուրատ), որը Հանրաճանաչ Սիսի բնակչության կողմից ընտրվել էր Գոգան սանջակի օսմանյան երեսփոխան²³:

Հարկ է նշել, որ մինչ սահմանադրության հռչակումը և դրանից որոշ ժամանակ անց հայ ֆաղափական կուսակցությունները (բացառությամբ հնչակյանների) բազմիցս հայտարարել էին երիտթուրքների և նրանց գաղափարների հետ իրենց համերաշխության մասին, գտնելով, որ անկախության և ազգային ազատագրության համար մղվող պայքարը պետք է դադարեցնել, «ժխտել սահմանադրական Թուրքիոյ հանդեպ... անշատողական ամեն մի գաղափար»²⁴, ֆանդի ֆրիստոնյանների և մահմեդականների ֆաղափական իրավունքների նույնության և իրավահավասարության պայմաններում Օսմանյան կայսրությունում բարենպաստ նախադրյալներ էին ստեղծվել նաև հայ ժողովրդի բարգավաճման համար: Սակայն ժամանակի ընթացքում համոզվելով իրենց հետո ու թուրքական կառավարության հակահայկական ֆաղափականության, ազգային ճնշման ու հալածանքի ուժեղացման մեջ, փոխելով իրենց վերաբերմունքը երիտթուրքների նկատմամբ, վերադառնալով պատմականորեն ապացուցված միակ նիշտ գործելակերպին, այն է՝ ազատագրական պայքարին: Այսպես,

²¹ Գր. Հ. Գալուստյան, Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Ջեյթուն, Նյու-Յորք, 1934, էջ 772:

²² Նույն տեղում, էջ 773:

²³ Յ. Պ. Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 551:

²⁴ Հիսնամյակ 1887-1937-սոց. ղեմկրատ. հնչակյան կուսակցության, Փրովիդենս, 1938, էջ 247:

1913 թ. օգոստոսին տեղի ունեցած դաշնակցության VII համաժողովը որոշեց վերստին ձեռնամուխ լինել ազատագրական պայքարին, խզել հարաբերությունները երիտթուրքների հետ, հայ ժողովրդի փրկությունը որոնելով «Եվրոպայի խոստացած իրական երաշխիքների մեջ»²⁵: Նույն, 1913 թ. նոյեմբերին Ռումինիայի Կոնստանցա ֆաղափում կայացած հնչակյան կուսակցության VII համաժողովն իր որոշումներում ընդգծեց, որ իրենց համար «մարմնավորում է թուրք հարձակողական մացիոնալիզմը», ուստի պետք է հասնել նրա «թուլացմանը, փայլամանը և տապալմանը»՝ այդ նպատակի համար համագործակցելով մյուս ազգերի ֆաղափական ուժերի հետ²⁶: Սակայն, փոխանակ հետամուտ լինելու ազգային անկախության և պետականության վերականգնմանը, հնչակյանները, ինչպես նաև դաշնակցականները, կողմ էին հայկական մահաճանգի ինքնավարությանը՝ Եվրոպայի վերահսկողությամբ²⁷:

Սահմանադրության հռչակումից հետո հայ հայդուկային խմբերը դադարեցրել էին իրենց գործունեությունն ինչպես Արևմտյան Հայաստանում, այնպես էլ Կիլիկիայում: Սակայն, երբ վերջնականապես ցրվում է պատրանքը և երբ հարստահարումներն ու կեղեքումներն ավելի վայրագ բնույթ են ընդունում, հայ ժողովուրդը կրկին տարերայնորեն դիմում է ինքնապաշտպանության՝ հայդուկային պայքարի ձևով: Այսպես, 1911 թ. Տիգրան և Համբարձում Կեովտեբեկյան եղբայրները, Հակոբ Պրզրդյանը և Հին Թորոս Տարտաղանյանը «հայրենասիրական զգացումներն մղված» բարձրանում են Կիլիկիոյ լեռները՝ պայքար մղելով ավարառուների և կողոպտիչների դեմ, հարձակումներ գործելով հայկական գյուղերը թալանելու ելած խուժանի վրա: 1913 թ. հունվարին, երբ այս փոփոխ խումբը գտնվում էր Հանքեում, ստոր մատնությամբ պաշարվում է թուրք ոստիկանական և զինվորական ուժերի կողմից: Հայ ֆաղափները երբ օր շարունակ հետ են մղում թուրքների հարձակումները՝ նրանց պառնալով զգալի կորուստներ: Զորքերը օրը հայդուկները հրդեհում են շենքեր, որտեղ ապաստանել էին և, օգտվելով իրարանցումից, ծխի ֆո-

²⁵ Ա. Ս. Համբարյան, Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին, Երևան, 1990, էջ 355:

²⁶ Հիսնամյակ..., էջ 287:

²⁷ Ա. Ս. Համբարյան, նշվ. աշխ., էջ 361:

դից ու կրակից, փորձում են ճեղքել թշնամու օղակը, բայց չորսն էլ սպանվում են փոխհրաձգության ժամանակ²⁸:

Աշխուժացավ մահ ազգային կուսակցությունների գործունեությունը Կիլիկիա հայդուկային խմբերի առաջնա ռազմական ղեկավարությամբ: Պոլսից Ս. Պետերբուրգ ուղղված հաղորդագրության մեջ Թուրքիայում Ռուսաստանի դեսպան Գիրսը նշում էր, որ եգիպտոսում գտնվող հայ հեղափոխականների մի խումբ մտադիր է անցնել Մերսին և «անկարգություններ» հրահրել այնտեղ, ուստի ինքը դիմել է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին, որպեսզի վերջինս կամխի դրամ²⁹: Անկասկած է, որ հայերը երբեք էլ չէին ցանկանում «անկարգություններ» հրահրել, այլ հետամտում էին պայքարի միջոցով պաշտպանել հայրենակիցների կյանքը, պատիվը ու կայքը:

1912-1913 թթ. Ադամայի մահանգում կրկնվեցին բոլորովին էին: Դեսպան Գիրսի հաղորդագրության համաձայն՝ օր օրի հասունացող ջարդերը կասեցվել էին գերմանական ռազմական միջամտության շնորհիվ³⁰: Սա արդեն ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ հայերի ցեղասպանության ամբիջական և աստիճանական մախապատրաստում: Տեղական բնույթի ազգամիջյան հակամարտությունը պայմանավորված էր կառավարության ֆաղափանդությամբ, որն արդեն 1912-1913 թթ. սկսած ուղղակիորեն, բացահայտորեն գնում էր դեպի իր ֆաղափական նպատակների իրագործումը: Երկուսն էլ իրադրությունը և Արևմտյան Հայաստանում: Էրզրումում ռուսական հյուպատոս Ադամովը հայտնում էր, որ «Ֆաղափանդ գաղտնի ժողովները շարունակվում են ամենուրեք, բացահայտ սկսել են խոսել հայկական կոտորածների մասին... Ըստ լուրերի՝ ջարդի համար ամեն ինչ պատրաստ է և միայն մայրաքաղաքից ազդանշանի են սպասում»³¹:

1912 թ. հոկտեմբերին դաշնակցության ենթակումիտներին, Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության մասնաճյուղերի և սահմ. ռազմավարական ակումբների ստորագրությամբ եգիպտոսի հայկական գաղութին համատեղ հայտագիր է հղվում, որտեղ մանրամասն ներկայացված էր հայ ժողովրդի տառապալից կացությունը Օսմանյան կայսրությունում: Հայ-

տագրի մի մասը վերաբերում էր Կիլիկիային: Որ 1910-1914 թթ. հայերի վիճակն օրավուր անտանելի էր դառնում, որ շարունակաբար բռնություններ հարկադրամի միջոցներ էին կիրառվում հայերի, մասնավորապես կիլիկիահայերի նկատմամբ, պարզորոշ երևում է հենց հայտագրից: Զբաղարարվելով Ադամայի ջարդերի նման «մասնակի կոտորածներով», երիտթուրք առաջնորդները բոլորում էին մահմեդական կրոնամոլությունը՝ թշնամանք և ատելություն սերմանելով հայերի հանդեպ: Հայտագրի հեղինակներն իրավացիորեն նկատում են, որ «թուրք կառավարությունը... ամենախիստ միջոցներով կարծես խաղալ կուզեն ժողովուրդին համբերտարությանը հետ և եթե երբեք կառավարական այս միջոցները շարունակեն իրենց սաստկությունը կամ ավելի խստանան, թերևս ժողովուրդը իր կյանքի ու գոյության բաղդը պիտի ուզե փորձել իր զենքին ուժով և այդ պարագային՝ մեր ազգային պաշտպանության բռնություններով (նկատի ունի եգիպտոսում ստեղծված ինքնապաշտպանության կոմիտեն - Ռ. Գ.) իր նվիրական պարտը պիտի սեպե ոչ միայն օժանդակել հարկադրված շարժումի մը մեջ մղված կռիվի մը, այլև առաջնորդել զիրենք իրենց ձեռքազատումի գործին հաջողությամբ համար»³²: Արյունոտ և դժիմ ապագան ցույց տվեց, որ դա էր հայության փրկության միակ ելքը:

Սթափ զմահատելով Թուրքիայում տիրող իրավիճակը, հասկանալով դեպքերի զարգացման ընթացքը և, մասամբ էլ, կարծես կանխազգալով մոտեցող դաժան և ահավոր փորձությունը, ինքնապաշտպանության կոմիտեն հիմնավորում էր, որ «Թուրքիա պես վարչական և զինվորական փտություններով շաղախված և թալանի ու ջարդի մոլեռանդ բնագոյներով տոգորված պետության մը մեջ» հույժ հրատապ և կարևոր է ինքնապաշտպանության կազմակերպումը, այն համարելով «անհետաձգելի ստիպողականություն» ունեցող գործ, քանզի «Թուրքիա միջավայրը ավելի քան երբեք պաշարված է մոլորաբան ծանր բարդություններով և արտաքին վտանգներով և սպառնալիքով, որոնց ամենուն հակահարվածը կրելու դատապարտված է անխուսափելիորեն Հայաստանի և Կիլիկիո հայ բնակչությունը»³³: Մարգարեական խոսքեր՝ ծնված սթափ դա-

²⁸ Յ. Պ. Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 585:

²⁹ Архив внешней политики России (այսուհետև՝ АВІР), ф. Канцелярия МИД, г. 1913, оп. 470, д. 114, л. 163.

³⁰ Նույն տեղում, թ. 109:

³¹ Նույն տեղում, թ. 251:

³² Մ. Հիգմեճյան, Պատմություն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցության, 1890-1925, Ֆրեզնո, 1930, էջ 188:

³³ Նույն տեղում, էջ 187-188:

տողությունից, ֆաղափական երևույթների միշտ գնահատումից, որոնք ցավով մնացին օդում կախված, կյանքում լուծում չստանալով:

Կիլիկիայում ազգային-ազատագրական շարժման վերելքը, անտարակույս, կապված էր ոչ միայն Հայկական հարցի՝ միջազգային դիվանագիտության մեջ արկածն առարկա դառնալու, այլև Բալկանյան պատերազմներում Թուրքիայի կրկնակի պարտության և, միջազգային առումով, նրա ֆաղափական կշռի ու հեղինակության անկման հետ, որից էլ ցանկանում էին օգտվել կիլիկիահայերը: Իսկ դա մեծ երկյուղ էր պատճառում Թուրքիային: Վերջինս տագնապում էր, թե իր ասիական վիլայեթները կկորցնի այնպես, ինչպես եվրոպականը: Կիլիկիահայության շրջանում բողոքի հուժկու ալիք և ընդվզում առաջացրեց օսմանյան կառավարության կողմից Կիլիկիա գաղթեցվող մոտ 150.000 մահմեդականների հաստատվելն իրենց երկրամասում: Դրանք «հենց նոր լինել էին իրենց օջախները Բալկանյան աղետալի պատերազմի հետևանքով: Նրանց առաջին ֆարավանները սկսել էին տեղ հասնել»³⁴: Այս մուհաջերների՝ գաղթական մահմեդականների, Կիլիկիա գալը մշակելու էր ոչ միայն քաղաքացիական հայ գյուղացու հողի բռնագրավում, այլև խախտվում էր Կիլիկիայի բնակչության ժողովրդագրական պատկերը, երբ խիստ և արհեստականորեն իջնում էր հայ ազգաբնակչության թիվը՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով: Այս համգամանքն էլ էր հայ որոշ ուժերի ստիպում գեների դիմել:

Փաստերը վկայում են, որ այլևս չհանդուրժելով թուրքական արյունոտ տիրապետությունը և դժնդակ շահագործումը, երկյուղելով մոր ջարդերից, ինչպես նաև՝ ոգևորված 1912-1914 թթ. Հայկական հարցի վերաբաժանմամբ, տոգորված ազատագրական գաղափարներով, Կիլիկիայի հայերը նախապատրաստվում էին հարկ եղած դեպքում դիմելու համընդհանուր ինքնապաշտպանության: Նախապատրաստական աշխատանքները կազմակերպելու համար հայերն անհրաժեշտ էին համարում այդ ժամանակ ԱՄՆ-ում գտնվող, Աղանայի հայոց հոգևոր առաջնորդ Մուշեղ Եպիսկոպոսի ներկայությունը: Ինչպես կարծում էր Միհրան Տամադյանը՝ «երկրին մեջ իր ներկայությունը հրաշագործ ազդեցություն կը գործե, ինք, օրինակի համար, եթե Հանքն գտնվի Զեյթունի ապստամբության վայրկյանին, շարժումը ամենայն դուրսից արդեն

տեղեմն ալ ծայր կուտա ու կը ծավալի ամեն կողմ»³⁵: Ուստի հարկ եղած դեպքում Կիլիկիա անցնելու համար Մուշեղ սրբազանը ԱՄՆ-ից մեկնում է եզիպտոս:

Հայ ֆաղափական ուժերը սերտ կապեր են հաստատում Հունաստանի կառավարության հետ: Վերջինս խոստանում է գեներալ Գիմարթերի տրամադրել հայերին, աջակցել հնարավորության շրջանակներում: Եվ իրոք, Բալկանյան պատերազմների ժամանակ հունական կառավարությունը պաշտոնապես աջակցում էր արևմտահայությանը, (մասնավորապես՝ կիլիկիահայությանը), որին համարում էր իր բնական դաշնակիցը Թուրքիայի դեմ մղվող և մղվելիք պայքարում: Պետական մակարդակով աջակցությունն առավել շոշափելի դարձավ Վենիզելոս Էլեֆտերիոսի վարչապետության տարիներին (1910-1915), երբ հունական կառավարությունը թուրքական բռնակալության դեմ մղվող պայքարում հետևողականորեն հանդես էր գալիս հույն-հայկական համագործակցության օգտին: Առանձնապես սերտ հարաբերություններ էին հաստատվել ազատագրական շարժման կիլիկիահայ գործիչների հետ: Հայտնի է, որ 1913 թ. աշնանը Հունաստանից 3000 միավոր զենք է առավել Զեյթուն³⁶:

Ինքնապաշտպանություն կազմակերպելու և ղեկավարելու նպատակով Կիլիկիա է անցնում Միհրան Տամադյանը: Ինչպես նկատել է Մ. Հիզմեթյանը, «Դժբաղդաբար, նահանգային վարչության հավաստի ստացած տեղեկությունները՝ ղրկված թե՛ Մուշեղ Եպիսկոպոսին, և թե՛ տեղվույն Կիլիկիայի հայտնի գործիչներու կողմեն, կը համոզեն, որ Կիլիկիո ժողովուրդը պատրաստ չէ ապստամբության մը բնույթ ունեցող ինքնապաշտպանության և տեղվույն ազգային իշխանությունները համակիր չեն այսպիսի շարժումի մը»³⁷: Կիլիկիահայությունն ապահովված չէր ոչ միայն զենքով և զինամթերքով, որ պարբերաբար բռնագրավվում էին կառավարության կողմից, այլև մեծավ մասամբ քաղաքային էր մարտական ոգին, իսկ հայ հասարակական, ֆաղափական և հոգևոր որոշ առաջնորդները մեծ շարժումներն անիմաստ էին համարում, քանզի այն թյուր և սխալ մտայնությունն էր տիրում, որ դա

³⁴ La Question Arménienne et les solutions Quelle comporte. Un Project L'Autonomie Arménienne Le la Cilicie, 1913, p. 16.

³⁵ Մ. Հիզմեթյան, նշվ. աշխ., էջ 188:

³⁶ Армянский вопрос (энциклопедия), Ереван, 1991, с. 153.

³⁷ Մ. Հիզմեթյան, նշվ. աշխ., էջ 189:

քոնուքյունների նոր դուռ կբանա: Մ. Տամատյանը հարկադրված հեռանում է Կիլիկիայից³⁸:

1912 թ. ամռանը, օգտագործելով երիտթուրքների նկատմամբ Թուրքիայի ազգաբնակչության դժգոհությունը, իշխանության գլուխ անցավ «Հուրիեթ վե իթթիլաֆ» («Ազատություն և համաձայնություն») կուսակցությունը: Ծառագործվող և իրավագուրկ ժողովուրդները հույսեր էին փայփայում, թե վերջապես իրական երաշխիքներ կստեղծվեն ազատության և՛ հավասարության համար, սակայն իթթիլաֆը իր ֆաղափարանությունը շուտով ապացուցեց, որ երիտթուրքների նման թուրք ազգային, բուրժուազիայի և ռազմա-ավատատիրական վերնախավի շահերի և տրամադրությունների՝ արտահայտիչն է, և վարում է դրանց համապատասխան արտաքին և ներքին ֆաղափարանություն:

1913 թ. հունվարի 10-ին իրականացված հեղաշրջմամբ կրկին իշխանության գլուխ են անցնում երիտթուրքները: Նրանց հայափառ ֆաղափարանության և նոր ջարդերի անին զուգահեռ ավելի լայն ծավալ էր ստանում եգիպտոսից, Կիպրոսից, Հունաստանից հայ ֆիդայիների, զինյալ խմբերի մուտքը Կիլիկիա՝ ժողովրդին պաշտպանելու և աղետներից փրկելու նպատակով: Գիրսը մարտի 17-ի (30-ի) հաղորդագրության մեջ նշում է, որ ևս մեկ խումբ պատրաստվում է եգիպտոսից Մերսինի վրայով անցնել Կիլիկիա³⁹:

Պատահական չէր զինված խմբերի առաջումը Կիլիկիա կամ տեղում կազմակերպումը, քանզի այստեղ նոր ջարդերի իրական սպառնալիք էր առաջացել, իսկ այդ մասին Բ. Դոանն ու ներքին գործերի նախարարությանը Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի ուղղած բազմաթիվ դիմումները մնում էին անպատասխան և անհետևանք: 1913 թ. սկզբներին պայթյունավտանգ իրադրություն էր տիրում Հանքեզում, որտեղ ոստիկանությունը, «ղասալիքներ» փնտրելու պատրվակով, ներխուժում էր հայերի տները,

³⁸ Մ. Տամատյանը (1863–1945) հայ հասարակական-քաղաքական, ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչներից է: 1890 թ. մասնակցել է Գում-Գաբուի ցույցին, ապա, 1891–1893 թթ. Սասունում ապստամբության է նախապատրաստել լեռնականներին, ձերբակալվել է, մեկ տարի անցկացրել բանտում: Հետևապես Մ.Դ. Հնչակյան կուսակցությունից, դարձել է Մահմ. ռամկավար կուսակցության հիմնադիրներից և ղեկավարներից մեկը: 1912 թ. որպես կիլիկիահայության լիազոր ներկայացուցիչ, ընդգրկվել է Պողոս Նուբար փաշայի զինավորած Ազգային պատվիրակության կազմում: Ավելի ուշ, 1919–1921 թթ., կրկին գործել է Կիլիկիայում:

³⁹ АВПР, Ф. Канцелярия МИД, оп. 470, д. 332, л. 281.

անարգել կողոպտում ունեցվածքը, ձերբակալում ամենդ մարդկանց: Նման դեպքերից մեկը հուլիսի ֆաղափարող հայությունը: Այլևս չղիմանալով միտումնավոր իրականացվող և ազգային արժանապատվությունը ոտնահարող ստորացումներին, մահակներով զինված հայ կամայք փախուստի են մատնում թուրք ոստիկանների մի խմբի: Առիթներ որոնող «Կառավարությունը փոխանակ պատժելու իր ոստիկաններին, որոնք հուլիսին են առաջացնում, դրանք որակում է որպես ապստամբություն և կրկնապատկում պատժի միջոցները հայերի նկատմամբ⁴⁰: Անկասկած է, որ թուրքները ցանկանում էին ընդհարումներ հրահրել, նախահարձակ եղող կողմ ներկայացնել հայերին և ձեռնամուխ լինել 1909 թ. «կիսատ թողածի» շարունակությանը:

Ապրիլի 23-ին (մայիսի 6) Գիրսը հաղորդում է, որ Կիլիկիայում հասունացող և թույն առ թույն ժայթքման սպառնալիքով լի կոտորածներն այս անգամ ևս կանխվել են «գերմանական ռազմաճակատի միջամտության շնորհիվ»⁴¹: Մերսինից այցելելով Կիլիկիայի Սահակ կաթողիկոսին, գերմանական ռազմաճակատի հրամանատարը նրան վստահեցրել էր, որ ֆանի դեռ գերմանացիները գեթ փոքր ազդեցություն կունենան Թուրքիայի վրա, կբացառվեն այնպիսի գանգվածային ջարդերը, ինչպիսիք լինում էին Արդուլ Համիդի կառավարման տարիներին⁴²:

Ինչպես տեսնում ենք, երիտթուրքների ազգայնամոլ ծրագիրը գործողության մեջ էր, իրադրությունը սրվում էր անհայտ հետևանքներով: Նույնպիսի իրավիճակ էր տիրում նաև Արևմտյան Հայաստանում, որտեղ, ինչպես արդեն նշել ենք, ամեն ինչ պատրաստ էր ջարդերի համար և միայն մայրաքաղաքից հրամանի էին սպասում: Եվ այս ամենը դեռ 1913 թվականին...

Կիլիկիայում ստեղծված բարդ կացությունն իր վրա քեռեց հայ հասարակայնության, ազգային գործիչների տագնապահույզ ուշադրությունը: Նրկյուղելով, որ զինյալ խմբերի՝ իմնապաշտպանության նպատակով Կիլիկիա հաստատվելու կարող է «արդի նգնաժամային թուլեներուն մեջ» հրահրել «թուրքերու մոլեռանդ գզացումները» և աշխատելով «ի Կիլիկիա պատահական աղետի մը գրգիռը չընծայել», համաձայն Ամենայն հայոց կաթողիկոսի կարգադրության, Կ. Պոլսի հայոց

⁴⁰ La Question..., p. 18.

⁴¹ АВПР, Ф. Канцелярия МИД, оп. 470, д. 332, л. 251.

⁴² Германские источники о геноциде армян. Сборник документов и материалов. Под редакцией профессора С. С. Степаняна, т. I, Ереван, 1991, с. 268.

В этих условиях среди киликийских армян вновь активизировалось национально-освободительное движение, цель которого – самозащитой противостоять политике истребления. Пример киликийских армян еще и еще раз доказывает, что геноцид армян был заранее запланирован и подготовлен с особой тщательностью со стороны партии младотурок и османского правительства.

*Լրաբեր հասարակական գիտությունների,
Երևան, 1995, № 1, էջ 83-94:*

СУДЕБНЫЙ ПРОЦЕСС ТАЛААТА-ПАШИ

Стенографический отчет.

Под редакцией проф. С. С. Степаняна.

Перевод с немецкого З. Г. Назикяна.

Издательство "Феникс", М., 1992, 269 с.

1921 թ. մարտի 15-ին Բեռլինի Շարլոտենբուրգ փողոցում հայ վրիժառու Սողոմոն Թեհլիրյանի արձակած գնդակը սպանեց հայ ժողովրդի դահիճ, ցեղասպանության գլխավոր կազմակերպիչներից Օսմանյան կայսրության նախկին արտաքին գործերի մինիստր և մեծ վեզիր Թալեաթ փաշային: Սպանությունը պատճառ հանդիսացավ երկարատև բնույթյան և աշխարհը ցնցող դատական միստի, որը տեղի ունեցավ 1921 թ. հունիսի 2-3-ին Բեռլինի երկրամասային դատարանում, նախագահությամբ դոկտոր Լեմերերի և մասնակցությամբ հասարակության տարրեր խավերը ներկայացնող 12 երդվյալ ատենակալների:

Դատավարության ընթացքում հրապարակ հանված նյութերը աներկրայորեն վկայեցին, որ արևմտահայության 1915 թ. կոտորածների պատճառը պանթուրիզմն է: Դա էր նշում, օրինակ, դատարանի կողմից որպես փորձագետ հրավիրված դոկտոր Ցոհաննես Լեփսիուսը: Ամբաստանյալ Ս. Թեհլիրյանի դատապաշտպան, դոկտոր Վերթաուերի այն հարցին, թե ո՞րն էր հայերի կոտորածների իրական պատճառը, Լեփսիուսը պատասխանում է. «Համաթուրական, համախալապական պետությունն ստեղծելու գաղափարը, որտեղ ֆրիստոնյաների համար տեղ չէր լինելու» (էջ 143):

Մանրամասներեն ներկայացնելով հայկական արհավիրքների պատճառները և ընթացքը, որպես իր փաստարկների հիմնավորում նշանավոր արևելագետը վկայակոչեց ոչ միայն իր իսկ կողմից հրապարակված դիվանագիտական փաստաթղթերը, այլև 1919 թ. հունիսի 5-ի Կ. Պոլսի Ռազմական ասյանի վեճի, որով հեռակա կարգով մահվան էին դատապարտվել երիտթուրք մի շարք պարագլուխներ, այդ թվում՝ Թալե-

աթ փաշան: Այս վերջին վկայությամբ, Յոհ. Լեփսիուսը, անտարակույս, ցանկանում էր դատարանին ապացուցել, որ իրենք գործ ունեն ոչ թե անմեղ մարդու, այլ պետական ռեպրեզենտանտի սպանության հետ, որը մահվան էր դատապարտվել իր իսկ հայրենիքում:

Դատավարությանը որպես փորձագետ հրավիրվել էր նաև գեներալ Լիման ֆոն Ջանդերսը: Նա առաջին աշխարհամարտի տարիներին գերմանական ռազմական առաջնության ղեկավարն էր Թուրքիայում և տարբեր պաշտոններ էր վարել օսմանյան բանակում: Ձմայած գեներալը հայկական կոտորածների ողջ մեղքը փորձում էր քարդել տեղական իշխանությունների, մասամբ ֆրեյզերի տարրերից ու ավարառուներից կազմված ռուսականության և ֆրեյզերի վրա, այսուհանդերձ հարկադրված էր խոստովանել, որ գլխավոր մեղքը ընկնում է երիտթուրքական կառավարության վրա: Սակայն Լ. ֆոն Ջանդերսը, մասամբ նաև Լեփսիուսը փորձում էին ժխտել Գերմանիայի և գերմանացի սպանների մեղսակցությունը հայկական արեալիներին: Այսպես, Լ. ֆ. Ջանդերսը դատարանին հավաստում էր, թե «...ծառայության քերական մեծ ռուսոսի որտեղ որ կարողացանք միջամտեցնել հայերի համար» (էջ 146): Այդ, իհարկե, մեղմ ասած, չի համապատասխանում իրականությանը:

Բայց այնուամենայնիվ, գերմանացի երկու փորձագետների վկայությունները բացահայտեցին ռազմաթիվ կնեզոս խնդիրներ:

Դատավարության երկրորդ օրը մեղադրական ճանաչվեցին հայկական դատախազ Գուլիկը, պահանջելով Ս. Թեհլիրյանին մեղավոր ճանաչել կանխամտածված սպանություն կատարելու մեջ: Այս խոսքերը տրվեց ամբաստանյալի դատապաշտպաններին (Ադուլ ֆոն Գորդոն, Յոհանես Վերթաուեր, Նիմայեր):

Պաշտպանական ճանաչումը նրանք, խոսելով հայկական կոտորածների մասին, հիմնվելով ականատեսների և փորձագետների վկայությունների վրա, ապացուցված համարեցին, որ այդ ռեպրեզենտանտի ռեզիդենտներից և կազմակերպիչներից էր Թալեաթ փաշան: Հետևաբար, պահանջելով արդարացի մեղադրյալին, դատապաշտպան Վերթաուերը գտնում էր, որ նա մարմնավորում էր արդարության ոգին ընդդեմ բռնության, մարդկայնությունը ընդդեմ անմարդկայնության:

Պատասխանելով դատախազի այն դիտողությանը, թե դատավարությանը չպետք է ֆաղափական բնույթ տալ, դատապաշտպան Նիմայերը հայտարարում էր, որ ինքը և իր գործընկերները ամեն կերպ աշխատել

են խուսափել դրանից: Սակայն միաժամանակ հարկ է համարում նշել, որ Գերմանիան, լուրջան մատնելով և ֆոդարկելով հայկական սարսափները, ողջ աշխարհի առջև մեղավոր է հայերի կոտորածների համար:

Հաջորդ օրը, երբ լսվել էին վկաների, փորձագետների, դատախազի և դատապաշտպանների ելույթները, երկրամասային դատարանի նախագահ դոկտոր Լեմբերգի այն հարցին, թե հանցավոր է Ս. Թեհլիրյանը Թալեաթ փաշայի կանխամտածված սպանության մեջ, մեկժամյա խորհրդակցությունից հետո երդվյալ ատենակալները հանգում են այն եզրակացության, որ Ս. Թեհլիրյանը անմեղ է: Դատարանի որոշմամբ մեղադրյալն ազատ է արձակվում:

Ինչպես արդեն նշել ենք, այդ դատավարությունը ցնցեց ամբողջ աշխարհը: Եվ պատահական չէ, որ այն պատմության մեջ մտավ ոչ թե որպես Ս. Թեհլիրյանի, այլ Թալեաթ փաշայի դատավարություն: Նույն 1921 թ. հրապարակվեցին դատավարության նյութերը՝ «Թալեաթ փաշայի դատավարությունը (սղոագրական հաշվետվություն)» խորագրով: Այն լույս տեսավ գերմաներեն, Արմին Վեգների առաջարկով: Նշենք, որ Ա. Վեգները առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին զինվորական ծառայության մեջ լինելով, գտնվել է Օսմանյան կայսրությունում, անձամբ ականատես է եղել հայ ժողովրդի զարհուրելի սպանողին և լուսանկարել է թուրքերի վայրագությունների տեսարանները:

Շատ տարիներ անց՝ 1992 թ., նորից գերմաներեն, լույս տեսավ գրքի երկրորդ հրատարակությունը գերմանացի գիտնական, ճանաչված հայագետ ու հրապարակախոս Տեսսա Հոֆմանի առաջարկով: Գրախոսվող գիրքը 1992 թ. գերմաներեն հրատարակության ռուսերեն թարգմանությունն է, որի առաջաբանը և ծանոթագրությունները գրել է պատմական գիտությունների դոկտոր Ստ. Ստեփանյանը: Մի քանի խոսք նշված երեք առաջաբանների մասին:

Գրքի գերմաներեն առաջին հրատարակության առաջաբանի հեղինակ Արմին Վեգները հայերի ցեղասպանության այն եզակի վկաներից է, որին հաջողվել է լուսանկարել և պատմությանը հանձնել հայերի ջարդերի փտմանի տեսարանները: Իր առաջաբանում նա այն միտքն է հայտնում, որ դատավարության ամբիոնից ի լուր ողջ աշխարհի մեկ անգամ ևս հայտարարվեց հայ ժողովրդի անպատմելի վշտի մասին: Նա այդ դատավարությունը ամենախիշարժաններից մեկն է համարում Գերմանիայի պատմության մեջ, քանզի «մարդասպանի» արդարացմամբ այն ֆրեյզերից վերածվեց ֆաղափականի: Ա. Վեգները դատարանի վերջին

համարում է համաշխարհային-պատմական նշանակություն ունեցող, քանի որ Ս. Թեհլիրյանի արդարացիորեն դատապարտված ապացուցված համարվեց Թալեթ փաշայի և երիտթուրք մյուս պարագլուխների հանցավորությունը թուրքահայտակ հայերի զանգվածային տեղահանությունների ու կոտորածների կազմակերպման գործում: Գերմանացի մարդասերի կարծիքով, թուրք ժողովուրդը չի կրում ցեղասպանության պատասխանավորությունը, սակայն իրար հաջորդող թուրքական կառավարությունները, ժխտելով եղեռնը, մոռացության մատնելով նախկին երիտթուրք ղեկավարների և բարձրաստիճան պաշտոնյաների խոստովանությունները, կամա թե ակամա հանցակից են դառնում հայերի ցեղասպանությանը:

1992 թ. հրատարակության գերմաներեն առաջաքանի հեղինակ Տեսա Հոֆմանի արժեքավոր ուսումնասիրությունները մեծապես նպաստում են հայերի ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը: Եվ պատահական չէ, որ սույն առաջաքանը գրվել է այդ հարցին քաջատեղյակ մասնագետի կողմից: Տ. Հոֆմանը նշում է, որ հայերի կոտորածը տարբերակներով բնութագրված չէր, այլ պայմանավորված գաղափարներով ծրագրված և մշակված ցեղասպանություն, որը տեղի ունեցավ 1915-1916 թթ. Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքում (էջ 5): Երիտթուրքական կառավարության հայաչինջ ծրագրի վաղօրոք մշակված լինելու ակնհայտ ապացույց է հայ տղամարդկանց և հայ մտավորականության ոչնչացումը: Հոֆմանը արձանագրում է. «Երկու միջոցառումներն էլ զինվորական ծառայությանը պիտանի տղամարդկանց բանակ գորակոչելն ու սպանությունը և հայության գաղափարաբանական ղեկավարության ոչնչացումը նպատակ էին հետապնդում հայ քաղաքացիական բնակչությանը զրկել քաղաքական և ռազմական առումով համախմբվելու ամեն հնարավորությունից» (էջ 5): Որպես անաչառ հետազոտող Հոֆմանը արձանագրում է նաև կայսերական Գերմանիայի մեղսակցությունը հայկական կոտորածների կազմակերպման և հրաեղծման գործին: Գերմանիան ոչ միայն հանգիստ հետևում էր հայերի բնաջնջմանը, այլև իր քաղաքականությամբ արդարացնում, բողոքում և գովաբանում էր իր դաշնակցի՝ Օսմանյան Թուրքիայի շարդարարական գործունեությունը: Նա բնադատում է նաև Յոհ. Լեփսիուսին, որը Գերմանիային հանդիսավոր կայացնում էր որպես հայերի պաշտպան: Տ. Հոֆմանի գրած առաջաքանը աչքի է ընկնում գիտական անաչառությամբ, ղեկավարի և երևույթների

իրատես գնահատմամբ, պատմական փաստերին անկանխակալ մոտեցմամբ:

Ռուսներն հրատարակության առաջաքանը գրել է պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ստեփան Ստեփանյանը, որը հայտնի է ցեղասպանության վերաբերյալ իր հետազոտություններով: Նրա աշխատություններում տեղ են գտել արխիվային նորահայտ վավերագրեր, որոնք մա հայտնաբերել է նախկին ԳԴՀ-ի գնազան արխիվներում: Սույն առաջաքանը այդ արժեքավոր հետազոտությունների խտացրած ամփոփում է: Համառոտ ներկայացնելով 1890-ական, 1909, 1915-1918, 1919-1922 թթ. հայերի կոտորածները, Ստ. Ստեփանյանը ցույց է տալիս սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի, երիտթուրքական կառավարության և Մուստաֆա Քեմալի գաղափարական ու ժողովրդական կապը և քաղաքական գործելակերպի նույնությունը հայերի բնաջնջման գործում:

Հենվելով հիմնականում Օսմանյան Թուրքիայի դաշնակից տերության՝ կայսերական Գերմանիայի քաղաքացիների՝ դիվանագետների, զինվորականների, միսիոներների և այլոց վկայությունների վրա, Ստ. Ստեփանյանը եզրակացնում է, որ 1921 թ. մարտի 15-ին Ս. Թեհլիրյանի արձակած գնդակը արդարացի հատուցումն էր հայերին ոչնչացնելու հրաման արձակած Թալեթ փաշային: Ի հաստատումն այս մտքի, նա վկայակոչում է դատավարության ժամանակ Ս. Թեհլիրյանի հայտարարությունը. «Ես ինձ մեղավոր չեմ ճանաչում, քանի որ իմ խիղճը հանգիստ է»: Իսկ դատավորի այն հարցին, թե «Ինչու է ձեր խիղճը հանգիստ», ամբաստանյալը պատասխանում է. «Ես մարդ եմ սպանել, սակայն մարդասպան չեմ» (էջ 45):

Առաջաքանում ընթերցողի ուշադրությունն է հրավիրվում նաև 1915-1922 թթ. այդ դժոխական օրերի լուսավոր ու անմոռաց դրվագների՝ ինքնապաշտպանական մարտերի վրա, մարտեր, որոնց շնորհիվ փրկվեցին հարյուր-հազարավոր հայեր: Ինչպես նախորդ հեղինակները, այնպես էլ Ստ. Ստեփանյանը նշում է մեծ տերությունների երկդիմի քաղաքականությունը հայերի ցեղասպանության խնդրում: Նա իրավացիորեն գտնում է, որ կայսերական Գերմանիան ի վիճակի էր կանխել, նույնիսկ դադարեցնել հայերի նկատմամբ իրականացվող ռմբակոծությունները, սակայն գերադասեց մնալ լուռ դիտորդի դերում:

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին, նշում է նա, նաև մեր օրերում (Սումգայիթ, Կիրովաբադ, Բաֆու) հայերի ցեղասպանությունը «ուղղված է ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլև համայն մարդկության դեմ»:

Ավելորդ չենք համարում նշել, որ Ստեփանյանի առաջաբանում տեղ են գտել մի շարք անցյալություններ: Այսպես, օրինակ, առաջաբանում ասված է, որ Ուրֆայի հայության դիմադրությունը տեղի է ունեցել 1915 թ. օգոստոսի վերջերին: Իրականում ինքնապաշտպանական մարտերը սկսվել են 1915 թ. սեպտեմբերի 29-ին և շարունակվել մինչև նոյեմբերի կեսերը:

Ճիշտ չէ այն տեսակետը, թե առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին արևելահայերից կամավորական ջոկատներ են կազմվել Արևմտյան Հայաստանի մի շարք շրջաններում: Քաջ հայտնի է, որ կամավորական շարժման կենտրոնը եղել է Թիֆլիսը: Ջոկատներ կազմավորվել են Անդրկովկասի հայաբնակ շրջաններում և Արևելյան Հայաստանում, հիմնականում արևմտահայերից (էջ 36):

Որոշ անցյալություններ են տեղ գտել նաև Թալեաթ փաշայի գործունեությանը վերաբերող հատվածում (էջ 37):

Նշած թերությունները, սակայն, չեն նսեմացնում պրոֆեսոր Ստ. Ստեփանյանի կողմից կատարված հսկայական աշխատանքի արժեքը: Անուրանալի է այս գրքույկի նշանակությունը, որը, ինչպես գրում է Ստ. Ստեփանյանը, «հնարավորություն է տալիս դաս փողել մարդկության պատմությունից և միաժամանակ նախագգուշացնում է ներկա և ապագա սերունդներին այն մասին, որ ցեղասպանությունն անհրաժեշտ է ոչ միայն դատապարտել, այլև ընդմիշտ բացառել ժողովուրդների միջև փոխհարաբերություններից» (էջ 61):

Ի վերջո նկատենք, որ դեռևս 1966 թ., ապա նաև երկրորդ հրատարակությամբ 1982 թ. երևանում լույս տեսավ փաստաթղթերի ու նյութերի մի հարուստ ժողովածու՝ Նիկոլայ Մեծ եղեռնին (տե՛ս, Геноцид армян в Османской империи, под редакцией проф. М. Г. Персисяна): Մոսկվայում, 1992 թ. հրապարակված այս գիրքը նոր նվբեր է հայ ժողովրդի պատմությանը հետաքրքիր բոլոր ոլուս և ոուսալեզու ընթերցողների համար:

Պատմա-քաղաքական հանդես, Երևան, 1995,

№ 1, էջ 236-238:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԳԻՈՆԸ (1916-1920 ԹԹ.)

Առաջին համաշխարհային պատերազմը սերունդների հիշողության մեջ մնաց և կմնա որպես մի աննախադեպ իրողություն ոչ միայն իր արհավիրքներով ու կործանարար հետևանքներով, այլև ընթացիկ դարում առաջին անգամ իրականացված այնպիսի մի ահավոր և ներում բացառող հանցագործությամբ, ինչպիսին է ցեղասպանությունը, տվյալ դեպքում՝ հայերի ցեղասպանությունը, մի հանցագործություն, որը հնարավոր դարձավ մեծ տերությունների թողտվության ֆաղափականության պայմաններում: Հետամուտ լինելով համաթուրանական պետության ստեղծմանը, ցանկանալով հայ գործույնյա տարրի ձեռքից խլել ձեռներեցության և եռանդի շնորհիվ տասնամյակների ընթացքում նրա ստեղծած դրամական կուտակումներն ու նյութական արժեքները, տնտեսական հզորությունն ու առաջադիմությունը, ձգտելով փակելու ֆրիստոնյաների, մասնավորապես հայերի վիճակը բարելավելու պատրվակով Թուրքիայի ներքին գործերին մեծ տերությունների միջամտության նամապարհը՝ Օսմանյան կառավարությունը՝ ըստ էության երիտթուրական կուսակցությունը, որոշեց հայ ժողովրդի քնաջնջմամբ «լուծել» հայկական հարցը և վերացնել իր նպատակների իրականացման նամապարհին ծառացած խոչընդոտը՝ օգտագործելով առաջին աշխարհամարտի ընձեռած պատեհությունը:

Նվ այդ մեծագույն աղետի տարիներին մեկ անգամ ևս դրսևորվեցին մեր ժողովրդի անկոտրում կամքը, անխոչ մարտական ոգին, ապրելու, գոյատևելու տենչը, ինչն իր մարմնավորումը գտավ հայրենի պատմության հերոսական ու ամոռաց դրվագներում՝ ինքնապաշտպանական մարտերում և կամավորական շարժման մեջ: Հայության տարբեր հատվածներ ինքնաբուխ պոռթկումով, անսալով հայրենակիցների անլուր տառապանքի, զագանային եղեռնի վրեժի կանչին և հեղված արյունը իրավամբ բավարար հիմք համարելով, զենք ձեռններին պայքարի նետվեցին անարգ ցեղասպանների դեմ: Տասնյակ հազարավոր հայեր էին կոլում ոուսական, անգլիական և ֆրանսիական բանակների կազմում: Արդեն 1914 թ. հայ ազգային կուսակցությունների նախաձեռնությամբ, որը խրախուսվում և ղեկավարվում էր ոուսական իշխանությունների կողմից, սկսեցին կազմավորվել, հիմնականում արևմտահայերից և

սփյուռփակային, կամավորական ջոկատներ, որոնք կոչվում էին ռուսական բանակում և ռազմի դաշտում չհապաղեցին ապացուցել իրենց մարտունակությունը:

Հայ կամավորական շարժման պատմության մեջ իր ուրույն տեղն ունի Արևելյան, կամ Հայկական լեգեոնը, որի անցած ուղին լի է փառավոր հաղթանակներով, հաջող և վարպետորեն իրականացված ռազմական գործողություններով, միաժամանակ՝ ողբերգական իրադարձություններով: Լեգեոնը, որի ճնշող մեծամասնությունը հայեր էին, սկզբնապես կոչվել է Արևելյան, հետագայում վերանվանվել է Հայկական:

Հայկական լեգեոնի պատմությունն ունի իր նախապատմությունը:

1916 թ. մայիսի 16-ին Լոնդոնում կնքվեց այսպես կոչված Սայֆ-Պիկոյի (անգլոֆրանսիական) համաձայնագիրը, որով սկիզբ դրվեց բուրժուական պետության մասնատմանը: Ըստ այդ պայմանագրի Կիլիկիան և հարավային Հայաստանը գերիշխանության իրավունքով անցնում էին Ֆրանսիային, իսկ անգլիական իշխանությունը հաստատվում էր Միջագետքում՝ Պաղեստինում և Անդրհորդանանում¹:

Այս խնդրի իրականացման համար դաշնակիցները սիրիա-պաղեստինյան ռազմականատու կոչվող ուժի մեծ կարիք էին գգում, ուստի, այդ պակասը լրացնելու համար, ձեռնամուխ եղան հայ և այլազգի կամավորների հավաքագրմանը: Մասնավորապես Ֆրանսիայի կառավարող շրջաններում արդեն ձևավորվել էր հայերից առանձին զորամիավորման կազմավորման մտայնությունը:

1916 թ. հոկտեմբերի 27-ին Լոնդոնի ֆրանսիական դեսպանատանը համաձայնություն ձեռք բերվեց Մարկ Սայֆի, Ժորժ Պիկոյի և հայոց ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուրար փաշայի միջև: Պողոս Նուրարին պաշտոնապես հայտարարվեց, որ Կիլիկիան և հարավային Հայաստանը կանցնեն Ֆրանսիայի գերիշխանության տակ: Միաժամանակ քննարկվեց Արևելյան լեգեոնի ստեղծման նախագիծը: Լեգեոնի կազմում ընդգրկվելու էին հայ և արաբ (սիրիացի) մարտիկներ: Ընդսմին գործն այնպես էր ներկայացվում, որ մարտական գործողություններին իրենց մասնակցությամբ հայերը հետագայում Կիլիկիայում անկախություն կամ ինքնավարություն ձեռք բերելու երաշխիքներ կստանան: Իսկ պատերազմի ավարտից հետո զորամասը պետք է դառնար Կիլիկի-

այում հայկական բանակի միջուկը²: «Ի պատասխան այս հարցումին Պողոս փաշա կը հայտարարեք որ միշտ պատրաստ եմ կամավորներ տալու, պայմանով որ անոց թափած արյունը ապահովե ազատագրությունը իրենց հայրենիքին: Ան կ'ավելցնեն թե կարևոր թվով կամավորներ տրամադրելիք պիտի ըլլան այն ատեն միայն, երբ իրենց տրվի այն երաշխավորությունը թե պիտի կոչվին իրենց դարավոր թշնամիին դեմ իրենց մայր հողին ազատագրության համար»³: Այս Պողոս Նուրարը Կիլիկիայի ինքնավարության երաշխիքներ է պահանջում՝ դա հիմնավորելով նրանով, որ այդ դեպքում Ֆրանսիայի դրոշի ներքո անհամեմատ շատ կամավորներ կհավաքվեին: Ժ. Պիկոն, իհարկե, անվարան խոստումներ է տալիս: Որպես արդյունք կնքվում է մի համաձայնագիր, ըստ որի հայ կամավորները կմարտնչեն միայն Թուրքիայի դեմ՝ մայր հողի ազատագրման համար, իսկ Ֆրանսիան կապահովի Կիլիկիայի ինքնավարությունը⁴:

Այս իրադարձությունը ժամանակի մի շարք անհեռատես քաղաքական գործիչներ ընկալեցին որպես Ֆրանսիայի հովանավորությամբ Կիլիկիայի ազատագրության և անկախության սկիզբ՝ չնկատելով կամ չնկատելու տալով մեծ տերությունների քաղաքականության երկդիմությունը: Հայության շրջաններում թևածում էին Սիրիայի և Հայաստանի կոմիսար նշանակված Ժ. Պիկոյի խոսքերը. «Դաշնակիցների հաղթանակից հետո Ֆրանսիան Կիլիկիային կտա ինքնավարություն իր հովանավորության ներքո»⁵: Այս խոսքը, ինչպես հետո պարզվեց՝ սին ու կեղծ, մեծ ռուսություն առաջացրեց շարդերից մազապուրծ հայերի շրջանում: Թվում էր, թե երկնում պայծառ շողաց հայոց արևը, թե մոտ է դարավոր ստորացումների, բոցությունների, կոտորածների հատուցման ժամը, թվում էր՝ հայը վերստին կշնանցնի իր հայրենիքը՝ ամոհելով, դարմանելով արյունաձոր վերքերը, թվում էր...

Հայերը բուռն խանդավառություն էին ապրում մոտալուստ ինքնավարության ձեռքբերման ակնկալությամբ: Հարյուրավոր երիտասարդներ շտապում էին զինվորագրվելու ֆրանսիական դրոշի ներքո՝ հուսալով, որ պատերազմին իրենց մասնակցությունը կմոտեցնի քաղաքի պահը:

² Տե՛ս Ռ. Գ. Մանակյան, Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1918-1921 թթ.: Ե., 1970, էջ 113:

³ Տ. Հ. Պոլյաճյան, Հայկական լեգեոնը: Ուղեթուղթ, 1965, էջ 7:

⁴ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 8:

⁵ Տե՛ս Du Viou Paul. La Passion de Cilicie. 1919-1921. Paris, 1954, p. 59.

¹ Տե՛ս «Հուշամատյան մեծ եղեռնի»: Բեյրութ, 1965, էջ 832:

Հենց 1916 թ. հոկտեմբերի 27-ին Պողոս Նուբարը Կահիրե, իր որդի Առաքել բեյ Նուբարին հղում է մի հեռագիր՝ համձնարարելով լայն թափ հաղորդել կամավորական շարժմանը. «Կը հաստատեմ կամավորներու հարցին առնչությամբ հոկտեմբեր 6 թվակիր մամակս, որմե հետո ստացած եմ պաշտոնական երաշխավորություն՝ թե Դաշնակիցներու հաղթանակեն հետո մեր ազգային բաղձամեքենքը գոհացում պիտի գտնեն, պարտականություն կը դնեմ վրադ ձեռք առնելու միջոցներ, քաջալերելու և դյուրացնելու համար արձանագրությունը առավելագույն թվով կամավորներու»⁶:

Սակայն թող չստեղծվի այն կարծիք, թե հայկական գաղթավայրերում կամավորական շարժումը սկզբնավորվեց 1916 թ.: Հայ ազգային կուսակցությունների համատեղ ջանքերով այն ծավալվել էր դեռևս 1914 թ., իսկ 1916 թ. ավելի կազմակերպված ձև ընդունեց: Այսպես, դեռևս 1914 թ. նոյեմբերի 12-ին ԱՄՆ-ի Բոստոն քաղաքում Ս. Դ. Հնչակյան և Հայ Սահմանադիր Ռամկավար կուսակցությունների ներկայացուցիչները, մի կողմ թողնելով կուսակցական տարաձայնություններն ու հակամարտությունը, որպես համատեղ խորհրդակցության արդյունք որոշեցին ԱՄՆ-ի հայոց Ազգային մարմնի միջոցով ամմիջապես օգնություն կազմակերպել արդեն իսկ հայրենիքում պատերազմող հայկական կամավորական ջոկատներին և, եթե իրենց նախաձեռնությունը հավանության արժանանա դաշնակից տերությունների կողմից, ԱՄՆ-ում և այլուր հայկական գաղթավայրերում առաջ բերել զինյալ շարժում: Նույն նպատակով 1915-1916 թթ. եզրիպահայ գաղութում միասնական ջանքերով գործում էին հնչակյան Ս. Սապահ-Դուլյանը և ռամկավար Ապահ Պետրոսյանը, որոնք այդ խնդրի շուրջ բանակցություններ էին վարում Պորտ-Սաիդում կայանած ֆրանսիական նավատորմի ծովակալի հետ: Նրանք կազմեցին մի ջոկատ, որի մարզումն իրականացնում էին ֆրանսիական նավատորմի սպաները, քայց, շատ չանցած, ինչ-ինչ պատճառներով ջոկատը ցրվեց⁷: Եզրիպատսի անգլիական իշխանությունները վարձում են սվեդիականերին որպես բանվորների տեղափոխել Սելանիկ, սակայն վերջիններս չեն եմքարկվում, քանի որ «սվեդիացիներն ոչ միայն չէր ուզեր որպես գործավոր եր-

բալ, այլև ամոր միակ կամքն էր կոխվ մղել թուրքերուն դեմ՝ որպես կամավոր, կովող ուժ»⁸:

1916 թ. նոյեմբերի 26-ին ֆրանսիական կառավարությունը (հմ. 7/966-9/11 հրամանով) պաշտոնապես հայտարարեց Արևելյան լեզեռնի կազմավորման մասին ռազմական նախարարության նոյեմբերի 15-ի որոշումը: Լեզեռնի հրամանատարությունն իրականացնելու էին ֆրանսիացի սպաները: Այն հավաքվելու և ռազմական ուսուցումն անցնելու էր Կիպրոսում: Լեզեռնը կազմվելու էր ըստ ազգային և կրոնական պատկանելության՝ հայերից և սիրիացի արաբներից: Սակայն, ի տարբերություն ֆրանսիացի զինվորի, զորացրվելուց կամ վիրավորվելուց հետո լեզեռնականը փոխհատուցում կամ դադարման ռոնիկ չէր ստանալու: Այլ գորամիավորումներում ծառայող հայերին և սիրիացիներին հատուկ որոշմամբ իրավունք էր վերապահվում անդամագրվելու Արևելյան լեզեռնին: Ֆրանսահայ կամավորներն ամմիջապես հավաքագրվում և ուղարկվում էին Կիպրոս: Եզրիպատսում այդ գործի պատասխանատուն Պորտ-Սաիդի ֆրանսիական հյուպատոսությունն էր, իսկ այլ վայրերից կամավորագրված մարտիկները ֆրանսիական հյուպատոսներից ստացած վկայագրերով (անձը հաստատող փաստաթղթերով) ժամանում էին Հավր կամ Մարսել, ապա ճանապարհվում Կիպրոս: Ասիայից ժամանած կամավորները Կիպրոս էին անցնում Պորտ-Սաիդի վրայով: Մինչև Կիպրոս ճանապարհածախսը հոգում էին կամավորներին հավաքագրող համձնախմբերը: Ջորամասի կազմավորման և հանդերձավորման բոլոր ծախսերը հոգում էր ֆրանսիական կառավարությունը⁹:

Լեզեռնի առաջին մարտիկներից էին Մուսա լեռան ահեղ մարտերում ռազմական փորձ և իմացություն ձեռք բերած հայ կամավորները, որոնք, ինչպես նշել է իրադարձությունների մի ակնմատես ու մասնակից, «պատրաստի ատաղձ էին այդ տեսակ շարժման մը»¹⁰:

Անասելի էին մուսալեռիների անխարդախ ուրախությունը և ոգևորությունը, նրանց կարողակեզ հոգիները ձգտում էին դեպի հայրական սուրբ օջախներ: Մոտ 600 ավեդիացիներ (այդ թվում՝ Մուսա լեռան 1915 թ. հերոսամարտի ղեկավար Եսայի Յադուրյանը) կարճ ժամանակում հաստատվում են Կիպրոսում տեղակայված ճամբարում՝ մտնելով

⁶ Տ. Հ. Պոյաճյան, նշվ. աշխ., էջ 8-9:

⁷ Տե՛ս «Կիլիկյան տարեցույց», Ա տարի, կազմեցին Նվարդ Ասպետ և Արամ Ասպետ (այսուհետև՝ «Կիլիկյան տարեցույց»), Կ. Պոլիս, 1922, էջ 28:

⁸ Նույն տեղում, էջ 29:

⁹ Տե՛ս Տ. Հ. Պոյաճյան, նշվ. աշխ., էջ 10-11:

¹⁰ Տե՛ս «Կիլիկյան տարեցույց», էջ 29:

լեզեռնի 1-ին հայկական գումարտակի մեջ: Ֆրանսիական ռազմական նավատորմի սպա Տիրան Թեբեյանի վկայությամբ նրանք իրենց ռազմական ուսուցումն սկսել էին շատ ավելի վաղ դեռևս Պորտ-Սաիդում, ֆրանսիական ռազմավերից մեկի հրամանատար Բենուա դ'Ազիի ղեկավարությամբ և Կիպրոս մեկնեցին արդեն որպես պատրաստի ռազմիկներ: Շուտով նրանց են հետևում 300 եգիպտահայեր, թուրքական բանակի 236 հայ նախկին ռազմագերիներ: Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության կոչով մոտ 800 երիտասարդներ անդամագրվում են լեզեռնին:

1916 թ. մայիսի 1-ին Կահիրե է ժամանում գործադիր մարման հրամանատար ճշմարտված գեղապետ Ռոմիոն, որը տեղում ուսումնասիրում է լեզեռնի կազմավորման հարցերը: Նա բազմիցս հանդիպում է եգիպտոսի Հայ ազգային միության անդամների հետ: Մեկ անգամ ևս, այժմ արդեն այս մակարդակով, համաձայնություն է ձեռք բերվում, որ լեզեռնը պետք է պատերազմի միայն Պաղեստինի նախատեսված և Կիլիկիայում: Գեղապետ Ռոմիոն Առաքել Բեյ Նուրարի և այլոց ներկայությամբ հրապարակում է Ֆրանսիայի վարչապետ և արտաքին գործերի նախարար Ա. Բրիանի նամակը. Ա. Բրիանը «հաստատում էր» ժողովի և Պաղեստինի միջև կնքված համաձայնությունը՝ Կիլիկիան հետագայում հայերին հանձնելու մասին:

Մենք արագությամբ կազմվում է Արևելյան լեզեռնի 1-ին գումարտակը՝ բաղկացած սվեդիահայերից, եգիպտահայերից և թուրքական բանակի հայ ռազմագերիներից: Գումարտակը, մայիսի վերջին տեղափոխվելով Կիպրոս, նամբար է գարկում Մոնարկա կոչվող ծովափյա ամայի դաշտում: Այդ լուրն արագորեն տարածվեց, ռեկրուիթումն առաջացրեց հայության տարբեր շրջաններում: Ոսկեշող պատրանքներով համակված՝ հայերն անկեղծորեն հավատում էին դաշնակիցների խաբեպատիր խոստումներին: Ամենքն էլ ցանկանում էին Կիլիկիայի ազատագրության և ինքնավարության գործին նպաստել եթե ոչ մարտական գործողություններին անձնական մասնակցությամբ, ապա գոնե բարոյական, ֆինանսական-նյութական օգնությամբ: Շատերը գեներ վերցրին՝ անսալով արյան կանչին ու հոգու թելադրանքին: Զենք վերցրին՝ լուծելու իրենց պնդված և անարգված, խաչված ու հոշոտված բույրերի, մորթված գավակների, բզկտված ժողովրդի, թալանված օջախների վրեժը: Բնութագրական է կամավոր Միսաֆ Հավունջյանի օրինակը. «Դարդասնեխն միմչև Պաղեստինի կիզիչ անապատները ալանատես եղեր է հայ տարագրվածներուն ան-

տանելի, աներևակայելի չարչարանքներուն և սրտի փուլումով մը խեղդեր է իր մեջ բռնկած վրեժի կրակը՝ առժամապես: Ու այս ամբողջին հանդեպ՝ ուխտեր է իր ամենամիկրական բաներուն վրա, որ վրեժ պիտի լուծե օր մը չէ, օր'մը: Ու ահա, այդ առիթը կը ներկայանա և Միսաֆ Հավունջ՝ սիրահոծար կը հագներ կամավորի հագուստը միկրական ուխտը ի գուլս հանելու համար՝ իր բազկի ուժը ուրիշներուն բազկի ուժին միացուցած»¹¹: Եվ իրոք, հենց այդ ձգտումն էր, հայրենի երկրում վերստին հաստատվելու, հող ու ջրին տիրանալու ամար ցանկությունն էր կորով ներարկում, ռոֆի հանում կամավորներին, դա էր ուժ տալիս հավատալու հաղթանակին:

Կամավորական շարժումն առավել լայն տարածում է ստանում ամերիկահայերի շրջանում: Այստեղ ևս կազմակերպական աշխատանքները ստանձնում են հայ ազգային կուսակցությունները: Առանձնապես մեծ աշխատանք են ծավալում Ս. Սապահ-Գուլյանը և Մ. Տամատյանը, որոնք, Պաղեստինի հանձնարարությամբ, 1917 թ. ամռանը ԱՄՆ էին անցել լեզեռնի համար կամավորներ հավաքելու նպատակով: Ամերիկահայ կամավորները Կիպրոս էին փոխադրվում ֆրանսիական նավերով: Նրանց առաջին խումբը (90 հոգի)՝ հիմնականում քնսպիներ և տիգրանակերտցիներ, նամապարհ ընկավ 1917 թ. հունիսի 9-ին: Կարևոր ժամկետում կազմավորվում են հիմնականում ամերիկահայերից բաղկացած 2-րդ և 3-րդ գումարտակները: Ցավոք՝ ԱՄՆ-ում ցուցակագրված 5000 կամավորներից ինչ-ինչ պատճառներով Կիպրոս են անցնում միայն 1200-ը: Շուտով լեզեռնի անձնակազմը հասնում է 3000 հոգու¹²:

Ժամանակով Մոնարկա՝ կամավորները բաժանվում էին գումարտակների, վաշտերի, տասնյակների, ստանում էին հանդերձանք, զենք և զինամթերք: Սակայն աննախանձելի էր նրանց վիճակը: Առաջին բանը, որ հարուցում էր կամավորների արդարացի դժգոհությունը, կրտսեր սպաների և ենթասպանների կոպիտ, արհամարհական վերաբերմունքն էր: Եվ հետո՝ ֆրանսիական հրամանատարությունը, սկզբնական շրջանում, հայ մարտիկներին օգտագործում էր շինարարական աշխատանքներում, իսկ վերջիններս գանգատվում էին՝ ասելով, որ իրենք եկել են բնավ ոչ շինարարության համար¹³:

¹¹ «Կիլիկյան տարեցույց», էջ 38:

¹² Տե՛ս Մ. Ա. Թաթարյան, Կամավորի մը հուշերը: Անթիլիաս-Լիբանան, 1960, էջ 7: Տե՛ս նաև Տ. Հ. Պոյաճյան, նշվ. աշխ., էջ 38:

¹³ Տե՛ս Տ. Հ. Պոյաճյան, նշվ. աշխ., էջ 63-64:

Բայց որոշ ժամանակ անց սկսվում են մարզումները՝ նշանառություն, հրացանագոյություն, վազ, մարմնամարզություն, գորշարժեր, շարային պատրաստություն և այլն, մի քանի, որ ոգևորում էր հայերին: Նրանք ջանադրաբար մարզվում էին՝ անհամբեր սպասելով հակառակորդի հետ չափվելուն:

Շուտով մի այլ դժգոհություն է առաջանում կամավորների շրջանում: Դրա պատճառն այն էր, որ մեծ թվով հայ մարտիկներ ունեւորում գործողությունների տարբեր թատերաբեմներում արդեն մասնակցել էին մարտերի և ուղևորվում գործի իմացությամբ ու փորձով, կրթությամբ մակարդակով արժանի էին գոնե երեսուցյալի, եթե ոչ սպայի աստիճանի, բայց փրամսիական հրամանատարությունը դեռևս հայագրի կադրերին ուշադրություն չէր դարձնում: Նույնիսկ ԱՄՆ-ում գինվորական տարբեր աստիճաններ ունեցողներն այստեղ միայն ամիսներ անց էին արժանանում սերժանտի կամ փոխտեղակալի աստիճանի: Առաջիններից մեկը, որ սպայի աստիճանն ստացավ, վաշտի հրամանատարի տեղակալ ձան (Ջոն) Շիշմանյանն էր:

Ամիսները գլորվում էին՝ գորշ, միապաղաղ ու ճանճալի, երբ հանկարծ հրաման եկավ նախապատրաստվելու արշավի: «Մոռոցած ենք մեր հին ցավերը, մոռցած՝ մեր երեկվան բողոքներն ու հուսալիությունը: Անոց հաջորդած է անչափելի խանդավառություն և անջինջ վեհականություն հաղթելու կամ մեռնելու ազատագրական պայքարին մեջ», հիշում է կամավոր Տ. Պոյաճյանը¹⁴:

Առաջին գումարտակը Կիպրոսից ուղևորվելու է մեկնում 1918 թ. ապրիլի վերջերին: Երկրորդ գումարտակը ծովը կտրում է մայիսի 9-ին, իսկ երրորդ գումարտակի մի մասը սպա Շենոյի հրամանատարությամբ ժամանակավորապես մնում է Կիպրոսում՝ հետագայում լեզնոնին օգնության գնալու հանձնարարականով, մյուս մասը ուղևորվել էր Կաստելորիզո կղզի, մի վաշտ էլ՝ Սիրիայի ափերից ոչ հեռու գտնվող Ռուստ կղզի: Ավելի ուշ այս ջոկատները փոխադրվեցին Բեյրութ, ապա՝ Կիլիկիա¹⁵:

Ափ իջնելով Պորտ-Սաիդում՝ լեզնոնը մայիսի 18-ի երեկոյան երկաթուղով շարժվում է հարավ և բանակում Իսմայիլիայի էք-Քիի կիզիչ սարավանդում: Հուլիսի 12-ին լեզնոնը շարժվում է դեպի Մեջդի, որտեղ նրան են միանում 250 արաբ զինվորներ: Հարկ է նշել, որ միայն հայ կա-

մավորները կազմում էին երեք գումարտակ՝ չհաշված զնդացրորդների վաշտը և հրետանավորներին, ընդամենը՝ ավելի քան 4000 հոգի¹⁶:

Օգոստոսի 25-ին շարունակելով ռազմերթը (աննկատ մնալու համար առաջ էին շարժվում միայն գիշերները)՝ 30-ին լեզնոնը նամբար է զարկում Ռաֆաթ կոչվող վայրում, ուղևորվելուց ընդամենը 4-5 մղոն հեռավորության վրա¹⁷: Պաղեստինյան ուղևորական ճակատ էր Հայ-ֆայից (Միջերկրական ծովից փոքր-ինչ հյուսիս) մինչև Հորդանան: Դաշնակից բանակների հրամանատարն էր անգլիացի գեներալ Էդմոնդ Հենրի Ալենբի: Նրա հրամանատարության ներքո գտնվում էր 76.000 զինվորներ և 500 թնդանոթներ ունեցող մի մարտունակ բանակ՝ ընդդեմ թուրքական 50.000 զինվորների և 300 թնդանոթների: Հակառակորդ բանակի հրամանատարը գերմանացի գեներալ Լիման Ֆոն Սանդերսն էր: Ալենբիին է միանում դր Պիեպպի հրամանատարությամբ գործող ֆրանսիական զորամասը (7000 զինվոր) հրետանային երեք մարտկոցներով և Լը Բոնի հեծյալ ջոկատով: Այդ զորամասի կազմում էր Արևելյան լեզնոնը¹⁸:

Սեպտեմբերի 14-ի գիշերը լեզնոնը Ռաֆաթից շարժվում է առաջավոր գիծ՝ կանգ առնելով անգլոֆրանսիական բանակի կենտրոնի առաջապահում, Արարայի առջև, «ուր Հայկական լեզնոնի փառքը պիտի կերտվեր այնքան փառահեղորեն, հաղթանակի դափնիներով զարդարված»¹⁹:

Էաֆա (Հայֆա) նավահանգստից հյուսիս, Սարոնի դաշտում դիրքեր գրաված գեներալ է. Ալենբին մտադիր էր հուժկու հարվածով ջախջախել լեզնոնում ամրացած թշնամուն: Հարձակման առանցքը, հիմնական հարվածող ուժը զնդապետ դր Պիեպպի ջոկատն էր, որը խնդիր ուներ գրավելու ծովափերը: Այդ կողմում, Արարայում (երուսաղեմ և Նաբլուս բաղաձնների միջև), մի բլրաշրջանի վրա դիրքավորվել էր Արևելյան լեզնոնը: Հաջող զորաշարժերի միջոցով է Ալենբին 15 մղոն ճակատով թշնամու 8000 մարտիկների և 130 թնդանոթների դիմաց կենտրոնացրել էր 35.000 հետևակային և 400 թնդանոթ: Հակառակորդին առաջին հարվածը պետք է հասցնեք Արևելյան լեզնոնը²⁰:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 107:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 111:

¹⁶ Տե՛ս Du Viou Paul. La Passion de Cilicie. 1919-1921, Paris, 1954, p. 59.

¹⁷ «Կիլիկյան տարեցույց», էջ 39:

²⁰ Տե՛ս Տ. Հ. Պոյաճյան, նշվ. աշխ., էջ 114-115:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 93:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 93-94:

Սեպտեմբերի 18-ի լույս 19-ի գիշերը, առավոտյան 4.30-ին, սկսվում է Արարայի նակատամարտը, այն նակատամարտը, որին երկար ամիսներ սպասում էին հայ մարտիկները, այն նակատամարտը, որտեղ հոգեկան անլուր տառապանք, հաղթանակի կամք և վաղվա օրվա հույսն էր առաջ մղում կամավորներին և սխրամի կոչում: Հրամանատարներ Բ. Ազանի, Ֆուրուտիսի և Յ. Միշմանյանի առաջնորդությամբ նախահարձակ է լինում երկրորդ գումարտակը: Հրետանային և մասամբ էլ ավիացիոն ուժերակոծությամբ հաջորդած սրընթաց գրոհը թուրքերը Արարայի բարձունքից փորձում են կասեցնել զնդացրային կրակով: Սակայն, արհամարհելով մահը, առաջ մղվելով, հայ հաջորդիները աստիճանաբար մոտենում են թշմառու դիրքերին, նետվում սվինամարտի և գրավում Արարա լեռը²¹: «Անարի թշմառին, հիշում է նակատամարտի մասնակիցը, դեմ ցցված վրիժառու սվիններեն ինքզինք պաշտպանելու անկարող՝ լինց իր պաշտպանության բոլոր լավագույն դիրքերը և բռնեց փախուստի նամբան»²²:

Ամրանալով երկրորդ պաշտպանական բնագծում՝ թուրքերը փորձում են զնդացրային կրակով ահեղ հակառակորդին պահել անվտանգ հեռավորության վրա, սակայն «եթե դժոխքն իսկ ըլլար իր դեմ կովողը, հայ զինվորը անպայման պետք է հաղթանար... Հարկ էր խորանալ անոր վրա, ըմպել անոր սև արյունը իբր գովացուցիչ՝ վրեժի այն անշեք բոցին, որ դարերով այրած ու լափած էր Հայուն սիրտը»²³:

Ժամը 11-ին մոտ հրետակոծությունը թուլանում է, ավարտվում է նակատամարտի առաջին փուլը:

Կեսօրին ռազմի դաշտում տիրող կարծեցյալ խաղաղությունը խախտվում է թուրքական հրետանու կրակից: Ցանկանալով հետ գրավել կորցրած դիրքերը՝ թշմառն անցնում է հակահարձակման: Նրան ընդառաջ են նետվում հայ մարտիկները: Կատաղի ձեռնամարտ է սկսվում: Ձդիմանալով հայերի անկասելի հարվածի գործընթացը՝ թշմառն անկանոն նահանջի է դիմում՝ նորանոր դիրքեր գիշելով կամավորներին: «Թուրք, որ անպաշտպան ու անգեղ հայերը մորթելու մեջ մեծ նարպիկություն և ֆաջություն ցույց տված է, հայ կամավորին գնմին դեմ ընկրկեցավ և իր ամրակուռ դիրքերում առաջին գիծը լինելով անցավ երկրորդ դիրքերում»,

²¹ Տե՛ս Մ. Ա. Թաթարյան, Կամավորի մը հուշերը, էջ 14:

²² Տե՛ս Տ. Հ. Պոյաճյան, Նշվ. աշխ., էջ 121:

²³ Նույն տեղում, էջ 122:

հիշում է կամավոր Մ. Թաթարյանը: «Թշմառն, շարունակում է նա, բարոյալուծի մշաններ ցույց կու տար: Անգլիական օդանավն մը ցրված թռուցիկ մը անոնց կ'ազդարարեր, որ հայկական 60.000-ի հասնող ֆաջարի մարտիկներու բանակ մը իրենց դեմ պիտի գտնեին կովի նակատին վրա: Մեր թիվը այդ չափազանցված թիվեն շատ ու շատ պակաս էր, բայց մեր ինքնավստահ կովելու ձևը կարգարացներ այդ համբամբը»²⁴:

Ժամը 17-ին լեգեոնականները ձեռնարկում են մեկ հարձակում ևս: Ավելի քան 1,5 ժամ տևած մարտն ավարտվում է թուրքերի լիակատար պարտությամբ: Գրավվում են թշմառու պաշտպանության 2-րդ և 3-րդ բնագծերը: «Սեպտեմբեր 19-ը, 1918, հանդիսացավ կայուն դյուցազնության ապացույցը անգամ մըն ալ արձանագրող հրաշափառ օր մը: Հայ զինվորը լիովին արդարացուցած էր իր վրա դրված հույսերը, կատաղիորեն հարձակելով թշմառին վրա, արհամարհելով անոր զնդակներն ու ռումբերը և զայն անդարձ փախուստի մատնելով, մեկ օրվան մեջ, արևածագեն մինչև արևմուտք...», գրել է նակատամարտի մի մասնակից²⁵:

Երեկոյան 2-րդ գումարտակին մարտական դիրքերում փոխարինում է 1-ին գումարտակը, պատրաստ՝ լույսը բացվելուն պես գրոհելու, սակայն արևի առաջին նառագայթների հետ պարզվեց, որ թշմառն խուճապահար փախել է: «Պատահեցավ այն, գրել է ժամանակակիցներից մեկը, ինչ որ պիտի պատահեր: Թրքական «նըլդըրը» բանակը՝ Հայ կամավորին պողպատե հարվածին առջև տեղի կուտար և այդ բանակի խայտաբղետ մնացորդները գլուխին առած կը փախչեին հե ի հե, խառնինաղանջ, դողահար»²⁶:

Հակատամարտի օրը հայերը տալի են 21 սպանված, 76 վիրավոր: Ստացած վերքերից երկու օր անց մահանում են ևս 2-ը: Քաջի մահով ընկան Գուրգեն Զիլմյանը, Հովհաննես Գույումճյանը, Միսաք Հավունճյանը և այլք²⁷:

Հաջորդ օրը թևերից հարձակման են անցնում ֆրանսիական (ալժիրյան) և անգլիական (հնդկական) զորամասերը: Որպես արդյունք՝ երեք կողմից օղակված գերմանաթուրքական զորախումբը զիջում է կարևոր

²⁴ Մ. Ա. Թաթարյան, Կամավորի մը հուշերը, էջ 15:

²⁵ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պատմության կենտրոնական պետական արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀ ՊԿՊԱ), ֆ. 161, ց. 1, գ. 60, թ. 11:

²⁶ «Կիլիկյան տարեցույց», էջ 39-40:

²⁷ Տե՛ս Տ. Հ. Պոյաճյան, Նշվ. աշխ., էջ 124:

ռազմավարական նշանակություն ունեցող դիրքերը և բռնում է մահաճիճի ուղի՝ սկիզբ դնելով սիրիա-պաղեստինյան ռազմաճակատի բայթալմանը:

Արաբայի նակատամարտը կործանիչ ուժի վերջին հարվածն էր, որ տրվեց Օսմանյան կայսրությանը: Սեպտեմբերի 25-ին ջախջախվեցին Պաղեստինի ռազմաճակատը պաշտպանող թուրքական 7-րդ և 8-րդ բանակները, սեպտեմբերի 30-ին՝ 4-րդ բանակը: Սրբնթաց առաջանալով՝ դաշնակից զորամիավորումները հոկտեմբերի 1-ին գրավեցին Դամասկոսը, 6-ին՝ Բեյրութը (այստեղ Արևելյան լեգեոնին է միանում Մոմարկայում մնացած վաշտը), 26-ին՝ Հալեպը: Այդ բոլոր ռազմական գործողություններում, անցնելով ավելի քան 250 կմ, հայ լեգեոնականները գտնվում էին առաջավոր դիրքերում՝ տալով բաշխված և անճանաչողության բացառիկ օրինակներ: Ֆրանսիական հրամանատարության կողմից 25 հայ մարտիկներ պարգևատրվեցին «Մարտական խաչ» շքանշանով: «Հայարտ եմ, որ հրամանատարությանս տակ ունիմ հայկական զորախումբ մը: Ան փայլունորեն կռվեցավ և մեծ բաժին մը ունեցավ հաղթանակին մեջ», 1918 թ. հոկտեմբերի 12-ին Պոդոս Նուբար փաշային է հեռագրել է. Ալեքսանդրի²⁸: Եվ իրոք, հայ մարտիկների ռազմական գործողությունների շնորհիվ էր, որ դաշնակից զորքերի համար ճանապարհ բացվեց դեպի Դամասկոս և Հալեպ՝ սկսած Մեջդել էարա կոչվող ավանից, որտեղ Արաբայի նակատամարտից հետո բանակել էր լեգեոնը:

Այս խոշոր պարտություններից հետո Թուրքիան այլևս ի վիճակի չէր շարունակելու պատերազմը: 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Էգեյան ծովի Լեմնոս կղզու Մուդրոս նավահանգստում՝ բրիտանական «Ազամեմնոն» հաժանավում, զինադադար է ստորագրվում Օսմանյան կայսրության և Ամտանտի ներկայից միջև: Զինադադարի պայմանները փաստորեն նշանակում էին Օսմանյան կայսրության կործանում: Թուրքիան պարտավորվեց անմիջապես ցրել բանակը, զորքերը դուրս բերել Կիլիկիայից (մինչև 1918 թ. դեկտեմբերի 18-ը), դաշնակիցներին հանձնել ինչպես իր բանակի ողջ ռազմամթերքը, այնպես էլ ռազմագերիներին և տարագրված հայերին, թույլատրել անցյալ ֆրանսիական ռազմաճակատին անցնել Բուսֆոր և Դարդանեյ նեղուցներով և դուրս գալ Սև ծով:

1918 թ. վերջերին Կիլիկիայում էին գտնվում Թուրքական 2-րդ (Ադա-նայի շրջանում) և 7-րդ (Թուրքակ Կալեում) բանակները: Անտիոքում տե-

ղակայվել էր մեկ դիվիզիա: Սակայն զանգվածային դասալուծության և հուսալուծության պատճառով նրանցից ոչ մեկը լուրջ ուժ չէր ներկայացնում: Համոզված, որ չեն կարող դիմագրավել հակառակորդին, 1918 թ. նոյեմբերի 24-ին նրանք սկսեցին մահաճիճի դեպի հյուսիս: Սիրիայում և Պաղեստինում ֆրանսիական զորքերի հրամանատար Համբլենին հրամայվեց հետապնդել թշնամուն և գրավել Կիլիկիան, եթե զորքի թիվը և մարտունակությունը նման հնարավորություն են ընձեռում: Համաձայն հրամանի Կիլիկիան պետք է գրավվեր մինչև 1919 թ. փետրվարի 1-ը²⁹:

Նշեմք, որ դեռևս նոյեմբերի 15-ին ֆրանսիական կառավարության որոշմամբ Արևելյան լեգեոնը վերանվանվեց Հայկական լեգեոն (ստեղծվեց նաև սիրիական լեգեոն)³⁰: Ռազմական մախարարության մույն օրվա հրամանով էլ լեգեոնը Բեյրութից պետք է ամբողջությամբ տեղափոխվեր Կիլիկիա՝ ազատագրելու երկրամասը: Բեյրութում կազմավորվել էր ևս մեկ գումարտակ, որով հայ լեգեոնականների թիվը հասել էր 5000-ի:

Ֆրանսիական զորաշտկանների կազմում արշավի ելավ և Հայկական լեգեոնը³¹: Նրան բախտ և պատիվ վիճակվեց առաջինը մտնելու Կիլիկիա: Դեռ 1918 թ. նոյեմբերի 21-ին լեգեոնի 1-ին և 3-րդ գումարտակներն ափ էին իջել Ալեքսանդրետում: Դեկտեմբերի 14-ից 16-ը Մեքսիմում ափ էին իջել 2-րդ գումարտակը և 3-րդ գումարտակի մի մասը: Ապա 3-րդ գումարտակն ամբողջությամբ տեղակայվում է Մեքսիմում, Պոզանտիում, Միսիսում և Տարսոնում՝ կոտրելով հակառակորդի դիմադրությունը: 2-րդ գումարտակի ուժերով գրավվում են Դյորթ Թուրք, Թուրքակ Կալեմ, Իսլահիեմ: Զգալի ուժեր են տեղակայվում Մարաշ և Այնթապ բաղնիքներում: Ֆրանսիացի պատմաբան Պ. Ռեդանի վկայությամբ լեգեոնը տեղերում համալրվում էր ի հաշիվ մորակոչիկների, և եթե դաշտային շրջաններից և բաղնիքներից հավաքագրված հայերը ռազմական լավ համարում չունեին, ապա «լեոնական հայերը, դրան հակառակ, գերազանց զինվորներ էին»³²:

Փաստորեն մինչև 1918 թ. դեկտեմբերի 20-ը Կիլիկիան գրավվում էր դաշնակից զորամիավորումների կողմից: Շուտով 19-րդ ցամաքային բրիգադի հետ Ադանա է ժամանում անգլիացի զենքավա Լեյլին. դրանով իսկ մինչև 1919 թ. նոյեմբեր Կիլիկիայում հաստատվում է անգլիական

²⁸ «Հուշամատյան մեծ եղեռնի», էջ 897:

²⁹ St' u E. Bremond, La Cilicie en 1919-1920. Paris, 1921, p. 10.

³⁰ St' u P. Redan, La Cilicie et le Problem Ottoman, Paris, 1921, p. 35.

³¹ St' u նույն տեղում, էջ 74-75:

³² Նույն տեղում, էջ 36:

զինվորական իշխանություն, որը հետո փոխարինվում է ֆրանսիականով: Կիլիկիայում ֆրանսիական վերահսկողության նախագահ էր նշանակվել գեղապետ Է. Բրեմոնը:

Մուղրոսի զինադադարից հետո մոտ 150.000 հայեր վերստին հաստատվել էին Կիլիկիայում՝ հուսալով ապահով և բարեկեցիկ կյանք վարել Ֆրանսիայի հովանու ներքո: Սակայն Կիլիկիայի, մասնավորապես կիլիկիահայության նականագիրն արդեն կանխորոշված էր Մ. Բեմալի և Սիրիայի ու Հայաստանի կոմիսար նշանակված ժորժ Պիկոյի բանակցությունների ընթացքում (1919 թ. դեկտեմբերի 5-6) մշակված նախագծով: Սա հիմք էր ֆրանս-բեմալական ապագա մերձեցման (1921 թ. մարտի 9-ի Լոնդոնի և հոկտեմբերի 20-ի Անկարայի պայմանագրերը), որով Ֆրանսիան, հետապնդելով իր բաղաժանանքները և տնտեսական շահերը, մտադիր լինելով պահել Սիրիան, Թուրքիայից ստանալ իր պետական պարտքը, երկաթուղային և այլ վարձակալություններ (կոնցեսիա), հանձնեց Կիլիկիան և կամա թե ակամա հանցակից դարձավ կիլիկիահայության նոր ողորդություն: Որպես արդյունք սրի բաշվեց 25-30 հազար հայ, իսկ կենդանի մնացածները կրկին բռնեցին արհավիրքներով լի տարագրության ուղին:

Պատահական չէր, որ Մ. Բեմալը պատերազմն սկսեց Կիլիկիայում: Բեմալականները, համաձայն էրզրումի և Սվասի համաժողովներում ընդունված որոշումների և 1920 թ. հունվարի 23-ին Անկարայում բացված «Ազգային ուխտի» նպատակ էին հետապնդում պահպանելու Օսմանյան կայսրության տարածքային և պետական ամբողջականությունը, և նրանց ազգայնական մտայնությամբ հայերի գոյությունն անգամ սպառնում էր Թուրքիայի անկախությանը և տարածքային միասնությանը. չէ՞ որ հայերը հետամուտ էին իրենց արդարացի պահանջի լուծմանը՝ ցանկանալով իրենց իսկ բնօրրանում վերականգնել հայկական պետականությունը: Իսկ 1919-1920 թթ. Թուրքիայի ողջ տարածքում միայն Կիլիկիայում էին հայերը հաստատվել համեմատաբար հոծ զանգվածով՝ ձգտելով եթե ոչ անկախության, ապա գոնե ինքնավարության, որը մեծ տերությունների կողմից խոստացվել էր ամենաբարձր մակարդակով: Եվ հետո՝ շատ ավելի հեշտ էր պայքարն սկսել Կիլիկիայում քիչ ուժեր ունեցող Ֆրանսիայի դեմ

(1919 թ. Կիլիկիայում և Սիրիայում ֆրանսիական զորքերի ֆանալը չէր անցնում 20.000-ից, թեև 1921 թ. հաշվվում էր 70.000)³³:

Արդեն 1919 թ. հունվարին բեմալականները, համագործակցելով երիտթուրքերի հետ, կազմակերպել էին Ադանայի ռազմաճակատը, որը ընդգրկում էր համարյա ողջ Կիլիկիան: Դրությունը առաջին հերթին շիկանում է Մարաշում (1920թ. հունվար-փետրվար), որտեղ բնակվում էր 20.000 հայ: Նրանք մոտ 500 լեզեռնականների անմիջական մասնակցությամբ և ղեկավարությամբ (1-ին գումարտակի մեծ մասը, մեկ վաշտ 2-րդ գումարտակից և 3-րդ գումարտակի 7-9-րդ վաշտերը) հերոսական ինքնապաշտպանության են դիմում՝ հաջողեցնելով ջախջախիչ ուժի հարվածներ հասցնել թշնամուն: Այդ մարտերում առանձնապես աչքի ընկան լեզեռնականներ Գևորգ Հարությունյանը, Թովմաս Աթրահամյանը, Սմբատ Շահնազարյանը, որոնք օրեր շարունակ հետ էին մղում ս. Սարգիս եկեղեցու ուղղությամբ գրոհող թուրք հրոսակներին³⁴: 30 հայ լեզեռնականներ Սեդրակ Խըրլազյանի հրամանատարությամբ անկուտում կամրոլ պաշտպանեցին ֆաղափի կաթուղի եկեղեցին՝ փրկելով այնտեղ ապաստանած 3700 հայրենակիցների կյանքը³⁵: Արժե այստեղ բերել ֆրանսիացի հեղինակ Կ. Գրանկուրի կարծիքը հայ լեզեռնականի մասին. «Նա շատ քաջ է... Իր օջախը պաշտպանելիս հայը ցուցաբերում է գովելի եռանդ, համառություն և հմարամտություն, նա մեծ հայրենասեր է»³⁶: Սակայն ամեն ինչ զուր էր, զուր և ապարդյուն, քանի որ փետրվարի 11-ին ֆրանսիական հրամանատարությունը նահանջի հրաման է տալիս՝ ֆաղափը հանձնելով թուրքերին: Ավելի քան 13.000 հայեր սրի բաշվեցին, իսկ մնացածը (8000 հոգի) արտաքսվեցին բեմալական իշխանությունների կողմից³⁷:

Մարաշի անկումով Կիլիկիայում բեմալական շարժումն է՛լ ավելի ծավալվեց: Ինչպես նկատել է Մ. Անդերսոնը, «արդեն փետրվարին ազգայնականները ցույց էին տվել իրենց ուժը՝ ֆրանսիացիներին դուրս բերելով Մարաշից»³⁸:

1920 թ. սկզբներին լարված դրություն էր ստեղծվել նաև Ադանայում և հարակից շրջաններում: Իսկ հուլիսին բեմալական ջոկատները ռազ-

³³ Տե՛ս Կ. Գրանկուր, *Тактика на Ближнем Востоке*, М.-Л., 1928, с. 42.

³⁴ Գ. Գալուստյան, *Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Ջեյթուն*: Կոմ Յոքք, 1934, էջ 810-811:

³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 814-816:

³⁶ Տե՛ս Կ. Գրանկուր, *Тактика на Ближнем Востоке*, с. 54.

³⁷ Տե՛ս Գ. Գալուստյան, *Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Ջեյթուն*, Կոմ Յոքք, 1934, էջ 810-811:

³⁸ M. Anderson, *The Eastern Question, 1774-1923*. New York, 1966, p. 362.

մական գործողություններ ծավալեցին: Ուշագրավ է այն իրողությունը, որ, իր դրության վատթարացման համեմատ, ֆրանսիական հրամանատարությունը վերստին սկսել էր զգալի տեղ և դեր հատկացնել հայկական զինված ուժերի կազմակերպմանը՝ ֆաջ գիտակցելով, որ ձեռք է բերում վստահելի և մարտունակ դաշնակից: Հիմնականում հենց հայ լեզեռնականների և նոր կամավորների ուժերով ֆրանսիական իշխանություններին հաջողվեց Ադանայի շրջակայքը մաքրել հակառակորդից³⁹:

1920 թ. մարտի 14-ին սկսվում է Հանքեի առասպել դարձած դուրացազնամարտը: Բոլոր կողմերից շրջապատված Հանքե, գեմֆի և գիմամ-թերֆի խիստ պակաս զգալով, Սարգիս ձեպեմյանի, Արամ Կաթակի, Միհրան Գալանի, Մեսրոպ Շիրտյանի և այլոց ղեկավարությամբ յոթ ամիս շարունակ անհավասար մարտեր էր մղում թշնամու տասնապատիկ գերակշիռ ուժերի դեմ՝ հուսալով շուտափույթ օգնություն, որը բազմից խոստացվել էր Կիլիկիայի ֆրանսիական իշխանությունների և Կիլիկիայի հայկական Ազգային խորհրդի նախագահ Մ. Տամատյանի կողմից: Արդեն կազմվել էին Հանքեի օգնության 1-ին և 2-րդ արշավախմբերը, բայց ֆրանսիական զինվորական հրամանատարությունը ոչ միայն արգելում է նրանց շարժվել հայրենակիցներին օգնության, այլև, շրջապատելով, զինաթափում և արտաքսում է Կիլիկիայից: Մնալով միայնակ՝ Հանքե դատապարտված էր կործանման: Եվ 1920 թ. հոկտեմբերի 15-ին բնակական ջոկատները ներխուժում են ֆաղաֆ՝ սրի ֆաշելով մոտ 8000 հայությանը: Միայն 387 հոգի Արամ Կաթակի գլխավորությամբ կարողանում են նեղքել թշնամու պաշարման օղակը և հասնել ֆրանսիական գոտի⁴⁰:

Հայ լեզեռնականները, ինչպես այլուր, այնպես էլ Այնթապում ֆաշար մարտնչեցին թուրք հրոսակների դեմ՝ խիզախության հրաշքներ գործելով: Մոտ մեկ տարի տևած գոյամարտում (1920 թ. ապրիլի 1 – 1921 թ. փետրվարի 8) ֆրանսիական զորամասերի օգնությամբ Այնթապի հայությունը փրկվեց թուրք ջարդարարների վայրենի կրքերին զոհ գնալուց, սակայն, ավելի ուշ, երբ Կիլիկիան հանձնվեց Թուրքիային, այնթապիցները ևս բռնեցին գաղթի նամական՝ լքելով հայրենի օջախները:

³⁹ Տե՛ս «Կիլիկյան տարեցույց», էջ 186: Տե՛ս նաև P. Redan, La Cilicie et le Problème Ottoman. p. 106-108.

⁴⁰ Տե՛ս Ռ. Գ. Մահալյան, Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1918-1921 թթ., էջ 180:

Ընդհանուր առմամբ՝ «լեզեռնի կյանքը Կիլիկիո մեջ եղավ վրդովիչ, դառնացուցիչ և հուսահատական: Ամեն արդար ակնկալությամբ, բազում հույզերով և հույսերով հայ զինվորը ռաթ դրած էր հայուն արյունով նվիրագործված Կիլիկիո սուրբ հողերում վրա: Այժմ իր բոլոր հույսերը օդը կը ցնդեին: Թշնամին հաջողած էր գրավել կամ զնել համակրամբը հաղթական դաշնակիցներում, որոնք արդեն որոշած էին դավաճանել ոչ միայն իրենց ձեռքին տակ կռվող զինվորին, այլև տարագրութենե մազապուրծ ազատված և հայ կամավորի կողմն գրավված Կիլիկիո գլխավոր ֆաղաֆն հանդիսացող Ադանայի մեջ օրե օր բազմացող և հարյուր հազարի հասնող հայ խլակներուն»⁴¹:

Այն պայմաններում, երբ Ֆրանսիան Կիլիկիան հանձնում էր Թուրքիային, այլևս ձեռնտու չէր Հայկական լեզեռնի գոյությունը, քանի որ նա կարող էր «արգելներ» հարուցել այդ գործում: Ստեղծված իրավիճակում, հասկանալով դեպքերի զարգացման իրական ընթացքը, կռահելով դրանց տրամաբանական ավարտը, հայ ազգային-ֆաղաֆական ուժերը Կիլիկիան 1920 թ. օգոստոսի 4-ին հռչակում են ինքնավար և անկախ՝ Ֆրանսիայի հովանավորության ներքո, և ստեղծում են կառավարություն: Բայց ընդամենը մեկ օր անց այդ կառավարությունը ցրվում է ֆրանսիական իշխանությունների կողմից, և դա առիթ է դառնում հայերի նկատմամբ թուրքերի նոր բռնությունների:

Օրակարգի հարց դարձավ Հայկական լեզեռնի ցրումը: Մավրն արել էր իր գործը, Մավրը կարող էր հեռանալ: 1920 թ. սկզբից ֆրանսիական իշխանությունները սկսել էին կրճատել լեզեռնի թվաքանակը՝ այն 5000-ից հասցնելով 1500-ի: Իսկ 1920 թ. օգոստոսի 19-ին, Սևրի պայմանագրի կնքումից 9 օր անց (այդ պայմանագրով Կիլիկիան մնում էր Թուրքիային) Մերձավոր Արևելքում ֆրանսիական գերագույն կոմիսար և զորքերի հրամանատար գեներալ Գուրոն, 1-ին գորաբանակի հրամանատար գեներալ Դյուֆիոն և Ռոմիոյին փոխարինած գեղապետ Ֆիլ Սեն Մարին ստորագրեցին Հայկական լեզեռնի կազմաքման հրամանը: Ապա լուծարվեց Շիշմանյանի հայկական միլիցիան և, ինչպես նշվեց վերը, զինաթափ արվեց (1920 թ. սեպտեմբերի 22-ին) Ախարեայի՝ պաշարված Հանքեին օգնության պատրաստվող 2-րդ արշավախումբը: Օգոստոսի 19-ին հայ մարտիկներին ուղղված հրամանում գեներալ Գուրոն ցինիկորեն հայտարարում էր. «Հայկական լեզեռնի ցրումը ազատ կը կացուցանե

⁴¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 161, ց. 1, գ. 60, թ. 13:

Ֆրանսիայի հանդեպ այն պայմանագրություններն, զոր վեհամեծքներն ստորագրեցիք 1916-ին և 1917-ին»⁴²։ Եվ ուրիշ ոչինչ։ Մոռացության էին մատնվում շոայլորեն տրված խոստումները, հավաստիացումները։

Սակայն Հայկական լեգեոնը կատարեց իր պատմական առաքելությունը։ Նա ոչ միայն ռազմական անբերի գործողություններով մեծապես նպաստեց սիրիա-պաղեստինյան նակատում՝ դաշնակիցների հաղթանակին, այլև հերոսական պայքարով ի չիք դարձրեց կիլիկիահայությանն ամբողջովին բնաջնջելու քեմալական ծրագիրը և ապահովեց հայրենակիցների բիշ թե շատ անվտանգ արտագաղթը։

*Հայկական բանակ, Երևան,
1996, № 1, էջ 3-15:*

ԵՂԵՈՒՆԸ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ

Կիլիկիահայության ազգային-ազատագրական մաքսիմիստների թեման միշտապես եղել է հայ պատմագրության ուշադրության առարկան։ Օրենքս հայ ընթերցողի սեղանին դրվեց այս թեմայով եւս մի գիտական աշխատություն՝ «Կիլիկիահայությունը 20-րդ դարի սկզբին», որի հեղինակն է պատմագիտության թեկնածու Ռուբեն Գասպարյանը։

Հեղինակը նշում է, որ Արդուլ Համիդի վարչակարգը վարում էր Կիլիկիան Արեւմտյան Հայաստանից տնտեսապես, քաղաքականապես և գաղափարապես անջատելու քաղաքականություն՝ ձգտելով լիովին մեկուսացնել հայության տարբեր հատվածները։ 20-րդ դարասկզբին կիլիկիահայության վիճակը առավել ծանրացավ, երբ Հայկալի մահաճապետ Նշանակվեց քրիստոնյաների հանդեպ իր դաժան վերաբերմունքով հայտնի Ամիս փաշան։ Միաժամանակ թուրքական իշխանությունները ձգտում էին սեպ խրել հայ եկեղեցու երկու աթոռների միջև, փորձելով Սսի կաթողիկոսությունը դուրս բերել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի ենթակայությունից։ Այդ նպատակով սուլթանը բիրտ մեթոդներով վերահսկողություն սահմանեց Սսի կաթողիկոսի ընտրությունների ընթացքի վրա։ Այս առիթով հեղինակը մեջբերել է Կ. Պոլսի պատրիարք Մ. Օրմանյանի՝ Խրիմյան Հայրիկին հղած նամակը։

Տալով կիլիկիահայության հանդեպ կիրառվող ազգային եւ կրոնական մեղման ահավոր պատկերը, Ռ. Գասպարյանը նշում է, որ դեռեւս 1905-1906 թթ. սուլթան Համիդը նախապատրաստում էր կիլիկիահայության ջարդը, որի ծրագիրը ամենայն մանրամասնությամբ մշակվել էր Աղանայի եւ Հայկալի զինվորական հրամանատարների կողմից։ Թուրքական իշխանությունները մտադիր էին Կիլիկիա գաղթեցնել 150.000 մահմեդականների՝ ի հակակշիռ այնտեղ հայերի թվական, տնտեսական եւ մշակութային գերազանցության։ Վերլուծելով կիլիկիահայության ջարդի իրական պատճառները՝ գիտնականը բազմաթիվ փաստերով ընդգծում է, որ թուրքական իշխանություններին մահու չափ տագնապում էր այն հանգամանքը, որ երկրամասի տնտեսական զարգացումն զարկերակը ըստ էության գտնվում էր հայերի ձեռքին։ Պատահական չէր, որ թուրքերը հարված հասցրին հատկապես Աղանայի ուղղությամբ։

⁴² Տե՛ս Ս. Հ. Պոյաճյան, նշվ. աշխ., էջ 376:

երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո պաշտոնանկ արված Պահրի փաշայի փոխարեն նշանակվեց համիդյան ջարդարարության ոգով դաստիարակված Ջեւադ փաշան, իսկ նահանգի գործերի հրամանատար՝ Մուսթաֆա Ռեմզի փաշան, որոնք անմիջականորեն կազմակերպեցին կոտորածները:

Ազանայի ջարդերին զուգընթաց կոտորածներ տեղի ունեցան Կիլիկիայի նաեւ այլ ֆաղաֆներում եւ գյուղերում: Ռ. Գասպարյանը իրավացիորեն նշում է, որ եղեռնագործությունը մազաչափ անգամ չխանգարեց Մեքսիմ Ժամանած անգլիական, ռուսական, ֆրանսիական եւ իտալական յոթ ռազմամավերի ներկայությունը, որոնք դեսանտ էին իջեցրել եւ գրավել սահմանամերձ շրջանը:

Աշխատության վերջին բաժնում հեղինակը փաստական առատ նյութով բազմակողմանիորեն քննում է կիլիկիահայության կրած թվական եւ նյութական կորուստները, տալիս է ամբողջական պատկերը այն եղեռնագործության, որը տեղի ունեցավ երիտթուրքերի անմիջական նախաձեռնությամբ: Ընդսմին, ջարդերից անմիջապես հետո, փաստերի կեղծման եւ խեղաթյուրման մոլուցիկ բռնկված՝ նրանք սկսեցին կոտորածների հեղինակ ներկայացնել հայերին, իսկ տուժողներ՝ թուրքերին:

Անդրադառնալով ջարդերի կազմակերպիչների հարցին, հետազոտողը կիլիկիահայության սպանդի գլխավոր կազմակերպիչներ եւ հրահրողներ է համարում երիտթուրքական կուսակցության կենտրոնական եւ տեղական վարիչներին, բավարար փաստերով հիմնավորելով դա:

Ամփոփելով նշեմ, որ գրախոսվող աշխատությունը արխիվային բազմաթիվ վավերագրերի եւ հարուստ գրականության հիման վրա տալիս է 20-րդ դարի սկզբին կիլիկիահայության մղած ազատագրական պայքարի ամբողջական պատմությունը, մեկ անգամ եւս հիմնովին բացահայտելով երիտթուրքերի անմիջական դերը կիլիկիահայության բնաջնջման գործում:

Նորաբերք, Երևան, 2000, 14.01, № 4

Արմեն Կարապետյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ 19-ՐԴ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻ – 20-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՑ

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Թուրքիայում շարունակում էին տիրապետել ռազմավատատիրական հարաբերությունները, տնտեսության վարման հին եղանակները, որոնց պատճառով ավելի էր խորանում Օսմանյան կայսրության տնտեսական և ֆաղաֆական կախվածությունն օտարերկրյա դրամագլխից, մեծ տերություններից: Օսմանյան իշխանությունների ազգայնամոլ ներքին ֆաղաֆականությունը, սոցիալական անարդարությունները պայմաններ չէին ստեղծում երկրի տնտեսության զարգացման համար: Տնտեսական հետամնացության էական պատճառներից էր բազմակացութեան տնտեսությունը, որը տակավին շարունակում էր ամուր պահել իր դիրքերը Թուրքիայում: Այն, միաժամանակ, պայմանավորված էր սուլթանական-միապետական վարչակարգով, տնտեսական կյանքում տիրապետող ավատատիրական մնացուկներով:

Շուկայական հարաբերությունների որոշակիորեն արագ ձևավորում և հաստատում, արտադրության ան առկա էր հիմնականում կայսրության եվրոպական մասում և ծովամերձ շրջաններում: Այդ շրջաններից էր նաև Կիլիկիան, որտեղ շուկայական արտադրահարաբերություններն անհամեմատ ավելի արագ էին արմատավորվում, քան երկրի այլ վայրերում:

1860–70-ական թվականներից սկսյալ եվրոպական դրամագլուխը կոնկրետ հետաքրքրություններ է դրսևորվում երկրամասի բերրի հողատարածությունների, հարուստ օգտակար հանածոների նկատմամբ՝ իր ֆինանսական ներդրումներով մեծապես նպաստելով Կիլիկիայի տնտեսական զարգացմանը: Երկաթուղային լայն ցանցի առկայությունը (Մեքսիմ-Տարսոն-Աղանա երկաթուղին և Բեդլիմ-Բադղադ երկաթուղային գծի կիլիկյան հատվածը), Կ. Պոլսի հետ ծովային հաղորդակցությունը, ինչպես նաև՝ դեպի Ասորիք և Միջերկրականի ափերը տանող մի քանի տարանցիկ ճանապարհների խաչմերուկում գտնվելը, բարենպաստ աշխարհագրական դիրքով Արևելքն ու Արևմուտքն իրար կապող կարևորագույն

կենտրոններից մեկը հանդիսանալը Կիլիկիային բացառիկ նշանակություն էր տալիս առևտրատնտեսական առումով:

Կիլիկիահայերն (մոտ 400.000) ակնառու նվաճումների էին հասել տնտեսական, մշակութային, հասարակական բնագավառներում և, չնայած օսմանյան բռնակալությանն ու տիրող կամայականություններին, հիմնականում իրենց ձեռքում էին կենտրոնացրել և՛ ներքին շուկայում ծավալվող առևտուրը, և՛ արդյունաբերական փոքրիշատե խոշոր ձեռնարկությունները, և՛ գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունը: Ձնայած օտարերկրյա ապրանքների մուտքը ներքին շուկա դուրս էր մղում մրցակցությանը չդիմացող տեղական մանր ձեռնարկատերերին, այնուամենայնիվ, տեղի էր ունենում կապիտալիստական արտադրանքի անցնելու գործընթաց, որի շնորհիվ կիլիկիահայ գործարարները կարողանում էին իրենց արտադրանքը վաճառահանել նաև արտաքին շուկա: Ջ. Բրայսն իրավացիորեն նկատել է, որ Կիլիկիայում առևտուրը և արդյունաբերությունը, գրեթե ամբողջությամբ, հայկական տարրի ձեռքում էր, որը տնտեսապես գնալով ավելի հզորանում էր: «Թվում էր, - գրում է նա, - Կիլիկիայի հայերին նախասահմանված էր կարևոր դեր խաղալ Օսմանյան կայսրության հետագա զարգացման գործում»:

Դարասկզբին Թուրքիայում տնտեսության հիմնական նյութը գյուղատնտեսությունն էր: Արտահանման ապրանքների նկշող մեծամասնությունը գյուղատնտեսական մթերքներ էին: Սակայն երկրագործության զարգացմանը մեծապես խոչընդոտում էր հողի պետական սեփականությունը: Ուստի հասկանալի է, որ նյութական շահագրգռվածության բացակայության պայմաններում գյուղատնտեսությունը չէր կարող գտնվել բարձր վիճակում՝ չնայած դրա զարգացման հեռանկարային հնարավորությունների, բերրի հողերի առկայությանը:

Բացասաբար էր անդրադառնում նաև ֆրիստոնյաներին, մասնավորապես՝ հայերին պատկանող հողերի գավթումը թուրք և ֆուրդ հողատերերի կողմից: Արդեն 20-րդ դարի սկզբին հայերից բռնագրավված հողերի չափն անցնում էր 741.000 հեկտարից²: Կիլիկիայում այդ գործընթացն առավել խորացավ 1890-ական թթ., 1909 թ. ջարդերից և Բալկանյան պատերազմներից հետո, երբ կառավարությունը հայերի հողատարածու-

յունները հանձնում էր «եվրոպական Թուրքիայից եկած մահմեդական գաղթականներին ու օտարերկրացիներին»³:

Գյուղացիության դաժան շահագործումը, հողագործության վարման դարավոր, մահապետական եղանակներն արգելափակում էին գյուղատնտեսության զարգացումը, թեև մինչև I աշխարհամարտը գյուղատնտեսությամբ էր զբաղվում Թուրքիայի բնակչության 85%-ը⁴:

Թուրքիայում, եթե նկատի ունենանք նրա ներկա տարածքը, մեզ հետաքրքիր ժամանակաշրջանում օգտագործվում էր պիտանի հողատարածության ընդամենը 17,5%-ը: Ամենաշատ հողերն օգտագործվում էին երկրի արևմուտքում և ծովափնյա շրջաններում: Այսպես, 1910 թ. տվյալներով, Ադամայի վիլայեթում մշակվում էր պիտանի հողատարածության 27%-ը, Խարբերդում՝ 10%-ը, Դիարբեքիրում՝ 1,5 %-ը, Վանում՝ 3,4 %-ը, Տրապիզոնում՝ 52,4%-ը⁵:

Ադամայի, ինչպես նաև՝ Տրապիզոնի վիլայեթներում հողօգտագործման անհամեմատ բարձր չափը պայմանավորված էր արգավանդ հողերի առկայությամբ և նրանց մերձծովյան շրջաններ լինելով, որտեղ օտարերկրյա դրամագույնը առանձնակի հետաքրքրություններ ուներ և որտեղ գյուղատնտեսության զարգացումը կապված էր առևտրի զարգացման հետ և հակառակը:

19-րդ դարի վերջին ֆառորդից էլ՝ ավելի վայրագ բնույթ ստացավ ֆրիստոնյա ազգաբնակչության տնտեսական շահագործումը: Ծանր էր, հատկապես, հայ ազգաբնակչության վիճակը, որը ենթարկվում էր տարաբնույթ հալածանքների և դժնդակ շահագործման: Խիստ վատթար էր դրությունը այն շրջաններում, որտեղ հարկահանության իրավունքը պատկանում էր ֆուրդ ցեղապետներին: Վերջիններս հայերից գանձում էին ոչ միայն պետական հարկը, այլև դրա տասնապատիկը վերցնում իրենց: Արդյունքում՝ գնալով ավելի էր խորանում հայկական տնտեսությունների ֆայթայումը: Հարկ է նշել, որ հայերը մահմեդականներից 5 անգամ ավելի հարկեր էին վճարում: Օսմանյան կայսրության այլ շրջանների համեմատությամբ Կիլիկիայում հարկային համակարգի մեջ որևէ փոփոխական տարբերություն չկար: Կիլիկիահայ գյուղացին պետությանն էր վճարում աշար, զինվորական հարկ (քեդելի ասֆերի), կալվածական հարկ, անասնահարկ, կրթության հարկ, ճանապարհների հարկ, կատա-

¹ Bryce J., The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916, London, 1916, p. 465.

² Պոդոսյան Ս. Կ., Գոյատման պայքարի քառույթներում, Երևան, 1986, էջ 145:

³ Մշակ, Թիֆլիս, 1913, № 166, 31 հուլիսի:

⁴ Новичев А. Д., Очерки экономики Турции до мировой войны, М.-Л., 1934, с. 43.

⁵ Նույն տեղում:

րում բազմաթիվ տարապարհակներ: Արհեստավորները վնարում էին թեմբեթին՝ զբաղմունքի հարկ: Տարեկան 30-50 ոսկի (կախված եկամուտի չափից) հարկ էին մուծում վաճառականները: Արդյունքում՝ հայ աշխատավորի արյուն-ֆրոնտով և տննադրման աշխատանքով ստեղծված բարիքի 70-80 %-ը անցնում էր պետությանը և հողատիրոջը: Նման թալանչիական հարկահանությունը միտում էր տնտեսապես կործանել հայերին, հարկադրել նրանց՝ լքել հայրական օջախները: Այս ճանապարհով ևս թուրքական իշխանությունները ցանկանում էին հայաթափել Արևմտյան Հայաստանը և հայաբնակ այլ շրջանները:

19-րդ դարի վերջին կեղեքիչ հարկահանության հետևանքով միայն Ադանայի վիլայեթից օսմանյան զանգարանը տարեկան միջին հաշվով ստանում էր 350.000 թուրքական ոսկի եկամուտ⁶:

19-րդ դարի կեսերից դանդաղ և անհաստատ ֆայլերով գյուղատնտեսության մեջ էին թափանցում շուկայական հարաբերությունները: Գյուղն աստիճանաբար ներգրավվում էր ապրանքադրամական հարաբերությունների ոլորտը: Դրա վառ ապացույցն է և այն, որ հարկերն արդեն զանգվում էին ոչ միայն բնամթերքով, այլև դրամով: Դա ճանապարհի հարթեց շահագործման նոր եղանակների համար: Դրամական հարկը վնարել չկարողանալով՝ գյուղացին հարկադրված վաճառում էր անասունները, գույլի մի մասը կամ դիմում պանդխտության՝ դրամ վաստակելու հույսով: Հարկավ, պանդխտության պատճառը ոչ միայն տնտեսական ծանր կացությունն էր, այլև սոցիալական, ազգային, կրոնական և ֆաղափական հալածանքները, ոչ միայն գույլի, այլև՝ կյանքի և պատվի անապահովությունը:

Տնտեսապես զարգացած լինելով, Կիլիկիան «գաղթական ժողովուրդներու յոյն մըն էր», որոնք որպես վարձու աշխատողներ, օրամշակներ, գալիս էին Թուրքիայի տարբեր շրջաններից⁷: Միայն Ադանա ֆաղափում նրանց թիվն անցնում էր 22-25.000-ից, «որոնք տարեկան երեք-չորս ամիս ապրում էին ֆաղափում և շրջակայքում բամբակի բերքը հավաքելու և գտնելու համար»⁸: Բանվորության թիվն անում էր այն ընչազուրկ գյուղա-

⁶ Մատենադարան «Արաբի», Կիլիկիա, փորձ աշխարհագրության արդի Կիլիկիո (այսուհետև Կիլիկիա...), Պետերբուրգ, 1894, էջ 16:

⁷ Մերովյան Մուշեղ եպիսկոպոս, Հովիվին խրատները ուղղված Ատանայի ու ամբողջ թեմական ժողովրդին, Կ. Պոլիս, 1908, էջ 29:

⁸ Ինժեյան Հ. Գ., Օսմանյան կայսրության անկումը, Երևան, 1984, էջ 124:

ցիության հաշվին, որը վարձու աշխատավ (թե՛ արդյունաբերության, թե՛ գյուղատնտեսության ոլորտներում) հոգում էր իր ապրուստը: Նրանք հիմնականում զբաղված էին ծխախոտի, օփիումի, բամբակի, խաղողի, ճիթապտղի մշակության և արտադրության մեջ: Նշենք, որ այդ կուլտուրաների մշակությունն անում էր արտաֆին շուկայի պահանջարկի ներքո:

19-րդ դարի 80-ական թվականներից մեծ ծավալ ընդունեց բերրի հողերի գնումը օտարերկրյա գործարարների կողմից: Թուրքները, տեխնիկա և զարգացման համապատասխան մակարդակ չունենալով, հսկայական հողատարածություններ էին վաճառում օտարերկրացիներին, որոնք էլ հումքի աղբյուրների մոտ կառուցում էին իրենց ձեռնարկությունները՝ օգտագործելով տեղի աշխատուժը, արտադրամիջի համար վաճառահանման շուկա ապահովելով և՛ երկրի ներսում, և՛ նրա սահմաններից դուրս: Փաստորեն Օսմանյան Թուրքիան օտարերկրյա դրամագլխի համար դարձել էր հումքի աղբյուր և վաճառահանման շուկա:

Կիլիկիայում օտարերկրացիները գլխավորապես զբաղվում էին բամբակի, ծխախոտի և ֆունջուքի մշակությամբ:

Դարասկզբին աննախընթաց զարգացում էր ապրել բամբակագործությունը: Եթե 1896 թ. Թուրքիայի բամբակագործության կենտրոն Ադանայի վիլայեթում արտադրվել էր 400 տոննա բամբակ, ապա 1914-ին՝ 33.750 տոննա⁹: Նման կտրուկ անը պայմանավորված էր օտարերկրյա գործարարների շահագրգռվածությամբ, որոնք, համապատասխան պայմանագրեր կնքելով, շահագործում էին Ադանայի բամբակի պլանտացիաները: Առաջինը Գերմանիան ուշադրություն դարձրեց Կիլիկիայում բամբակի մշակությանը: 1903 թ. գերմանացի ձեռնարկատերերը Դերեգենում հիմնեցին «Գերմանա-լեւանտական բամբակագործական ընկերությունը», որը կարճ ժամանակում իր ձեռքը վերցրեց Կիլիկիայից բամբակի հումքի համարյա ողջ արտահանումը և անհրաժեշտ սարքավորումներով զինեց բամբակագործական և մանածագործական ձեռնարկությունները¹⁰: Կիլիկիայի բամբակը մեծ պահանջարկ ուներ ամենուրեք: Բամբակագործությամբ էր զբաղվում Կիլիկիայի աշխատավորության մի զգալի մասը: Ադանայի հայության հոգևոր առաջնորդ Մուշեղ եպիսկոպոսը նշում է. «Բամբակի հունձի կուրքը այս երկրագործ միջավայրին մեջ ապրուստին ամենագլխավոր միջոցներն են, որոնք կը վազեն Ատա-

⁹ Новичев А. Д., указ. соч., с. 79.

¹⁰ Раздел Азиатской Турции. По секретным документам министерства иностранных дел. Под ред. С. А. Адамова, М., 1924, с. 45.

նայի գործավոր դասակարգին ընտանիքները, իրենց ուսանող զավակներով»¹¹:

Քամրակի մշակությունը բավարար հիմքերի վրա էր գտնվում մասնաճյուղում: Հնարավորություններ կային բամբակագործությունն առավել զարգացնելու: Ֆրանսիացի տնտեսագետ Շ. Աշարի հաշվարկներով՝ միայն Կիլիկիայի բամբակը կարող էր ֆրանսիական ողջ տեխնիկայի արդյունաբերությունն ապահովել անհրաժեշտ հումքով: Ուստի զարմանալի և պատահական չէ, որ Ֆրանսիան սկսել էր աշխույժ հետաքրքրություն դրսևորել Կիլիկյան բամբակի նկատմամբ:

Լայնորեն տարածվել էր մասնաճյուղի մշակությունը, մասնավորապես՝ Ջիհան գետի ավազանում: Միայն 1914 թ. Մերսինի մավահանգստով արտահանվել էր 14 տոննա բուլբուլ¹²: Ինչպես արդեն նշել ենք, Դաշտային Կիլիկիայում նկատվել էին երկրագործության զարգացման միտումներ: Կիլիկիայում հաշվում էր 2.600.000 հեկտար արգավանդ և բերրի հողատարածություն, որը լայն հնարավորություններ և բարենպաստ պայմաններ էր ստեղծում գյուղատնտեսության առավել զարգացման համար: Հողագործության կենտրոնը Ադանայի (Ջուլիս 0վայի) դաշտավայրն էր, որն իր բերրիությամբ բաղդատելի է Նեղոսի դելտայի հետ: Տարածված էր ցորենի, վարսակի, գարու, կորեկի, ծիրանի, խնձորի, մուսի, ընկույզի, ձիթաբույսի և ցիտրուսների մշակությունը: Օտարերկրյա և տեղական հողատերերը կարողանում էին ապահովել գյուղատնտեսական մթերքների արտադրության զգալի մասը, որի շնորհիվ էլ Թուրքիան միջազգային շուկա էր արտահանում հացահատիկ, միրգ, բանջարեղեն և այլն: 1906 թ. Կիլիկիայում արտադրված 45.000 տոննա ցորենից արտահանվել էր 11.000-ը: Բերրի աստիճանական ավելացմանը զուգահեռ անցնում և արտահանումը և արդեն 1914 թ. կազմեց 23.000 տոննա: Իրական հնարավորություններ կային Կիլիկիայում հացահատիկային մշակությունների արտադրությունը 150.000 տոննայից հասցնել 1.800.000 տոննայի¹³:

Երկրամասում գյուղատնտեսական աշխատանքներում զբաղված էր քնակչության մոտ կեսը՝ 450.000 մարդ:

¹¹ Մերովյան Մուշեղ եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., էջ 29:

¹² Supplément a' "L'Asie Française", Numéro de juillet -aout 1922: Documents Economiques; Politiques et Scientifiques. Publie par, "L'Asie Française" № 4. Notes sur la Cilicie. Notes sur la Syrie par L. Achard (այսուհետև՝ Notes sur la Cilicie), Paris, 1922, p. 72.

¹³ Նույն տեղում, էջ 71:

Երկրագործության զարգացումն առաջ քաշեց գյուղատնտեսության մեքենայացման հրամայականը: Մեքենաներ և սարքավորումներ էին ներմուծվում Մեծ Բրիտանիայից, Ֆրանսիայից, ԱՄՆ-ից, մասամբ Ռուսաստանից: Շ.Աշարի տեղեկության համաձայն այդ գործի հիմնական կազմակերպիչը ռմմ Լուսիայի ղեկավարած կազմակերպությունն էր: Թուրքիայում Բելգիայի գլխավոր հյուպատոս Ռոբերտ Շմեյդավերը նշում է, որ 1913 թ. Կիլիկիայում կար 100 կալիչ մեքենա, 1.800 խոտհումձի մեքենա, 50 շոգեգուլան: Միայն Լուսիայի կազմակերպությունը Կիլիկիա էր ներմուծել 26 շոգեգուլան, 2 շոգեշարժ (լոկոմոտիվ), 96 կալիչ մեքենա, 1 անգլիական, 1 ամերիկյան տրակտոր և այլն: Ներմուծված մեքենաների 89%-ը անգլիական էին, 10%-ը՝ ամերիկյան, 1%-ը՝ գերմանական¹⁴: Յո. Լեփսիուսի վկայությամբ՝ մեքենաներ էին ներմուծել և հայերը¹⁵:

Անդրադառնալով Կիլիկիայում գյուղատնտեսության վիճակին՝ «Բյուրակն» շաբաթաթերթն արձանագրել է. «Առանալի լայնածավալ դաշտորենի մեջ 150 ֆմ. երկարության և 40 ֆմ. լայնության միջին տարածության վրա 50-60 մեծ կալի մեքենաներ օրը 850-900 թոնո ապրանք կարտադրեն»¹⁶:

Գյուղատնտեսության զարգացումն ապահովելու և այդ ճանապարհով արտաքին շուկա դուրս գալու միտումով ստեղծվել էին երկրագործական բարձրագույն դպրոցներ: Դա կարևոր էր կադրերի պատրաստման, գիտատեխնիկական առաջադիմության նվաճումներն արտադրության ոլորտ ներդնելու առումով:

Շուկայական հարաբերությունների աստիճանական զարգացման, արտաքին և ներքին շուկայի պահանջարկի աճի ներքո տեղի էր ունենում գյուղատնտեսության մասնագիտացում: Դաշտային Կիլիկիան մասնագիտացել էր հացահատիկային և տեխնիկական կուլտուրաների մշակությամբ, որը համարյա ամբողջությամբ գտնվում էր հայերի և հույների ձեռքում՝ որպես առավել հմուտ հողագործների: Միայն տեղական մշակությունը հիմնականում տեղայնացված էր Զաֆալ Դերեյում՝ Միսիսի և Ջիհանի միջև¹⁷:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 76-78:

¹⁵ Յո. Լեփսիուս, Հայաստանի ջարդերը, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 258:

¹⁶ Բյուրակն, 1906, № 19, էջ 453:

¹⁷ Notes sur la Cilicie, p.73.

Խաղողագործությունը առավելապես զարգացած էր Զեյթունում, Տարսուսում, Միսիսում, Սսում, մասամբ՝ Ադանայի հարթավայրում: Նշված շրջաններում զբաղվում էին նաև ձիթենիների մշակությամբ:

Ցիտրուսային կուլտուրաների մշակությամբ մասնագիտացել էր Լեոնային Կիլիկիան: Մասնավորապես նարնջի մշակությունը տարածված էր Դյորթ-Յուլի շրջանում: Ֆրանսիացի տնտեսագետ Շ. Աշարի հավաստմամբ՝ այդ կուլտուրան հայերի մեծաշնորհն էր: Մեկ հեկտար տարածության վրա միջին հաշվով աճում էր նարնջի 175 ծառ: 1913-1914 թթ. Այասի փոքրիկ մավահանգստով արտահանվել էր 350.000 արկղ նարնջ (70%-ը՝ Ռուսաստան, մնացածը՝ Ռումինիա և Բուլղարիա)¹⁸:

Այգեգործությունը ևս զարգացած էր Լեոնային Կիլիկիայում: Տարածված էր կեռասնու, խնձորենու, թթենու, դեղձենու, սալորենու, տանձենու մշակությունը:

Բացի Ադանայի հարուստ և բերձառատ դաշտավայրից, Կիլիկիայի այլ վայրերում երկրագործությունն առանձին զարգացմամբ աչիի չի ընկել: Բացառություն էր Իսլահիեի սարահարթը, որն ուներ 177.000 հա բերրի հողատարածություն¹⁹:

Շուկայական արտադրահարաբերությունների զարգացումն առավել շոշափելի էր արդյունաբերության մեջ: Արդյունաբերական ձեռնարկությունների մոտ 50%-ը պատկանում էր հույն գործարարներին, 26%-ը գտնվում էր հայերի ձեռքում, հրեաներն ու լևանտացիներն իրականացնում էին արտադրության 10%-ը, իսկ թուրքերը՝ 12%-ը²⁰:

Բարձր զարգացման էր հասել ծխախոտագործությունը, որի նկատմամբ առանձնահատուկ հետաքրքրություն էին ցուցաբերում ֆրանսիացի արդյունաբերողները: Նրանք հիմնել էին «Օսմանյան կայսրության ծխախոտագործական ձեռնարկությունների վարչություն» ընկերությունը, որի ավելի քան 40 միլիոն ֆրանկ դրամագլխի 50%-ը պատկանում էր ֆրանսիական քանկիրներին: Ծխախոտը բացառապես արտադրվում էր Կիլիկիայի և Սիրիայի հումքի հաշվին:

Արդյունաբերության մեջ առաջնակարգ տեղ էր զբաղում տեքստիլ արտադրությունը: Դարավերջին, ըստ «Բյուզանդիոնի», 6000 բանվոր-

բանվորուհիներ Այնթապում զբաղվում էին մանուսայի արտադրությամբ²¹: Հայկական ձեռագործի լավագույն ավանդույթներով հռչակվել էր «Զարիֆ» ձեռնարկությունը, որն իր արտադրանքի համար սպառման շուկա էր ապահովել նույնիսկ ԱՄՆ-ում: Հայեպում Մեծ Բրիտանիայի հյուպատոս Կատոնին նշում է, որ մետաքսե արտադրամեղվ, «Ալագյազ» անունով հայտնի մետաքս և բամբակյա միահյուսվածքով մեծ ճանաչում էին ձեռք բերել Այնթապի և Մարաշի հայ վարպետները: Մետաքսագործ հայտնի վարպետ էր Սերոբ անունով մի հայ դերձակ, որը 1905 թվականին Փարիզում կազմակերպված ցուցահանդեսում արժանացել էր հատուկ պատվոգրի²²:

Կիլիկիայում ընդհանրապես արդյունաբերական, մասնավորապես բամբակագործական և տեքստիլ արտադրության խոշոր կենտրոնն Ադանան էր, որի 66.000 բնակիչներից 22000-ը հայեր էին: Բամբակի գտման և մանածագործական ձեռնարկություններում, տեքստիլ արտադրությունում աշխատում էին հիմնականում հայերը: Բամբակագործական խոշոր ձեռնարկություն էր հիմնադրել ազգությամբ հույն Թրիփանին, որին հումքը ամբողջությամբ մատակարարվում էր հայերի կողմից:

19-րդ դարավերջին Կիլիկիո վարչական կենտրոնում գործում էր բամբակի մշակության 7 գործարան²³:

Երկրամասի արդյունաբերական և արհեստագործական կարևոր կենտրոններից էր Հանըն Բադաբ, որն ուներ 20.000-ից ավելի հայ ազգաբնակչություն: Կաշեգործական և ատաղձագործական փոքրիկ ձեռնարկություններ էին հիմնել Տևհրյանները, Սողմալյանները, Քեշիշյանները, Էվլանյանները, որոնց արտադրանքը վաճառահանվում էր Կեսարիայում և հարակից այլ մահանգներում:

Դարասկզբին Հանընում զարգանում է ձեռագործի արտադրությունը: 1909 թվականին ձեռագործի գործարան է բացում Հակոբ Քեշիշյանը՝ աշխատանքով ապահովելով մոտ 400 երիտասարդ կանանց և աղջիկների, որոնց արտադրանքը արտահանվում էր ԱՄՆ, Ֆրանսիա և այլուր: Նույն

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 73-75:

¹⁹ Supplément a' «L'Asie Française», Numero de décembre 1921. Documents Economiques; Politiques et Scientifiques. Publie' par «L'Asie Française» № 1. Que Vaut la Syrie par Paul Huvelin (այսուհետև՝ Que Vaut la Syrie), Paris, 1921, p. 7.

²⁰ Բնակչան Հ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 253:

²¹ St' u նույն տեղում, էջ 192:

²² Diplomatic and Consular Reports. Turkey. Report for the year 1908 on the Trade and Commerce of the Vilayet of Aleppo. Reference to the Previous Report, Annual Series № 4061, June. 1909, London (այսուհետև՝ Diplomatic and Consular Reports) p. 3.

²³ Էփրիկյան Հ. Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, Վենետիկ. Ս.Ղազար, 1900, էջ 133:

թվականին գորգագործական արհեստանոցներ էին հիմնել Մանիսա-նյանները և անգլիական արևելյան գորգագործական ընկերությունը²⁴:

Կիլիկիայի տնտեսական կյանքում որոշակի դեր էր կատարում նաև Մարաշը, որտեղ առավելապես զարգացած էին կահույքագործությունը, ոսկերչությունը²⁵:

Ինչպես արդեն նշել ենք, Կիլիկիան, շնորհիվ իր աշխարհագրական դիրքի, քաղաքիկ նշանակություն ուներ Թուրքիայի արտաքին առևտրում: Ընդամիս, քաղաքիկ աղբյուրների վկայությամբ, այդ քաղաքում վնոորոշ դերը պատկանում էր հայերին: Այսպես, ինչպես գրում է ռուս լրագրողուհի Ա. Տիրկովան՝ «Եթե նոր ծնվող արդյունաբերական ձեռնարկություններն ու քանկերը տնօրինում են հույները, ապա հայերը վարում են առևտրական գործերը»²⁶: Հ. Ֆիրքյուխերի վկայությամբ՝ «Ողջ երկրով մեկ, ընդհուպ մինչև Սիրիա և Պաղեստին, առևտուրը գտնվում էր հայերի ձեռքում... Հայերը կամուրջ են ձգել դեպի եվրոպական առաջընթաց: Դա, քանակապես, նրանց առևտրական ձեռնարկության արդյունքն էր»²⁷: Բավական է նշել, որ օսմանյան ներմուծող առևտրի 60%-ը, արտահանման 40%-ը և ներքին առևտրի 80%-ը կատարվում էր հայ առևտրական գործարարների միջոցով²⁸:

Երկրի տնտեսական շրջաններն իրար կապելու, առևտրի զարգացման, ներքին շուկայի ձևավորման համար երիցս կարևոր էր երկաթուղային շինարարությունը, որին զարկ տրվեց 1890-ական թթ.: Կիլիկիայով էր անցնում Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղու մի զգալի հատվածը, որի գլխավոր գծից, համապատասխան պայմանագրեր կնքվում էին Դոնան հետ, նոր ուղղություններ անցկացրեցին ֆրանսիական և գերմանական ընկերությունները: Արդեն 1913 թ. երկաթուղային ցանցով միմյանց կապված էին Ադանան, Էրեզլին, Մերսինը, Հալեպը, Ալեքսանդրետը, Բեյրութը և այլն²⁹:

²⁴ Պողոսյան Հ. Պ., Հաճրի ընդհանուր պատմությունը, Լոս-Անջելոս, 1942, էջ 169-171:

²⁵ Գուտտման Գր. Գ., Կիլիկիայի աշխարհագրություն, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 29:

²⁶ Тыркова А., Старая Турция и младотурки, Петроград, 1916, с. 131.

²⁷ Фирбюхер Г., Армения, 1915. Уничтожение Турцией культурного народа, Ереван, 1991, с. 35.

²⁸ Guttman J., The beginnings of Genocide, New-York, 1948, p. 13.

²⁹ Архив Внешней Политики России, ф. Политархив, Азиатский департамент, г. 1900, д. 997, л. 217. St' u İsmail Earle Edward M., Turkey. The Great Powers and the Bagdad Railway, New-York, 1966, p. 16-22, 147-149.

Ռազմավարական նշանակություն ունեցող երկաթուղու շինարարությունը տեղի էր ունենում նաև առևտրի հրամայականով, քանզի հաղորդակցության մոտ ուղիները հնարավորություն էին ընձեռում ապրանքը տեղ հասցնել ժամանակին, առանց ուշացումների և կորուստների:

Միջերկրածովյան Թուրքիայի արտաքին առևտրի մի զգալի մասը իրականացնում էր Կիլիկիայի Մերսին և Ալեքսանդրետ նավահանգիստներով: Օսմանյան Թուրքիայի տնտեսությանը նվիրված աշխատությունում ռուս պատմաբան Ա. Նովիչևը նշում է առևտրի քաղաքականում հայերի գրաված հեղինակավոր դիրքի մասին. «Մի քանի հայ առևտրականներ դառնում էին, այսպես կոչված մեծ տնտեսությունների, պատվավոր առևտրականներ և իրենց առևտրում օգտվում էին կապիտալիզմի և իրավունքներից»: Նրա հավաստմամբ Կիլիկիայում գլխավորապես հայերի ձեռքում էր գտնվում երկաթի, տնտեսական ապրանքների, մանուֆակտուրային արտադրության արտաքին առևտուրը, իսկ հրեաները հիմնականում զբաղվում էին արդուզարդի ապրանքների վաճառքով³⁰:

Թուրքիայի արտաքին առևտրում առաջին տեղը զբաղեցնում էր Անգլիան, որի առևտրի նշանակալից մասն իրականացվում էր Ալեքսանդրետի նավահանգստի միջոցով: Միայն 1890 թ. մարտի 1-ին մինչև 1891 թ. փետրվարի 28-ը Ալեքսանդրետում խարխիս են նետվել անգլիական 69 շոգենավ, ֆրանսիական՝ 65, եգիպտական՝ 55, թուրքական 51 շոգենավ և 215 առագաստամավ, ռուսական 24 շոգենավ և այլն³¹:

Ալեքսանդրետի նավահանգստով արտահանվում էին (Ֆրանսիա, Իտալիա, Մեծ Բրիտանիա, ԱՄՆ, Ավստրիա, Հունաստան) բուրդ, ձեռագործ, արմտիքներ, գիտոր, պիստակ, մուռ, պղինձ, բամբակ, խեժ, բուռն, շինափայտ, ծխախոտ, մեղրամուս և այլն, ներմուծվում՝ բամբակե գործվածքներ, դեղորայք, լեզակ, մետաղ, շափար, սուրճ, կապար, անագ, ցինկ, թուղթ, ապակի և այլն: Միայն 1891 թ. կատարվել է 24 մլն. 157.975 ֆրանկ ապրանքի արտահանում և 43 մլն. 622.070 ֆրանկ ապրանքի ներմուծում³²:

1908 թ. Կիլիկիայից և Սիրիայից Ալեքսանդրետի նավահանգստով արտահանվել է 1.686 տ. բամբակ (62.690 ֆունտ ստեյնլիմ), 2.240 տ. բուրդ (137.900 ֆունտ ստեյնլիմ), 1.688 տ. բուռն, ծխախոտ, մանանիս և այլն, հիմնականում՝ Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, ԱՄՆ, Բելգիա և Իտալիա:

³⁰ St' u Новичев А. А., նշվ. աշխ., էջ 121:

³¹ Էփրիկյան Հ. Ս., նշվ. աշխ., էջ 47:

³² Նույն տեղում:

ա: Տարիների ընթացքում արտահանումն անշեղորեն աճում էր, որն արդյունք էր արտաքին շուկայում տվյալ ապրանքատեսակի պահանջարկի և արտադրության ծավալի աճի³³:

1890-ական թթ. Կիլիկիայի արտահանման և ներմուծման կարևոր կենտրոնը դարձավ Մեքսիկոյի նավահանգիստը, որով իրականացվող առևտրի զգալի մասը վերահսկում էր հույն հայտնի վաճառական Մավրոմատիսը, որի հարստությունը բավարար էր «ամբողջ Կիլիկիան փողով գնելու»³⁴:

1913 թ. Մեքսիկոյի նավահանգստով Կիլիկիա էր ներմուծվել 45.667 տոննա ապրանք: Նույն թվականին միայն Ադանայի վիլայեթից Ֆրանսիա, Մեծ Բրիտանիա, Ռուսաստան, Իտալիա, ԱՄՆ, Գերմանիա, Ավստրիա, Կիպրոս և Եգիպտոս արտահանվել էր 102 հազար տոննա ապրանք, որը վկայում է երկրամասի տնտեսական հզորության մասին:

Հարկ ենք համարում նշել, որ մեծ տերություններին (Ֆրանսիա, Գերմանիա, Ռուսաստան, Մեծ Բրիտանիա, Իտալիա, Ավստրո-Հունգարիա) պատկանում էր Օսմանյան կայսրության արտաքին առևտրի 71,9%-ը (ներմուծման՝ 71,5%, արտահանման՝ 70,9%): Բացառությամբ Ֆրանսիայի՝ մյուս երկրները Թուրքիայում ակտիվ հաշվեկշիռ ունեին. նրանց կողմից իրականացվող ներմուծումը գերազանցում էր արտահանմանը³⁵:

Սա ևս խորացնում էր Թուրքիայի կախվածությունը եվրոպական երկրներից, արագացնում նրա վերածվելը կիսագաղութի: Սկսվել էր Օսմանյան տերության մասնատումը, հանուն որի եվրոպյան օգտագործում էր հնարավոր ամեն միջոց ֆինանսական ներդրումներ, տնտեսական պայմանագրերի կնքում, տարբեր շրջանների հումքի աղբյուրների շահագործման իրավունք, երկաթուղային շինարարություն և այլն՝ ձգտելով Թուրքիայում հաստատվել նախ տնտեսապես, ապա քաղաքականապես: Հանուն այդ նպատակի մեծ տերությունները բազմիցս օգտագործել էին օսմանյան լծի ներքո հեծվող ժողովուրդների, նաև՝ հայերի ազգային ազատագրական շարժումները՝ դրանք ծառայեցնելով իրենց տնտեսական և քաղաքական շահերին: Մասնավորապես ֆրանսիական ծավալապաշտության ուշադրության քննդուծ էր գտնվում ռազմավարական և տնտեսական հսկայական կարևորություն ունեցող Կիլիկիան, որի տիրապետումը կխթաներ իր տնտեսական զարգացումը և հնարավորու-

յուն կրնանոք ռազմականապես վերահսկել միջերկրածովյան և Մերձավոր Արևելքի մի շարք շրջաններ, այն դարձնել հեռակետ հետագա առաջխաղացման համար: Ուստի զարմանալի չէ, որ Կիլիկիայում և Սիրիայում սուր կերպով դրսևորվեցին մեծ տերությունների հակամարտությունները, երբ իրար բախվեցին Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի և Գերմանիայի շահերը:

Օսմանյան կայսրությունում տիրապետող տնտեսական հարաբերությունները որոշակի և էական փոփոխությունների չենթարկվեցին և 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո: Երիտթուրքները հետապնդում էին երկիրը քաղաքականապես և տնտեսապես ժամանակակից դարձնելու նպատակ, գլխավորապես ըստ անգլիական և ֆրանսիական փորձի: Բայց թուրք գործարարները չունեին տնտեսական համապատասխան գիտելիքներ, տնտեսության կառավարման անհրաժեշտ փորձ, միջոցներ և կամա թե ակամա հարկադրված էին ընդունել օտարերկրյա դրամագլխի ներդրումները, որով ավելի էր խորանում Թուրքիայի տնտեսական, հետևաբար և քաղաքական կախվածությունը:

1908-1914 թթ. տնտեսական ճնշումները և հարստահարումներն էլ, ավելի դաժան բնույթ ստացան: Հողային հարցում երիտթուրքների վարած քաղաքականությունը խորացրեց և արագացրեց Թուրքիայի քրիստոնյա ժողովուրդների տնտեսական բայթայումը: Իրավական ուժ էին ստանում նախկինում և այժմ հայերից հողերի բռնագավթումները:

Երիտթուրքները փորձեցին զարկ տալ գյուղատնտեսությանը: Այդ նպատակով 1914 թ. մարտին ընդունված օրենքով իրավունք տրվեց վաճառել, գրավ դնել կամ վարձակալության հանձնել հողատարածությունները: Դա կարող էր նոր լիցք հաղորդել գյուղում շուկայական հարաբերությունների զարգացմանը, բայց, ինչպես իրավագիտորեն նշել է Ա. Համբարյանը, «դրանք իբրեւի հատկապես կառավարության անվտանգության, իսկ հետո նաև առաջին համաշխարհային պատերազմի պատճառով մնացին հիմնականում բոլորի վրա»³⁶:

Հայոց պատմության հարցեր, Երևան, 2001, N 2, էջ 81-90:

³³ Diplomatic and Consular Reports, p. 5-11.

³⁴ Կիլիկիա..., էջ 222:

³⁵ Новичев А. Д., указ. соч., с. 180.

³⁶ Համբարյան Ա. Ս., Երիտթուրքների ազգային և հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1979, էջ 50:

ԿԻԼԻԿԻՈ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ՀՈՒՐԶ

19-րդ դարի վերջին ֆառորդում գնալով ահագնանում էր օսմանյան իշխանությունների կողմից իրականացվող հայահալած ֆաղափականությունը: Քաջ հայտնի է, որ սուլթան Համիդը հետամուտ էր հայության տնտեսական, հասարակական և կրոնական միասնության փայլամանը, արևմտահայության տարբեր հատվածների անջրպետմանը, որով և ի գործու կլիներ լուծել իր առջև դրված խնդիրները, այն է՝ հայերի տնտեսական հզորության վերացում, ջարդերի իրականացում, ձուլում և քնաջնջում:

Կիլիկիայի և այլ շրջանների հայության միջև առաջին սեպը խրելու նպատակով սուլթանը հարվածեց հայ եկեղեցուն, ֆանգի իրավամբ այն դիտում էր որպես հայեցի կրթության և դաստիարակության, հայ մշակույթի, ավանդույթների, կենցաղի և քարհերի պահպանման, հետևաբար՝ հայապահպանության կարևորագույն գործոն: Համիդն ամենագործուն մասնակցությունը բերեց Կիլիկիայի (Սսի) կաթողիկոսի ընտրությանը, կամենալով Սսի կաթողիկոսությունը դուրս բերել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի ենթակայությունից: Դա կուպիտ և մինչ այդ չեղած միջամտություն էր հայ եկեղեցու ներքին գործերին: Սուլթանի հիմնական նպատակն էր լիովին առանձնացնել, մեկուսացնել Կիլիկիան, կրոնական մեշման հետ մեկտեղ առավել խստացնել ֆաղափական, տնտեսական և մշակութային հալածանքները¹: Անշուշտ, այս միջադեպը խոսում փաստ է՝ վկայող Աթուլ Համիդի և նրա վարչակարգի կողմից ամենակուպիտ միջամտության մեծ մի օրինակը հայերի ներքին կրոնական գործերին: Խնդիրն ավելի էր բարդանում նրանով, որ Սսի կաթողիկոսական աթոռն օգտվում էր եկեղեցական որոշ իրավունքներից և արտոնություններից, որոնցից զրկված էին Կ. Պոլսի պատրիարքարանին ենթակա Աղթամարի կաթողիկոսությունն ու Երուսաղեմի պատրիարքությունը:

Ինչպես հայտնի է, 1440-1441 թթ. Գրիգոր Մուսարեկենց կաթողիկոսը հրաժարվել էր տեղափոխվել Էջմիածին՝ հիմք դնելով «կաթողիկոսությանն տանն Կիլիկիո» և հավակնելով համայն հայության հոգևոր հովվի կարգավիճակին: Այդ պատճառով էլ, ինչպես նշել է Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Ի. Ջիմովը Ռուսաստանի արտաքին գործոց նախարարություն հղած հաղորդագրությունում, Սսի կաթողիկոսները բազմիցս փորձել են ոչ միայն դուրս գալ Կ. Պոլսի պատրիարքարանի հովանավորությունից, այլև նույնիսկ համաձայնել են չընդունել Էջմիածնի ամենայն հայոց կաթողիկոսի գերադասությունը: Մի բան, որ, հասկանալի պատճառներով, հրահրվում էր օսմանյան կառավարության կողմից:

Այդ կապակցությամբ դեսպանն իրավացիորեն նշում էր, որ Սսի կաթողիկոսության ինքնուրույնության հաստատմամբ օսմանյան իշխանությունները հետամուտ էին կիլիկիահայերի և, ընդհանրապես, արևմտահայերի շրջանում Էջմիածնի կաթողիկոսության, միաժամանակ՝ ռուսական ազդեցության թուլացմանը²:

1871 թ., Մկրտիչ Խրիմյանի պատրիարքության օրոք, Կիլիկիո կաթողիկոս էր ընտրվել մարաշցի Մկրտիչ Քեֆսիզյանը, որի «կաթողիկոսությունը բոլորովին ապարդյուն անցավ Կիլիկիայի համար և Սսի աթոռը բոլորովին փայլաման վիճակի ենթարկեց»³:

1894 թ., Մ. Քեֆսիզյանի մահից հետո, օսմանյան իշխանությունները որոշեցին միջամտել կաթողիկոսական ընտրություններին, պահել հարմար նկատելով իրենց մտադրությունների իրականացման համար: Արժեք նշել, որ Մ. Քեֆսիզյանը մահացավ խիստ բախտորոշ ժամանակ, երբ նոր-նոր թափ էին առնում հայկական կոտորածները: Իսկ աշխարհիկ իշխանության քաղաքական պայմաններում եկեղեցին ավելի էր կարևորվում հայ ժողովրդի համար, ֆանգի այդ նակատագրական օրերին կարող էր հանդես գալ որպես համախմբող ուժ, բողոքել տիրող անարդարությունների և բնաջնջման ֆաղափականության դեմ: Ուստի զարմանալի չէ, որ օսմանյան կառավարությունը կիլիկիահայությանը գլխատելու և հայակործան ծրագիրն իրագործելու համար ոչ միայն ամեն կերպ ցանկանում էր խոչընդոտել կաթողիկոսական ընտրությունները, այլև, օգտագործելով պատեհ առիթը, ընտրել այն հոգևոր գործչին, որը կլիներ

¹ Գասպարյան Ռ., Կիլիկիահայությունը 20-րդ դարի սկզբին, Երևան, 1999, էջ 7:

² Նույն տեղում, էջ 8: St' u lani Архив внешней политики России/ далее-АБПР/, ф. Канцелярия МИД, оп. 470, г. 1900, д. 27, л. 280.

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1820, թ. 1:

իր հլու կամակատարը: Օգտագործելով հոգևոր անիշխանությունը, օսմանյան վարչակարգն ավելի էր խորացնում առկա տարածայնությունները եկեղեցական և ազգային գործիչների միջև (հասկանալի է, որ նոր կաթողիկոսի ձգձգվող ընտրությունները լայն արձագանք էին գտել հայ հասարակական-հաղափական շրջանակներում, որոնք հաճախ փորձում էին ազդել ընտրությունների ընթացքի վրա՝ պաշտպանելով թեկնածուներից որևէ մեկին), որն իր հերթին բացասաբար էր անդրադառնում կիլիկիահայության միասնության վրա:

1890-ական թթ. ջարդերի ժամանակ և հետո, երբ, ինչպես նշել է ամենայն հայոց կաթողիկոս Մ. Խրիմյանը, կիլիկիահայությունն առավել կարոտ էր հոգևոր միասնության, կիլիկիո չընտրված կաթողիկոսը չէր կարող ամռնել ժողովրդի արյունածոր վերքերը, թեթևացնել վիշտն ու տառապանքը, բողոքել ահագնացող կամայականությունների, տնտեսական դաժան շահագործման դեմ, համախմբել իր հոտը, կազմակերպել երկրամասի վերաշինությունը: «Կիլիկիո աշխարհեն ողբալի ու գուժաբեր բուղբեր հետգհետն հասնում են ձեռքս. այդ բուղբերը կարգալով ես վշտահար կը լինիմ, բուղբեր, որ ոչ միայն կ'աղաղակեն սով է, սո՛վ է, այլ առավել անտեղծն է և անհովիվ ժողովրդի կացությունը նկարագրում են», - գրել է Մ. Խրիմյանը Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մ. Օրմանյանին իր 1899 թ. փետրվարի 11-ի նամակում: Օգտագործելով այդ վիճակը, աշխույժ գործունեություն էին ծավալել միսիոներական կազմակերպությունները, որոնք ժողովրդին տրվող նպաստներով և նյութական օժանդակությամբ կիլիկիայում տարածում էին իրենց կրոնական և գաղափարական ազդեցությունը՝ օտարելով կիլիկիահայությանն առաքելական եկեղեցուց: Ստեղծված ծանր կացությունից դուրս գալու ելքը Մ. Խրիմյանը տեսնում էր կաթողիկոսի, թեկու՛ղ՝ ոչ լավագույնի, ընտրության մեջ, ինչպես ինքն էր վարվել իր պատրիարքության օրոք՝ Մ. Քեֆսիզյանի պարագայում⁴:

Ընդունված կարգի համաձայն՝ կաթողիկոսի թեկնածուների ցուցակը պետք է հաստատվեր և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի, և հայոց Ազգային ժողովի կողմից, բայց, չհաստատելով Մ. Քեֆսիզյանի երկու անմիջական ժառանգորդներին, մասնավորապես՝ Գրիգորիս Ալեքսանյան եպիսկոպոսի ընտրությունը Ազգային ժողովի կողմից, Բ. Դուռը, ոտնահարելով ընդունված կարգը, պահանջեց թեկնածուների ցուցակը նախօ-

րո՛վ ներկայացնել արդարադատության նախարարություն՝ հաստատման համար:

«... Կառավարությունը նպատակ ուներ Կիլիկիո կաթողիկոսությունը անկախ ճանաչել Ազգային պատրիարքարանի. զեմք մը պետք էր ինձ կամ հեմարան մը գոնե, որով կարենայի այս պառակտման դեմ առնիլ և պաշտպանվիլ», - ամենայն հայոց կաթողիկոսի հետ իր մտորումներն է կիսել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մ. Օրմանյանը⁵:

Կ. Պոլսի Ազգային վարչությունը որոշել էր կաթողիկոսական ընտրությունները կատարել 1895 թ. գարնանը՝ Գրիգորիս եպիսկոպոս Հովհաննիսյանի նախագահությամբ, բայց, ինչպես նշել ենք, ներքին տարաձայնությունների և հակասությունների պատճառով Բ. Դուռը չճանաչեց Գր. Ալեքսանյանի իրավունքները կաթողիկոսական աթոռի նկատմամբ, չարտոնելով նաև նոր ընտրությունների կազմակերպումը: Ընտրությունների ձգձգմամբ Արդուլ Համիդը միտում էր վերջնականապես պառակտել հայ եկեղեցու միասնությունը՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով: Ինչպես իրավացիորեն նկատել է Մ. Օրմանյանը ամենայն հայոց կաթողիկոսին հղված նամակում՝ «Այստեղ հարկ է ուշադրություն դարձնել կառավարության ընդհանուր դիմումին վրա, որ է Պատրիարքության ազդեցությունը նվազեցնել, և այս նպատակին հասնել Կիլիկիո կաթողիկոսությունը առանձին պատրիարքության վերածելով, Թուրքիո հայությունը երկփեղկելով և մայր թեմն անջատելով, ընդհանուր հայությունը ջլատել և յուր մասը ավելի կզգիացյալ և ավելի նկուն կազմել»⁶:

Ընտրությունները թույլատրելու համար Բ. Դուռն առաջ էր քաշում հետևյալ պահանջները.

1. Անկախ ճանաչել Սսի կաթողիկոսությունը Կ. Պոլսի պատրիարքությունից.
2. Բացառել Կ. Պոլսի պատրիարքության մասնակցությունը և միջամտությունը ընտրություններին.
3. Կաթողիկոս ընտրել Կիլիկիո թեմի եպիսկոպոսներից մեկին.
4. Թեկնածուների ցուցակը նախօրոք ներկայացնել իր հաստատմանը: Օսմանյան կառավարությունը ոչ միայն անտեսեց Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի՝ իրեն ուղղված դիմումները վերոնշյալ պահանջները չեղյալ համարելու մասին, այլև, շրջանցելով պատրիարքարանին և անտեսելով

⁴ Նույն տեղում:

⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 355, թ. 3:

⁶ Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, թ. 2:

Ազգային կենտրոնական վարչության ընդհանուր ժողովի ընդունած որոշումները (որով կաթողիկոսական թեկնածու էր առաջադրվել Նրուսադեմի լուսարարապետ Սահակ Եպիսկոպոս Խաչաթյանը), ձեռնարկեց ընտրությունների կազմակերպումը:

1900 թ. հուլիսի 22-ին արդարադատության մախարաբությունից պատրիարքին հայտնում են, որ Բ. Դուռն ընտրությունները կազմակերպելու և ընթացքին հետևելու համար Ադամա է ուղարկելու կառավարության ներկայացուցիչ Բեհա քեյին:

Ժամանելով Ադամա՝ Բեհա քեյը նահանգապետ Բահրի փաշայի հետ համախորհուրդ անմիջապես մեկուսացնում է պատրիարքարանի ներկայացուցիչ Սահակ Եպիսկոպոսին և փետրվարի 14-ին Կիլիկիո կաթողիկոսական փոխանորդ Կիրակոս Եպիսկոպոսին հայտարարում է, որ ինքն է նախագահելու առաջիկա ընտրական ժողովում՝ հանձնարարելով փութացնել ընտրությունները: Այլընտրանք չունեցող Կիրակոս Եպիսկոպոսը հարկադրված ընտրությունները նշանակում է մարտի 10-ին¹:

Այս ամենը հարուցեց Մ. Օրմանյանի դժգոհությունը և զայրույթը: Որպես բողոքի նշան նա 1900թ. մարտի սկզբին ներկայացրեց իր 2-րդ հրաժարականը պատրիարքական աթոռից: Ցանկանալով ետ պահել Օրմանյանին՝ սուլթանը դադարեցրեց ընտրությունները և արդարադատության և կրոնի մախարար Արդուրահման փաշային հանձնարարեց պատրիարքին փոխադարձ զիջումների ճանապարհով հակել հաշտության: Վերջինս անհաջողության մատնվեց, քանզի Մ. Օրմանյանը հաստատ էր իր որոշման մեջ. կամ սուլթանը վավերացնում է իր հրաժարականը, կամ հրաժարվում Կիլիկիո կաթողիկոսությունը պատրիարքարանի ենթակայությունից դուրս բերելու ծրագրից: Դեռ ավելին՝ պատրիարքը միաժամանակ սուլթանից պահանջեց վերացնել հայերից գանձվող անօրինական հարկերը և նրանց դեմ կիրառվող տարբեր ճշգրիտ միջոցները: Մ. Օրմանյանը միամտորեն հույս էր տածում, թե հասարակական կարծիքը և արևելի Բրիտանիայի կողմից հանդես կգան իր արդար դատի պաշտպանության դիրքում: Որպես պատասխան այդ ամենի՝ պատրիարքը Կիլիկիո կաթողիկոսական թեմերին (Ադամա, Մեքսիմ, Մարաշ, Հալեպ, Այնթապ, Ցոզդատ, Մալաթիա և այլն) և անձամբ կաթողիկոսական փո-

խանորդ Կիրակոս Եպիսկոպոսին հղած հեռագրում հրահանգում է չչեղվել պատրիարքարանի և Կենտրոնական վարչության պահանջներից²: Կարծես ապացուցելու համար իր գործողությունների իրավացիությունը, նա գրում է. «Բոլոր թուրքական հայերը մի ազգ կը կազմեն, որու գլուխն է Կ. Պոլսո Պատրիարքն, ինչպես և կը կազմեն մի եկեղեցի, որու միակ գլուխն է Ս. Էջմիածնի Հայրապետը և Կ. Պոլսո Պատրիարքը նրա լիազոր ներկայացուցիչն է ի Թուրքիա, և պետք է որ եկեղեցվո և Ազգի միությունը պաշտպանվի Կ. Պոլսո Պատրիարքին ընդհանուր իրավասությամբ»³:

Իր խոհերը կիսելով Մ. Խրիմյանի հետ՝ Մ. Օրմանյանը 1900թ. ապրիլի 21-ին գրում էր. «Կիլիկիո կաթողիկոսությունը պատրիարքությունն զատելով, հայոց ազգն, եկեղեցին կը վտանգվին, և ինձ հնար չէ այս պատասխանատվությունը ընդունել, և եթե ընդունիմ ալ հնար չէ արժանավոր կերպով պաշտոնավարել և ոչ իսկ ինձ ժողովրդյան սեպել տալ»⁴:

Հաշվի առնելով աստիճանաբար ուժեղացող բախումներն ու հակամարտությունները, ինչպես նաև՝ Մ. Օրմանյանի հրաժարականը և, կանխագալով դեպքերի հավանական զարգացումը ոչ ի նպաստ իր ցանկության, Արդուլ Համիդը կասեցնում է ընտրությունները՝ պատճառաբանելով, որ ոչ բոլոր պատգամավորներն են մեկնել Ադամա:

Ընտրությունների նոր օր է նշանակվում ապրիլի 3-ը: Ժողովի նախագահ է ընտրվում Կիրակոս Եպիսկոպոսը, սակայն իրականում նախագահում էր Բեհա քեյը՝ ընտրությունների ընթացքը տանելով իր ցանկացած հունով: Ջգալով, որ դեպքերը կարող են անցանկալի ընթացք ստանալ, Սահակ Խաչաթյանը իր համախոհներով հրաժարվում է մասնակցել ընտրություններին՝ հիմնավորելով դա իշխանությունների կողմից ժողովի վրա գործադրվող ճնշումներով և պատգամավորների մի մասի բացակայությամբ: Ապրիլի 9-ին ժողովի աշխատանքներին մասնակցելուց հրաժարվում է և Կիրակոս Եպիսկոպոսը, հայտարարելով, որ առանց պատրիարքարանի ներկայացուցչի ինքն իրավասու չէ անցկացնել ընտրությունները: Արդյունքում՝ «Կառավարությունը կը հայտարարե, թե առանց ազգային միջամտության ընտրել տալու մտքն է կը հրաժարի, պայմանաւ որ ընտրելիներու ցանկը մախարաբութեան (արդարադա-

¹ АВПР, ф. Канцелярия МИД, оп. 470, г. 1900, д. 27, л. 280. Ст. u նաև ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, ք. 10:

² АВПР, ф. Политархив, Азиатский департамент, г. 1909, д. 992, л. 465.

³ Բաբկեն Ա. Կաթողիկոս, Պատմություն կաթողիկոսաց Կիլիկիո (1441-1911) մինչև մեր օրերը, Անթիլիաս-Լիբանան, 1990, էջ 776-777:

⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, ք. 13:

⁵ Նույն տեղում, ք. 14:

տուրքյան - Ռ. Գ.) ներկայացուի և զեղչեալ ցանկին վրայ միայն ընտրութիւն կատարուի»⁶:

Փաստերը վկայում են, որ Մ. Օրմանյանն ինքն էլ երբեմն ձգձգում էր ընտրությունները, ցանկանալով կանգ առնել այն թեկնածուի վրա, որը ոչ միայն կապահովեր հայ եկեղեցու միասնությունը և կընդուներ Կ. Պոլսի պատրիարքի գերադասությունը, այլև ամձնապես մվիրված կլիներ իրեն: Իսկ իշխանությունները, համոզված, որ Բեհա քեյմ իր ձեռքն է վերցրել ժողովի ղեկավարությունը և հարցը կլուծի ցանկալի կերպով, շտապեցնում էին ընտրությունները: Մայիսի 30-ին արդարադատության նախարարությունը հրահանգում է Մ. Օրմանյանին՝ համձնարարել պատրիարքարանի ներկայացուցիչ Սահակ Խաչաթյանին կազմակերպել ընտրությունները և «որպեսզի հառաջ և հետո գրածներում համեմատ ընտրեյա՞ծ ցանկը Բ. Դոան ներկայացնե, ինչպես ուրիշ հոգևոր պետերու համար ալ սովորությունն է»⁷: Հասկանալի պատճառներով՝ այդ պահանջին պատրիարքարանի կողմից ընթացք չի տրվում: Ի պատասխան՝ Բ. Դոան ավելի կոշտ դիրք է գրավում:

Ամիսները գլորվում էին՝ էական փոփոխություն չմտցնելով իրերի վիճակի մեջ:

Սեպտեմբերի 22-ին՝ որոշ գիշումների գնալու բովանդակությամբ նամակով արդարադատության նախարարություն է դիմում Կ. Պոլսի Ազգային ժողովը, հուսալով շուտափույթ և դրական պատասխան: Սակայն նոյեմբերի 21-ի պատասխան նամակով Բ. Դոանը գիշումների չգնալով և չհրաժարվելով թեկնածուների ցանկի սրբագրման և հաստատման «պետական իրավունքից», ընտրությունները փաստորեն մտցնում էր փակուղի, կրկին պահանջելով, որ «ընտրեյաց ցանկը ընտրութունն առաջ յուր քննութենն անցնի, որպեսզի յուր տեսության անհարմար նկատվողներ ցանկեն վերցվին»⁸: Ի վերջո, տեղի է տալիս Ազգային ժողովը, կամ հոգնած լինելով մի քանի տարի տևող ֆաշիզմից, կամ զգուշանալով հարուցել սուլթանի զայրույթը, առաջնորդվելով մաև շուտափույթ կաթողիկոս ընտրելու հրամայականով՝ «Խորհելով որ ավելի պատվավոր է ընտրութենն առաջ զեղչել տալ, քան ընտրութենն վերջ մերժել»⁹:

⁶ Բաբկեն Ա կաթողիկոս, նշվ. աշխ., էջ 778:

⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, թ. 28:

⁸ Նույն տեղում, թ. 49:

⁹ Բաբկեն Ա կաթողիկոս, նշվ. աշխ., էջ 778:

1900 թ. դեկտեմբերի 1-ին Կ. Պոլսում հրավիրված Ազգային ժողովի նիստում տեղի են ունենում սուր քախումներ: Գրիգորիս Եպիսկոպոսն առաջարկում է համակերպվել և կատարել սուլթանի պահանջը՝ դա համարելով չարյաց փորագույնը: Երկար քննարկումներից հետո միաձայն ընդունված որոշման համաձայն՝ կաթողիկոսի թեկնածուների ցուցակը պետք է ներկայացվեր պատրիարքարանին, «այդ ցուցակը Բ. Դոան հաղորդել և անոր համած անունները մեկ կողմ թողուլ, Պատրիարքարանի սրբագրության իրավունքն ալ գործադրել» և հանելոց ցուցակը Կիլիկիո ընտրողական ժողովին դարձնել, որ անոր մեջեն կաթողիկոսը ընտրին և Պատրիարքարանի հաղորդին և Պատրիարքարան Բ. Դոան ներկայացվի, հրովարտակը (ընտրությունների հաստատման - Ռ. Գ.) ուղղվի և նախկին ձևով առնվի ու համձնվի»¹⁰: Ընտրությունները վերահսկելու առաքելությունը վերստին վստահվում է Սահակ Խաչաթյանին: Հույժ զոհ մնալով մամն որոշումից, արդարադատության նախարար Արդուրահման փաշան խոստանում է անմիջապես ընթացք տալ ընտրություններին: Սակայն, իրավունք ստանալով կաթողիկոսի թեկնածուների ցուցակից հանել անցանկալիներին, օսմանյան իշխանությունները հաջորդ ֆայլով հետամուտ էին ներկայացվող ցուցակում ներառել այն հոգևորականներին, ովքեր չանսալով Մ. Օրմանյանի խորհուրդներն, կխորացնեին հակասությունները Կիլիկիո կաթողիկոսական աթոռի և Կ. Պոլսի պատրիարքարանի միջև: Առաջիկա ընտրությունները հետաձգելու նպատակով հայտարարվում է, որ հարցը պետք է քննարկվի կառավարության նիստում մեծ վեճեր Խալիլ Ռիֆաթի առողջանալուց հետո: 1901 թ. ապրիլի 17-ին հանդիպելով Մ. Օրմանյանին՝ Խալիլ Ռիֆաթը խոստանում է, որ առաջիկա նիստին կառավարությունը կանդրադառնա խնդրո առարկային: Մեկ ամիս անց, մայիսի 15-ին, Ռիֆաթ փաշան Մ. Օրմանյանին հայտնելով, որ կաթողիկոսական ընտրություններում պատրիարքարանի ներկայացուցիչն իրավունք չունի նախագահելու, իսկ կաթողիկոսական աթոռի տեղապահ Կիրակոս Եպիսկոպոս Բեմեզյանն իր զառամյալ տարիքի պատճառով ի գործ չի լինի ողջ ծանրությունը կրել իր ուսերին, պահանջում է կամ մոտ տեղապահ նշանակել, կամ նախագահությունը վստահել այլ անձի: Որպես այդպիսին ակնարկվում էր Բեհա քեյմ, որը կառող էր ազդել ընտրությունների ընթացքի վրա: Սակայն այս անգամ Մ.

¹⁰ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, թ. 49:

Օրմանյանը հաստատակամ է գտնվում չգիշերելու մտայնության մեջ: Մայիսի 17-ին, հանդիպելով արդարադատության նախարար Արդուրահման փաշային, նա հայտարարում է, որ իրենց միջև համաձայնություն արդեն կայացել է և այն խախտելու դեպքում ինքը հրաժարական կտա: Ներքին գործերի նախարար Մեհմեդ փաշայի միջոցով հավանական հրաժարականի մասին սպանալիքը պատրիարքը հասցնում է և Արդուլ Համիդին, իր դժգոհությունը հաղորդելով նաև Ռուսաստանի դեսպան Ի. Զինովևին՝ հուսալով ստանալ նրա աջակցությունը:

Հկամենալով բորբոքել կրթերը՝ սուլթանը զգուշանում է և, ինչպես գրում է Մ. Օրմանյանը Խրիմյան Հայրիկին ուղղված հունիսի 14-ի նամակում՝ «Արդարադատության նախարարը մայիսի 22-ին հաղորդել էր Դոան գործակատար Տիգրան էֆ. Ներսիսյանին, թե այն միտքը, որուն համար Պատրիարք անչափ հուզվեր էր, մեկդի թողված է»¹¹:

Ի վերջո, սուլթանի առաջին Բարտուղար Թախին բեյը հունիսի 6-ին պատրիարք Մ. Օրմանյանին տեղեկացնում է, որ Արդուլ Համիդը մեծ վեճերին հրամայել է ըստ կարելույն արագ «վերջացնել այդ գործը»¹²:

Որքան առարկայական էր դառնում կաթողիկոսի ընտրությունը, այնքան սրվում էր պայքարը տարբեր խմբակցությունների միջև, որոնցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր իր ընտրյալին բազմեցնել Կիլիկիո կաթողիկոսական գահին: Արդյունքում՝ անում էին բանասարկությունը, փոխադարձ մեղադրանքներն ու վիրավորանքները: Այսպես, Կիրակոս Եպիսկոպոս Բեմեզյանը 1900 թ. հունիսի 12-ին ամենայն հայոց հովվապետ Մ. Խրիմյանին հղած նամակում նշում է, որ ընտրությունները երկարաձգում է նաև հայոց պատրիարքարանը, ընդամենը՝ Մ. Օրմանյանի դեմ «ժողովուրդը նախապաշարված է»: Կիրակոս Եպիսկոպոսը գերադասում էր ընտրությունները կազմակերպել ոչ թե Աղանայում, այլ Սսում, որն անհրաժեշտ էր «օրինավոր ընտրություն մը կազմակերպելու» համար, քանզի ընտրությունների շարունակական ձգձգման պայմաններում Կիլիկիայի տարբեր վիճակներից ժամանած պատվիրակներից շատերը, չկարողանալով այդքան երկար սպասել, թողել-հեռացել են՝ իրենց փոխանորդներ նշանակելով աղանացիներին, և «ան ալ ուսմիկ խառնիճադանքին ըստ մեծագույն մասին. այնպես որ ավելի առաջնորդ մը ընտրելու համար Տեղական գավառական ժողովու ձև մը առած է, քան կաթողի-

կոսական ընտրության պատգամավորաց ժողով. գավառներն շատերն ալ ընտրության հետաձգումներն ստիպված անձամբ պատգամավոր չեն դրկեր, այլ աղանացիներն ներկայացուցիչ կարգած են. շատերը 4-5 ձայն ունին ժողովու մեջ»¹³: Տեղապահն անհրաժեշտ էր համարում ընտրությունների հրավիրումը Սսում՝ մասնակցությամբ բոլոր պատգամավորների և խնդրում էր վեհափառի միջամտությունը՝ այդ և մի շարք այլ հարցերի կարգավորման ուղղությամբ: Նա Մ. Խրիմյանի հատուկ ուշադրություն էր հրավիրում և այն համաձայնակի վրա, որ, օգտվելով հոգևոր անիշխանությունից, Կիլիկիո բազմաթիվ թեմերից «ոչ մի փարա հասնի մեզ, վամբս զրկված է հասույթներեն»¹⁴: Պատահական չէ, որ, ի շահ անձնական եկամուտի և ընչափազանց, Կիլիկիո հոգևորականներից ոմանք շահագրգռված չէին կաթողիկոսի ընտրությամբ:

1901 թ. հունիսի 26-ին Մ. Օրմանյանը պաշտոնական գրությամբ դիմում է օսմանյան կառավարության 13 անդամների՝ խնդրելով հաստատել ընտրությունների կարգը: Հունիսի 4-ին կառավարության ընդունած որոշումը ներկայացվում է սուլթանի վավերացմանը: Հունիսի 14-ին արդարադատության և կրոնի նախարարությունը հատուկ պաշտոնագրով Մ. Օրմանյանին հայտնում է վերջնական որոշման մասին, ըստ որի՝ Ազգային ժողովի ներկայացրած և իշխանությունների կողմից հավանություն տրամադրվածների ցուցակը տրամադրվում էր պատրիարքարանին, որին էլ պատկանում էր թեկնածուների վերջնական որոշման իրավունքը: «Ընտրելի պիտի լինեն Կիլիկիո և անկե դուրս ալ Թուրքիո Եպիսկոպոսները և ընտրության տեղեկագիրն ալ նույն կերպով Պատրիարքարան պիտի հասներ, իսկ նախագահության խնդիրը լուծվեր էր՝ ըսելով թե կաթողիկոսական տեղապահը և Պատրիարքական պատվիրակը ի միասին պիտի գործեն և կեզրակացվեր թե այս կերպով անհամաձայնություն կվերացվեր»¹⁵:

Փութացնելով ընտրությունները՝ Մ. Օրմանյանը Սահակ Խաչաթյանին հեռագրում է՝ պատվիրելով կրկին մեկնել Աղանա, քանզի վերջինս ընտրությունների ձգձգման պատճառով վերադարձել էր Երուսաղեմ: Գալով Աղանա՝ Սահակ Եպիսկոպոսը ձեռնամուխ է լինում նախապատրաստական աշխատանքներին, սպասելով Աղանայի նահանգապետ Բահ-

¹¹ Նույն տեղում, թ. 51:¹² Նույն տեղում, թ. 52:¹³ Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 2, գ. 80, թ. 16:¹⁴ Նույն տեղում:¹⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, թ. 55-56:

րի փաշայի պաշտոնական թույլատրությամբ և կաթողիկոսական տեղապահ Կիրակոս Եպիսկոպոսի Սսից Աղանա ժամանելուն: Նկատի ունենալով մի շարք համաձայնություններ (կազմակերպչական աշխատանքները և տարբեր բաղաձայնություններ ու շրջաններից ժամանող պատվիրակների՝ նամակապահի դժվարությունները հաղթահարելը), ընտրությունները նշանակվում են 1901 թ. հոկտեմբերի 20-ին¹⁶:

Այն, որ ընտրությունները հետաձգվում էին ոչ միայն օսմանյան իշխանությունների սաղրամբների, այլև հենց հայ հոգևոր և աշխարհիկ որոշ շրջանակների գործունեության պատճառով, պարզորոշ զգացվում է նաև Ս. Խաչատրյանի՝ Մ. Խրիմյանին հղած հոկտեմբերի 3-ի նամակից: «Թե ո՞վ պիտի ըլլա Կիլիկիո աթոռոյն ապագա գահակալը,՝ գրում է նա,՝ այժմեմ գուշակել դժվարին է, կամ լուին կուսակցություններ, որոնց յուրաքանչյուրն ի նպաստ յուր կանդիդատին (թեկնածուին - Ռ. Գ.) կշխատի»: Ապա ավելացնում է. «Ե միջի այլոց առանց իմ հոժարությանս իմ անուսնա ալ կը հեղինակի ընտրելիներու շարքին մեջ»:

Չի բացառվում, որ, կապված իր թեկնածության հետ, Սահակ Եպիսկոպոսն նուրբ և բողոքական հայցում էր Խրիմյան Հայրիկի աջակցությունը, գրելով, որ որպես Կիլիկիո կաթողիկոս պետք է ընտրվի «լայն գաղափարի տեր մեկը ... առանց փառասիրության», որը Մայր Աթոռի հետ «սերտ միություն և որդիական հնազանդություն կարողանա պահպանել»¹⁷, դրանով ակնարկելով, որ իր ընտրության պարագայում կհանդիսանա այդ «միության և որդիական հնազանդության» կրողը:

1901 թ. հոկտեմբերի 20-ին 54 վնդական ձայնի իրավունքով 40 պատգամավորների Բվեարկության արդյունքում ընտրվում են Կիլիկիո կաթողիկոսական գահի հավակնորդները: Նշենք, որ առավել փվե ստացել էր Սահակ Խաչատրյանը: Թեկնածուների ցուցակում էր նաև Մ. Օրմանյանը: Բվեարկության արդյունքները պատրիարքարանի միջոցով ուղարկվում են արդարադատության և կրոնի նախարարության: Հոկտեմբերի 23-ին Մ. Օրմանյանը խնդրում է «որ ըստ կանխավ համաձայնության հանի նախարարությունը յուր կարծիքը հայտնել և հաղորդել ընտրեցյալ մասին, որպեսզի ըստ այնմ ընտրողական ժողովը վերջնական ընտրությունը կատարե»¹⁸: Սակայն նախարարությունը նորից է սկսում ձգձգումների

հաղափակությունը: Ընդամենը՝ իշխանությունները կտրականապես դեմ էին Մ. Օրմանյանի թեկնածությանը, քանզի չէր ցանկանում, որ նա թողնի պատրիարքական աթոռը: Գուցե նաև այն պատճառով, որ վերջինս, հարկավ, հանդես կգար հայ եկեղեցու միասնության դիրքերում և, որպես անհատ և հոգևոր գործիչ, շատ հեռու էր կամակատար լինելուց: Նոյեմբերի 5-ին նա վարչապետ Սաիդ փաշային խնդրում է արագացնել հարցի լուծարումը: Նոյեմբերի 21-ին արդարադատության և կրոնի նախարարության խորհուրդը հաստատում է ներկայացված վեց Եպիսկոպոսների թեկնածությունը, սակայն ուշացնում էր ընտրությունները սկսելու պաշտոնական հրամանը կամ համաձայնությունը¹⁹: Երկու օր անց, նոյեմբերի 23-ին արդարադատության և կրոնի նախարարությունը պաշտոնական գրությամբ տեղեկացնում է Մ. Օրմանյանին, որ «ընտրեցյալ վեցանուն ցանկը նախարարաց ժողովին մեջ քննվելով տեսնվեցավ թե Պատրիարքության և Կաթողիկոսության միացումը սովորության հակառակ լինելով Ձեր անունը վերցնել հարկ եղավ և թե Գրիգորիս Հովհաննեսյան, և Վահրամ Մանկունի, և Հմայակ Դիմաֆյան Եպիսկոպոսները ինչ ինչը արձանագրյալ պարագայից նկատմամբ կաթողիկոսության հարմար չտեսնելով, կը հանձնարարվի մնացած երկուին, այսինքն Սահակ Խաչատրյան և Գեորգ Երեցյան Եպիսկոպոսներն մին ըստ օրինի կաթողիկոս ընտրել տալ»²⁰:

1901 թ. նոյեմբերի 21-ին Ազգային կենտրոնական վարչության համապատասխան որոշումից հետո Մ. Օրմանյանը հեռագրում է Աղանա, Սահակ և Կիրակոս Եպիսկոպոսներին արտոնելով ընտրությունների անցկացումը:

Նոյեմբերի 29-ին, հինգշաբթի օրը, տեղի են ունենում Կաթողիկոսի ընտրությունները: Ձայների մեծամասնությամբ (32 կողմ, 27 դեմ) Կիլիկիո կաթողիկոս է ընտրվում Գեորգ Եպիսկոպոս Երեցյանը, որը գտնվելով Կ. Պոլսում և իմանալով իր ընտրության մասին՝ խիստ հուզվում և շփոթվում է, քանզի մի քանի օր առաջ Սահակ Խաչատրյանին հղած նամակում հայտնել էր իր հրաժարականի մասին: Իսկ Սահակ Եպիսկոպոսը «յուր և Գեորգ Եպիսկոպոսի անուններում միայն մնացած ըլլալուն պատճառով ոչ կրցեր է ինքն հրաժարական ներկայացնել և ոչ ալ Գեորգ Եպիսկոպոսի հրաժարականին ուժ տալ և հարկավ յուր ընտ-

¹⁶ Բաբկեն Ա. Կաթողիկոս, նշվ. աշխ., էջ 779:

¹⁷ ՀՀ ԳԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, թ. 71:

¹⁸ Նույն տեղում, թ. 60:

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Նույն տեղում:

րելիությունը մղած չերևալու համար Գեորգ Եպիսկոպոսի արժանավորագրումը լինելը հայտարարած», - գրել է Մ. Օրմանյանը²¹:

Մեկ-երկու օրվա տատանումներից և մտորումներից հետո Գեորգ Երեցյանը տալիս է իր համաձայնությունը և աստիճանաբար ձեռնամուխ լինում կաթողիկոսական պարտականությունների կատարմանը: Թվում էր, թե հաղթահարվել են բոլոր դժվարությունները, որ ամեն ինչ մնացել անցյալում, կրթերն աստիճանաբար սկսում են մեղմանալ, երբ Գեորգ Եպիսկոպոսն ինչ-ինչ պատճառներով, որոնց մասին աղբյուրները լուրմ են, դեկտեմբերի 13-ին անակնկալ ներկայացնում է իր հրաժարականը: Զուր են անցնում բոլոր հորդորները, համոզելու փորձերը²²:

Կամենալով վերջ տալ երիցս չարչրկված հարցին և անորոշ դրությամբ, որը ձեռնադր էր միայն օսմանյան իշխանություններին, Մ. Խրիմյանը 1902 թ. հունվարի 12-ին Օրմանյան պատրիարքին հասցեագրած նամակում պատվիրում է Գեորգ Երեցյանին անհապաղ հարկադրել ընդունել կաթողիկոսությունը՝ սպառնալով «մինչև իսկ խարազանի սաստոր»: Սակայն ամեն ինչ զուր էր և անօգուտ²³:

Երկարատև ֆաշիզմներից և վեներից հետո պատրիարքաբանը նոր ընտրությունների թույլատրության խնդրանքով դիմում է օսմանյան կառավարությանը՝ արդեն Երուսաղեմ մեկնած Ս. Խաչայանի փոխարեն պատրիարքական պատվիրակ նշանակելով Հակոբ-Աշոտ Եպիսկոպոս Փափազյանին: Առաջնորդվելով հարցի շուտափույթ լուծման մտայնությամբ՝ Կիլիկիո կաթողիկոսական տեղապահ Կիրակոս Բեմեզեյանը Մ. Օրմանյանին գրած նամակում առաջարկում է Սահակ Եպիսկոպոսին անմիջապես հռչակել Կիլիկիո կաթողիկոս, հաշվի առնելով, որ նա էր միակ թեկնածուն: Սակայն, ինչպես ամենայն հայոց կաթողիկոսին հաղորդում էր Մ. Օրմանյանը՝ «դա օրինական և վավերական չէր»²⁴:

Օգտագործելով ընձեռնված հնարավորությունը, իշխանությունները վերստին ձգձգում էին ընտրություններն այն պատճառաբանությամբ, որ պատրիարքական պատվիրակի նշանակումը չի համաձայնեցվել արդարադատության և կրոնի նախարարության հետ: Փոխադարձ համաձայնությամբ պատրիարքական նոր պատվիրակ է նշանակվում Բիրեջիկի

առաջնորդ Մովսես Եպիսկոպոս Կյոմրեբեյանը: Հոկտեմբերի 1-ին Ազգային ժողովի կողմից հաստատված 6 թեկնածուներից բաղկացած ցուցակը ներկայացվում է արդարադատության նախարարություն: Հանելով Կեսարիո առաջնորդ Տրդատ Եպիսկոպոս Պալյանի, Նիկոմեդիայի առաջնորդ Ստեփան Եպիսկոպոս Հովակիմյանի և Ռոդոսթյուի առաջնորդ Ներսես Առուշանյանի թեկնածությունները «անոնց մասնավոր պարագաները ի նկատի առնելով» և թողնելով Սահակ Խաչայանի, Մովսես Կյոմրեբեյանի և Բրուսայի առաջնորդ Բարդուղիմեոս արքեպիսկոպոս Զամչյանի թեկնածությունները՝ իշխանություններն արտոնում են ընտրությունների անցկացումը: Գրան անմիջապես հաջորդում է Բարդուղիմեոս արքեպիսկոպոսի հրաժարականը, իսկ հոկտեմբերի 12-ին, Ազանայի ս. Աստվածածին եկեղեցում կայացած ընտրությունների ժամանակ «Մովսես Եպիսկոպոս գովելի նախաձեռնությամբ կ'հայտարարե Սահակ Եպիսկոպոսի ֆան գինեմ արժանավորագրումը լինելը, հարկավ ընտրողաց ալ այդ մասին համոզումը զգալով և կառաջարկե որ առանց փնեներու ցրում՝ պատճառելու, միաձայնությամբ և համամտությամբ օրինակելի ընտրություն մը կատարին»: Արդյունքում՝ միաձայն (62 ձայնով) Սահակ Եպիսկոպոս Խաչայանն ընտրվեց Կիլիկիո կաթողիկոս, իսկ հոկտեմբերի 27-ին նրա ընտրությունը պաշտոնապես նամաչվեց կառավարության կողմից¹:

Փաստորեն, երկար փորձություններից և համառ պայքարից հետո, շնորհիվ նաև Մ. Խրիմյանի և Մ. Օրմանյանի հաստատական դիրքորոշման, հարցը լուծվեց հօգուտ հայ եկեղեցու միասնության:

Թվում էր, թե նորընտիր կաթողիկոսը Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքի հետ համախորհուրդ, մի կողմ թողնելով երկու աթոռների միջև գոյություն ունեցող դարավոր տարաձայնություններն ու առաջնության ձգտումը, պետք է ձեռնարկեին Կիլիկիո ավերված թեմերի վերականգնումը, ամոհեին ժողովրդի վերբերը, նպաստեին հոգևոր կյանքի զարգացմանը և ծառայեին ազգային միասնության գաղափարին: Ցավոք, որոշ ժամանակ անց նկատելի է դառնում Սահակ կաթողիկոսի գերադասության բողոքական հավակնությունը պատրիարքաբանի նկատմամբ, իսկ վերջինիս կողմից՝ Կիլիկիո կաթողիկոսի անտեսումը և Կիլիկիո վերաբերյալ կամայական վեճերի կայացումը: Դա երևում է թեկուզ Նոր Նախիջևանի մեծահարուստ հայերից մեկի՝ Մարգար Պոպովի կտակի (ըստ որի՝

²¹ Բաբկեն Ա կաթողիկոս, նշվ. աշխ., էջ 780: Տե՛ս նաև Բյուզանդիոս, Կ. Պոլիս, 1901 թ., № 67:

²² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, թ. 71:

²³ Լույս տեղում:

²⁴ Լույս տեղում, թ. 73: Տե՛ս նաև Բաբկեն Ա կաթողիկոս, նշվ. աշխ., էջ 808-809:

¹ Լույս տեղում, թ. 77: Տե՛ս նաև Բաբկեն Ա կաթողիկոս, նշվ. աշխ., էջ 810-811:

50000 ռուսական ռուբլի էր տրամադրվել Թուրքիայում հայկական դպրոց բացելու համար՝ շուրջ եղած կրթների բորբոքումից: Մ. Խրիմյանի որոշմամբ՝ դպրոցը պետք է բացվեր Սուում, որի մասին նա համապատասխան պայմանավորվածություն էր ձեռք բերել կոստանարի կնոջ՝ Տիրուհի Պոպովանի հետ: Սակայն, ինչպես ամենայն հայոց կաթողիկոսին 1904 թ. փետրվարի 18-ի նամակում գրել է Կիլիկիո կաթողիկոսը՝ «Առանց փուշի վարդ և առանց կսկծած սփոփանք չի լինիր, նույնը պատահեց և մեզ: Օրմանյան պատրիարքը, որ մեծամեծ խոստումներով հուսադրեց զմեզ ընդունել ավերակ Աթոռը և հետ օծման երեք ամիսներ Պոլիս երթալու հույսեր ներշնչեց, բայց հետո բոլոր դիմումներու անհետևանք թողնելու համար ոգի ի բռնի աշխատեցավ, այժմ սկսած է Կիլիկիո կաթողիկոսության խնամակալության դեր կատարելու հավակնի, ուստի այդ կտակի մասին կը գրե. «մեք հարմարագույն կը սեպենք, որ Սոց վարժարանը, որ արդեն գոյություն ունի, վերածվի կոստանարանի անվան վստահության ըստ ճիշդիթական սկզբանց, և ըստ այնմ վերակազմվելով դրվի ընդ վերին հսկողության Պոլսո պատրիարքարանին», որովհետև և ըստ Օրմանյանի՝ պատրիարքարանը բարձր է քան կաթողիկոսարանը և կամ ավելի վստահության արժանի է: Այդ ամենը նա վերագրում է Մ. Օրմանյանի «դիկտատորական բաղձանքներին... բայց ոչ այսօր և ոչ հավիտյան չեմ ընդունիր Ազգի բարիքները Օրմանյանի ձեռքն ընդունելու նվաստումը»¹: Միայն Մ. Օրմանյանի անձի և գործունեության դեմ չէ Սահակ Խաչատրյանի ընդվզումը: Դա նշանակում էր չընդունել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի գերակայությունը, իսկ հայտնած դժգոհությունը՝ հավաստել Կիլիկիո Աթոռի անկախությունը, որի համար հակառակը «նվաստում» էր: Նամակի ենթատեղերում, մեր կարծիքով, շղարշված զգացվում է ուղղակի Մ. Խրիմյանին ենթարկվելու միտումը:

Քննադատելով պատրիարքին, Ս. Խաչատրյանը շարունակում է. «Օրմանյան Կիլիկիո կաթողիկոսությունը ճանկելի հուսախաբ կամ վրիպած, այժմ հետամուտ է Հայրապետական Աթոռ մը ստեղծել, անշուշտ վրան իմը բազմելու համար: Մենք միակ այն սիրով ընդունեցինք Կիլիկիո աղափառացյալ աթոռը, որպեսզի եկեղեցի միությունը պահպանելու համար՝ ավերակները իբրև թուփ ծառայեցնենք, բայց միության սուտ նախանձախնդիրներն առաջին օրեն մեր առջև նետեցին «ընկալյալ սովորութ-

յուն» բանաձևը հրատարակյալ անդրանիկ կոնդակին առթիվ: Հարկ չեմ համարիր ըսել, որ երուսաղեմի պատրիարքի կոնդակներուն չափ անգամ կարևորություն չը տվին, իսկ հիմա նոր օրենսդրության առթիվ՝ նոր Հայրապետ և նոր Հայրապետանոց կը փնտրի Օրմանյան...»:

Մարգարեական ներշնչմամբ ոգեր էին. «Աթոռ դնել մայրաքաղաք... մերք ևս ձգտել այնչափ հառաջ մղելն ի Սիս և Աղթամար, տիրապետել այլոց վիճակ»²:

Զգացվում է Ս. Խաչատրյանի ոչ միայն անձնական վիրավորանքը իր դիրքը, պաշտոնը և ավագությունն անտեսելու համար, այլև, մեղմ ասած, դժգոհությունը (եթե չասենք՝ բռնամամբ) Մ. Օրմանյանի նկատմամբ, վերջինիս մեղադրելով եկեղեցու միասնության բախմամբ, եկեղեցական կարգուկանոնի խախտման մեջ: Մ. Օրմանյանն, իր հերթին, ցանկանում էր Կիլիկիո կաթողիկոսությունն ամբողջովին ենթարկել իր ազդեցությանը:

Խորացող տարածայնությունները հրահրվում և խրախուսվում էին, ինչպես արդեն նշել ենք, օսմանյան իշխանությունների կողմից: «Բ. Դուռը ուզում էր Կիլիկիան պատրիարքությունն բաժնել և ինքնագլուխ նկատել և պատրիարքի որևէ միջամտություն չընչել... Կիլիկիո ինքնավարությունը վերահաս վտանգ մըն է...» - գրել է Մ. Օրմանյանը²: Եկեղեցու միասնությունը երիցս կարևոր էր հայության ոչ միայն հոգևոր, այլև մշակութային, բաղաձայնական միության առումով՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով: Իսկ նրա բաժանումը նշանակում էր միասնության պառակտում, որը մեծ հարված էր հայ ազատագրական պայքարին ընդհանրապես: Այդ մասին է Կիլիկիայից Ազգային ընդհանուր ժողովի պատգամավոր ընտրված Արիստակես Գասպարյանի նամակը ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Զ-ին: «Գալով նպատակիս, - գրում է նա, - ամենաբուռն փափագս է Կիլիկիո կաթողիկոսական Ս. Աթոռն օժտված տեսնել հիմնական կանոնադրով մը և մանավանդ լայնախոհության հիման վրա վառ պահել և արմատացնել կատարյալ համերաշխություն մը, ընդ մեջ Մայր Աթոռոյն և Սուրբ Աթոռին, նշտելով հարաբերությանց և իրավանց սահմանը պաշտոնական համաձայնագրով մը որ լինի օրինական, ստանալով անջնջելի պայմանագրության մը ուժն ու հանգամանքը, իսպառ արգելն ապագային համար որևէ ոտնձգություն ամենայն Հայոց Հայրապետությանը գերադասության դեմ»:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 577, ց. 2, գ. 1824, թ. 10:

² Նույն տեղում, թ. 11:

³ Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 1, գ. 321, թ. 26-27:

Եվ երիցս իրավացի է վեհափառի ամունից Ա. Գասպարյանին գրած պատասխան նամակում Հուսիկ արքեպիսկոպոսը, նշելով և կարծես սերունդներին պատգամելով, որ «ազգի միության, եկեղեցու խաղաղության, եկեղեցական կարգերի ու կանոնների պահպանության խնդիր կա, որին ցանկացող և նախանձախնդիր պետք է լինի ամեն ոք»³:

*Հայոց պատմության հարցեր,
գիտական հոգիվածների ժողովածու,
ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ.,
Երևան, 2002, № 3, էջ 60-71:*

³ Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 2, գ. 262, ք. 1-2:

ԿԻՒԿԻԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ 19-ՐԴ Դ. ՎԵՐՋԻՆ – 20-ՐԴ Դ. ՍԿՋԲԻՆ

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին կրթական համակարգը Օսմանյան կայսրությունում գտնվում էր բարձիթողի վիճակում: Արդուլ Համիդ սուլթանի վարչակարգի կողմից կրթությանը տրամադրված ֆինանսական միջոցները երիցս անբավարարն էին պահանջվող ծախսերը ղույզն իսկ հոգալու համար: Այսպես՝ 1887 թ. կրթության համակարգին հատկացվել էր Թուրքիայի պետական բյուջեի 0,6%-ը, որը տարիների ընթացքում պակասելով, 1904 թ. կազմել էր ընդամենը 88.000 լիրա կամ բյուջեի 0.4 %-ը: Ընդամենը, այդ գումարը նախատեսվել էր միայն պետական ուսումնական հաստատությունների համար:

1898-1899 թթ. օսմանյան պետությունում գործում էին կրոնական համայնքների կողմից ղեկավարվող 28.615 մահմեդական և 5982 ոչ մահմեդական դպրոցներ: Անթուլյատրելի էր բրիտանյանների և մահմեդականների համատեղ կրթությունը: Կային միայն որոշ բացառություններ: Բավական է նշել, որ ողջ Թուրքիայի տարբեր պետական ուսումնական հաստատություններում 1900 թ. սովորում էին ընդամենը 300 հայեր¹:

Այս պայմաններում հայկական դպրոցները գործում էին եկեղեցուց կից: Հարկ է նշել, որ հայոց առաքելական եկեղեցին կիրառվող հալածանքներին և բռնություններին հակազդում էր նաև կրթա-մշակութային աշխույժ գործունեությամբ, դրանով իսկ, կամա թե ակամա, նպաստելով ազգային զարթոնքին և ազգային գաղափարախոսության ձևավորմանը: Ազատագրական պայքարի գաղափարները, արևմտահայության սահմանադրական շարժումը, հայ ժողովրդի ազգային համախմբման գործընթացի աշխուժացումը նոր խնդիրներ էին առաջադրում նաև եկեղեցու կրթա-մշակութային գործունեությանը:

19-րդ դարի 50-60-ական թվականներից Հայաստանում գործող բազմաթիվ միությունների, ընկերությունների և կազմակերպությունների հետ և կողքին հայ առաքելական եկեղեցին, ժամանակի ոգուն և պահա-

¹ Желтяков А. Д., Петросян Ю. А., История просвещения в Турции (конец XVIII – начало XX вв.), Москва, 1965, с. 71.

նջներին համահունչ, կրթական գործունեությունը ծավալում և ամրապնդում էր նաև հայկական գավառներում:

1870-ական թվականներից գործում էր դպրոցների մեր տիպ՝ հոգևոր կամ վիճակային դպրոցը, որտեղ դասավանդումը ծխական դպրոցների ծրագրերից բացի, ներառում էր որոշակի գիտելիքներ հայոց և ընդհանուր պատմությունից, ֆիզիկայից, հանրահաշվից և բնագիտությունից՝ ուսման 6-8 տարվա տևողությամբ: Աստիճանաբար լայն տարածում էին ստանում նաև իգական հոգևոր դպրոցները:

Ընդհանրապես՝ 1860-70 ական թթ. շրջադարձային էին արևմտահայ կրթական կյանքում: Ազգային սահմանադրության հաստատումից հետո, 1863 թ. 4. Պոլսում ընտրված Ռուսումնական խորհուրդը 1864 թ. ընդունեց Սո. Փափազյանի հեղինակած ազգային վարժարանների բարեկարգությամբ ընդհանուր կանոնադրությունը, ըստ որի ազգային դպրոցները բաժանվում էին երկու կարգի՝ նախակրթարան (տարրական) և երկրորդական (միջնակարգ)՝ ուսման համապատասխանաբար 4 և 5 տարի տևողությամբ:

1870-ական թթ. Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայի հայաբնակ շրջաններում գործում էր ավելի քան 450 հայկական դպրոց՝ 24.000 աշակերտներով, իսկ 20-րդ դարի սկզբին՝ 813 դպրոց՝ 60.000 արական և 22.000 իգական սեռի աշակերտներով: Ժամանակակիցների վկայությամբ՝ հայկական յուրաքանչյուր մեծ գյուղում և քաղաքում, բոլոր բնակավայրերում, որտեղ հայերը մեծ թիվ էին կազմում, գործում էին տարբեր ուսումնական ծրագրերով բազմաթիվ դպրոցներ: «Եթե հաշվի առնեմ, որ բազմաթիվ հայ երեխաներ սովորում էին հայկական մասնավոր դպրոցներում, ապա 1901 թ. հայ աշակերտների ընդհանուր թիվը հասնում էր 104.500-ի»²:

Հարկ է նշել, որ դպրոցներ բացելու և հայ մանուկներին կրթելու համար արևմտահայությունը հատուկ հարկ էր վճարում: Այդ մասին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մ. Օրմանյանը 1895 թ. գրել է. «Հայոց ազգը՝ պետության զանաքանիսն վճարած տուրքերն զատ՝ կը վճարե նաև կրթական տուրք մը, սակայն առանց այդ տուրքին բաժին մը ստանալու և իր վարժարանաց համար՝ անոնց պետքերը կը հոգա կամավոր հանգանակությամբ: Իսկ թե՛ վարժարանաց, և թե՛ եկեղեցյաց այս պետքերուն համար եղած հանգանակությունն մեծ դժվարությանց մատնված էին Տերու-

թյան վերջին մեկ կարգադրության պատճառով և այժմ բոլորովին արգելված են»³:

Կրթության զարգացման համար, անկասկած, որոշ նշանակություն ունեցավ երիտթուրքական հեղաշրջումը: Դա պայմանավորված էր համընդամենը վարչակարգի տապալման, բռնության կապանքների կարծեցյալ վերացման, քաղաքական ու տնտեսական վերափոխումների հրամայական անհրաժեշտության հետ, քանի, և երիտթուրքերը դա ըմբռնում էին, բարեփոխումներն առանց կրթության և գիտության զարգացման՝ անհնար էին: «Քաղաքական կյանքի առաջընթացը, գրել է ակամատեսներից մեկը, իրեն անմիջապես զգացնել տվեց դպրոցներում»⁴: Արդեն 1910 թ. Թուրքիայում գործում էին 36230 դպրոցներ՝ 1.331.200 սովորողներով⁵:

Քաղաքական ժամանակավոր (ընդամենը մի քանի ամիս) և անկատար ազատություններն օգտագործեցին նաև հայերը՝ մեր թափ հաղորդելով կրթական գործին: Բայց շուտով երիտթուրքերը, դեն նետելով դիմակը, սկսեցին ընդգծված ձևով վարել թուրքացման քաղաքականություն, որը նշանակում էր վերջ օսմանյան կայսրության տարածում՝ ապրող ոչ թուրք ժողովուրդների ազգային ցանկացած դրսևորման: 1915 թ. թուրքական կառավարության հատուկ որոշմամբ արգելվեց բոլոր մասնավոր դպրոցների, ներառյալ և ամենակարևորը՝ ազգային փոքրամասնությունների ուսումնական հաստատությունների գործունեությունը: Մասնավոր դպրոցի գոյությունը թույլատրելի էր միայն այն դեպքում, եթե ուսուցումն իրականացվեր թուրքերեն, դասավանդվեր Թուրքիայի պատմություն և աշխարհագրություն⁶:

Հայկական դպրոցների լայն ցանցի ստեղծումը, կրթական գործի զարգացումը էլ ավելի կարևորվում էր Կիլիկիայում, որի հայությունը, անընդմեջ լինելով Արևմտյան Հայաստանից, ենթարկվելով բազմաթիվ ճնշումների, հայերենի արգելման պայմաններում հիմնականում դարձել էր թրփախուս: «Տաճիկ լեզուն ընդհանրապես, մասնավոր դաշտային Կիլիկիայում և Տավրոսի մեկ մասին մեջ կ'տիրե մեր եկեղեցիներում. քաղաք միշտ, քաղաք ավերարանը, ընթերցվածները գրեթե տաճիկերեն պիտ ըլլան, թարգմանիչ քահանաներ հարգի են: Գրաքարը անմատ-

³ Հայաստանի ազգային արխիվ/այնուհետև՝ ՀԱԱ, ֆ. Պ-57, ց. 2, գ. 3, թ. 7:

⁴ Buxton Roden C., Turkey in Revolution, London-Leipsic, 1909, p. 81:

⁵ Желтиков А. Д., Петросян Ю. А., նշվ. աշխ., էջ 101:

⁶ Նույն տեղում, էջ 103:

² Նույն տեղում, էջ 81:

դպրոցական տարեշրջաններն»¹⁰։ Պատճառը բամբակի հավաքումն էր, որին ծնողները մասնակից էին դարձնում իրենց գավակներին։

Կրթական գործը Հանրում սկսում է աշխուժանալ 1860-ական թթ., երբ «Անճնվոր ընկերության» կողմից Հանրն են ժամանում Եղիա Տնտեսյանը, Նազարեթ Տեղեկյանը, Հակոբ և Մինաս Թուրսարգսյանները՝ հիմնադրելով աշխարհաբար ուսուցմանը։

1890-ական թթ. հանրացիները Ա. Աստվածածին և Ա. Գևորգ եկեղեցիներում սեփական միջոցներով դպրոցներ են բացում (200 երկսեռ աշակերտներով), որոնք գոյատևում են մինչև Կիլիկիո 1909 թ. կոտորածները։ Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու արական դպրոցում դասավանդում էր ազատագրական շարժման հայտնի գործիչ Համբարձում Բոյաջյանի (Մեծ Մուրադ) եղբայր Մարտիրոս Բոյաջյանը (Ժիրայր)՝ հայ պատանիների հոգում ազատագրական գաղափարների ծիլեր սերմանելով։ 1912-1913 թթ. կառուցվեց Սահակ-Մեսրոպյան իգական վարժարանը, որը, ցավով, չգործեց հայտնի պատճառներով, իսկ հետագայում, 1920 թ. հոկտեմբերի 15-ին, Հանրն զրավման օրը, հրդեհվեց թուրքերի կողմից։ Դպրոցի կառուցման նախաձեռնությունը պատկանում էր Հանրնի հայության հոգևոր առաջնորդ Պետրոս արքեպիսկոպոս Սարաբյանին։ Կրթության կառուցման համար 600 դոլար էին տրամադրել ԱՄՆ-ում բնակվող հանրացիները¹¹։

«Արաբս»-ի Կիլիկիայի վկայությամբ՝ 1890-ականների սկզբին Հանրում գործում էին մասնավոր, առանձին ընտանիքների կողմից պահվող հայկական դպրոցներ, ինչպես նաև՝ բողոքական հարանվանության մեկ դպրոց՝ 30 աշակերտներով¹²։

Հանրում կրթական արդյունավետ գործունեություն էր ծավալել անգլոհայտակ կանադացի դոկտոր Ա. Մարթինը, որը 1892 թ. որպես միսիոներ հաստատվել էր Հանրում։ Նա էր, որ հիմնադրեց բողոքական եկեղեցուն կից դպրոցը, իսկ ավելի ուշ, Քեսեմյանների տան բակում կառուցեց հինգ հարկանի շենք և արդիական դպրոց։ Այդ նորակառույց, «Ակադեմիա» բարձրագույն անունը կրող դպրոցում ուսանում էին ոչ միայն հայ բողոքական, այլև հայ առաքելական եկեղեցուն դավանող երե-

խաներ։ Գործում էր 4 դասարան՝ 100-150 աշակերտներով։ Դպրոցի շրջանավարտներն առանց քննության ընդունվում էին Այնթապի կնետրոնական վարժարան, Տարսուհի Սենթ Փոլ Բոլեջ, Գոնիայի Ջեմալյան Բոլեջ¹³։

Դպրոցին կից Ա. Մարթինն անգլիական միսիոներական ընկերությանը դրամական օժանդակությամբ հիմնել էր մանածագործության և կահույքագործության փոքրիկ արտադրություններ, որոնց արտադրանքն արտահանվում էր ԱՄՆ և արժանացել էր Մեծ Բրիտանիայի Վիկտորիա թագուհու հավանությանը¹⁴։

1898 թ. Հանրում հաստատված միսիոներուհիներ Մարի Գերբերը և Ռեզա Լեմբերթը ԱՄՆ-ում հանգանակած նվիրատվություններով և «Մեծ Օնայթ» միսիոներական ընկերության աջակցությամբ ֆաղափում արական և իգական վարժարաններ են բացում, որոնք, կարճ ժամանակ անց մեծ նամաչում են ձեռք բերում։ Ինչպես նշել է ժամանակակիցներից մեկը՝ «...օտար վարժարաններու մրցումը կարևոր դեր մը կատարած է մեր կրթական գործին մեջ։ Օտար կաթոլիկ և ամերիկյան միսիոներությանց վարժարանները խթան մը եղան հայ վարժաններու համար։ Օտար վարժարաններ ալ հայ ուսանողներու ազգայնական տրամադրությանց մասամբ գոհացում տալու համար հայերենի ուսումը նվիրագործեցին։ Այս մասին նշանակելի են ամերիկյան Գոլեմբերն ու Բարձր, վարժարանները»¹⁵։

Միսիոներները, անկասկած, հետապնդում էին ոչ միայն կրոնական, դավանարանական և գաղափարախոսական խնդիրներ, այլև ֆաղափական մպատակներ՝ հանդես գալով իրենց պետությունների ֆաղափական, տնտեսական և մշակութային շահերի պաշտպանության դիրքերից, այնուամենայնիվ, նրանց գործունեությունը կրթության բնագավառում արժանի է բարձր գնահատականի, քանզի հայ երիտասարդությունը, համապատասխան կրթություն ստանալով, ծանոթանում էր համաշխարհային մշակույթին, հասունանում գաղափարապես և ֆաղափականապես։

Նույն 1898 թ. հանրացի հայ երիտասարդները Ա. Հակոբ եկեղեցուն բացում են Հանրնի առաջին որբանոց-դպրոցը, որը գործում է 4 տարի։ Ադանայի 1909 թ. կոտորածներից հետո վանեցի Խաչատուր Գուրգյանի տնօրինությամբ սկսում է գործել «Ազգային երկսեռ որբանոցը»։ Նմանատիպ ուսումնական հաստատություններից էր հայ կաթոլիկների ջանքե-

¹⁰ Մերոքյան Մուշեղ եպիսկոպոս, Հովիվին խրատները ուղղված Առանայի ու ամբողջ թեմական ժողովրդին, Կ. Պոլիս, 1908, էջ 29-30։

¹¹ Պողոսյան Հ. Զ., Հանրնի ընդհանուր պատմությունը և շրջակա Գոգան-Տաղի հայ գյուղերը, Լոս Անջելես, Կալիֆոռնիա, 1942, էջ 453։

¹² Կիլիկիա..., էջ 35։

¹³ Պողոսյան Հ. Պ., նշվ. աշխ., էջ 390-391։

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 394։

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. Պ-57, ց. 2, գ. 3, թ. 8։

րով բացված Ալայան վարժարանը: Եվ այս բոլոր հայկական կրթօջախներին կողմին Հանձնում գործում էր թուրքական ընդամենը երկու դպրոց¹⁶:

Կրթական գործը Ջեթունում զարգանում էր դանդաղ և աննպաստ պայմաններում: 1848 թ. Ջեթունի հոգևոր առաջնորդ, գաղմեցի Հովհաննես վարդապետի նախաձեռնությամբ և բնակչության նվիրատվությամբ կառուցվում է դպրոց, որտեղ սովորում էին 150 աշակերտներ: Ավելի ուշ, 1856 թ. Կ. Պոլսից Ջեթուն ժամանած «Հարություն Յուբուր-նյանը կառուցել է տալիս Ջեթունի վարժարանը»¹⁷: 1865 թ. Ջեթունում ուսուցիչ է նշանակվում Կ. Պոլսում կրթություն ստացած, քմիկ գեթում-ցի Հարություն Չագրյանը, որը, տնօրինելով Ջեթունում կրթության զարգացման համար կախիբեցի Պողոս Կարապետյանի 400 և այնքանադրիացի Թագվոր Հակոբյանի 200 օսմանյան ոսկի տրամադրած գումարը, հասնում է որոշ դրական տեղաշարժերի:

1878-1879 թթ. Ջեթունում երկսեռ վարժարաններ են բացվում Կիլիկյան ընկերության կողմից: 1879 թ. հուլիսի 20-ին ընկերությունը Կ. Պոլսից պաշտոնական գրությամբ դիմում է Շուշիի հոգևոր առաջնորդ Արիստակես վարդապետ Սեդրակյանին՝ խնդրելով համագնակություն կատարել «ի նպաստ Ջեթունի կիլիկյան վարժարանի... ամեն ջանք ի գործ դնել ընկերության զարգացման համար ի հառաջադիմություն Կիլիկիո հայ մանկտղյն»:

1880 թ. Ջեթունի և գավառակի կրթական գործի կազմակերպումը ստանձնում է Միացյալ ընկերությունը՝ հաջորդաբար որպես ուսուցիչներ ուղարկելով Բարսեղ Վարդուկյանին, Սմբատ Բյուրատին (Տեր-Ղազարյան) և Ավետիք Կեսիսյանին, որը հերոսաբար գոհվեց Ջեթունի 1895 թ. ապստամբության ժամանակ:

Հայտնի արձակագիր և հրապարակախոս Սմբատ Բյուրատը Հ. Չագրյանի մերձավոր զինակիցն էր: Իր ծննդավայրում որոշ ժամանակ գործելուց հետո նա վարժարան է հիմնում Սսում, 1885-1887 թթ. «Միացյալի» կողմից նշանակվում է Ջեթունի դպրոցների տնօրեն, ապա իր հայրենանվեր գործունեությունն է ծավալում Կ. Պոլսում¹⁸: Նոր դարի շեմին «Միացյալը» Ջեթունում տնօրինում էր 1 վարժարան, 4 ծաղկոց (մանկա-

¹⁶ Պողոսյան Հ. Պ., նշվ. աշխ., էջ 474:

¹⁷ Պողոսյան Հ. Մ., Ջեթունի պատմությունը, Երևան, 1969, էջ 150-151:

¹⁸ Գալուստյան Գր., նշվ. աշխ., էջ 117:

պարտեզ-տարրական դպրոց)՝ 12 ուսուցիչներով և 455 աշակերտներով, որոնց տարեկան ծախսը կազմում էր 200 օսմանյան ոսկի:

Վարժարան-դպրոցներ էին բացվել գավառակի Ֆոնուզ, Կոկիսոն, Թաշ-օլուզ Գիրեն, Շիվիլի, Միսլ, Կապան, Ալախսան գյուղերում և այլուր: 1890-ական թթ. գավառակի 28 վարժարաններում սովորում էին 1592 երկսեռ աշակերտներ, որոնց դասավանդում էին 57 ուսուցիչներ¹⁹: Նշեմք, որ Ջեթունում կրթական գործի նվիրյալներից և երախտավորներից էր Մնացական Սեմերնյանը (սկզբնաղբյուրի նշանակություն ունեցող «Ջեթունի անցյալն և ներկայն» գրքի հեղինակը):

Մարաշի ամենավաղ ուսումնական հաստատություններից էր աստվածաբանական ճեմարանը, որը 1854 թ. հիմնադրվել էր Այնթապում և 1865 թ. տեղափոխվել Մարաշ՝ ամերիկյան միսիոներուհի միսս Շմայդերի կողմից: 1850-ական թթ. Մարաշի վեց հայկական եկեղեցիներում գործում էին «Ծաղկոց» կոչվող վեց նախակրթարաններ²⁰: Դրանցից ամենահայտնին և հիմը Հովհաննես Գաղմեցի վարդապետի կողմից 1848 թ. Ա. Հովհաննես եկեղեցում բացված Ծաղկոց-դպրոցն էր: Կրթական գործի զարգացումն էին հետապնդում Մարաշում ստեղծված Կիլիկյան, Ռուբինյան, Մամիկոնյան, Ընթերցասիրաց ընկերությունները, որոնց ջանքերով բացվեցին տեղական նշանակություն ունեցող մի քանի կրթօջախներ և, այսպես կոչված, դպրոց-ընթերցարաններ, բայց, չունենալով նյութական միջոցներ, նաև չստանալով Կիլիկիո կաթողիկոս Մ. Քեֆսիզյանի աջակցությունը, որոշ ժամանակ անց դադարեցին գործել²¹: Միայն երկարատև ջանքերից հետո 1888-1889 թթ. մարաշցիները Մ. Քեֆսիզյանին համոզում են հոգալ Ս. Գևորգ եկեղեցուն կից բացված գիշերօթիկ դպրոցի ծախսերը²²:

1880 թ. Կիլիկյան Հայրենասիրաց ընկերության նախագահ Նահապետ Տեր-Կարապետյանի ամմիջական ջանքերով բացվում է Մարաշի կենտրոնական վարժարանը: Վարժարանին նոր շունչ և ոգի է հաղորդում 1882 թ. Միացյալ ընկերության կողմից Կիլիկիո դպրոցների տեսուչ նշանակված Բարսեղ Վարդուկյանը՝ «դպրոցական նոր մեթոդներ ներմուծելով վարժարաններին ներս»: Այստեղ տարբեր տարիներին դասավանդել են Միսաֆ Էլմասյանը, Դավիթ Տեր-Ղազարյանը, Սմբատ Բյուրատը և

¹⁹ Ջեթունի պատմագիրքը, Բուենոս-Այրես, 1960, էջ 648:

²⁰ Գալուստյան Գր., նշվ. աշխ., էջ 433:

²¹ Առաքելյան Հ., Ջեթուն, Թիֆլիս, 1896, էջ 55-56:

²² Գալուստյան Գր., նշվ. աշխ., էջ 608:

ուրիշներ: 1910թ. Մարաշի հայոց հոգևոր առաջնորդ Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Վեհապետյանը կառուցել է վարժարանի երկրորդ հարկը, բարեկարգել բաղնիքը և իգական վարժարանները, որտեղ սովորում էին 200 աշակերտուհիներ²³:

Մեծ համարվ էր վայելում 1882թ. Մարաշի հայ ավետարանական համայնքի նվիրատվություններով բացված ամերիկյան իգական բուհը, որն առանձնակի ծաղկում ապրեց միսիոներուհի էլեն Բլեյքի տնօրինությամբ տարիներին: Մինչև 1905 թ. բուհը ունեցել էր 96 շրջանավարտ: 1905-1906 ուս. տարում բուհում սովորում էին 89 ուսանողուհիներ ոչ միայն Մարաշից, այլև Ադանայից, Հալեպից, Հանքեզից, Զեյթունից և Նեքեսիայից, իսկ 1912 թ.՝ 117 ուսանողուհիներ²⁴:

1897 թ. Մարաշում բացվել էր նաև Հոփսիմյան իգական նախակրթարանը, որտեղ հայերենի հետ միաժամանակ ուսուցանում էին ֆրանսերեն:

Դեռևս 1891 թ. Մարաշում բացվել էր «Ակադեմիա» բարձրագույն վարժարանը, որի հիմնադիր տնօրենը և տեսուչը միսիոներ Թոմաս Դևիդսոն Քրիսթին էր: 1893-1908 թթ. վարժարանն ավարտած 92 շրջանավարտներից շատերն իրենց ուսումը շարունակել էին Այնթապի և Տարսուսի բուհերում: Վարժարանում աշակերտներն ուսանում էին հայերեն, անգլերեն, թուրքերեն, հայ ժողովրդի պատմություն, աշխարհագրություն, կրոն և այլն:

Ընդհանուր առմամբ, 19-րդ դարի վերջերին Մարաշի սանջակի 552 գյուղերում գործում էին 153 հայկական տարրական դպրոցներ 6567 աշակերտներով²⁵: Կային նաև բազմաթիվ դպրոց-որբանոցներ:

1890-ական թթ. շարժերից հետո, 1896թ. ԱՄՆ-ում բնակվող ոմն ձեռնարկների նպաստով որբանոց է բացվում Ս. Ստեփանոս եկեղեցում, որը գոյատևում է մինչև 1914 թ.: 1898 թ. դպրոց-որբանոց է հիմնում Իսահակ Ժամհարյանը, որի խնամքին հանձնված 90 հայ մանուկների ծախսերը հոգում էին Մոսկվայի հայ վաճառականները՝ Կ. Պոլսի պատրիարքարանի միջոցով ամեն ամիս Մարաշ ուղարկելով 30 ուրբի²⁶: Ադանայի կոտորածներից հետո Կ. Պոլսի Ազգային խնամակալության հանձնաժողովի կողմից բացվում է այսպես կոչված «Ազգային որբանոցը», որտեղ ապաստան էին

²³ Նույն տեղում, էջ 441-443:

²⁴ «Կոչնակ», 1912, թիվ 6, 10 փետրվարի:

²⁵ Желтков А. Д., Петросян Ю. А., նշվ. աշխ., էջ 66:

²⁶ Գալուստյան Գր. Հ., նշվ. աշխ., էջ 470:

գտել 115 տղաներ և 90 աղջիկներ: Այն, շնորհիվ տնօրեն Հարություն Տեր-Ղազարյանի անհավատալի ջանքերի և գերմանացի միսիոներների օգնության, իր գոյությունը պահել է նույնիսկ եղեռնի և տարագրության ահասարսուռ տարիներին: Ավելի ուշ որբանոցը հանձնվում է Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույցի տնօրինությանը:

Մարաշում հայտնի էին նաև գերմանական «Բեյթ Շալում» և «Բեյթբիլ» որբանոց-դպրոցները, որոնք 1899 թվականից ղեկավարում էին միսիոներուհի Ռուբախը և միսիոներ Սփիրը: Վերջինս հայերի հետ ունեցած չերմ բարեկամությունը և մրանց ցույց տրվող օգնությունը շարունակում էր նաև 1915-1916 թթ: Նրա հովանավորությամբ էր գործում Ազնես Սալմեդի 500 հայ որբերի խնամակալությունը ստանձնած «Արքեմեջեր» որբանոցը²⁷:

Կիլիկիայի կրթական խոշոր կենտրոններից էր Այնթապը: 1873 թ. մարտի 1-ին Մկրտիչ Քեֆադյանի նախաձեռնությամբ և Նշան Թերզյանի տնօրինությամբ բացվում է «Կիլիկիա գիշերօթիկ հոգևոր վարժարանը», բայց, չորս տարի անց, ֆինանսավորման բացակայության պատճառով, փակվել է:

Այնթապում էր գտնվում Թուրքիո կենտրոնական վարժարանը, որն իրականացնում էր բարձրագույն մասնագիտական կրթական ծրագրեր: Ամերիկյան միսիոներների և այնթապցի հայերի համատեղ ջանքերով 1876 թ. հոկտեմբեր ամսին 55 ուսանողներով բացված այդ բուհը նախատեսված էր միայն հայ պատանիների համար: Այստեղ դասավանդում էին ԱՄՆ-ում կրթություն ստացած աստղագետ և երկրաբան Սարգիս Լևոնյանը (սպանվել է 1909 թ. կոտորածների ժամանակ Օսմանիեի մոտ), պրոֆեսոր Ալեքսանդր Պեգեյանը, Ֆրանսիայում իրավաբանի որակավորում ստացած պրոֆեսոր Զեմոր Պեգեյանը, Արմենակ Զամչյանը և ուրիշներ: 1878 թ. բուհին կից բացվել են բժշկական վարժարան և հիվանդանոց, որը անվանվել է Այնթապում առաջին միսիոներ Ազարիա Սմիթի անունով: Քույրերի վերջին տնօրենն էր Զոն Է. Մերիլը, որը ցեղասպանության ղմնդակ տարիներին բազմիցս սատարել էր տարագիր հայերին, շատերին ապաստան տվել բուհում փրկելով ստույգ մահից:

²⁷ Նույն տեղում:

Այնքապում գործում էին Ներսեսյան (արական) և Հայկանուշյան (իգական) վարժարանները, որոնք «կառավարվում էին կալվածներու հասույթով»²⁸:

Այնքապուժ էին գտնվում նաև Վարդանյան և Արմենական երկրորդական վարժարանները, ամերիկյան իգական սեմինարիան, ավելի քան 20 մանկապարտեզներ²⁹:

1912 թ. սեպտեմբերի 19-ին րացվում է «Կիլիկյան քաճճագոյմ վարժարանը», որը Կիլիկիո կաթողիկոս Սահակ Խաչալյանի հատուկ կոնդակով 1913թ. օգոստոսի 11-ին վերանվանվում է Կիլիկյան Ճեմարանի: Այն «իր ընդհանուր մանկավարժական և եկեղեցագիտական դասընթացներով կոչված էր մեծ ծառայություն մատուցելու Կիլիկիո հայությանը»³⁰: Չուս հայկական ճեմարանի րացումը կարևոր երևույթ էր Կիլիկիահայ իրականության մեջ, քանզի «մեր կրթական եւ կրոնական պաշտոնյաներին մեծագոյմ մասը օտար (միսիոներական եւ փրփախանդիստական) հաստատությանց մեջ կրթված ըլլալով՝ ըստ արժանավոյն եւ արդյունաւի չեն կրնար ծառայել ազգային իմնատիպ դաստիարակության և տոհմային իմնությունը գոյության ու իմնապաշտպանության նվիրական գործին», - իրավացիորեն նշել է Ս. Խաչալյանը³¹: Ցավալի էր, որ, չնայած ճեմարանի տնօրեն Հակոբ Ղազարյանի գործադրած ջանքերի, այնուամենայնիվ, անբավարար էր հայ ուսուցիչների թիվը:

Ոչ միայն Կիլիկիայի, այլև Թուրքիայի կրթական հայտնի կենտրոններից էր Տարսուսը, որտեղ գործում էր Ա. Պողոսի (Սննք Փռլ) 5-ամյա դասընթացով բոլեջը և 4-ամյա դասընթացով տարրական դպրոցը: Հաստատությունը կառուցվել էր 1888 թ. ԱՄՆ-ի Նյու-Յորքի նահանգային իշխանության արտոնագրով՝ ամերիկյան միսիոներների նախաձեռնությամբ:

Քուլեջի առաջին տնօրեն Ա. Հենանյանի (1888-1893 թթ.) պաշտոնավարության տարիներին կրթօջախին 100.000 դոլար էր նվիրել ամերիկացի մեծահարուստ գնդապետ Շեփերտը: Քուլեջը մեծ ծաղկում ապրեց ծագումով իտալիացի Թոմաս Քրիսթիի տնօրինության տարիներին (1893-1919 թթ.): Կրթօջախի այլազգի դասախոսներից էին շվեյցարացի Հեյլ Բրիվորը, անգլիացի Հերբերտ Գիբբոնսը (նա 1909 թ. գտնվելով Ադանայում՝ անգլիա-

²⁸ Գուտուկյան Գր. Հ., Կիլիկյան աշխարհագրություն, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 29:

²⁹ Պողարյան Գր., Ցեղասպան թուրքը, Բեյրութ, 1973, էջ 120:

³⁰ LNU, §. 11-57, g. 2, q. 1029, p. 1:

³¹ Նույն տեղում, ց. 2, գ. 278, թ. 74:

կան և ամերիկյան թերթերին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդել կոտորածների վերաբերյալ, ամերիկացի Դ. Ռոջերսը (գոհվել է 1909 թ. Ադամայում՝ ամերիկյան իգական վարժարանի հրդեհը մարելիս): Քոլեջի հայ դասախոսներից էին Սարգիս Տոնիկյանը, Միհրան Գալանյանը, Թորոս Նսայանը, Սամուել Մելոնյանը և այլ: Բացման օրից մինչ 1910թ. փոխելն ունեցել էր 144 շրջանավարտներ, որոնցից շատերը կրթությունը շարունակել են Բեյրութի ամերիկյան համալսարանում: Ուսանողների ննշող մեծամասնությունը հայեր և հույներ էին: Գր. Գալուստյանի հավաստմամբ՝ 20-րդ դարի սկզբին բոլեջում սովորող 100 ուսանողներից հույներ էին 15-20-ը, մնացածը՝ հայեր³²: 1890-ական թվականներին Տարոնում գործում էին մեկ 4 հայկական դպրոցներ, որոնցից առավել հայտնի էր Ս. Աստվածածին եկեղեցուն կից Լուսինյան երկսեռ տարրական դպրոցը:

Կիլիկիոն այլ բնակավայրերում դրուքյունն առանձնապես բարկու
չէր: Մերսինում կային հայ երեք հարանվանուքյուններին պատկանող
հինգ արական և իգական դպրոցներ, մոտ երկուս հարյուր աշակերտնե-
րով³³: Առանձնապես վատ էր վիճակը Կիլիկիոն կաթողիկոսական մատա-
վայրում՝ Սսում: Մկրտիչ Խրիմյանին 1904 թ. փետրվարի 18-ին գրած մա-
մակում Կիլիկիոն կաթողիկոս Սահակ Խապայանը նշում է. «Սսո մեջ
բարգավաճ դպրոց պահել անկարելի է, որովհետև կլիման չը ների,
հազիվ ուսումնական տարին յոթն ամիս կը լինի, այնուհետև ամբողջ
ժողովուրդը կը քաշվի ամառանոցները և վարձյալ պահապաններն ու-
մի քանի ջարդ ու փշուր վանականներն գատ մարդ մը չը մնար: Ամբողջ
դպրոց մը ամեն տարի գաղթեցնել այս կամ այն հովասուն վայրը, ըստ
իս, նպատակին չը ծառայել գատ՝ վարողին ալ մեծամեծ և անզուտ գո-
հողուքյուններ տալեն ավելի անասելի դժվարությամբ պատճառ կ'ըլլայ,
ուստի հարմար կը սեպեմ Պապովի (խոսքը վերաբերում է Նոր Նախիջ-
ևանցի Մարգար Պապովին, որը զգալի գումար էր կտակել Կիլիկիայում
դպրոց հիմնելու համար - Ռ. Գ.) դպրոցը բանալ կամ Անթեպի, կամ Մա-
րաշի և կամ Անտիոքի մեջ, որ ամենեմ ավել անխնամ և մարդ որոնելու
կեդրոն և բոյն եղող վիճակն է»³⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, Սահակ Խապայանը մտահոգ էր ոչ միայն ուսումնական հաստատության բացման խնդրով, այլև այն դիտարկում էր որպես արտագաղթը կասեցնելու կարևորագույն գործոն:

³⁷² Գալուստրան Գր. Հ., նշվ. աշխ., էջ 526:

³³ Նույն տեղում, էջ 20:

³⁴ ZUU, §. 7-57, q. 2, q. 1824, p. 10:

Հարկ է նշել, որ Կիլիկիայում հայ աշակերտների մեծ մասն ուսանում էին օտարերկրյա կրթական հաստատություններում, որոնց թիվն անհամեմատ շատ էր մրցակցությամբ չդիմացող և ֆինանսական միջոցներից զուրկ հայկական դպրոցներից: Եվ, հայկական «բարձրագույն վարժարանների» բացակայության պարագայում, ինչպես գրել է 1901թ. հունիսի 12-ի նամակում Կիլիկիո կաթողիկոսական տեղապահ Կիրակոս Եպիսկոպոսը Մ. Խրիմյանին. «հարուստներն ստիպված են օտար վարժարան դրկիլ իրենց զավակները. այս վտանգին առաջին առնել պետք է, մանավանդ որ պապական (կաթոլիկները - Ռ. Գ.) հոն դպրոց բացած են... ահա մեծագույն վտանգը, գոր Զեզ մատնանիշ կընենք»³⁵:

Խիստ ծանր էր հայ ուսուցիչների նյութական վիճակը, որոնք իրենց հայրենանվեր աշխատանքի դիմաց ստանում էին չնչին աշխատավարձ, ենթարկվում իշխանությունների հալածանքներին: Ուսուցիչներին դիտելով որպես հայ պատանիների սրտում ազգային գաղափարախոսության և ազատագրական պայքարի սերմնացաններ, բուրժական կառավարությունը կեղծ փաստերի, տարբեր զրպարտությունների հիման վրա ձեռնարկում էր նրանց, ահաբեկում կամ արգելում մանկավարժական գործունեությունը: Այսպես, Կ. Պոլսից Աղանա ժամանելուն պես ձեռնարկվել էր հայտնի ուսուցիչ Համբարձում Ամատունին:

Եվ իրոք, ազգային ոգով դաստիարակությունն ու հայեցի կրթությունը չէր համապատասխանում իր ֆաղափական նպատակներին հետամուտ օսմանյան կառավարության շահերին: Հայկական դպրոցներում ազգային յուրաքանչյուր դրսևորում դիտելով որպես ազատագրական գաղափարախոսության և շարժման օջախ, վարելով բռնի բուրժանական և ուծացման ֆաղափականություն, բուրժական իշխանություններն ամենասանձարձակ հալածանքն էին իրականացնում ազգային գործիչների, կրթական գործի նվիրյալների դեմ:

*Հայոց պատմության հարցեր,
գիտական հողավածների ժողովածու,
ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն»,
Երևան, 2003, № 4, էջ 65-76:*

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ 19-ԲԴ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ 20-ԲԴ ԴԱՐԻ ՍՎԶԲԻՆ

Հայկական հարցի միջազգային դիվանագիտության ասպարեզ բարձրացումը մոր խթան հանդիսացավ ազատագրական պայքարի ծավալման համար: Թվում էր, թե մոտ է ազգային իդոնի, դարավոր երազանքների իրականացումը, եթե ոչ պետականության, գոնե՝ ինքնավարության ձեռքբերումը, ծայրահեղ դեպքում՝ բարենդուսների իրագործումը: Երազանքների խորտակումը հասունացրեց զեմքի դիմելու անհրաժեշտությունը: Առաջնահերթ խնդիր էր հայ ազատագրական շարժման գաղափարախոսության ձևավորումը, պետք էր ոգի ներարկել ժողովրդին, դուրս բերել թմբիրից, հավատ արթնացնել սեփական ուժերի, հաղթանակի հանդեպ: Դա էր հայ հասարակական, ֆաղափական, մշակութային շրջանակների թիվ 1 խնդիրը: Ողջ հայությանը պայքարի էին կոչում հայ գրողներ Միքայել Նալբանդյանը, Ստեփանոս Նազարյանը, Ռաֆայել Պատկանյանը, Գրիգոր Արծրունին, Բաժժին, Մուրացյանը, Բագրատ Այվազյանը, Ծերենցը, որոնք իրենց աշխատություններով մեծապես նպաստեցին ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության ձևավորմանը: Մեծ դեր էր կատարում ժամանակի առաջադեմ մամուլը՝ «Մշակը», «Արարատը», «Ասպարեզը», «Արմենիան» և այլն: Աստիճանաբար արմատանում էր այն նշմարության գիտակցումը, որ, ինչպես մեծ վիպասան Բաժժին է գրել՝ «ազատությունը տրվում է այն ազգերին, որոնք իրենց ազատությունը սրով պաշտպանել գիտեն: Առանց արյունի ազատություն չկա, որպես առանց զոհերի փրկություն»:

Իր գործունեության սկզբից և եթե հնչակյան կուսակցությունը մեծ ուշադրություն էր դարձնում Սասունին և Կիլիկիային, ուղարկելով գոր-

³⁵ Նույն տեղում, ց. 2, գ. 80, թ. 17:

¹ Բաժժին, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Ե., 1964, էջ 268:

ծիչներ, ծավալելով քաղաքացիական, ստեղծելով կուսակցական կազմակերպությունների ցանց:

1880-ական թթ. վերջերին հեղափոխական գործունեություն էր ծավալել Հարություն - Մարտիրոս Պոյանյանը (Ժիրայր, Մարտիրոս)՝ Մեծ Մուրադի՝ Համբարձում Պոյանյանի ավագ եղբայրը (1856-1894 թթ.)²:

1890 թ., երբ Համբարձում Պոյանյանը Կ. Պոլսում մասնակցում է Գում Գափուի ցույցին, Աղանայի կուսակալ Շաֆի փաշան հրամայում է ձերբակալել Ժիրայրին՝ մեղադրելով նրան եղբոր հետ համագործակցության, հեղափոխական գաղափարների տարածման մեջ:

Հանրենի հայոց հոգևոր առաջնորդ Հովհաննես Եպիսկոպոս Գազանյանից տեղեկանալով սպառնացող վտանգի մասին՝ Ժիրայրը 6 ամիս գործում է ընդհատակում: Երբ ոստիկաններն իմանում են նրա կացարանի մասին՝ ածիլելով միջև գոտակտեղը հասնող մորուքը, կանացի շորեր հագած, ուսին՝ սափոր, չրի զնացող կնոջ տպավորություն ստեղծելու համար, անցնում է ոստիկանների շրջայի միջով և, Գրիգոր Կյուլվարդյանի ընկերակցությամբ Վասակունի, Շահեն և Տիար կեղծանուններով սկսում է գործել Յոզղատում, Կեսարիայում, Երզնկայում և Էվերեկում³: Տարածելով ազատագրական գաղափարներ, արթնացնելով ազգային ինքնագիտակցությունը, ապագա արհավիրքներին դիմակայելու և պայքարին պատրաստ լինելու համար Ժիրայրը ձեռնամուխ է լինում զինված ջոկատների, ֆիդայական խմբերի կազմավորմանը: Նրա համախոհներն ու զինակիցներն էին հայտնի Ջելոն (Թորոս Ծառուկյան) և Դերե վանքի վանահայր Դանիել վարդապետը: Ժիրայրի ստեղծած խմբերը 1894-1896 թթ. կոտորածների ժամանակ բազմիցս խիզախաբար մարտնչե-

ցին՝ բազմաթիվ բնակավայրերում փրկելով հայրենակիցների կյանք: Առաջին խումբը Ջելոնի գլխավորությամբ սկսում է գործել 1891 թ.՝ պատուհասելով «տեղական բռնավոր, չարագործ թուրք Աղաներն ու Պեկերը, որոնք իրենց բռնության տակ անխղճորեն կը կոտորեին, կը թալանեին հայ աշխատավոր գյուղացիությունը օրը ցերեկով և անպատիժ սպանություններ կը գործադրեին համաձայն համիդյան ծրագրերնրուն»⁴: Խմբի կազմում էին հայտնի ֆիդայիներ Պողոս Շահինյանը, Միհաս Պետրոսյանը (Ասուլ), Ավետիս Սամանյանը, Հակոբ Գյուլյանը և ուրիշներ:

Իր գործունեության համար վերստին ենթարկվելով հետապնդումների՝ Ժիրայրը ձերբակալվում է, բայց կարողանում է բանտից փախչել՝ շարունակելով «կրկին ժողովուրդին մեջ հեղափոխական ոգի ներմուծել և զանգված կազմակերպել Վասակունի անունով»⁵:

1892 թ., երբ հնչակյան կուսակցությունը ապստամբություն բարձրացնելու և համիդյան բռնակալությունը տապալելու վերաբերյալ թուրքիկներ է տարածում, իշխանություններն առիթն օգտագործում են առավել բռնություններ կիրառելու, հեղափոխական, ազատագրական պայքարը արմատախիլ անելու համար: Միայն Յոզղատում, Էվերեկում և հարակից շրջաններում ձերբակալվում են ավելի քան 1000 հոգի՝ մտավորականներ, վաճառականներ և եկեղեցականներ: Նրանցից 17-ը դատապարտվում են մահվան: Ամեն ինչ հայրենակիցներին փրկելու համար Ժիրայրը համոզվում է՝ հայտարարելով, որ ինքն է թուրքիկների հեղինակը և 1894 թ. հունվարի 21-ին կախաղան է բարձրացվում Յոզղատում⁶:

Հնչակյան կուսակցության կողմից Սասունի հետ միաժամանակ ապստամբության բարձրացման կենտրոն էր ընտրվել նաև Կիլիկիան, ծայրահեղ դեպքում՝ Լեռնային Կիլիկիան, վստահ, որ Մարաշի, Ջեթունի, Հանրենի ազատատենչ հայությունը ոտքի կկանգնի զինված պայքարի: Ընդամենը, հնչակյաններին հաջողվել էր, մասնավորապես Մարաշում և Հանրենում, կուսակցական կազմակերպությունների փչ թե շատ լայն ցանց ստեղծել: Մարաշում էին գործում Տ. Ղևոնդ Բահանա Տեր Նահապետյանը, Կարապետ, Հովհաննես և Նշան Չորպանյանները, Հովհաննես Հարգոյանը, Միհաս Չարփանյանը: Համաձայն մի տեղեկության՝ 1890-

² Սկզբնական կրթությունը ստանալով հայրենի Հանրենի Վարդանյան վարժարանում՝ Ժիրայրը 1872-1874 թթ. ուսումնառում է Կ. Պոլսում, վերադառնում Հանրեն, որպես ուսուցիչ պաշտոնավարում մեկ տարի, ապա կրկին մեկնում Կ. Պոլիս, այնտեղից՝ Ռուսաստան, որտեղ էլ, ապրելով 14 տարի, վարակվում է հեղափոխական գաղափարներով, անդամագրվում հնչակյան կուսակցությանը: Վերադառնալով Կիլիկիա՝ Ժիրայրը դասավանդում է Այնթապում, Դյորթ-Յոլում՝ հայ մանուկների և պատանիների հոգում սերմանելով հայրենասիրություն, ազատագրական պայքարի գաղափարներ, ռազմական, զինվորական մարզումներ անցկացնելով նրանց հետ: Այդ ընթացքում նա համագործակցում էր իր մանկության և պատանեկության ընկերների, Հանրենի Միաջալ ընկերության վարժարանի տնօրեն Մելքոն Մանուկյանի (Օղլուզյան), Միհաս Թուրսարգյանի). Մարտիրոս Մեքսենյանի հետ: Պողոսյան Յ. Պ., Հանրենի ընդհանուր պատմությունը և շրջակա Գոզան Տաղի հայ գյուղերը, Լուս-Անջելլո, 1942, էջ 492:

³ Նույն տեղում, էջ 545-546:

⁴ Մատաղձյան Թորոս Մ., Յուշամատյան Թումարզայի, Բեյրութ, 1959, էջ 173:

⁵ Պողոսյան Յ. Պ., էջ 524, աշխ., էջ 546:

⁶ Նույն տեղում: Տե՛ս նաև Արմյանսկի խնդիր, Энциклопедия, Ереван, 1991, с. 175.

ակամ թթ. սկզբին Մարաշի գավառում հնչակյաններն ունեին իրենց զինված ջոկատները՝ 800 մարտիկներով, որոնք բաժանված էին 8 հարյուրյակների և 40 դասակների՝ ենթարկվելով Մարաշի 7 հոգուց կազմված վարչությանը⁷։ Որքան էլ չափազանցված՝ սա վկայում է հնչակյանների կողմից կատարված զգալի աշխատանքի մասին։

Հնչակյան առաջին գործիչներից էր հայտնի գրող և մանկավարժ Սմբատ Բյուրատը։ Շրջելով գավառներով՝ նա ժողովրդին պայքարի էր կոչում, ֆարզում ազատագրական գաղափարներ, անցյալի պատմության հերոսական էջերով ոգևորում երիտասարդությանը։ 1891 թ. ձերբակալվում է և 5 տարի տանջվում Մարաշի և Հալեպի բանտերում։ 1896 թ. Ս. Բյուրատը հաջողում է փախչել Նզիպտոս՝ զբաղվելով մանկավարժական և գրական գործունեությամբ, հրատարակում «Փյունիկ» և «Նոր օր» թերթերը⁸։

Հանրմուտ, ինչպես արդեն նշել ենք, Ժիրայրի հետ և նրա զլխավորությամբ գործում էին Մելիքի Մանուկյանը, Միմաս Թուրսարզյանը, Մարտիրոս Սեֆսեյանը, Միհրան Գալանը և այլք։ Ընդամենը, Հանրմուտի հնչակյան վարչությունն աստիճանաբար տարածել էր իր ազդեցությունը և մասնաճյուղեր էր հիմնել Տարսուզում, Մերսինում, Համիդիեում, Օսմանիեում և մի շարք այլ վայրերում։

1890-ական թթ. սկզբին Կիլիկիայում հնչակյան կուսակցության ակամավոր գործիչներից էր Աղասին։

Հեղափոխական գործունեության համար 1890 թ. Աղասին 2 անգամ ձերբակալվում է, բայց ազատվում է Կ. Պոլսի ազդեցիկ հայերից Արիկ Ուննյանի միջնորդությամբ։ 1891 թ. աշմանը, 20 տարեկան հասակում մահվան դատապարտվելով «Պոլսո Նդեռնադատ Ատյանին կողմեն, իբր դավադրող սուլթան Համիտի կյանքին դեմ»⁹, փախչում է Եվրոպա։ Աթենում գտնվող Ա. Գ. Հնչակյան Կենտրոնի կողմից նշանակվելով որպես Կիլիկիայում կուսակցության ընդհանուր ներկայացուցիչ՝ Աղասին 1892 թ. աշմանը ապստամբություն նախապատրաստելու հանձնարարականով անցնում է Կիլիկիա¹⁰։ Բնյութում Աղասին ձերբակալվում է, բայց, ինչ-

պես ինքն է գրում՝ «հաջողեցա փախչիլ Ադեմսանդրեթի մավահանգիստեն ներս և կազմակերպեցի Կիլիկիո բոլոր ֆաղաբներուն մեջ հեղափոխական շատ զորավոր մասնաճյուղեր, կամոնավոր և գաղտնի հարաբերություններ ստեղծելով իրարու մեջ և կեդրոնին հետ»¹¹։ Նա կապեր է հաստատում ազատագրական շարժման գործիչներ Ներսես վարդապետ Դանիելյանի, Քերովքե Քեշիշյանի (Տերտեյան), Թորոս Սահակյանի (Ֆահրատ և Ֆարհատ կեղծանուններով հայտնի), Մարտիրոս Սեֆսեյանի, Պետրոս Շիրտմյանի, Միհրան Գալանի հետ։ Այս Աղասին կազմակերպչական հարցերով անցնում է Ալեքսանդրիա, այնտեղից՝ Հալեպ, համագործակցում Գրիգորյան եղբայրների հետ, զգալի աշխատանք տանում Զեյթունի նախապատրաստվող ապստամբության համար դրամական միջոցներ հավաքելու ուղղությամբ¹²։ Հալեպից Աղասին մեկնում է Դյուբ-Յու, մնում որոշ ժամանակ։ Այստեղից Աղասին անցնում է Ալեքսանդրետ, Քիլիս, իսկ 1893 թ. հունվարին՝ Մարաշ, որտեղ նրան ընդունում են Ղևոնդ Բահանա Տեր Նահապետյանը, Մարաշի կենտրոնական վարժարանի ուսուցիչ Սարգիս Սամուելյանը։ Կազմվում է Մարաշի հնչակյան կուսակցության ընդհանուր վարչությունը։

Նախապատրաստվող ապստամբության հետ կապված հարցերը բնարկելու համար Տեր Ղևոնդ Բահանան նամակ է գրում Զեյթուն՝ խնդրելով պատվիրակներ ուղարկել¹³։

Զեյթունից ժամանած Ավագ Չագրյանի հետ Աղասին բնարկում է ապստամբության ծրագիրը, զենքի և զինամթերքի ձեռքբերման հարցերը և այլն¹⁴։ Մարաշից Աղասին անցնում է Այնթապ, տեղի գործիչների հետ բնարկում զինված ելույթների հնարավորության խնդիրը։ Նա որոշում է իր կենտրոնը դարձնել Սուեիայի Խըտըրպեկ գյուղը, որտեղ մնում է 2,5 տարի։ Իր իսկ հիմնավորմամբ՝ «Այս գյուղերը (Սուեիայի-Ռ.Գ.) մոտ էին Սեյկիա նավահանգիստին. և նա կը հուսայի այդ տեղեն ներս բերել 5000 ավստրիական Շասոք հրացանները, որ գնած էր Պեսարապիացի

⁷ Գալուստյան Գր. Հ., Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն, Նյու Յորք, 1934, էջ 735-740։

⁸ Նույն տեղում, էջ 117։

⁹ Աղասի, Զեյթուն և իր շրջակայքերը, Պեյրուք, 1968, էջ 139։

¹⁰ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 420, ց. 10, գ. 5, թ. 1։

¹¹ Աղասի, նշվ. աշխ., էջ 139։

¹² ՀԱԱ, ֆ. 420, ց. 10., գ. 10, թ. 12։

¹³ Աղասի, նշվ. աշխ., էջ 139։

¹⁴ Թառոյան Կ. Զ., Արևմտյան Հայաստանը, արևմտահայերի սոցիալ-քաղաքական վիճակը և ազատագրական պայքարը սուլթանական Թուրքիայի բռնատիրության դեմ, Ե., 2001, էջ 285։

հայ տիկին Անուշ և մվիրած էր Հնչակյան Կեդրոնին: Դժբախտաբար Կեդրոնը զին հուսախաբ ըրավ և չկրցավ ուղարկել¹⁵:

Աղասին միաժամանակ մեծ ուշադրություն էր դարձնում հայդուկային խմբերի, զինված ջոկատների կազմակերպմանը: Առաջին ջոկատներից էր Ալեքսանդրեանի գավառում կազմավորված հայդուկային խումբը, որի կենտրոնը Քիլիսն էր: Ավելի ուշ այդ խմբին են միանում Ապահը (Պետրոս Գըմգըմյան) և Նոյնը: 1895 թ. հուլիսին 14 հոգուց բաղկացած խումբը, խույս տալով հետապնդումներից, հաստատվում է Սուեի տարածքում՝ Քեյսուսի գյուղում¹⁶:

1895 թ. գարնան վերջին և ամռան սկզբին Կիպրոսից Կիլիկիա է մտնում հնչակ գործիչների մի խումբ՝ Ապահը, Ջեյլաթը (Կարապետ Ղըրփեհիսյան, որը Աղասուն էր միացել դեռևս 1893 թ.), Հրաչյա-Մարալը (Գրիգոր Ղարիբյան), Քեյսին (Սարգիս Պելայան), Մխիթար (Մխիթար Սեֆերյան), Շավարշը (Պողոս Շիշմանյան), Մուրադը (Բաղդասար Գավուգնյան), Մլեհը (Ասատուր Տամդանյան), Ժիրայրը, Եփրեմը, Կարոն, Սիսակը, Վահանը և այլք, որոնց հայրենամովսեր գործունեությունը չհապաղեց տալ իր պտուղները: Նրանք իմենապաշտպանության պատրաստեցին և զինեցին Սուեի տարածքում, Դյուբ-Յուր, Քեյսուս, Ֆոնուզը, Ջեյլուզը: Աղասին նրանց բաշխում է ըստ բնակավայրերի, տալիս համաճարարականներ:

Ապահն անցնում է Սուեի տարածք, միանում Աղասուն, որի համաճարարությամբ մեկնում է Աթենք՝ ապստամբության համար նախատեսված գումարը և վերը նշված 5000 հրացանները Կիլիկիա տեղափոխելու համար: Բայց, ինչպես գրում է Աղասին. «Ջայն վերադարձուցած էին Կիպրոս կղզին, խոստանալով անհապաղ ուղարկել զենքերը: Կեդրոնը իր խոստացած երեք հազար ռուբլի, ուղարկեց (վերջին պահուն, 1895 հուլիս ամսին, երբ գրեթե պաշարված էին Մուսսա լեռան վրա), Սմբատ Ռուստիկյան և Հրաչյա Մարալ անուն 21 տարեկան երիտասարդի մը հետ 600 ռուբլի, որուն 540-ը գրավվեցավ Անտիոքի կառավարություն կողմից, անհարակ և ձախորդ փոխադրությամբ, Աղեքսանդրեայի մասնաճյուղիս կողմից»: Վերադառնալուց հետո Ապահը Աղասուն հետ մեկնում է Արեգի-ճ՝ Սուեի տարածքում որպես գործիչ թողնելով Շավարշին¹⁷:

¹⁵ Աղասի, նշվ. աշխ., էջ 140:

¹⁶ Պատմություն Մ. Դ. Հնչակեան կուսակցության, հ. Ա., էջ 170:

¹⁷ Աղասի, նշվ. աշխ., էջ 140:

Ընդհանուր ապստամբության բարձրացման հարցը բնարկելու և հանրաճարարության մղելու հանձնարարականով Ապահը, Մխիթար Ծախենը, Ջին Թորոսը և Աղասուն դասընկերները Հովհաննիսյանը մեկնում են Հանրաճարարության հանձնարարության տանը: Նրանք հանդիպում են հնչակյան կուսակցության տեղական կազմակերպության ղեկավար Տեր Թորոս Բախանյան Սաթաթյանին, Հանրաճարարության և հարակից շրջանների հնչակյան կազմակերպությունների փաստացի ղեկավար Միհրան Գալստյանին, Խաչեր Թաշնյանին, Եսայի Մանկրյանին և այլոց հետ՝ հիմնավորելով ապստամբության անհրաժեշտությունը, կոչելով միանալ Ջեյլուզին: Բայց հանրաճարարության, առանց իրենց բաղաժիքի ազդեցիկ հայերի համաձայնության, չէին կարող նման վճիռ կայացնել: Ուստի Թորոս Սաթաթյանը «Սր. Գեորգ եկեղեցվու պաշտոնառնությունից մեջ ժողովի կը հրավիրեմ Հանրաճարարության երեսիները՝ շոշափելու համար անոնց տրամադրությունները»¹⁸: Ժողովին չէին մասնակցում Ապահը և Մխիթար Ծախենը:

Մոտ 50 հրավիրյալներին, Աստվածաշնչի վրա գաղտնապահության երդումից հետո, Թ. Սաթաթյանը տեղեկացնում է, որ Ջեյլուզին արդեն ընդգրկել է, որ «Հանրաճարարության Սեյր-Յուրն ալ միացնելով Կիլիկյան Հայկական կառավարություն մը պիտի կազմվի», հայտնելով, որ Ապահն ու Մխիթար Ծախենն իրենց ուժերով պատրաստ են գրավելու Բաղաժի 70-80 զինվորներ ունեցող գործառնը և սկսել ապստամբությունը¹⁹: Վերջնական վճիռ կայացնելուց առաջ ժողովականները մի Բանի հարցադրումներ են առաջ քաշում, որոնք կարևոր էին ձեռնարկի հաջողության և իրենց դիրքորոշման առումով.

1) Ի՞նչ ֆինանսական միջոցների է տիրապետում հնչակյան կուսակցությունը ապստամբությունը հաջողությամբ պսակելու համար.

2) Արդյո՞ք առկա է բավարար քանակությամբ զենք և զինամթերք.

3) Որքանով է հավաստի եվրոպական տերությունների օգնության խոստումը, որո՞նք են երաշխիքները.

4) Արդյո՞ք կան ռազմական գործիքներ տիրապետող հմուտ և բանիմաց զինվորականներ, ովքեր կստանան գործի ղեկավարումը:

Ցավով, պատասխանները գոհացուցիչ չէին: Թ. Սաթաթյանի հաղորդման համաձայն՝ այդ պահին Ապահն իր մոտ ուներ ընդամենը 900 օսմանյան ռուբլի, զինամթերք հույս ունենալով ձեռք բերել Հանրաճարարության և Վահակյանի

¹⁸ Պատմություն Մ. Դ., նշվ. աշխ., էջ 554:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 554-556:

գործանցների վրա հարձակվելով, իսկ ապստամբության բարձրացումից հետո երեք օրվա ընթացքում «անգլիական կառավարությունը իր գործերը պիտի հասցնի»: Ինչ վերաբերում էր ռազմական գործի մասնագետներին, ապա, քանի որ Ապաիլը սովորել է բրիտանական զինվորական ուսումնարանում, ուստի «այդ մասին չպիտի նեղվին»: Պարզ էր, որ ոչինչ պատրաստ չէր և այդ արկածախնդրության մեջ միջնորդելը կարող էր ունենալ բացասական լուրջ հետևանքներ: Ուստի Հանրանի երևելիների անունից Աստուր Մանկրյանը և Գևորգ Սեփյանը մերժում են առաջարկը²⁰: Փաստերը վկայում են, որ եվրոպական տերությունների կողմից օգնության իրական երաշխիքների դեպքում հանրանիները և, ընդհանրապես լեռնցիները, պատրաստ էին ընդվզման: Դա էր պատճառը, որ հնչակյան գործիչները, չնայած քաջ գիտեին մեծ տերությունների օգնության վերաբերյալ խոստումների սնանկությունը, բայց անվարան տալիս էին՝ լիահոյս, որ եվրոպական մամուլում ապստամբության մասին հաղորդագրություններից հետո եվրոպյան հարկադրված և շահագրգռված կլինի միջամտել Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին՝ ի շահ Հայկական հարցի լուծման: «Սակայն, - նկատել է Հ. Պողոսյանը, - եվրոպական պետություններից և ոչ մեկն այդ պահին նպատակ չունի հայ ժողովրդի համար իր հարաբերությունները վատացնել Թուրքիայի հետ...»²¹:

Համատեղ ապստամբության ծրագիրը մերժում են նաև ղեկավարները, գտնելով և հիմնավորելով, որ առանց ֆինանսական միջոցների և ռազմամթերքի, իրական օգնության երաշխիքների, այն դատապարտված է ձախողման: Բայց, ամեն դեպքում, հանրանիները խոստանում են, որ թուրքների հարձակման դեպքում կդիմեն ինքնապաշտպանության: Նրանք Ահարոն Գրիգորյանի և Միհրան Սեփյանյանի ղեկավարությամբ գաղտնի արհեստանոցներում սկսում են վերանորոգել հին զենքերը, պատրաստել ուժանակներ՝ հավանական հարձակման դեպքում թշնամուն արժանի հակահարված տալու համար²²:

Անհաջողության մատնվելով՝ նույն գիշերն իսկ Ապաիլը Միհրան Գալյանի ուղեկցությամբ բռնում է Զեյթունի մամփան, իսկ Միս Շահենն անցնում է Դյորք-Յուլ:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 556-557:

²¹ Պողոսյան Հ. Մ., Զեյթունի պատմությունը 1405-1921 թթ., Ե., 1969 թ., էջ 364:

²² Պողոսյան Յ. Պ., նշվ. աշխ., էջ 559-561: Տե՛ս նաև Աղասի, նշվ. աշխ., էջ 144:

Ինչպես արդեն նշել ենք, Աղասու կողմից Սուեիսիայում գործիչ է նշանակվում Շավարշը: 26-ամյա երիտասարդը հեղափոխական պայքարի զգալի փորձ ուներ: Նա և Սարգիս Պելայանը (Պալյան) ԱՄՆ-ից Կիլիկիա են հասնում 1895 թ. մայիսին և «տեղացի հայերի հետ միասին միավորվում են երկու հայդուկային խմբի մեջ և պայքարի ելնում թուրք ավագական խմբերի ու պետական կեղեքիչ պաշտոնյաների դեմ: Սարգիս Պալյանի ղեկավարած հայդուկային խումբը գործում էր Քեսարի շրջանում, իսկ Շավարշ Ծիշմանյանին՝ Հանի-Հապիպի մոտերում»²³: Կ. Պոլսից նրանց դեմ է ուղարկվում Սալիհ փաշան: Շավարշը ջանքեր էր գործադրում հնարավորինս շատ զենք կուտակելու Սուեիսիայի գյուղերում: Համաձայն մի հաղորդման՝ միայն Հապիպից նրան էր ուղարկվել 10-15 երկփողանի հրացան և 200 փամփուշտ²⁴:

Շավարշի և նրա ընկերների ջանքերի արդյունքում Մուսա լեռան հայկական գյուղերը հիմնականում զերծ են մնում կոտորածից, ավեր ու թալանից: Իմանալով, որ Սուեիսիայում, քացի Շավարշի մարտունակ խմբից, շատ հայեր ևս զինված են և պատրաստ՝ դիմագրավելու թշնամուն, թուրքերը զգուշանում էին հարձակումներից: Այնուամենայնիվ, նրանք բավականին ուժեղ էին կենտրոնացնել հայկական գյուղերի մատույցներում՝ պահանջելով Շավարշի և նրա զինակիցների հանձնվելը, հակառակ պարագայում՝ սպառնալով սրի փաշել բոլորին: Գործին խառնվում են նաև օտարերկրյա հյուպատոսները, որոնք իշխանության ներկայացուցիչների հետ բազմաթիվ խոստումներ են տալիս, որ խմբի՝ զենքերը վայր դնելուց հետո հայ ազգաբնակչությանն այլևս ոչինչ չի սպառնա: Տուրք տալով այդ ամենին, իրադրությունն առավել չսրելու և հայրենակիցների մահվան պատճառ չհանդիսանալու համար Շավարշին իր խմբով հանձնվում է 1896 թ. մարտի 20-ին:

Անդրադառնալով այդ հարցին՝ «Կիլիկյան տարեցույցը» նշում է. «Մասնավոր պայմաններով և համաձայնությամբ մը, օտար հյուպատոսների միջոցով հանձնվելի վերջ իր ամբողջ խումբովը Հապիպի մեջ բանտ կը դրվի 10 ամիսներ»²⁵:

²³ Թառոյան Կ. Ջ., նշվ. աշխ., էջ 286-287:

²⁴ ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 133, թ. 1:

²⁵ Կիլիկյան տարեցույց, Միսմյա օրվան գրական-ընկերաբանական-պատմական-գեղարվեստական, Ա Տարի, կազմեցին Նվարդ-Ասպետ, Արամ-Ասպետ, Ատանա-Կիլիկիա, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 244:

Որոշ ժամանակ անց, դեսպանների միջամտությամբ, ձերբակալվածները ներման են արժանանում: Շավարշը անցնում է արտասահման, բայց 1900 թ. կրկին ուղարկվում է Կիլիկիա՝ իր հայրենամկեր գործունեությունը ծավալելով 1921-1922 թթ.²⁶:

Ձնայած երիտասարդ տարիքին, հեղափոխական պայքարի զգալի փորձ ունենալով 22-ամյա Ջելլաթը: Բնիկ կիլիկացի, Ջելլաթը Կոկիսոնի Քաշ-Օլուզ գյուղից էր, անդամակցել էր Ջելլաթի խմբին, ապա անցել Հանի Հապիլի, որտեղ էլ, 1893 թ., ծանոթացել էր Աղասու հետ՝ դառնալով նրա հավատարիմ զինակիցը: Ինչպես գրում է Աղասին՝ Ջելլաթը «անզուգական քաջ, ընկերասեր, ռազմագետ, անուս և թրփախոս... ինձի կ'ընկերանար 1893-ի ձմեռին ի վեր»²⁷: Նա մեծ գործ է կատարել Սուեիսիայի հայությունը զինելու, ինքնապաշտպանության կազմակերպման ուղղությամբ, լինելով «Մարո» ինքնապաշտպանական խմբի ղեկավարներից²⁸: 1895 թ. հուլիսին Ջելլաթը քաղաքական գործունեություն էր ծավալել Ջեթունի հարակից հայկական քնակավայրերում՝ Կապանում, հայրենի Քաշ-Օլուզում՝ ավելի ուշ միանալով Ֆոնուզում գործող Ասլանին (Միմաս էլմասյան)²⁹:

Կիլիկիա անցած հայ խիզախներից էր Մշո Տերգեվանի գյուղում ծնված 30-ամյա հայտնի ֆիդայի Միտ Շահենը, որն իր մարտական մկրտությունը ստացել էր Արաբոյի խմբում:

Հաստատվելով Դյորթ-Ցուլում՝ նա հանդիսացավ Ձոք-Մարգվանի ինքնապաշտպանության ղեկավարը: Դյորթ-Ցուլում, Օջախի և Էոզեյրի գյուղերում էին գործում նաև քնիկ կիլիկացիներ Քերովբե Տերտերյանը, Վահրամ Քեշիշյանը և Մերուժան (Հարություն) Քեհյանը:

Հերոսական ինքնապաշտպանությունից հետո թուրքերը, որոշ ժամանակ անց հաջողում են ձերբակալել Միտ Շահենին և բանտարկել Հալեպում:

Միջազգային հասարակական և մեծ տերությունների նկշման ներքո ամիսներ անց սուլթանը ստիպված եղավ ներում շնորհել ֆաղափական բանտարկյալներին: Բանտից ազատվում է նաև Միտ Շահենը, որն ան-

ցնում է եվրոպա, այնուհետև Ռուսաստան, Կովկաս և 1903 թ. զոհ է գնում եղբայրասպան զնդակին³⁰:

Միևեռ գործում էր եղեսիայում՝ հանձնարարական ունենալով հնարավորինս զրամական միջոցներ հանգանակել Ջեթունի համար զենք, զինամթերք և պարեն ձեռք բերելու նպատակով:

Նշենի ևս մեկ անգամ, որ Ս. Դ. հնչակյան կուսակցության ներկայացուցիչներն, իրոք, զգալի աշխատանք էին տարել Կիլիկիայում ազգային ոգու դրսևորման, ազատագրական գաղափարների տարածման, ինքնապաշտպանական մարտերի կազմակերպման առումով: Նրանց կազմակերպած հայդուկային խմբերն իրենց ավանդը ներդրեցին թուրք ավա-րառուների դեմ մղվող պայքարում, բազմաթիվ քնակավայրերում հետ մղեցին թուրք հրոսակների հարձակումը՝ փրկելով հայրենակիցների կյանք: «Ամբողջ երկու տարի ու կես Կիլիկիայի թշվառ ժողովրդին հետ ապրեցանք,- գրել է Աղասու և Ապահի զինակից հայդուկ Իսրայելը,- ամռան վշտերի հետ վշտակից և ուրախության հետ ուրախակից լինելով: Ավելորդ կը համարիմ աստ եիշել մեր չարչարանքները և մեր կատարած գործերը թշվառ հայ ժողովրդին համար, շատ անգամ անցնելով օրերն իս քարճաքերճ լեռների վրա, սարերի վրա, անտառներում, ֆարայրերում և այլն և այլն տեղերում: Այս ամեն զոհողությունները սիրով տանում էինք մեր սիրած և պաշտած հայ հասարակության սուրբ Դատին համար»³¹:

Իր ժամանակի համար և տվյալ իրավիճակում հնչակյանները պատմականորեն առաջադիմական գործունեություն էին ծավալել. նրանք ոտքի էին հանում և ոգևորում երիտասարդությանը, ձգտում էին վառ պահել ազատագրական պայքարի բոցը, ժողովրդի ազատաբաղձ ոգին, կոնկրետ ուղղություն տալ պայքարի ընթացքում ծնվող տարերային շարժումներին ու գաղափարներին և հիմնավորում, որ օսմանյան տիրապետությունը թոթափելու միակ ճանապարհը զինված պայքարն է:

Ջարդերից հետո դրությունը Կիլիկիայում շարունակում էր մնալ խիստ լարված, նոր թափ ստացան հայերի նկատմամբ կիրառվող բռնությունները և հալածանքները:

Սուլթան Համիդը վարում էր Կիլիկիան Արևմտյան Հայաստանից տնտեսապես, ֆաղափականապես և գաղափարապես ամբողջովին անջա-

²⁶ Նույն տեղում, էջ 244-245:

²⁷ Աղասի, նշվ. աշխ., էջ 141:

²⁸ Ջեթունի պատմագիրքը, Բուենոս-Այրես, 1960, էջ 505:

²⁹ Աղասի, նշվ. աշխ., էջ 143:

³⁰ Պողոսյան Ն. Մ., Սասունի պատմություն, էջ 171:

³¹ ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 7, թ. 3:

տելու ֆաղափականություն: Ձցանկանալով թույլատրել հայության տարբեր հատվածների շփումները, որոնք կխթանեին ազատագրական պայքարը, օսմանյան կառավարությունն օգտվում էր Կիլիկիայի՝ Արևմտյան Հայաստանից բաժանված լինելու հանգամանքից և հետամուտ էր կիլիկիահայության մեկուսացմանը:

Համիդը ցանկանում էր բաժանել հայերին, ֆայսյել նրանց տնտեսական, հասարակական և կրոնական միասնությունը, անջրպետել միմյանցից, որով կկարողանար հասնել իր գլխավոր նպատակին, այն է՝ հայերի տնտեսական ազդեցության վերացում, ջարդերի իրականացում, ձուլում և ֆիզիկական ոչնչացում:

Այս պայմաններում, ինչպես Արևմտյան Հայաստանում, այնպես էլ Կիլիկիայում, կրկին լայն թափ ստացան ազատագրական շարժումները:

Հնչակյան կուսակցությունը վերստին իր ուշադրությունը կենտրոնացրել էր Կիլիկիայի վրա և, համաձայն Լոնդոնում կայացած համագումարի որոշումների, հետամուտ էր համառ և երկարատև աշխատանքի գնով բարձրացնել ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցությունը, ոգին՝ նախապատրաստելով և իրականացնելով համընդհանուր ապստամբություն: Կյանքը և տարիների ընթացքում կուտակած պայքարի փորձը անում էին իրենց շտկումները, փոխվում էր մարտավարությունը, նոր խնդիրներ էին առաջ ֆաշվում, որոնց լուծման համար անհրաժեշտ էին նոր մոտեցումներ: Այդ հարցերն էին, մոտեցումների տարբերությունները, որոնք ֆնմարկվեցին Լոնդոնի համագումարում և պատճառ դարձան կուսակցության պառակտման:

Արևմտահայ հնչակյանները բաժանվում են Ա. Նազարբեկյանից՝ առաջնահերթ խնդիր համարելով արևմտահայության ազատագրումը: Սա հիմք էր նոր կազմակերպության, որն ավելի ուշ՝ 1898 թ., ստացավ Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցություն անվանումը:

1896 թ. վերջերին Ապահը նշանակվում է Կիլիկիայի ընդհանուր ներկայացուցիչ՝ ղեկավարելով Կիլիկիո մորենոսի վարչությունը:

Ինչպես ինքն էր գրում. «Հավանորեն ֆայլ մը ևս առնիմ հոնկե և մտնիմ Կիլիկիա. ո՛չ թե ցնորական հույսերով ու տա՛ր գլուխ շարժումներով ֆաշարի ժողովուրդի մը հանգիստը, երջանկությունը ու կյանքը խոռվելու, այլ ֆարոգելու մեր եղբայրներուն համբարաշխությունը, ուշիմություն և բացարձակորեն խաղաղասիրական ֆոդի տակ լուծել մնչիկ տուկուն ու հաստատուն նախապատրաստություն...: Թեև մինչև ցարդ թե՛

անհատական մամակներով, և թե՛ մեր պաշտոնաթերթով խոհեմության և իմաստության ֆարոգություններ կ'ընեն շարունակ, բայց կենդանի խոսքը հայտնի է թե ավելի հզոր ազդեցություն կունենա ժողովրդին վրա. ահա այս պատճառով մտադիր եմ մտնել մեջները, ուսումնասիրելու համար միանգամայն տեղվույն վրա՝ ժողովրդին արդի կացությունը»³²:

Իսկ «արդի կացությունը», մեզմ' ասած, միթեարական չէր: Միանշանակ չէր նաև կոտորած, ավեր ու թալան տեսած կիլիկիահայության վերաբերմունքը հեղափոխական գործիչների նկատմամբ: Հնչակյանների՝ բազմաթիվ և չիրականացված խոստումների պատճառով ժողովուրդն իրեն խաբված էր զգում, երբեմն՝ նրանց մեղադրելով իր դժբախտության մեջ: Դա պարզորոշ երևում է Հովհաննես Կեղյոզյանի և Սմբատ Ղազարյանի՝ 1896 թ. հոկտեմբերի 20-ին Ադախում և Ապահին ուղղված նամակից: «Ժողովուրդը սկսավ անեծքներ տեղացնել մեր գլխուն և հալածել, որպես թե այսֆան կոտորածներու պատճառ մենք ըլլանք, մոյնպես կառավարության կասկածները ավելի ևս սաստկացան մեր վրա, այնպես որ շատ դժվար էր ընկերաց ու բարեկամաց տուներն այցելել, գումարումներ ընել, այս պարագայի մեջ ավելի դառն եղավ մեր ծնողաց հակարությունը մեզ դեմ...»³³:

Եվ իրոք, ծանր էր Կիլիկիայում մնացած հնչակյանների վիճակը: Մերժված լինելով հարազատներից և հայրենակիցներից, ենթակա իշխանությունների մշտական հալածանքներին և հետապնդումներին, տեսնելով երազանքների տապալումը՝ նրանցից շատերը գտնվում էին հոգեկան ընկճված վիճակում, մատնվել էին անգործության, առավել ևս, որ երկրամասում գործող կուսակցական ղեկավարների մեծ մասը բանտարկվել էր, մի մասը՝ հեռացել:

1895 թ. վերջերին Կիլիկիայի վարչության կողմից որպես Պայասի և Մարաշի մասնաճյուղերի պատասխանատու նշանակվել էր Վարդանը (Հարություն Խանիկյան):

Նույն տարածքում և Ալեքսանդրետում էր գործում Կորյունը (Տիգրան Տոնապետյան), որին դեռևս Ադախու կողմից հանձնարարվել էր մասնաճյուղերի միջև թղթակցության ապահովումը³⁴: Կորյունն արդեն իր վրա էր հրավիրել թուրքական իշխանությունների ուշադրությունը,

³² Նույն տեղում, ֆ. 453, ց. 1, գ. 9, թ. 1-3:

³³ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 235, թ. 1:

³⁴ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 238, թ. 1:

ուստի Ապահը խորհուրդ էր տալիս իր փոխարեն մշակակել մեկ ուրիշի-
ն³⁵։ Հնչակյան կենտրոնի և Կիլիկիայի միջև կապն իրականացվում էր
հիմնականում Ալեքսանդրոսի միջոցով, ուստի այնտեղ խիստ կարևոր-
վում էր հմուտ, բանիմաց և մվիրված գործչի առկայությունը։

Մերսինում էր գործում Աշոտ Շահրամյանը, որն Ապահի հանձնա-
րարությամբ հարաբերություններ էր հաստատել Սուեի Սուեի և Ալեքսա-
նդրոսի հետ՝ ջանալով համախմբել ուժերը, բարձրացնել կուսակցու-
թյան վարկն ու հեղինակությունը, ընդլայնել գաղափարական ազդեցու-
թյան տարածքները։ Ընդհանուր աշխատանքների համակարգումը մույն-
պես հանձնարարված էր Աշոտ Շահրամյանին։

1897 թ. աշնանը Աշոտն ացնում է Կիպրոս, բայց, որոշ ժամանակ ան-
ց կրկին վերադառնում է Կիլիկիա՝ շարունակելով կազմակերպչական
աշխատանքները։ Ապահին հղած նամակում նա հաղորդում էր, որ
ուղարկած դրամով ձեռք է բերվել զգալի քանակությամբ գինի և գինամ-
թեր՝ թափված հուսալի տեղում և որ ռմմ Լիպարիտի միջոցով կանո-
նավորվել են հարաբերությունները Զեյթունի հետ³⁶։

Թուրքական իշխանությունները, ամենայն հավանականությամբ,
իրենց գործակալների միջոցով, մասամբ տեղյակ էին հնչակյանների
գործունեության մասին։ Անցյալի փորձը հաշվի առնելով, նրանք առանձ-
նապես մեծ ուշադրություն էին դարձնում Կիլիկիային՝ երկուղիով մոտ
հուզումների հրահրումից։ Մեծ թվով հեղափոխականների միաժամա-
նակյա, մի քանի օրվա ընթացքում բանտարկությունը դրա ապացույցն
էր։ 1897 թ. հոկտեմբերին ձերբակալվում են Կորյունը և իր հայրը (որոշ
ժամանակ անց նրանք ազատվում են, քանզի թուրքական իշխանություն-
ները կոնկրետ փաստեր չունեին մեղադրանքի ներկայացնելու համար,
բայց ավելի ուշ Կորյունը մոտից ձերբակալվում է), Աղանայի գործիչնե-
րը՝ Բենթարկվելով «ամենախիստ» հարցաքննության³⁷, շուրջ Մարզավանում
գործող Տեր-Մահակը, Վահրամ Բեշիշյանը, Մերուժան Բեշիշյանը և այլք³⁸։
Այս ձերբակալությունները համընկան Աշոտի՝ մեկ-երկու ամսով Կիպ-
րոս անցնելու հետ։ Հավանաբար վերջինս տեղյակ էր իր անձի շուրջ

³⁵ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 10, թ. 1-2:

³⁶ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 79, թ. 1:

³⁷ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 19, թ. 2:

³⁸ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 86, թ. 3:

եղած կասկածներին և որոշել էր ժամանակավորապես հեռանալ իշխա-
նությունների տեսադաշտից։

Ձերբակալվել էին նաև բազմաթիվ հոգևոր գործիչներ, ուսուցիչներ
և հայրենակիցների շրջանում հեղինակություն ունեցող անձինք՝ դատա-
պարտվելով տարբեր պատժաչափերի, նաև՝ մահվան։ Սակայն, չկամե-
նալով առավել բոլորով կրքերը, նկատի ունենալով նաև եվրոպական
տերությունների և հասարակական կարծիքի հավանական ճնշումը, որոշ
ժամանակ անց սուլթանը նրանց մեծ մասին ներում է շնորհում, մի մա-
սին՝ աքաղում։

Այս ամենի արդյունքում զգալիորեն թուլացավ հնչակյան կուսակ-
ցության հեղինակությունը Կիլիկիայում։ Դարասկզբին այստեղ գործում
էին Վահան (Ալեքսան Արզույան), Վարդգեսը, որոնք չկարողացան վերա-
կանգնել կուսակցության նախկին ազդեցությունը երկրամասում։

1890-ական թթ. կեսերից, մասնավորապես՝ Զեյթունի հերոսամար-
տից հետո, տեսնելով կարող ուժերի առկայությունը, Հ. Յ. Դաշնակցու-
թյունը սկսեց զգալի ուշադրություն դարձնել Կիլիկիային՝ ցանկանալով
այնտեղ ևս տարածել իր գաղափարական ազդեցությունը։

1898 թ. ՀԹԴ 2-րդ ընդհանուր ժողովը ուժերի կենտրոնացման և
ապստամբության նախապատրաստման շրջաններ է ընտրում Տարոն-
Սասունը (Բարձրավանդակ) և Կիլիկիան (Լեռնավայր)³⁹։ Ինչպես գրել է
Մ. Վարանդյանը՝ ընդհանուր ժողովը «աչի առաջ ունենալով Լեռնավայ-
րի ամառիկ դիրքը, տեղական ժողովրդի հեղափոխական ուժը և ընդ-
հանրապես մյուս հարմարություններն ու առավելությունները, որոշեց
լուրջ ուշադրություն դարձնել այդ կետի վրա և այնտեղ ուղարկել կազ-
մակերպող-ղեկավար մի ուժ»։ Ավելի ուշ որոշվում է Կիլիկիան ընդունել
«որպես Սասուն համարժեք կեդրոնացման վայր» և այնտեղ աշխատամի-
ներ ծավալելու, հեղափոխական և ազատագրական գաղափարներ տա-
րածելու, ազատագրական շարժումները ղեկավարելու համար տրամադ-
րել համապատասխան ֆինանսներ, ապա, անդամությամբ Հրաչի (Հրայր
Թիրաֆյան, որը մասնակցել էր օսմանյան բանկի գրավմանը) և Մարի
(Միհայել Տեր-Մարտիրոսյան) կազմվում է Կիլիկիո Պատասխանատու
մարմինը⁴⁰։ Պատասխանատու մարմինները ստեղծվել էին ընդհանուր ժո-

³⁹ Նյութեր ձ. 3. Դաշնակցության պատմության համար, Բ հատոր, Պեյրուք, 1985, էջ 112:

⁴⁰ Վարանդյան Միքայել, Նշվ. աշխ., էջ 459-460:

դովի որոշմամբ՝ ուժերի կենտրոնացման երկու վայրերում՝ աշխատանքները կազմակերպելու և ղեկավարելու համար:

Սակայն Հ.Յ. Դաշնակցությունը Կիլիկիային ուշադրություն էր դարձրել և այնտեղ որոշակի աշխատանքներ էր ծավալել դեռևս 1895-1896 թթ.: «Հ.Յ. Դաշնակցության վարիչները, - գրում է Մ. Վարանդյանը, - չէին կարող անտեսել այդ հարուստ երկրամասի աշխարհագրական դիրքը, որ մեծամեծ առավելություններ կ'ընձեռներ ապստամբական ձեռնարկներու համար:

Անոմ գիտեին, թե ճրհան համեմատաբար դուրսին էր այդ վայրերում մեջ դուրսն մեծ մտցնել զենք ու ռազմամթերք, շնորհիվ ծովի ու եվրոպայի մերձավորության և թե ճրհան արագությամբ արձագանգ կը գտնեին եվրոպայի մեջ Ջեյթուն ու այլուր կատարված դեպքերը»⁴¹:

1897 թ. հուլիսին Կիպրոս էր անցել դաշնակցական Ա. Թաթոսյանը, որը գործում էր մեծ եռանդով, նվիրվածությամբ, իրեն զբաղեցնելով որպես «ուրիշ երիտասարդ»՝ հաջողություններ գրանցելով ֆարզության ընդհանրության: Համաձայն Ֆարիսի տեղեկության՝ նրա խնդիրը Կիլիկիա զենք փոխադրելն էր, որը և վերջինս, ըստ լուրերի, հաջողությամբ իրականացրել էր: Զարմանալի չէ, որ հնչակյան կուսակցության 1896-1897 թթ. հարաբերական անգործության պայմաններում (որը պայմանավորված էր նաև ձեռքարկությունների վերջին ալիքով) Ֆարիսը բարձր էր գնահատում ՀԹԳ գործունեությունը, գրելով. «Վերջապես դաշնակցականները ինչ որ ալ ընեն իրավունք ունին, այսօր իրենք կը փառավորվին և հաջողություններով կը գործեն, ինչպես առաջ մեմք»⁴²: Հայերի՝ Կիլիկիա զենք փոխադրելու մասին հաղորդագրություններ էին հրապարակել հունական թերթերը: Դա անմիջապես ժխտվեց հնչակյանների կողմից, որոնք այդ թերթերից պահանջեցին հերքում գրել: Մ. Սվազյանի կարծիքով՝ «ինչպես կերևի հույները կուզեն թուրքին ուշադրությունը հրավերել Կիլիկիո վրա, ապագա ապստամբության մը կասկածը ներշնչելով անոր որ իրենց փափագած հաշտությունը կմեծ սուլթանը, վախճալով հետզհետե ծագելիքներին երկպառակություններն»⁴³:

1898 թ. նոյեմբերի վերջերին Մարը բուլղարական անձնագրով անցել էր Կիլիկիա և սկսել կազմակերպչական աշխատանքները: Սակայն կարճ

ժամանակ անց նա ձեռքարկվում է (Մ. Վարանդյանի պնդմամբ՝ վերակազմյալ հնչակյանների մատուցությամբ) և վեց տարի հետո, հաշմանդամ դարձած, դուրս գալիս բանտից⁴⁴:

1900 թ. ՀԹԳ Կիլիկիայի Պատասխանատու մարմին կողմից Կիլիկիա է ուղարկվում Ռահվերը, որը կազմակերպում և անցկացնում է Կիլիկիո առաջին շրջանային ժողովը՝ ձեռնամուխ լինելով մարտական խմբերի ստեղծմանը: Նրա հետ Կիլիկիա էին անցել Սարիատը և Արամը:

1901 թ. գարնանը Ֆիլիպսում Հրաչի մասնակցությամբ տեղի ունեցած ժողովը կազմեց Կիլիկիո նոր Պատասխանատու մարմինը՝ անդամությամբ Հրաչի, Բուլղարացի Պետոյի, Աշոտ Երկաթի (Արմենակ Լևոնյան) և Մարտին Մուրադյանի: Սակայն նրանք ինչ-ինչ պատմաոգներով չեն կարողանում անցնել Կիլիկիա:

«Ներսը կը մնար Ռահվեր, որ, մատուցան սպանալիքին տակ, կերպով մը կը վարեր իր ֆարզությունը: Տեղական մարմինն հետզհետե միացան Ա. Լևոն Սամուել և Կիլիկյան»⁴⁵: Կիլիկիայում էին գործում նաև Առանձարը (Միսակ Գուլումյան), Սիմոն Հակոբյանը, Վանա Սարգիսը (Պողոս Օտապաշյան): Սիսում, Հանքում և Դյուրթ-Յուլում գործիչ էր նշանակվել քնիկ սսեցի Պետրոս Աթմաշյանը:

1902 թ. Ալեքսանդրեոսում տեղի ունեցած շրջանային ժողովը որոշում է առավել ուշադրություն դարձնել Ջեյթունին և այնտեղ ուղարկում Լևոն Սամուելին՝ ֆաշամարտիկ լեռնականների տրամադրությունը շոշափելու համար: Նույն ժամանակ Ալեքսանդրիայում հաստատված Մարտինի առաջարկով Կիլիկիո Պատասխանատու մարմին մեջ են մտնում Վահրամը, Առանձարը և Աղասերը: Նրանց հաջողվում է խմբեր ստեղծել Ադանայում, Միսիսում, նոր անդամներով համալրվում է Աշոտ Լևոնի ղեկավարությամբ գործող Ջեյթունի խումբը: Սակայն Ադանայի կոմիտեին այդպես էլ չի հաջողվում իր ազդեցությունը տարածել լեռնային շրջաններում: Գործն առաջ էր ընթանում խիստ դանդաղ տեմպերով:

1904 թ., համաձայն Սոֆիայի 3-րդ ընդհանուր ժողովի որոշման, Կիլիկիան ուսումնասիրելու, տիրող մթնոլորտին ծանոթանալու, կուսակցության գաղափարները ֆարգելու և տարածելու հանձնարարականով «Լեռնավայր» են անցնում Սիմոն Զավարյանը և Խանասորի Վարդանը

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 458-459:

⁴² ՀԱՄ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 59, թ. 4-7:

⁴³ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 86, թ. 17:

⁴⁴ Վարանդյան Միքայել, նշվ. աշխ., էջ 460:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 460-461:

(Սարգիս Մեհրաբյան)⁴⁶ մանրամասն տեղեկագիր կազմելով տիրող իրավիճակի մասին⁴⁶:

Դարասկզբիս Կիլիկիայում ազատագրական շարժման պայծառ դեմքերից էր հայդուկ Ժիրայրը⁴⁷:

Հայկական «ազիտատորներին» գործունեության աշխուժացման մասին էր խոսում Հալապում ուսանական գլխավոր հյուպատոս Ա. Կրուզովը Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարության առաջին դեպարտամենտի տնօրենին 1905 թ. դեկտեմբերի 21-ին հղած հաղորդագրությունում, նշելով, որ հայ հեղափոխականները Կիպրոսից Անտիոքի վրայով զգալի գումար են տեղափոխել Կիլիկիա, իսկ դեկտեմբերին Ալեքսանդրիաում ձերբակալվել են 11 հոգի, որոնցից 6-ը անգլիական հյուպատոսի միջամտությամբ փրկվել են բանտարկությունից⁴⁸: Ցավով, Ա. Կրուզովը չի նշում նրանց կուսակցական պատկանելության մասին:

20-րդ դարի սկզբին հայ ազատագրական պայքարը, ցավով, հիմնականում տեղային բնույթ էր կրում: Չնայած Զեյթունում և Լեռնային Կիլիկիայի այլ վայրերում հայ ազգաբնակչությունը պատրաստ էր ընդվզելու համիդյան բռնակալության դեմ, սակայն երկրամասի հայության մեծամասնությունը հեռու էր հեղափոխական, ազատագրական պայքարի գաղափարներից: Ինչպես գրել է Ս. Զավարյանը. «Թույլ է ազգային գիտակցությունը Կիլիկիո հայության մեջ, ավելի ևս թույլ է հեղափոխական գիտակցությունը... Ամեն մեկը խլուրդի նման մտած է իր բույնը, չի տեսնում լույս աշխարհը, չի բացվում եղբորն իսկ»: Նշելով, որ շատ ֆչերն են զինված և «ամ ալ գրեթե միայն չիֆթաներով ու շեշխաներով», Ս. Զավարյանը եզրակացնում է, որ բացի Զեյթունի, Դյուրթ-Յուլի և Քեսապի հայերից, ֆչերն են պատրաստ պայքարի: «Դործը հաջողությամբ պսակելու (ապստամբություն կազմակերպելու - Ռ.Գ.) համար պահանջվում է դեռևս շատ ու շատ աշխատանք, գուցե նույնքան ուժեր, որքան մենք տված ենք Վասպուրականին կամ Սասուն-Մշո դաշտին»⁴⁹:

Նույն երևույթն առկա էր նաև Արևմտյան Հայաստանում: Դա բացատրվում էր ոչ միայն արևմտահայության տարբեր շրջանների անըն-

պետվածությամբ (որն իր վարչական բաժանումներով և ֆադաֆականությամբ իրականացնում էր սուլթանական կառավարությունը) այլև հայ ազգային կուսակցությունների անջատ, երբեմն իրարամերժ և միմյանց հանդեպ թշմամական գործունեությամբ, որը երբեք էլ նպաստավոր պայմաններ չէր ստեղծում միասնական պայքարի համար: Եվ չնայած ազգային և ֆադաֆական բոլոր ուժերն էլ ըմբռնում էին համատեղ պայքարի անհրաժեշտությունը, սակայն նրանց միջև առկա հակամարտությունները խանգարում էին ընդհանուր նպատակով հանդես գալուն: Միջկուսակցական տարաձայնությունները վերածվել էին ոչ միայն հակամարտության, այլև մրցակցության, երբեմն՝ բացահայտ պայքարի: Կուսակցություններից յուրաքանչյուրը ձգտում էր լինել պայքարի դրոշակակիրը, ջահակիրը՝ ոչ մի պարագայում առաջնությունը չզիջելու մտայնությամբ: Մեկի բացթողումը մյուսի կողմից անմիջապես օգտագործվում էր իր ազդեցությունը տարածելու համար: Այսպես, Մ. Սվազյանին Ալեքսանդրիայից 1897 թ. հոկտեմբերի 21-ին հղած նամակում Ապահը գրում էր, որ եզիպտոսում հայ հասարակ ռամիկը դժգոհում է «դաշնակցական կոչված վնասակար տարրերում դեմ» և դա լավ առիթ է հնչակյան կուսակցության վարկը բարձրացնելու համար⁵⁰:

Այս թշմամեմբ, բնականաբար, օգտագործվում էր թուրքական իշխանությունների կողմից, որոնք առավել խորացնում էին հակասությունները՝ նպատակ ունենալով արմատախիլ անել հայ ազատագրական պայքարը:

Ազատագրական շարժումները խեղդելու համար 1890-ական թթ. վերջերին սուլթանը դիմեց նաև խորամանկության՝ հանդես գալով հայ ազգային կուսակցությունների հետ բանակցություններ սկսելու նախաձեռնությամբ: Դրանով Արդուլ Համիդը մի շարք խնդիրներ էր լուծում, իսկ ամենակարևորը՝ հույս ուներ կանխել մեծ տերությունների միջամտությունը կայսրության ներքին գործերին, հրաժարվել բարենորոգումների իրագործումից և չեզոքացնել վերելք ապրող հայ ազատագրական պայքարը⁵¹: Նրա՝ բանակցելու առաջարկին արձագանքեցին Վերակազմյալ հնչակյան և Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցությունները, որոնք դրանով ուզում էին ժամանակ շահել, ուշի գալ կրած հար-

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 467:

⁴⁷ Բյուրատ Ս., Արյունի ճամբուն վրա, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 267:

⁴⁸ Архив внешней политики Российской империи (այսուհետև՝ АВПРИ), ф. Канцелярия МИД, оп. 470, г. 1906, д. 42, л. 3.

⁴⁹ Տե՛ս Վարանդյան Միքայել, նշվ. աշխ., էջ 463:

⁵⁰ ՀԱՄ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 18. ք. 1:

⁵¹ Տե՛ս Կոչար Մերի, Армяно-турецкие общественно политические отношения и армянский вопрос в конце XIX – начале XX веков, Ереван, 1988, с. 71.

վածներից և կորուստներից, կարգավորել կազմակերպական հարցերը, մտորել պայքարի նոր ձևերի, նոր մարտավարության և մեթոդների մասին: Որ սուլթանը կոնկրետ իր նպատակներն էր հետապնդում, ֆաջ գիտակցում էին երկու կուսակցություններն էլ, ուստի բանակցությունների սեղանի շուրջ նստելուց առաջ մի շարք պահանջներ առաջ ֆաջեցին, «որոնց իրականացումը պետք է երաշխիք ծառայեր ապագա բանակցությունների անկեղծության համար»⁵²: Առաջ ֆաջված բոլոր պահանջներն էլ մերժվեցին Աբդուլ Համիդի կողմից, որը և պատճառ հանդիսացավ բանակցությունների անարդյունք ավարտի համար:

Այս ծախողված բանակցություններում միասնական ճակատով հանդես գալը կրկին առաջ ֆաջեց ուժերը միավորելու հրամայականը: Վերակազմյալների հետ համագործակցության կարևորության մասին Քր. Միֆայեյանը 1900 թ. գրում էր նաև Ավետիս Ահարոնյանին՝ հանուն դրա առաջարկելով հրաժարվել Փոֆր Հայֆում և Կիլիկիայում ՀՅԴ ազդեցությունը տարածելուց՝ այն դիտելով որպես հնչակյան ազդեցության գոտի⁵³:

Միջկուսակցական համագործակցության փորձ կարելի է համարել օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր ուժերի 1-ին կոնգրեսի ժամանակ (1902 թ. փետրվար) Հայ հեղափոխական դաշնակցություն և Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունների պատգամավորների (նրանցից յուրաքանչյուրը ներկայացված էր երեքական պատգամավորով, իսկ Ս. Դ. հնչակյան կուսակցությունը մերժել էր կոնգրեսին մասնակցելու հրավերը) միասնական դիրքորոշումը:

Ինչպես գրել է «Նոր կյանք» 1902 թ. N 1-ում՝ օսմանցիները տեսան ո՛չ թե երկու կուսակցությունների ներկայացուցիչների, այլ 6 հայի՝ Հայկական հարցի ներկայացուցիչների, որոնք մինչև կոնգրեսին մասնակցելը ֆաղափական բոլոր կազմակերպություններից պահանջել էին հետամուտ լինել 61-րդ հոդվածի և 1895 թ. մայիսյան բարենորոգումների ծրագրի իրագործմանը: Ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու համար կոնգրեսը նախագահող Սարահեղդին փաշան առաջ ֆաջեց ընդհանրապես Օսմանյան Թուրքիայում բարենորոգողների իրականացման խնդիրը, սակայն հայ պատվիրակներին դա չբավարարեց: Նրանք շարունակում էին պնդել Արևմտյան Հայաստանում ռեֆորմների անցկացման՝ կո-

նգրեսի կողմից ճանաչման անհրաժեշտությունը և, պատրաստակամություն հայտնելով Թուրքիայի ընդդիմադիր ուժերի հետ համագործակցելու, իրենց կուսակցություններին իրավում էին վերապահում շարունակել առանձին պայքարը սուլթանական բռնատիրության դեմ՝ բարենորոգումներն իրականացված տեսնելու ակնկալիքով⁵⁴:

Հայ ազգային կուսակցություններն առաջնահերթ ուշադրություն էին դարձնում զենքի, զինամթերքի և դրամական միջոցների հայթայթմանը, զինված խմբերի կազմավորմանը, ամենայն հայոց կաթողիկոսի անունից Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածով նախատեսված բարենորոգումների ծրագիրը կենսագործելու խնդրամեծ դիմումներ էին հղում մեծ տերություններին, ինչպես նաև կարևորում էին հայ ազատագրական շարժման նպատակների մասին համաշխարհային հասարակայնությանը ծանոթացնելը⁵⁵: Ջանքեր, որոնք ապարդյուն չանցան և մասամբ արևմտահայության վրա քեռեցին միջազգային առաջադեմ հասարակական-ֆաղափական ուժերի և կազմակերպությունների, մտավորականների ուշադրությունը: Հարկավ նաև այդ ֆարզության շնորհիվ էր, որ Հայկական հարցը միջազգային ճանաչում էր ստացել:

Տեսնելով ազատագրական պայքարի աշխուժացումը Կիլիկիայում, հաշվի առնելով կիլիկիահայության տնտեսական հզորությունը՝ Աբդուլ Համիդը ծրագրում էր իրականացնել երկրամասի հայության կոտորածները, որոնք կհանգեցնեին Կիլիկիայում հայերի տնտեսական քարվոճվիմակի փլուզմանը և ազատագրական պայքարի պարտությանը:

Փաստերը վկայում են, որ այդ տարիներին իրադրությունը խիստ լարված էր ողջ Թուրքիայում: Ռուսական դեսպան Ի. Զինովևին՝ Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ Վ. Լամզդոբին ուղղված հաղորդագրության համաձայն անգլիական դեսպան Օ. Կոննորը դիմել էր իրեն և ֆրանսիական դեսպանին՝ առաջարկելով համատեղ հանդես գալ Փոֆր Ասիայում թուրք զինվորների և ֆրդերի կողմից հայերի նկատմամբ կիրառվող բռնությունների դեմ⁵⁶: Թուրք խառնամարտի կրոնական մոլեռանդությունը, միեռնոք չարդարարական մոլուցքը արթնացնելու նպատակով իշխանությունները հայերին ապստամբության միջոցով Կիլիկիան Թուրքիայից անջատելու մեղադրանքներ էին ներկայաց-

⁵² Նույն տեղում:

⁵³ Վարսանյան Միքայել, նշվ. աշխ., էջ 464:

⁵⁴ Кочар Мери, նշվ. աշխ., էջ 101-04:

⁵⁵ Գասպարյան Ռուբեն, Հայկական կոտորածները Կիլիկիայում, Ե., 2005, էջ 44:

⁵⁶ АВПРИ, ф. Канцелярия МИД, оп. 470, г. 1906, д. N 31, т. II, л. 302-303.

նում: Սակայն Աղանայի մահանգապետ Բահրի փաշան, խելամիտ մարդ լինելով և հասկանալով այդ կոտորածներով թուրքիային հասցվող տնտեսական վնասը, ժխտում էր հայերին ուղղված զրպարտությունները և կանխում ջարդի սպառնալիք ունեցող շարժումները⁵⁷:

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АРМЯНСКИХ НАЦИОНАЛЬНЫХ ПАРТИЙ В КИЛИКИИ В КОНЦЕ XIX НАЧАЛЕ XX ВВ.

РЕЗЮМЕ

В статье на общем историческом фоне исследуемого периода рассматриваются вопросы деятельности армянских национальных партий (АРФД и Гичак) в Киликии в деле организации и распространения освободительной борьбы киликийских армян. Делается вывод, что эта деятельность способствовало укреплению национального самосознания армян.

*Հայոց պատմության հարցեր,
Գիտական հոդվածների ժողովածու,
Երևան, 2010, № 11, էջ 151-171:*

⁵⁷ Մերովյան Մուշեղ Էպիսկոպոս, Ատանայի ջարդը և պատասխանատուները, Կահիրե, 1909, էջ 10:

ԿԻԼԻԿԻԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ԵՎ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐԸ 1894-1896 ԹԹ.

XIX դարի վերջին ֆառորդից օսմանյան իշխանությունների վարած հայաջինջ ֆաղափականության հետևանքով արևմտահայությունը հայտնվեց խիստ ծանր վիճակում: Ինչպես նկատել է Ա. Համբարյանը՝ «Թուրքական բռնակալական վարչակարգը դատապարտել էր նրան ոչ միայն ազատության ու թշվառության, այլև ֆիզիկական ընդլայնման»¹:

Մեծ ծավալ էին ընդունել ֆաղափական, տնտեսական, սոցիալական և կրոնական հալածանքները: Կ.Պոլսից «Русские ведомости» թերթի թղթակիցը 1890 թ. նոյեմբերի 1-ին հաղորդում էր, որ թուրքական իշխանությունների կողմից Հայ առաքելական եկեղեցու ծիսակատարությունների, ժամերգության ժամանակ արգելվել են հայ թագավորներ Աբգարի, Տրդատի, մահատակներ Վարդան Մամիկոնյանի և այլոց անունների հիշատակումը, ֆանգի այն դիտարկվում էր որպես «վտանգավոր ֆաղափական ֆարզություն և հայկական թագավորության վերականգնում»²: Օսմանյան իշխանությունները ձգտում էին ջնջել ժողովրդի պատմական հիշողությունը, որը ազգապահպանության կարևոր գործոններից էր: 1895 թ. Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը թուրքիայի վարչապետին հղած նամակում գրում էր. «Իսկ կրոնի ազատության տեսակետով հայոց Ազգն ենթակա է այնպիսի ճնշումներու, որ կը գրկին զինքը մուսուլման հոգևոր միջնաբերդ և իր ֆրիստոնեական կրոնը ազատորեն պաշտելու իրավունքները... Առանց փոփոխման և հապավման չարտովիր մահ հայոց պատմության տպագրությունն ու հրատարակությունն, ինչպես նաև դասագրքոց մեջ հայոց մաթեմատիկական, իշխանաց և գորապետաց անուններն կը հանվին և այլ անուններ կը դրվին հանրային կրթության պաշտոնյաներուն կողմից, ինչպես նաև կարգիլվի հրատարակությանց մեջ գործածել

¹ Համբարյան Ա., Հայ հասարակական քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին, Ե., 1990, էջ 6:

² Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 43, ց. 1, գ. 8, թ. 2:

հաղափներու հայերեն անուններն»³:

XIX դարի վերջերից է՛լ ավելի վայրագ բնույթ էր ստացել Թուրքիայի ֆրիստոնյա ընկալության, մասնավորապես արևմտահայության տնտեսական շահագործումը: Տնտեսական հզորությունից նրանց զրկելու նպատակով թուրքական կառավարությունը հայերից, հույներից և հրեաներից բռնագրավում էր հողերը: Հայերն ամենուրեք ենթարկվում էին նաև ֆուրդ ցեղապետների հալածամեթոդներին: Ծամր էր հատկապես հայկական և հայաբնակ այն շրջանների վիճակը, որտեղ հարկահանության իրավունքը պատկանում էր ֆուրդ ցեղապետներին: Վերջիններս հայերից գանձում էին ոչ միայն պետական հարկը, այլև դրա տասնապատիկը վերցնում էին իրենց: Հարկ է նշել, որ հայ գյուղացին մահմեդականներից հիմն ձեռքով ավելի հարկ էր վճարում: Այսպիսով, հայ հողագործի արյուն-քրտինքով և տմաշան աշխատանքով ստեղծված բարիքի 70-80%-ը անցնում էր պետությանն ու հողատիրոջը: Ծամր և հյուծիչ հարկային ֆաղափականությունը միտում ուներ թուլացնելու հայերի տնտեսական հզորությունը, զրկել ապրուստի միջոցներից, հարկադրել բռնել տարագրության ուղի: Այլ կերպ ասած՝ նաև այդ միջոցով էին թուրքերը ձգտում իրականացնել հայկական բոլոր նահանգների հայաբնակման զագրելի ծրագիրը: «Գյուղացիք այս վիճակն հուսահատ, գրում է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մ. Օրմանյանը, ընտանյոք կը գաղթեն ուրիշ տեղեր՝ հարձակումներ կրելով նաև ճամբուն և հոն կորսնցնելով իրենց գոյից մնացորդն, այլ կը թողնու իրենց ընտանիքն ու առանձին օտար երկիրներ կը դիմեն ապրուստ ճարելու համար, սակայն ասոնք ալ իրենց վերադարձին չեն ընդունվիր այլևս իրենց հայրենի երկրին մեջ և կարգիլվին իրենց ընտանյաց ֆով դառնալու՝ հանցավոր համարվելով օտարության դիմելուն համար»⁴:

Ձեռքած այս ամենին, XIX դ. վերջին օսմանյան բուրժուազիան հիմնականում բաղկացած էր ոչ մահմեդական ժողովուրդների ներկայացուցիչներից: Քրիստոնյա հպատակներն իրենց սոցիալական, տնտեսական և մշակութային զարգացմամբ շատ ավելի բարձր մակարդակի էին, քան թուրքերը: Դա առաջացնում էր ատելության և թշմամանքի հետ միաձուլված մրցակցություն ֆրիստոնյաների հանդեպ. թուրք գործարար տարրը տեղադրվում էր որոշում ստեղծված իրավիճակից, ցանկանալով տեղ

դառնալ երկրի ողջ հարստություններին, հանում այդ նպատակի՝ կանգ չառնելով ոչ մի միջոցի առջև: Նաև այս մտայնությունն էր, որ, ի վերջո, հանգեցրեց որոշակի ծրագրի բաղկացուցիչ գաղափարի, որն էլ իր մասնավորումը ստացավ հայոց ցեղասպանությունում: Ըստ Ջ. Կիրակոսյանի՝ «Հայոց տնտեսական ակտիվությունն էր, որ գրգռում ու կատաղեցնում էր թուրք բուրժուազիայի ֆաղափական պարագլուխներին. նրանք այլևս չէին հանդուրժելու երկրի ներքին շուկայում հայոց տնտեսական վերընթացը»⁵:

Համիդյան բռնակալության տարիներին տնտեսական բազմաբնույթ ճնշումները զուգակցվում էին ազգայնամոլ ֆաղափականությամբ, ազգային հողի վրա տեղի ունեցող խժոժություններով, ֆաղափական հալածամեթոդով և հետապնդումներով: 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով միջազգային դիվանագիտության հարց դարձավ Հայկական հարցը, որը մեծ տերություններին Թուրքիայի ներքին գործերին միջամտելու, դիվանագիտական և ֆաղափական ճնշման բազմաթիվ հնարավորություններ էր ընձեռում: Բարենորոգումներ անցկացնելու ծրագրերը թուրք կառավարող վերնախավն ընկալեց ոչ միայն որպես նվաճող կողմից իր ներքին գործերին միջամտելու միջոց, այլև Ռուսաստանի ազդեցության տարածում, որը հղի էր լուրջ վտանգներով: Իրենց հերթին, հայկական բարենորոգումների ծրագրի իրականացման տակ մեծ տերություններն առաջին հերթին հասկանում էին ռազմավարական և կապական նշանակություն ունեցող տարածում իրենց տնտեսական և ֆաղափական ազդեցության ընդլայնում, ապա նաև, խաղալով հայ ժողովրդի ազատագրական իդեոլոգիայի հետ, որպես Թուրքիայի ցանկալի մասնատում:

Թուրք կառավարող վերնախավի հիմնավորմամբ բարենորոգումների իրականացումն առաջին փուլը կլինեք Հայաստանի անկախության վերականգնման ուղղությամբ, որից խուսափելու լավագույն միջոցը հայերի բնաջնջումն էր:

Ինչպես իր հուշերում գրում էր Արդուլ Համիդը՝ մեծ տերությունները լավ գիտեն՝ «Բարենորոգումները պարունակում են իրենց մեջ մեր պետության կործանման պացիլները»⁶: Անհրաժեշտ էր հայազրկել

⁵ Կիրակոսյան Ջ., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (19-րդ դարի 90-ական թթ. - 1914 թ.), գիրք առաջին, Ե., 1982, էջ 122:

⁶ Տե՛ս Եսաղրճյան Գուրգեն, Ապոլոլ Համիտ Բ. Կարմիր սուլթանը, Պեղորթ, 1980, էջ 819:

³ Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 5, գ. 3, թ. 4:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 3, թ. 3:

Արևմտյան Հայաստանը և կայսրության հայաբնակ շրջանները: Ինչպես նկատել է Ջ. Բրայսը՝ հայության ընաչնչման ծրագիրը սուլթան Համիդը հղացավ ու ծրագրեց Բեռլինի կոնգրեսից ամփոփելու հետո: Դա քաջ գիտակցում էին նաև հայ հասարակական-հաղափարական շրջանակները, որոնք արևմտահայության նկատմամբ վերաբերմունքից արդեն զգուշ էին ջարդերի սպառնալիքը: «Բ. Դուռը Հայաստանում ռեֆորմներ մտցնելու համար չորս ամիս ժամանակ է պահանջել եվրոպայից: Այդ չորս ամսվա ընթացքում մա ժամանակ կվաստակի, քուրդերը կավերեն Հայաստանը, կոչնչացնեն հայերին», - և ահա թուրքաց Հայաստանի հայերն րոլորն էլ ջնջված կլինեն», - գրել է Գր. Արծրունին⁷:

Արևմտահայության նկատմամբ վերաբերմունքը 1890-ական թթ. սկզբներին մարմնավորվեց «համիդի» գորաջնկատների ստեղծմամբ, որը, ինչպես նշել է Լ. Մկրտչյանը, «փաստորեն նշանակում էր, որ կառավարությունը հասել է իր քաղաքական քաղաքականության հիմնական փուլին կոտորածների կազմակերպմանը: Դա ըստ էության ազգային բնաջնջումը սկսելու պետական թուլատրություն էր»⁸:

«Համիդի» ջնկատներն իսկական պատուհաս դարձան Օսմանյան Թուրքիայի համար և գործիք՝ կառավարության ձեռքին:

«Լը Նորդ» թերթը, 1892 թ. հունիսին անդրադառնալով Թուրքիայում տիրող մեղքին վիճակին, նշել է. «Կ. Պոլսի գրավումից հետո անցել է 4,5 հարյուրամյակ, հաղափարության փոքրագույն հետք իսկ չթողնելով ասիական բռնկողների ժառանգների վրա: Ինչպիսին նրանք եղել են վեց դար առաջ, երբ Թուրքիստանի լեռներում և հարթավայրերում իրենց գոյությունը պահպանում էին թալանի միջոցով, այդպիսին էլ մնացին մինչև օրս, երբ կոտորում ու կողոպտում են հազարավոր քրիստոնյաների»⁹:

«Նս չգիտեմ, - գրել է Ռուլան Ժեկմենը, - կարելի՞ է արդյոք մի օրևելայի երկիր տեսնել, որի կառավարությունը այդպես ճգտեր իր սեփական մահաճգնեղը լցնել վայրի հորդանքով և իմը նրանց առջև այսպիսի երկընտրանք դնել՝ կա՛մ ապրի թալանով ու կողոպտությամբ, կա՛մ ազատությունից ոչնչացիլ»¹⁰:

⁷ Մշակ, 1880, N 182:

⁸ Մկրտչյան Լ., Արևմտահայության ցեղասպանության արդուհամայնական քաղաքականությունը, Հայոց ցեղասպանությունը (ուսումնասիրություններ), Ե., 2001, էջ 65:

⁹ Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, М., 1897, с. 126.

¹⁰ St' u Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г., М., 1896, с. 62-63.

Արդուլ Համիդ II սուլթանի օրոք (1876-1909 թթ.) կառավարող վերնախավի գաղափարախոսությունը դարձավ պանիսլամիզմը (համախալամականություն): Օսմանյան Թուրքիայի տարածքային ամբողջականության և պետականության պահպանման ելքը սուլթանը տեսավ երկիրը միակրոն և էթնիկ առումով միատարր դարձնելու մեջ: «Ստեղծվեց պետությունը նգնաժամից դուրս բերելու մանրակրկիտ մշակված, գործունակ, բայց էությանը հրեշավոր ծրագիր: Այն ընդգրկում էր գործունեության բոլոր ոլորտները, ուներ ամուր գաղափարախոսական հենք՝ ի դեմս իսլամիզմի և օսմանիզմի հիմնարար դոկտրինների միախառնմանը»¹¹: Ամերիկացի պատմաբան Ռ. Դեվիսոնը իրավամբ նկատել է, որ սուլթան Համիդը, լինելով իսլամական աշխարհի խալիֆը (հոգևոր առաջնորդը - Ռ. Գ.), մեծ նշանակություն էր տալիս «իսլամական համախմբվածության» կոչին, որն ինքնին սպառնում էր քրիստոնյա ազգերի գոյությանը Թուրքիայում¹²: Այն նաև քախվում էր Թուրքիայից դուրս բնակվող մահմեդական ժողովուրդների շահերին, քանզի «մահմեդականները շատ լավ գիտեին, որ հոգևոր առաջնորդի դերում սուլթանների նպատակն է թուրքական պետականության պահպանումը և ընդարձակումը»¹³:

Արդուլ Համիդը որդեգրում է նաև օսմանյան հայրենիքի միասնականության և հզորության վերաբերյալ նոր օսմանների գաղափարախոսությունը, որը քաղաքում էր օսմանյան հպատակների իրավահավասարություն՝ անկախ կրոնական և ազգային պատկանելությունից, պահանջում հավատարմություն և նվիրում ընդհանուր հայրենիքին՝ «միասնական ժողովրդի» օսմանիստական գաղափարից անցնելով «Օսմանյան կայսրության մահմեդական ժողովուրդների միավորման գաղափարին»¹⁴: Սակայն Օսմանյան Թուրքիայի ոչ մահմեդական և ոչ թուրք ժողովուրդներին մեկ՝ «օսմանյան ազգության» մեջ միաձուլելը գրկում էր նրանց ազգային ինքնորոշման արդարացի իրավունքից: Հպատակ ժողովուրդներն ըմբռնում էին, որ օսմանիզմը, մեղմ ասած, տանում է դեպի ազգային մշակույթի, բարբերի, կենցաղի վերացման, թուրքերի հետ ձուլման: Ուստի առաջինը մահմեդական ժողովուրդները (արաբները, ալբանացիները) հրաժարվեցին այդ կեղծ դոկտրիններից և վերստին անդամա-

¹¹ Մկրտչյան Լ., նշվ. հոդ, էջ 57:

¹² Davison R. H., The Modern Nations in Historical Perspective. Turkey, New Jersey, 1968, p. 94.

¹³ Фирбюхер Г., Армения 1915. Уничтожение Турцией культурного народа, Е., 1991, с. 25.

¹⁴ Միսնյան Հ., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Ե., 1991, էջ 38:

գրվեցին թուրքական տիրապետության ներառմանը ազատագրվելու: Ինչպես գրել է ամերիկյան հետազոտող Մ. Անդերսոնը՝ «կայսրության հանդեպ հավատարմությունն անկախ լեզվից, ազգությունից կամ կրոնից... որը բարոգում էին, որին ուման հավատում էին, ամենափոքր հնարավորությունն իսկ չի ունեցել դրան հասնելու»¹⁵:

Սակայն 1890-ական թթ. այդ գաղափարներն օգտագործեցին թուրքական իշխանությունները՝ հայկական կոտորածները պետական մակարդակի բարձրացնելու համար: «Ստեղծելով համապատասխան գաղափարախոսությունը, այն դնելով պետական բաղադրականության հիմքում՝ Արդուի Համիդ II-ը, փաստորեն, դարձավ հիմնադիրը պետական ղեկավարների, որի էությունը անփոփոխ մնաց և ուղեցույց եղավ թե՛ բրիտանականության և թե՛ բնակավայրերի համար», գրել է Լ. Մկրտչյանը¹⁶:

1880-ական թթ. վերջերին և 1890-ական թթ. սկզբներին շարքերի սպանության ժամանակ էր Արևմտյան Հայաստանում, Կիլիկիայում և կայսրության հայաբնակ շրջաններում: Այսպես, դեռևս 1888 թ. իշխանությունների դրդմամբ հարձակման էր ենթարկվել Մարաշից հարավ գտնվող գուտ հայաբնակ Ֆրեստեմագ գյուղը, սակայն հայ բրիտանացիներին հաջողվել էր ոչ միայն հետ մղել թշնամուն, այլև գերել մոտ 40 թուրքերի¹⁷:

Անգլիական հյուպատոսը, 1890 թ. հունիսի 20-ին անդրադառնալով Հայկազի վիլայեթում տիրող իրավիճակին, Կ. Պոլսում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Կ. Ֆորդին հղած հաղորդագրությունում նշում է, որ Աղանայի և Հայկազի վիլայեթներում խիստ սրվել է թշնամական վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ, և «եթե եռանդուն միջոցներ չձեռնարկվեն, ապա... թուրքերի այդ վերաբերմունքը կարող է հանգեցնել լուրջ հետևանքների»: Հարկ է նշել, որ հայ ազատագրական պայքարի աշխուժացման և ծավալման պայմաններում, բազմակի խտացնելով գույները, ցանկամալով արթնացնել մահմեդական կրոնամոլությունը և հրահրել կոտորածներ, թուրքական իշխանություններն ի լուր աշխարհի հայտարարում էին, որ ողջ կայսրության հայերը զինված են, կազմակերպել են հարյուրավոր զինված ջոկատներ և հարմար պահի են սպասում ապստամբություն բարձրացնելու համար: Հաղորդելով, որ Հասան Իզգեթ քեյի նահանգա-

պետ նշանակվելուց հետո ուժեղացել են հալածամեթոդները հայերի նկատմամբ, ավելացել կոդապոտի և թալանի դեպքերը, անհիմն մեղադրանքների ներկայացմամբ ձերբակալությունները, դիվանագետը եզրակացնում է. «Եթե իրերի այսպիսի վիճակը շարունակվի՝ կարելի է գոյնալու հասարակական հանդարտության խախտումից: Ես Ձեզ կարող եմ վստահեցնել, որ Աղանայի հայերը շատ հեռու են կոմիտեների կամ ֆառալական այլ գործերի մասին մտածելուց»¹⁸:

Հայկազի ուսական հյուպատոս Մ. Յակիմանսկին Կ. Պոլսում ուսական դեսպան Նելիդովին 1894 թ. դեկտեմբերի 15-ին հաղորդում էր Ալեքսանդրոսի հայության ծանր վիճակի մասին, որն արդյունք էր գայմազամի ճնշումների: Նա կամայականորեն ձերբակալում էր հայերին, արտոնում «մի այլ վիլայեթ կամ մույնիսկ մույն վիլայեթի մի գավառից մյուսը», իսկ «բանտարկվածները, որպես ֆառալականացի անհուսալի հայեր, ազատվում էին փրկագին տալով՝ նայած իրենց հնարավորության ու նյութական վիճակին: Միայն նրանք էին քանտարկված մնում, ովքեր չէին կարողանում քավարարել կայմակամի այդ պահանջները»¹⁹: Համոզվելով, որ «Մայիսյան բարենորոգումների» ծրագիրը մեծ տեղությունների միջև առկա հակամարտությունների պատճառով մնալու է թղթի վրա, սուլթանը որոշեց հայերի բողոքի ձայնը խեղդել մոր ջարդերով, անմախաղեպ կոտորածներով: Կ. Պոլսում Ֆրանսիայի դեսպան Կամբոնը, խոսելով մեծ տեղությունների մասին, գրել է. «Սուլթանը մտադիր չէ իր խոստումները կատարել, որովհետև համոզված չէ, որ եվրոպյան համերաշխ է... հայկական գործը ձգձգվում է, որովհետև սուլթանն այդ հարցում եվրոպական միջամտության չի հավատում»²⁰: Մեծ տեղությունների մեծ ղեկավարման և թողտվության պայմաններում էր, որ սուլթանը ոչ միայն չհրականացրեց բարենորոգումների ծրագիրը, այլև ձեռնամուխ եղավ հայկական ջարդերին: Ազգայնամուլ թուրք կառավարող վերնախավում ձևավորվում էր այն մտայնությունը, որ օսմանյան կայսրության ֆառալական, տարածքային և պետական միասնությունն

¹⁵ Anderson M. S., The Eastern Question. 1774-1923. A Study in International Relations, New York, 1966, p. 276.

¹⁶ Մկրտչյան Լ., նշվ. հոդ., էջ 58:

¹⁷ Հիսկաշեան Մ., Ֆրեստեմագ գյուղում, Մոսկվայի, 1949, էջ 31:

¹⁸ Correspondence Relating to the Asiatic Provinces of Turkey. 1892-1893. Turkey, N 8 (1896), London, 1896, p. 32.

¹⁹ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, կազմողներ՝ Մ. Գ. Ներսիսյան, Ռ. Գ. Սահակյան (այսուհետև՝ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում), Ե., 1991, էջ 70:

²⁰ St. u. Lén, Թուրքիայի հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Ա. Փարիզ, 1934, էջ 182:

ապահովելու համար անհրաժեշտություն է հայ ժողովրդի ֆիզիկական ու մտային ազատությունը:

Արդեն 1890-ական թթ. սկզբներին սուլթանական կառավարությունը ամենայն մանրամասնությամբ մշակել էր ջարդերի ֆուտմեյի ծրագիրը՝ համապատասխան համաձայնարարականներ հղելով տեղական իշխանություններին: Մասնակի ջարդերը սկսվեցին դեռևս 1890 թ. Կարինի հայտնի դեպքերով: Ռուսի համվեցին թուրք մոլեռանդ խառնամբոխը, քրդական ցեղերը, ոստիկանական ուժերը, բանակային կանոնավոր զորամասերը:

Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլի՝ 1890-ական թթ. կոտորածները և Կիլիկիո 1909 թ. ջարդերը Մեծ եղեռնից առաջ գլխավոր փորձերն էին՝ մեխանիզմների ընտրության, ճշգրտման, մշակման և կիրառման առումով: Խիստ կարևորվում էր հայոց ազատամարտի միջնաբերդերի՝ Սասունի, Վանի, Զեյթունի, լեռնային այլ բնակավայրերի մեկուսացումը և կոտորածը, քանզի թուրքական իշխանություններն իրավացիորեն երկյուղում էին այդ շրջանների հայության ընդվզումներից՝ դրանք դիտարկելով որպես հավանական ապստամբության կենտրոններ: Ուստի պատահական չէ, որ առաջին հարվածներն ուղղվեցին հենց այդ բնակավայրերին: Ձերբակալվում էին տեղերում հեղինակություն վայելող հայերը, ազգային և մշակութային գործիչները (նպատակը՝ հայերին դեպի արևելք գրկելն էր), հայերից հավաքվում էին զենքեր և, զբաղվելով տեղերի մահմեդականների կրոնամոլությունը, սկսում կոտորածներ, դիմակայության հանդիպելու պարագայում՝ օգտագործում ոստիկանական ուժերը և բանակը: Համաձայն Յ. Լեփսիուսի հավաստի տեղեկության՝ զինվորական հրամանատարությունը զինում էր թուրք խուժանին, քրդերին և չերքեսներին, իսկ իրենք միջամտում էին միայն հայերի դիմադրության դեպքում²¹: Իրենց գործողություններն արդարացնելու համար թուրքական իշխանությունները, զինվորական հրամանատարությունը ապստամբության մեղադրանքներ էին ներկայացնում հայերին: Ինչպես գրել է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մ. Իզմիրլյանը Թուրքիայի մեծ վեգիլներին հղած նամակում՝ «Ոստիկանը՝ խուժ-խուժ անցնելով կը շրջի գյուղերն խուզարկություններ կատարելու և տեղական իշխանությունը անոնց աշակից կարգած են քրդերն ու չերքեսները: Իրենց հաջողության համար անպատճառ պետք է ֆաղափական դալի մը, ապստամբական շարժման կամ խռովության մը հետոն ստեղծել և ճշմարտության երևույթ տա-

²¹ Մահալյան Ռ., Ցեղասպանության պատմությունից, Ե., 1990, էջ 152:

լու համար խոստովանության մը վրա գայն հիմնել: Այսպիսի խոստովանություն մը խլելու համար կը գանակոծեն զյուդացիներն, կը խուզարկեն տուններն, և այս առթիվ կը գործվեն բռնաբարություններ...»²²: Իսկ ֆաղափարական իշխանությունները «մի կողմից պետք է ջարդերի հրահրելն մահմեդական բնակչությանը, նախապատրաստելն նրան և ապահովելն նրան անպատճելիություն ցանկացած հանցագործության համար, մյուս կողմից քրիստոնյաների և, մասնավորապես, հյուսիսստանների առջև այդ իշխանությունները պետք է հնարավորին չափ անտեղյակություն խաղային...»²³:

Ջարդերը, որոնք սկսվել էին դեռևս 1894 թ. սկզբներին, շարունակվեցին մինչև 1897 թ.: Արդեն 1894 թ. կոտորածներն այնքան էին տարածվել, որ դեկտեմբերի 7-ին հրաժարական տված պատրիարք Խորեն Աջը-գյանին փոխարինած Մատթեոս Իզմիրլյանը Արդուլ Համիդին ուղղված նամակում պահանջում էր դադարեցնել դրանք²⁴:

Խոսելով իր հոտի ծանր կացության մասին՝ Մ. Իզմիրլյանը մեծ վեգիլներին 1895 թ. փետրվարի 8-ին հղած նամակում գրում էր. «Ամենուրեք բուրդ և չերքես հրոսախմբեր կասպատակեն՝ անարգել և համարձակ, սպանություններ կը գործեն, կը հափշտակեն երկրագործ ժողովրդյան գույքն ու կենդանիներն, կը վնասեն անոնց պարենն ու խոտի դեղերն և ձմռան եղանակին մեջ զյուդացիք չը գրտնելով ուտեստ ո՛չ իրենց և ո՛չ ալ կենդանյաց համար՝ կը հարկադրին թողուլ անոնց իրենց կենդանիներն»²⁵:

Ջարդերի, կոդուպուտի և ավերածությունների ենթարկվեցին Տրապիզոնը, Բաբերդը, Նդեսիան, Դերջանը, Գրին, Սամսունը, Ներզնկան, Բիթլիսը, Շապին-Կարահիսարը, Կարինը, Խարբերդը, Ջարսանջակը, Մալաթիան, Մարզվանը, Սղերդը, Մուշը, Դիարբեքիրը, Սեբաստիան, Վանը: Ողջ Արևմտյան Հայաստանը, հայաբնակ շրջանները բոցերի մեջ էին: Մարսափելի ջարդեր տեղի ունեցան Կ. Պոլսում: Հարկ է նշել, որ արևմտահայության անմախաղիկ սպանողի հետ մեկտեղ օսմանյան իշխանություններն իրականացրին նաև ասորիների ջարդերը²⁶:

²² ՀԱՄ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 3, թ. 4:

²³ Մահալյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 152:

²⁴ Տե՛ս Համբարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 15:

²⁵ ՀԱՄ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 3, թ. 1

²⁶ Խոսրոս Ա., Ասորիների ցեղասպանությունն Օսմանյան Թուրքիայում և հարակից

Ջարդերը տարածվեցին նաև Աղանայի և Հալեպի վիլայեթներում, սակայն, պետք է նշել, որ Թուրքիայի այլ շրջանների համեմատությամբ կիլիկիահայությունն ավելի քիչ զոհեր տվեց, համեմատաբար զերծ մնաց զանգվածային կոտորածներից:

1895 թ. հոկտեմբերի վերջին հուզումներ են սկսվում Այնթապում, որոնք, հրահրվելով տեղական իշխանությունների կողմից, նոյեմբերի 4-ին վերածվում են կոտորածի: Թուրք ջարդարարները հարձակվում են հայ ոսկերիչների՝ Գազա-Այթրի թաղամասի խանութների վրա, կողոպտում և սրի ֆաշում բռնորդ: Հաջորդ օրը ջարդը տարածվում է ողջ ֆաղաում: Մպանվում է 300 հոգի, հրդեհվում 500 տուն²⁷: Կոտորածը շարունակվում է նաև հաջորդ օրերին: «Դրոշակի» հաղորդմամբ՝ շուկայում հայերի հետ հաշվեհարդար տեսնելուց հետո թուրքները ներխուժում են հայկական թաղամասերը, կենդանի այրում շատերին՝ չխնայելով անգամ ծնկեր երեխաներին²⁸: Հալեպի ոռոսական հյուպատոս Մ. Յակիմանսկին՝ Կ. Պոլսի ոռոսական դեսպան Ա. Նեյիդովին հաղորդում էր, որ «Որոշ տեղեկություններով հաշվվում են նույնիսկ ավելի քան հազար սպանվածներ և վիրավորներ: Եվ Այնթապում, և Մարաշում դիակներն այրված են և գործերով շրջապատված, ողջ մնացած ֆրիստոնյաները հնարավորություն չունեն հեռանալու իրենց ֆաղաներից»²⁹: Ընդհանուր առմամբ զոհվում է 1000 հայ, մի քանի հազարը մնում են անօթևան³⁰:

Ջարդերի սպառնալիքով մթնոլորտը շիկանում էր նաև Մարաշի գավառում: Այստեղ առաջինը հարձակման է ենթարկվում Մարաշից ոչ շատ հեռու, Ազ-սու գետի ափին, քրի ստորոտում գտնվող Քիշիֆի (82 տուն, 450 բնակիչ) հայաբնակ գյուղը: Սակայն հայերը դիմում են կազմակերպված դիմադրության՝ հաջողելով հետ մղել թշնամու հաջորդող զրոհները: Տեղեկանալով Քիշիֆիում ծավալվող իրադարձությունների, հայերի ինքնապաշտպանության մասին՝ գավառի իշխանությունները «ապահովություն հաստատելու համար» ոստիկանական ջոկատ են ուղարկում, սակայն ոստիկանները «փոխանակ գյուղը պաշտպանելու, հայե-

րուն զենքերը կհավաքեն և Մարաշ կտանին»³¹: Եվս մի ապացույց՝ հաստատելու այն իրողությունը, որ հայերի դիմադրության դեպքում ջարդերին մասնակցում էին ոստիկանությունը և բանակային կանոնավոր զորամիավորումները:

Ջրկվելով զենքից՝ հայերը հաջորդ օրը հարկադրված բարձրանում են լեռները, իսկ գյուղը ամբողջությամբ կողոպտում և ավերում է թուրք խուժանը³²: Դեպքերի ականատեսը հիշում է. «Երբ կառավարությունը կը տեղեկանա թե հայերը ա'լ կողոպտվելիք բան մը չունին՝ քանի մի զինվոր կը դրկե ապահովությունը իրապես հաստատելու համար»: Սակայն իրադրությունը շարունակում էր լարված մնալ, և միայն շաբաթներ անց հայերը համարձակվեցին իջնել լեռներից³³:

Քիշիֆիից հետո թուրք խուժանը հարձակման է ենթարկում Մարաշից հարավ, Գյավուր դադի (Հայ լեռ) ստորոտում գտնվող հայկական Ֆընտընագ (400 տուն, 2500 բնակիչ) և Տերե-Ֆյոյ (140 տուն, 850 բնակիչ) գյուղերը: Իմանալով, որ թուրք խառնամբոխը մտադիր է հարձակվել Տերե-Ֆյոյ գյուղի վրա, ֆընտընագցիներն անմիջապես օգնության են նետվում և միացյալ ուժերով ջախջախում գյուղը շրջապատել փորձող թուրքերին: Մարտում սպանվում է նաև թշնամու առաջնորդը:

Որոշ ժամանակ անց՝ դեկտեմբերի վերջերին, թուրքները մեկ անգամ ևս հարձակվում են՝ փորձելով գրավել Ֆընտընագը, սակայն, համդիպելով հայ ֆաջերի մահապիյուն զնդակներին, խուճապահար նահանջում են³⁴: «Ուրիշ հարձակում չի փորձվիր, և դրացի թուրքեր դիցաբանական առասպելներ կը հյուսեն այս գյուղերու մասին, հերոսացնելով անոնց ժողովուրդը իբրև երկնառաք բանակներով զորացած»³⁵: Ավերվում և կողոպտվում է Գզըլ-Աղան գյուղը³⁶:

Կիլիկիայում թուրքական իշխանությունների առաջնահերթ նպատակն էր Ջեթունի ֆաջամարտիկ հայերի կոտորածը:

Թուրքները ծրագրել էին անսպասելի և հուժկու հարված հասցնել գավառակի հայությանը՝ մեկուսացնելով այլ բնակավայրերից, քանզի ֆաջ գիտակցում էին, որ Ջեթունի ընդվզման պարագայում նրա օրինա-

³¹ Գալուստեան Գր., Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Ջեթուն, Նիւ Եօթը, 1934, էջ 42:

³² Ջեթունի պատմագիրը, Բուենայ-Այրես, 1960, էջ 505:

³³ Գալուստեան Գր., նշվ. աշխ., էջ 42:

³⁴ Հինպաշեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 31:

³⁵ Գալուստեան Գր., նշվ. աշխ., էջ 49:

³⁶ Հինպաշեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 137:

թուրքաբնակ վայրերում (XIX դարի վերջ - XX դարի առաջին քառորդ), Ե., 2004, էջ 43-45:

²⁷ Թառոյան Կ., Արևմտյան Հայաստանը, արևմտահայերի սոցիալ-քաղաքական վիճակը և ազատագրական պայքարը սուլթանական Թուրքիայի բոլատիրության դեմ, Ե., 2001, էջ 321:

²⁸ Դրոշակ, 1907, N 1 (179):

²⁹ Տե՛ս Մկրտչյան Լ., նշվ. հոդ., էջ 73:

³⁰ Գեղամյանց Ե., Հայերի ազատագրական շարժումները ԺԹ դարում կամ հայկական հարցի հիմնկերորդ շրջանը, Բաքու, 1915, էջ 464:

կին կարող են հետևել հարակից հայկական բնակավայրերը, որոնք, միանալով արծվաբնին, ապստամբության դրոշ կարգեն ողջ Լեռնային Կիլիկիայով: «...Հանձն, Ջեթունի և Տեղթ-Յուլի պես գրեթե զուտ հայկական բաղաձայնությամբ իրարու մոտիկությունը,- գրել է հանձնի Հ. Պողոսյանը,- կառավարության խորհիլ կուտար հայկական ապստամբության մը կարելիությունը Կիլիկիո մեջ: Այնպես որ, փոքր ու անմշակ դեպքի մը և կամ արարքի մը կարևորություն տալով՝ կառավարությունը խիստ հետապնդումներ և նշանակներ ի գործ կը դնեն»³⁷: Պատահական չէր, որ 1895 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներից թուրքական հրամանատարությունը, գրգռելով մահմեդական խառնամբոխի կրոնական մոլեռնությունը, հետամուտ էր այդ գյուղերի հայության տեղահանությանն ու ջարդերին:

Ավերածությունների, թալանի և կողոպուտի է ենթարկվում Ջեթունի հարավ-արևմուտքում գտնվող Ամտըրըն (Էմտերուն, Ամտադին) գավառակը, որի 25000 բնակչությունից 6000-ը հայեր էին: Առաջինը հարձակման է ենթարկվում Ծիվիլիի հայկական գյուղը: Հայերը, մերժելով թուրքերի՝ զենքը հանձնելու պահանջը, դիմում են ինքնապաշտպանության՝ երեք օր շարունակ հաջողելով հետ մղել թշնամու գերակշիռ ուժերի գրոհները: Տեղեկանալով, որ զեթունցիները օգնության են փութում հայրենակիցներին՝ թշնամին խուճապահար փախչում է: Ջեթունցիները նոյեմբերի 8-ին 400 հոգով հարձակվում են գավառակի կենտրոն Ամտըրընի վրա, փախուստի մատնում թուրք զինվորներին, գրավում գալմագամի նստավայրը, ազատում ավելի քան 100 բանտարկյալների: Հարձակման է ենթարկվում նաև Եմին Կալե (150 տուն, 800 բնակիչ) հայկական գյուղը: Այդ պահին Ֆոնուզում գտնվող 300 զեթունցիները, իմանալով այդ մասին, Փանոս Գեշիյանի և հնչակյան կուսակցության անդամ Հրաչյա-Մարալի (Գրիգոր Ղարիբյան) գլխավորությամբ սրընթաց օգնության են մեղադրվում և հաջորդ առավոտյան՝ 1895 թ. նոյեմբերի 9-ին, ութամյա համառ պայքարից հետո թշնամին հեռանում է՝ տալով 4 սպանված և 10 վիրավոր: Սակայն ավելի ուշ, երբ գյուղացիներն ապաստանել էին Ջեթունում և լեռներում, թուրքերը կողոպտում և հրդեհում են գյուղը³⁸:

Թուրքական հարձակումներից զգալի տուժում և զոհեր են տալիս

Կապանի, Կոկխոնի, Քիրեհի և Թաշ-օլուգի հայերը:

Լարված իրադրություն էր նաև Մարաշում: Հայերը հասկանում էին, որ բաղաձայն կուտակվող զորքը միայն Ջեթունի համար չէր, որ իշխանությունները ծրագրում են զանգվածային ջարդեր:

Իրենց հերթին թուրքական իշխանությունները, մասնավորապես Ջեթունի գյուղացի գրավումից հետո խիստ զգուշանում էին, մտավախություն ունենալով, որ մարաշցիները, հետևելով իրենց բաղաձայնիկ հայրենակիցների օրինակին, կդիմեն ապստամբության: Այդ իսկ պատճառով նրանք սկզբնական շրջանում աշխատում էին առիթ չտալ ցնցումների և հուզումների, որոնք կարող էին հանգեցնել անցանկալի հետևանքների: Թուրքերը սկսում են ավելի վստահ և հանդուգն գործել, երբ Մարաշ են ժամանում արաբական և սիրիական զինվորներ, շրջակա գյուղերի մահմեդական խուժանը, քրդերը:

Այդ օրերին Այնթապից Ջեթուն անցնելու համար Մարաշում էին Ս. Դ. հնչակյան կուսակցության գործիչներ Նշանը, Մլեհը և Կարապետը:

Հոկտեմբերի 12(24)-ի գիշերը Ջեթուն անցնելու ճանապարհին՝ Բաղալի ալիներում, նրանք ընդհարվում են մի խումբ թուրքերի հետ: Այդ առիթն իշխանություններն օգտագործում են բռնություններ սկսելու համար: Վաղ առավոտյան ձերբակալվում են ընդհարման հետ ոչ մի կապ չունեցող, հայության շրջանում որոշակի դիրք և հեղինակություն ունեցող անձինք: Դրանով իշխանությունները ցանկանում էին Մարաշի հայությանը զրկել ղեկավար և կազմակերպող ուժից: Ջարդերի առիթն արդեն կար, և «թուրք խուժանը գրգռված կուգեր իր մաղձը թափել և բացորոշապես կը սպառնար մեկի տեղ հազար հայու արյուն խմել»³⁹:

Հավաքվելով շուկայում՝ թուրքերն սկսում են ընդհարումներ հրահրել, հարձակվում են մասվաճառ ում Պողոսի վրա, սպանում և մորթագերծ անում իր ագարակից Բաղալի վերադարձող Կարապետ Թոփալյանին⁴⁰: Խուճապահար հայերն ավելի քան 10 օր փակվում են տներում՝ հուսալով, որ կրթերը կմեղմանան, և իրենք գերծ կման խուժանի վայրագ կրքերին զոհ զնալուց: Զգալով կոտորածների վտանգը՝ Մարաշի հայության հոգևոր առաջնորդները հոկտեմբերի 13-ին դիմում են գավառապետին՝ հայցելով պաշտպանություն⁴¹:

³⁷ Պողոսեան Յ., Հաճնի ընդհանուր պատմությունը և շրջակա Գօզան Տաղի հայ գիւղերը, Լոս-Անջելոս, 1942, էջ 553:

³⁸ Գալուստեան Գր., նշվ. աշխ., էջ 58-61:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 743:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 744:

⁴¹ Դրոշակ, 1907, N 1 (179):

Հոկտեմբերի 22 (նոյեմբերի 3)-ին բռնկվում է Մարաշի հայության առաջին կոտորածը: Թուրքերը, փողոցում մահաչելով Ս.Դ. հնչակյան կուսակցության Մարաշի վարչության անդամ Սողոմոն Այնթապցուն, սպանում են և դիակը, ի տես հայերի, քար լալիս փողոցներով: Հարձակման են ենթարկվում փողոցներում և շուկայում գտնվող հայերը: Գազանաբար սպանվում է 150, վիրավորվում 300 հոգի: «Հայերը ալ ավելի կը սմբին և կը բաշվին իրենց տները», - հիշում է այդ դժնդակ օրերի ակամատեսը⁴²:

Հաջորդ օրն անսպասելիորեն, ինչ-ինչ պատճառներով, ջարդը դադարում է: Դա պայմանավորված էր Ջեթումի շուրջ ծավալվող իրադարձություններով, այն հանգամանքով, որ, ինչպես նշել ենք, թուրքական իշխանություններն առաջնահերթ ձգտում էին մահացու հարվածել Ջեթումիին, ապա մնացած բնակավայրերին:

Տասներկու օր անց՝ 1895 թ. նոյեմբերի 2 (15)-ին, վաղ առավոտյան թուրք մոլեռանդ ամբոխը ներխուժում է Մարաշի հյուսիս-արևմուտքում գտնվող Գարամանլը թաղը և սկսում կոտորածն ու կոդալուտը: «Թաղին բնակչությունը՝ բոլորովին անպաշտպան մշակներ, երկրագործներ և արհեստավորներ՝ բավական զոհ կուտան վայրագ խուժանին հարձակումներում»⁴³: Ջարդերին մասնակցում էին նաև Մարաշ ժամանած կանոնավոր զորամասերը: Ամենուրեք լսվում էին թուրք մուլաների՝ հայերին կոտորելու կոչերը:

Մինչդեռ վախի և սարսափի մթնոլորտում ապրող հայերը փակվել էին իրենց տներում:

Բացվում է նոյեմբերի 6(18)-ի արյունոտ առավոտը՝ «թվական մը, որ հայու արյունով գրված է Մարաշի պատմության էջերուն վրա»: Հարձակվելով հայկական թաղամասերի վրա՝ թուրք զինվորները, ոստիկանները և ամբոխը սկսում են առանց տարիքի և սեռի խրտուրդյան կոտորել հայերին, կոդոպտել ունեցվածքը: Հիշում է Գր. Գալստյանը. «Կը տեսնեինք, որ տուններն հանված և խուճապահար փախչող հայերը գնդակահար ընելով Ալեքսանդր կը նետեն»⁴⁴: Դեպքերի մեկ այլ ակամատես Հակոբ Արսլանի վկայությամբ՝ 70-80 հազարի հասնող թուրք խուժանը և

զինվորները կացիներով ջարդում էին հայերի տների դռները, սրի ֆաշում բոլորին: «Շատերը խողխողեցին, - հիշում է մա,- ոմանց վիզը ետևեն կտրեցին, ուրիշներ հրացանագուրկ ընելով կրակի մեջ նետեցին, ոմանց ալ փախչելու պահուն գուլը տապարով ջախջախեցին և երբ ինկավ, փայտ նեղելու պես շերտ-շերտ կտրեցին: Թուրքեր ահա այսպես մեռցուցին բնաստույաները, այսպես վարվեցան այդ անգութները»⁴⁵:

Հրդեհվեցին Գարամանլը և Շեքերտերե թաղերը, Ս. Գևորգ եկեղեցին և դպրոցը, որտեղ ապաստանած հայերը զոհ գնացին կրակի լեզվակներին: Հարձակման ենթարկվեցին նաև Գյումաթթ և Գուլթուլ թաղերը: Մարդկային խիղը կորցրած, արյան հոտից արքած թուրք խուժանը կոտորում էր տղամարդկանց, ծերերին և մանուկներին, բռնաբարում կանանց և աղջիկներին՝ հագուրդ տալով իր վայրենի կրքերին: Խաթունի թաղում թուրք հրոսակներին համառ դիմադրություն ցույց տվեցին հայր և որդիներ Պողոս, Վարդևան և Նշան Սանթարյանները, որոնք «Բաջարար ինքնապաշտպանությունը Կընեն և բավական թիվով հարձակողներ գնդակահարել են»⁴⁶: իրենք ալ Կիյման»⁴⁶:

Մարաշում թուրքական զորքերի հրամանատար Ջևադ փաշայի գլխավորությամբ պաշարվում է Մկրտիչ Ամիրյանի բնակարանը: Քաջորդի հայն իր որդիներ Մկրտիչ և Նզրասի, փեսա Հովհաննես Ենովյանի հետ հինգ ժամ շարունակ անհավասար մարտ է մղում թուրք կանոնավոր զորամասերի դեմ՝ զգալի կորուստներ պատճառելով: Թուրքերին հաջողվում է հրդեհել տունը, սակայն հայ խիզախները, որոնք մինչ այդ կանանց և երեխաներին տեղափոխել էին անվտանգ վայր, չեն դադարեցնում մարտը՝ ֆաջարար զոհվելով հայրենի տան պաշտպանության դիրքերում:

Համառ և կազմակերպված դիմադրության են հանդիպում Գյումաթթ Հասանի գլխավորությամբ դեպի Գյումաթթ գրոհող թուրքերը: Ինքնապաշտպանության կենտրոնը քարձուռնում գտնվող Ջեթումցյանների տունն էր, որի շուրջ հայերը մախոթ օրերին պատնշներ էին քարձարցրել, պատրաստել պաշտպանական դիրքեր: Ինքնապաշտպանության ղեկավարումը ստանձնած Հովսեփ Ջեթումցյանի գլխավորությամբ հայերը փոթորակի կրակ են բացում թուրք հրոսակների և զինվորների վրա: Հ. Ջեթումցյանի եղբորորդի Հարությունի դիպուկ կրակոցից սպանվում է նաև Գյումաթթ Հասանը: Կորուստներից շփոթահար՝ շղնամին մահանում

⁴² Գալուստեան Գր., նշվ. աշխ., էջ 745: St. u. uuu Bliss E. M., Turkey and the Armenian atrocities, Philadelphia, 1896, p. 457.

⁴³ Գալուստեան Գր., նշվ. աշխ., էջ 745:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 746:

⁴⁵ Նույն տեղում:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 747:

է, վերադասավորում ուժերը և վերստին հարձակվում, սակայն իրենց դիրքերում հաստատակամ կանգնած փոքրաթիվ հայ ֆաջոդիները կըրկին հետ եմ մղում հակառակորդին: Ցավոք, մնացած թաղամասերում, ինչպես արդեն գիտենք, հայերը չկարողացան դիմել ինքնապաշտպանության. միայն մեկ օրվա ընթացքում թուրք ջարդարարները սրի ֆաշեցիմ մոտ 1000 հոգու: Մարաշցի ուսուցիչ Սողոմոն Ոսկերիչյանի ոչ ամբողջական տվյալներով՝ միայն նոյեմբերի 6(18)-ին զոհվեցին 972 հայեր⁴⁷: Համաձայն մեկ այլ տեղեկության՝ այդ օրը Մարաշում սպանվել էր 850, վերավորվել 500 հայ⁴⁸: Ինչպես գրել է միսիոներ Էդվին Մանսել Բլիսսը՝ «Հուզմունքն ու անհանգստությունը Մարաշում շարունակվում էր ավելի քան 4 շաբաթ, իսկ բուն կոտորածը տեղի ունեցավ նոյեմբերի 18-ին»: Իրավացիորեն պնդելով, որ ջարդերն արտոնված էին իշխանությունների կողմից, նա, որպես իր խոսքերի ապացույց, նշում է, որ ձերբակալվել էին հայերին օգնել փորձող հատուկներ մահմեդականները:

Կարելի է համաձայնել է. Մ. Բլիսսի կարծիքին, որ ջարդն ընդամենը մեկ օր տևեց, քանզի Ջեթունի հարցերը դեռևս չէին լուծվել, և Մարաշն էլ տեղ-տեղ դիմեց ինքնապաշտպանության⁴⁹: Եվ իրոք, փոքրիկ դիմադրությունն անգամ խիստ վտանգավոր էր օսմանյան իշխանությունների համար, քանզի այն կարող էր վերածվել ապստամբության, և այդ պարագային, երբ զեյթունցիները նորանոր հաղթանակներ էին գրանցում իրենց հաշվին, նրանք հարկադրված կլինեին մեծ ուժեր կենտրոնացնել նաև Մարաշում՝ վախենալով համընդհանուր ապստամբության հեռանկարից:

Դրությունը հաջորդ օրերին ևս շարունակում էր շիկացած և լարված մնալ՝ օդում կախված ջարդի սպառնալիքով: Ձերբակալվում է 200 հոգի՝ ենթարկվելով դաժան խոշտանգումների, կոտանքների⁵⁰: Տվյալներ ունենալով, որ Մարաշում գործում է հնչակյան կուսակցության կազմակերպված խմբակ, որ կա որոշակի թափքած զենք և զինամթերք, թուրքական իշխանությունները խոշտանգումների միջոցով փորձում էին տեղեկություններ ստանալ այդ ամենի մասին, ոչ միայն հայերին գրկել առաջնորդող, կազմակերպող ուժից՝ կոմիտե միջոցներից, այլև քաջառել Ջեյ-

թուն հավանական օգնություն ուղարկելը: Ձերբակալվածներից շատերը սպանվում են, մի մասն էլ, չդիմանալով նվաստացնող կոտանքներին՝ ինքնասպանություն է գործում: Դաժան տանջամեթների են ենթարկվում Ջեթունի կաթոլիկ հայերի հոգևոր առաջնորդ Հովհաննես Կետիկյանը, Տեր Ղևոնդ և Տեր Վարդան ֆահանսները, Կարապետ և Հակոբ Ջորպանյանները, Նշան Քիրեմյանը, կրած տառապանքներից խելագարվում և մահանում է ուսուցիչ Հրանտ Ասլանյանը⁵¹:

Ծանր էր ֆաղափ հայության վիճակը: Անօթևան, կողոպտված ու թալանված, սովահար մի քաղմություն՝ դաժան ճամն շեմին: Դրությունն ավելի է բարդանում, երբ թուրքական իշխանությունները Մարաշ են գաղթեցնում Ջեթունի հարակից մի շարք գյուղերի հայ ազգաբնակչությանը՝ ճանապարհին սրի ֆաշելով շատերին: Գաղթականները պատսպարվում են Մարաշի կիսաֆանդ շենքերում: Նրանցից շատերը մահացան հիվանդություններից, սովից, ցրտից⁵²:

Ընդհանուր առմամբ, Մարաշի գավառում թուրքական քաղաքացիությանը զոհ է գնում 6-7 հազար հայ, իսկ Հ. Ղազարյանը գոհերի թիվը ներկայացնում է 9000⁵³: Հալածված ոռոսական հյուպատոս Մ. Յակիմանսկու հաղորդմամբ՝ Մարաշի գավառում ոչնչացվել էր 75 գյուղ, հրդեհվել 2327 տուն, սրի էին ֆաշվել 6630 քրիստոնյաներ⁵⁴:

Հայերը փոքր-ինչ շունչ են փառում 1896 թ. հունվարին, երբ Մարաշ են ժամանում մեծ տերությունների հյուպատոսները: Դրանից ֆաշելվելով՝ Ջեթունի ապստամբության մարաշցի քաղաքի մասնակիցներ վերադառնում են հայրենի ֆաղափ, սակայն մեծ մասը (ավելի քան 50 հոգի) ձերբակալվում է: Դրանց թվում են իրենց խիզախությամբ հայտնի և մարտերում աչքի ընկած Հարություն Տուլպանյանը, Մանուկ Քեշիշյանը, Հակոբ Տարազնյանը, Նազար Ճեհիգյանը և այլք: Նրանց մեջ էր և Գյումրիի թաղի ինքնապաշտպանության ղեկավար Հովսեփ Ջեթունցյանը⁵⁵, որը հանդգնել էր պաշտպանել իր ընտանիքի և հայրենակիցների կյանքն ու պատիվը: Ամենայն դաժանությամբ հաշվեհարդար տեսնելով բան-

⁵¹ Գալուստեան Գր., նշվ. աշխ., էջ 750-751:

⁵² Գեղամեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 466:

⁵³ Ղազարյան Հ., Հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը օսմանյան կայսրությունում, հատոր երկրորդ, Ե., 2004, էջ 67:

⁵⁴ Տե՛ս Մկրտչյան Լ., Ջեթունի ապստամբությունը 1895-1896 թթ., Ե., 1995, էջ 125: Տե՛ս նաև Պողոսյան Յ., նշվ. աշխ., էջ 68, 97:

⁵⁵ Գալուստեան Գր., նշվ. աշխ., էջ 754:

⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁸ Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, с. 57.

⁴⁹ Bliss E. M., op. cit., p. 457-460.

⁵⁰ Թառոյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 321:

տարկյալների հետ՝ թուրքերը փորձում էին տեղեկություններ փոխել Ս. Գ. հրնչակյան կուսակցության Մարաշի վարչության ղեկավարի՝ «Մարտինե գնավորի» մասին: Ձդիմանալով խոշտանգումներին, ծեծին և ստորացումներին՝ Տ. Ղևնդ ֆահանա Նահապետյանը «խոստովանում» է, որ ինքն է հայտնի գործիչը, հայտարարելով, որ «օրեմօր եղծանող, կաշառակեր, անպարկեշտ ու անարդար պաշտոնյաներուն դեմ է», պահանջելով Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածով մախատեսված բարենորոգումների իրականացումը⁶⁶:

1897 թ. մայիսին, երբ ներում է շնորհվում ֆաղափական բանտարկյալներին, բանտից ազատվում են մաև կենդանի մնացած, սակայն հաշմանդամ դարձած մարաշցիները:

1895 թ. աշնանը խիստ սրվել էր իրադրությունը մաև Հանընում և հարակից շրջաններում: Համաձայն որոշ տվյալների՝ մոյմբերի սկզբին գավառի գյուղերը (Շար, Բանլըգ, Գյոթուն և այլն) ավերվել և կողոպտվել էին, իսկ մոտ երկու հազար քնակիչ պատսպարվել էր Հանընում⁶⁷: Նույն ժամանակ թուրք հրոսակները և Սըվազի չերքեզները պաշարում են Հանընի հարևանությամբ Բուվու գյուղաֆաղափը, որի հայությունը գիշերը մեծ դժվարությամբ, խույս տալով թշնամու հարձակումից, ապաստանում է Հանընում: Մահմեդական խառնամբոխը մտնում է քնակավայր, թալանում, կողոպտում և հրդեհում հայերի ամայի տները: Ավերվում են գյուղաֆաղափի հարևանությամբ գտնվող 4 հայկական գյուղերը⁶⁸: Դեպքերի ակամատեսն այդ օրերի մասին գրում է. «Հայկական գավառներում մեջ հազարավոր հայեր կը խողխողվեին անխնա, թրփական ու ֆրտական ուժերու կողմն: Մարաշի և Հալեպի շրջաններում մեջն ալ տեղ տեղ ջարդեր էլունեմային: Ահավասիկ արհավիրքի այս օրերուն, թեև Հանըն ապահով ու հանդարտ կյանք մը ապրեցավ, սակայն իր շրջակա հայ գյուղերը՝ ինչպես Բուվու, Շար և Կեոֆուն ենթարկվեցան հալածանքներու և թալանի, և անոր համար Շարի և Բուվուի ժողովուրդը ամբողջովին, իսկ Կեոֆունի ժողովուրդը մասամբ, Հանըն ապաստանեցան և ամեն աջակցություն ու հոգատարություն գտան հանընցիներու կողմն»⁶⁹: Որոշ ընդհարումներ են լինում մաև Հանընում: Թուրքերը հար-

ձակվում են ֆաղափ լեռներում իրենց հոտերն արածեցնող հանընցիների վրա. հայ երիտասարդները հետ են մղում թշնամուն: Սպանվում են փայտի գնացած մի քանի հայեր: Թուրք հրոսակները հարձակվում են ֆաղափ ծայրամասում գտնվող Գրիգոր Մանուկյանի տան վրա, թալանում և կողոպտում: Ջեթունին օգնության գնալու ճամապարհին սպանվում են Հովհաննես Ճիլերնյանը և իր ընկերները⁶⁰:

Պատահական չէր, որ թուրքական իշխանությունները խուսափեցին Հանընում հակահայկական կրթեր բորբոքելուց և ջարդեր կազմակերպելուց: Նրանք վախենում էին, որ փոքրիկ ընդհարումներն ու միջադեպերը պատճառ կարող են դառնալ հայերի ընդվզման: Ինչպես նկատել է Լ. Մկրտչյանը՝ «Բնական անառիկ դիրք ունեցող այս ֆաղափը, ավելի քան հավանական էր, որ վերածվեր տարերային ապստամբության երկրորդ՝ թուրքերի համար չափազանց վտանգավոր օջախի, ինչը և խիստ մտահոգիչ էր Բ. Դոնան համար»⁶¹:

Կոտորածների և ավերածությունների են ենթարկվում Գիլիսը, Բիրեջիկը, Նիզիբը, Ջիրիկը⁶²: Բիրեջիկը թուրքերի կողմից հարձակման է ենթարկվում երկու անգամ՝ 1895 թ. հոկտեմբերի 20-ին և դեկտեմբերի 20-ին:

Ջարդերից խիստ տուժում են Ադամայի վիլայեթի Պայաս, Նաջարլի, Օջախլի, Միսիս գյուղերը՝ ենթարկվելով թուրքերի, ֆրդերի և չերքեզների հարձակմանը: Տեղի ունեցած վայրագությունների մասին ակամատեսներից մեկը գրում էր. «Նրանք անսանձ կերպով կը վիրավորեն, կը սպանեն, ամբողջ ինչքերնին, գույքերնին, պարեննին, արմտիքնին և մետաքսի խոզանքներնին կը հափշտակվեն, ավարի կուտան, գյուղերն ու ագարակները կայրեն»: Միայն Նաջարլի գյուղում հրդեհվում է 140 տուն: Ջերքեզ հազարապետ Իսմայիլ քեյի հրոսակները սրի են ֆաշում տղամարդկանց, բռնաբարում կանանց և աղջիկներին⁶³:

Ծամր վիճակ էր ստեղծվել մաև Ադամայում, «ուր շատ-շատերը սպանված են, ունեցվածքը՝ հափշտակված»⁶⁴:

Ինչպես նշում է Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մ. Խրիմյանը Ռուսաս-

⁶⁰ Նույն տեղում:

⁶¹ Մկրտչյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 159:

⁶² Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, էջ 128:

⁶³ Դրոշակ, 1907, N 1 (179):

⁶⁴ Նույն տեղում:

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 755:

⁶⁷ Մկրտչյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 159:

⁶⁸ Պողոսեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 80:

⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 557-558:

տանի արտաքին գործերի նախարարին հղած 1896 թ. հունվարի 13-ի նամակում, «Տրապիզոնից և Էրզրումից, ողջ Անատոլիայով մինչև Կիլիկիա (Մարաշ, Սիս և այլն) հայերի նկատմամբ իրականացվել են վայրագություններ, որոնք վաղորժ կազմակերպված են եղել, տեղական իշխանությունները ոչինչ չեն արել կամ խրախուսել են հայերի կոտորածը և կոդակությունը, զորքերը մասնակցություն են ունեցել խժոժություններին ու կոդակություններին... Աղանայում կանանց և աղջիկներին հավաքել էին մի տեղ՝ գեղեցիկներին ընտրելու, մյուսներին կոտորելու համար»⁶⁵:

1890-ականի կոտորածներով, փաստորեն, սկսվեց արևմտահայության ցեղասպանությունը: Ավելի քան 300.000 հայ զոհվեց, մույմբան էլ տարագրվեց կամ արտագաղթեց: Արտագաղթը մեծ հարված էր հայությանը: Փոխվում էր Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի, հայաբնակ շրջանների ժողովրդագրական պատկերը, ֆայֆայվում էր տնտեսությունը, դժվարանում ազգային ազատագրության համար մղվող պայքարը. իրենց պապենական օջախները լուր էին մարդիկ, ովքեր հարկ եղած դեպքում կարող էին գեներ վերցնել և մարտնչել անարգ թշնամու դեմ: Գաղթը շարունակվում էր մեկ 1897 թվականին: 1897 թ. մայիսի 7-ին Կիպրոսից եռանդ Լուսիմյանը Ապահին գրում էր. «... ամեն շաբաթ խումբ-խումբ գաղթականներ կը լեցվին հույն և հայ: Մեր կողմերեն բավական մեծ բազմություն մը եկավ և տակավին պիտի գան: Մատ մալ... կուգան Հալեպեն, Այնթապեն, Մարաշեն, Քիլիսեն և այլ կողմերեն... որի՞ն հասնենք չենք գիտեր»⁶⁶: Գաղթում էին տասնյակ հազարավոր հայեր (Բուլղարիա, Ռումինիա, Կիպրոս, Հունաստան, Արևելյան Հայաստան)՝ վախճանալով մոր ջարդերից, գրկված լինելով ողջ ունեցվածքից, չունենալով ապրուստի և ոչ մի միջոց: «Անհրաժեշտ էր ձեռնարկել շտապ միջոցառումներ, գրել է է. Կոստանդյանը,՝ արևմտահայերին դրամական, նյութական և հոգևոր-բարոյական օգնություն հասցնելու համար, շանքեր թափել գաղթականներին վերստին մայր երկիր դարձնելու ուղղությամբ»⁶⁷: Այդ գերագույն խնդրի իրականացմանն են լծվում հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակները, հայոց եկեղեցին՝ Մ. Խրիմյանի գլխավորությամբ:

⁶⁵ Геноцид армян в Османской империи, сборник документов и материалов под редакцией М. Г. Нерсисяна, составители: М. Г. Нерсисян, Р. Г. Саакян (այսուհետև՝ Геноцид армян...), с. 112.

⁶⁶ ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 72, թ. 2:

⁶⁷ Կոստանդյան Է., Մկրտիչ Խրիմյանի հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Ե., 2000, էջ 378:

Կազմակերպվում են համգանականություններ, գումարները նպատակաուղղվում են աղետյալ վայրեր՝ վերաշինելու ավերված բնակավայրերը, մասամբ հոգավոր ծով կարիքները:

Սակայն գաղթականների վերադարձը հայրական օջախներ ընթանում էր դանդաղ տեմպերով, քանզի մահվան սարսափը, կոտորածների մոծավանքը, հարազատների կորստի ցավն ապրած մարդկանց խիստ դժվար էր վերադարձնել հայրենիք, որտեղ ամեն ինչ հիշեցնում էր ոչ վաղուցվա արհավիրքների մասին, առավել ևս, որ բացակայում էին կյանքի և գույքի ապահովության երաշխիքները: Ամեն դեպքում, ձեռնարկված աշխատանքների շնորհիվ զգալի թվով մարդիկ բռնեցին հետդարձի նամական: Այսպես, Ֆարհատի հաղորդման համաձայն՝ Կիպրոսում, մասնավորապես Լարնակայում գտնվող գաղթական երկրացիներ՝ Բիլիսեցի, մարաշացի բավական երիտասարդություններ վերադարձան երկիր»⁶⁸:

Մատ հայեր փրկության ելք տեսան մահմեդականություն, բողոքականություն կամ կաթոլիկություն ընդունելու մեջ՝ փաստորեն օտարվելով հայրենիքից, հայկական ոգուց և էությունից: Համաձայն մի տեղեկության՝ 559 բնակավայրերում հայերը հավատափոխ էին եղել: Միայն Բիրեջիում մահմեդականություն էին ընդունել 200 տուն հայեր⁶⁹:

Օգտագործելով կոտորածներից հետո ստեղծված ծանր կացությունը, ընչազուրկ մարդկանց ապահովելով սննդով և հագուստով՝ միսիոներական կազմակերպությունները զբաղվում էին հոգեորոշությամբ՝ օտարելով հայերին մայր եկեղեցուց, հայկական ակունքներից, արևմտահայության շրջանում տարածելով իրենց պետությունների քաղաքական և տնտեսական ազդեցությունը: Այդ մասին Աղասուն ուղղված նամակում (1896 թ. օգոստոսի 11) Բարդուղիմեոս վարդապետ Թագանյանը գրում էր. «Կյանքներն զնաց, դրամներն զնաց, աղիատությունն ու թշվառությունը կրոնքն ալ այժմ ձեռններուս խելու վրա է, ոմանք բողոքականության կը դիմեն, ոմանք կաթոլիկության, օրհնյալ ազգությունն ու հայրենիքը պիտի ուրանան...»⁷⁰:

Թուրքական բիրտ իրականության դեմ իրենց բողոքի ձայնը բարձրացրին հայտնի մտավորականներ Ժան Ժորեսը, ԱՄՆ սենատոր Ջորջ

⁶⁸ ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 59, թ. 8:

⁶⁹ Նույն տեղում, ֆ. 453, ց. 1, գ. 228, թ. 3:

⁷⁰ Նույն տեղում, ֆ. 420, ց. 10, գ. 7, թ. 13:

Հորը, բանաստեղծուհի Ալիս Սթոուն Բլեմուելը, Վիկտոր Բերարը, հայտնի պատմաբան Ալբեր Վանդալը, Ֆր. դը Փրեսամսեն և այլք: Նրանք իրենց հրապարակային ելույթներում, հողվածներում անխնայ խարազանում էին մեծ տերություններին՝ պահանջելով ամփիջապես կանխել ջարդերը և հետամուտ լինել բարենորոգումների իրականացմանը: 1896 թ. վերջերին հրատարակվեց Յ. Լեփսիուսի «Հայաստանը և եվրոպան: Մեղադրանք մեծ տերությունների դեմ և կոչ Բրիտանական Գերմանիային» աշխատությունը, որն ամփիջապես թարգմանվեց ֆրանսերեն և անգլերեն, և որտեղ բերված փաստերը մեկ անգամ ևս ապացուցում էին կոտորածների՝ պետական մակարդակով կազմակերպված լինելը: Ցավով, մեծ տերությունները փաստացի և գործնական ոչինչ չարեցին ջարդերը կանխելու ուղղությամբ: Յ. Լեփսիուսը հիմքեր ուներ գրելու, որ «...իրենց շուրթերին մշտապես ունենալով Հայաստանը և նրա բողոքները, Բեռլինի դաշնագիրը ստորագրած տերությունները երբեք լրջորեն չեն էլ մտածել մուլիսկ մատը շարժելու, որպեսզի Բարձր Դռանը ստիպեն կատարել այդ ֆաղդը խոստումները, պահանջել կատարել իր պարտավորությունները»⁷¹: Ինչպես արդեն նշել ենք, կիլիկիահայությունը, այլ շրջանների հայերի համեմատությամբ, հիմնականում գերծ մնաց զանգվածային ջարդերից: Դա ուներ իր օբյեկտիվ պատճառները, որոնցից թերևս գլխավորը Զեյթունի ապստամբությունն էր, որը ոչ միայն անուրանալի, հսկայական ազդեցություն ունեցավ ազատագրական պայքարի առավել ծավալման առումով, այլև բուրժական իշխանություններին հարկադրեց, Կիլիկիայում համընդհանուր ապստամբության սպառնալիքն աչքի առաջ ունենալով, չտարածել ջարդերի ալիքը Ադանայի և Հալեպի վիլայեթների վրա: Հայերի հավանական ըմբոստությունն աչքի առաջ ունենալով էր, որ օսմանյան իշխանությունները գնացին որոշակի զիջումների. Բրիտանյա կառավարիչ նշանակեցին ոչ միայն Զեյթունում, այլև Հանընում: Իր ուրախությունը հայտնելով Զեյթունում հույն կառավարչի նշանակման կապակցությամբ՝ Ա.Գ. հնչակյան կուսակցության գործիչ, Զեյթունի հերոսներից Ապահ Պետրոսյանը նազարեթ Նորաշխարհյանին 1896 թ. հուլիսի 4(16)-ին հղած նամակում միամտորեն գրում էր. «Պայմանագրի (նկատի ունի զեյթունցիների և բուրժական իշխանությունների միջև կնքված պայմանագիրը - Ռ. Գ.) 5-րդ հոդվածը գործադրված տեսնելով՝ հույս մեծ ունեմ, որ մնացած հողվածներն ալ հետգիտես կը գործադրվին...

⁷¹ Տե՛ս Սահակյան Ռ., Ցեղասպանության պատմությունից, էջ 156:

կարելի չէ որ չի գործադրվին՝ որովհետև եվրոպական բոլոր մեծ տերությունները շատ աշխատում են, որ կնքված պայմանները կետ առ կետ գործադրվին»⁷²:

Կանգ չառնելով Զեյթունի ապստամբության մանրամասների վրա՝ նշեմք, որ միայն մեծ տերությունների միջոցով լուրաֆանյուր ժողովուրդ կարող է կոել իր ազատությունը, ձեռք բերել ապրելու և հարստելու իրավունք⁷³:

1890-ական թթ. ինքնապաշտպանական մարտերի պատմությունում իր ուրույն տեղն ունի Դյուրթ-Յուլի (Ձոք Մարզվան) հայերի հերոսական պաշտպանությունը:

1895 թ. հոկտեմբերին թուրք և չերքեզ հրոսակները հարձակվում են Դյուրթ-Յուլի հարևանությամբ գտնվող Օջախի և Էոզնյուլի գյուղերի վրա, սկսում կոտորածը, կոդապոտն ու թալանը: Հայերը, դիմադրություն ցույց տալով, նահանջում են Ձոք-Մարզվան: Հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 31-ին, թշնամու 2000 հոգուց բաղկացած խռոմամբոխը հարձակվում է Դյուրթ-Յուլի վրա, բայց զարնվելով հայերի համառ պաշտպանությանը, նահանջում է: Հաջորդ գրոհը թշնամին կատարում է գյուղի արևմտյան կողմից. այստեղ ևս, հանդիպելով պաշտպանների մահասփյուռ գնդակներին, հարկադրված նահանջում է: Մարտում աչքի են ընկնում Մկրտիչ և Արիստակես Պալյանները, Համբարձում Ռուբինյանը և ուրիշներ⁷⁴: Նույն երեկո և հաջորդ օրը թշնամին համալրում է ստանում: Դեպի Դյուրթ-Յուլ են շարժվում ոչ միայն շրջակա բնակավայրերի մահմեդականները, այլև զինվորական և ոստիկանական ուժերը: Դեպքերի ակամատեսը և մասնակիցը հիշում է, որ «գործ և թուրք, բուրդ և չերքեզ հազարավոր բաշիբոզուկ կատաղած խուժանն երկու կուսակալության նահանգներից (Ադանայի և Հալեպի - Ռ. Գ.), Հանընի գործը և շրջակա բաշիբոզուկ թուրք մեր վրա եկան. մինչ իսկ Ամտիոֆա և շրջակա գյուղերից խուժանն հարձակեցան մեր վրա»⁷⁵:

Նոյեմբերի սկզբին, ուշքի գալով կրած հարվածներից, թուրքերը կրկին հարձակվում են, բայց եռօրյա ծանր մարտերում հայ ֆաջրդիներին վերստին հաջողվում է հետ մղել թշնամուն: «Կովեցանք, ֆաջ կովեցանք,-

⁷² ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 3, թ. 1:

⁷³ Զեյթունի ապստամբության մասին մանրամասն տե՛ս Մկրտչյան Լ., նշվ. աշխ.:

⁷⁴ Թառոյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 323:

⁷⁵ ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 229, թ. 2:

ПОГРОМЫ КИЛИКИЙСКИХ АРМЯН И ОБОРОНИТЕЛЬНЫЕ БОИ В 1894–1896 ГГ.

РЕЗЮМЕ

В результате антиармянской политики, проводимой османскими властями с последней четверти XIX в., западные армяне находились в крайне тяжелом положении. В кругах правящей националистической турецкой элиты формировалась точка зрения, согласно которой в целях обеспечения политической, территориальной и государственной целостности Османской империи необходимо было уничтожить армянский народ физически. Начался первый этап геноцида армян. Резня 1890-х гг. и киликийские погромы 1909 г. были генеральными репетициями в плане выбора, уточнения, разработки и применения методов его осуществления. Были организованы погромы в Айнтапе, Мараше, Кишифле, Энтеруне, Шивилике, Шаре, Килисе, Биреджике и других местах. В сравнении с армянским населением других районов, киликийским армянам удалось избежать массового истребления. Это было обусловлено объективными причинами, в частности, Зейтунским восстанием, которое не только имело огромное значение в плане дальнейшей активизации освободительной борьбы, но и заставило турецкие власти перед лицом угрозы всеобщего восстания в Киликии отказаться от широкомасштабных погромов и их осуществления в вилайетах Аданы и Алеппо.

Кроме Зейтуна, киликийские армяне прибегли к самообороне также в ряде других районов.

*Լրաբեր հասարակական գիտությունների,
ծրված, 2010, № 1, էջ 15-35:*

հիշում է Ք. Տերտերյանը,– 8 օր շարունակ մերթ անընդհատ և մերթ թերթ ևս կի հրացանագույամբ: Մեր պատրաստած խմբակներով երիտասարդներն փախչելու դիմադրեցին թշնամվում կարկուտի մամն գնդակներին, հետ մղեցին թշնամին ամոթահար, փախան ամամոթաբար, հուսախար, թողնով իրանց անհամար դիակներն»⁷⁶:

Շուտով Անտիոքից 400 զինվորներով Ձոք-Մարզվան է գալիս նաև Ալի բեյը և, միանալով տեղի ուժերին, անցնում հարձակման: Նոյեմբերի 6-ին նա վերջնագիր է ներկայացնում հայերին՝ պահանջելով հանձնել զենքերը: Տեսնելով, որ ուժերը խիստ անհավասար են, հայերը կոպելով դուրս են գալիս գյուղից, բարձրանում լեռները՝ փրկվելով թուրքական յաթաղանին զոհ գնալուց: Հայերի հեռանալուց հետո թուրքերը կողոպտում և ավերում են գյուղը: Դյուրթ-Յուլի պաշտպանության ոգին, շունչը և փաստական ղեկավարը հնչակյան կուսակցության հայտնի գործիչ մշեցի Մխո-Շահենն (Մխիթար Սեֆերյան) էր:

Կիլիկիայի 1890-ական թթ. իրադարձությունների մասին խոսելիս հարկ է անդրադառնալ նաև Ա. Դ. հնչակյան կուսակցության գործունեությանը, որը զգալի ազդեցություն և հեղինակություն էր ձեռք բերել կիլիկիահայության շրջանում՝ ստեղծելով կուսակցության տեղական կազմակերպությունների համեմատաբար լայն ցանց և կազմելով ֆիդայական ջոկատներ⁷⁷: 1895 թ. Կիպրոսից Կիլիկիա է մտնում հնչակ գործիչների մի խումբ՝ Ապահը (Պետրոս Գըմգըմյան), Շավարշը (Պողոս Շիշմանյան), Մուրադը (Բաղդասար Գավուգյան), Ջելաթը (Կարապետ Ղրփենիսյան), Մլեհը (Ասատուր Տամդանյան), Մխո-Շահենը, Հրաչյա Մարալը (Գրիգոր Լարիբյան), Քեռին (Սարգիս Պելայան) և այլք, որոնց հայրենամարտի գործունեությունը չհապաղեց տալ իր պտուղները: Նրանք ինքնապաշտպանության պատրաստեցին և զինեցին Դյուրթ-Յուլը, Սուևտիան, Ֆոնուզը, Ջեյրունը՝ բազմաթիվ վայրերում թշնամուն հաղթելով, փրկելով հայրենակիցների կյանքն ու պատիվը:

Եվ այդ գոյատևման ապացույցը հայ ժողովուրդը տվեց ոչ միայն Սասունում, Ջեյրունում և Վանում, այլև այլուր Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում, որ զենքի ձեռքին պայքար մղեց հանուն ազատության և ազգային արժանապատվության:

⁷⁶ Նույն տեղում, թ. 1:

⁷⁷ Պատմություն Ա. Դ. Հնչակյան կուսակցության, հ. Ա, Բեյրութ, 1962, էջ 110–113:

ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԻԼԿԻԱՅՈՒՄ XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

1880–1890-ական թթ. պատմության ասպարեզ իջան հայ ազգային կուսակցությունները: Դա պայմանավորված էր թուրքական կառավարության կողմից բռնությունների և հայահալած ֆաղափականության ուժեղացմամբ, ֆիզիկական ոչնչացման վտանգով, երբ ժողովուրդը հարկադրված էր զենքի դիմելու, զենքով կոծելու իր ազատությունը: Համոզվելով մեծ տերությունների միջամտությամբ և օգնությամբ ազատագրվելու ծրագրի սնանկության մեջ՝ հայ հասարակությունը սկսեց ինֆնուորել ելք որոնել ստեղծված իրավիճակից՝ բնականորեն հանգելով զինված պայքարի գաղափարին: Դրա իրականացման նամակարհին էլ առաջացավ կուսակցությունների ձևավորման հրամայականը՝ ինֆնավարությունից պետականություն կերտելու մտայնությամբ:

Համաժողովրդական պայքարը դեկավարելու, կազմակերպված հունի մեջ դնելու նպատակով էլ առաջացան հայ ազգային կուսակցությունները: «Պատահական չէ, որ ժողովուրդը փարվեց կուսակցություններին, նրանց մեջ գտնելով իր գոյատևման միակ հույսը, և վերջիններս հզորացան, ուսանողական խմբակներից մարտական ուժի վերածվեցին միմիայն հզոր համազգային աշակցության շնորհիվ»,– նշել է Լ. Մկրտչյանը¹: Կուսակցությունների պայքարի ասպարեզը Օսմանյան կայսրությունն էր, նպատակը՝ արևմտահայության ազատագրումը թուրքական անագորույն լծից: Առաջնահերթ խնդիրը Թուրքիայի կազմում ինֆնավարության ձևաբերումն էր, արևմտահայության վիճակի բարելավումը: Պայքարի ընթացքում ձևավորվեց նաև անկախ պետականության վերակերտման գաղափարը: Ա.Գ. Հնչակյան կուսակցությունը մոտակա խնդիր էր հռչակում

«...թուրքաց Հայաստանում ձեռք բերել ընդարձակ ռամկապետական, ֆաղափական ազատություն և ազգային անկախություն», որը սկիզբն էր հեռավոր նպատակին՝ սոցիալիզմին հասնելու համար²: ՀՅ Դաշնակցության «մշակող ծրագրին մէջ իբրև նպատակ ընդունուեցավ ժողովուրդի տնտեսական և ֆաղափական ազատութիւնը»³, համուն որի պետք էր մարտի մեջ մտնել ազգովին, կանգ չառնել զոհողությունների առաջ, հասնել «ապագա ազատ Հայաստանում իշխող ռամկավարական» սահմանադրության հաստատմանը, վստահ լինել հաղթանակին. «Երբ ժողովուրդը միացած է և պատրաստ կոռելու, ոգեւորված միեւնոյն վեհ զգացմունքով այլ ևս ոչինչ չարժէ ոչ թշնամու գորաբանակը, ոչ թնդանօթը և ոչ օտարի պաշտպանութիւնը»⁴: Հայ ֆաղափական շրջանակները, ազգային կուսակցությունները մեծ հույս և հավատ էին տածում եվրոպայի օգնության նկատմամբ, սակայն, ինչպես նկատել էր Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մ. Օրմանյանը, «Միմէ ևս որ հայտնապես չցուցվի կամ չտեսնվի, որ եվրոպական տերությունները Հայաստան մը կազմելու կամ Հայաստան բարվոքելու մեջ իրենց օգուտն ունին, ոչ խոսքերնուն հնար է հավատալ և ոչ ալ խոստումներուն վստահիլ: Ահա իմ փորձառական հավատի առաջին կետը»⁵:

ՀՅ Դաշնակցությունը Կիլիկիայում կուսակցական կառույցներ տեղծելու և իր գաղափարական ազդեցությունը տարածելու առաջին ֆայլերը ձեռնարկել էր 1890-ական թթ. կեսերից՝ Ջեյթունի ապստամբության օրերից, նպատակ հետապնդելով Կիլիկիայի լեռնային շրջանների հայության, մասնավորապես զեյթունցիների ազատաբաղձ ոգին օգտագործել երկրամասում ապստամբության բարձրացման համար:

ՀՅԴ 2-րդ ընդհանուր ժողովը (1898 թ. ապրիլ–հուլիս), հաշվի առնելով մի շարք հանգամանքներ՝ պայքարի փորձը, երկրի ուժասպառ վիճակը, ծանր կորուստները, որոշեց հրաժարվել հարձակողական մարտավարությունից և լծվել համաժողովրդական ապստամբության նախապատրաստման երկարատև աշխատանքին: Ընդհանուր ժողովն ընդունեց

² Պատմություն Ա.Գ. Հնչակյան կուսակցության, հ. Ա, Պեղորթ, 1962, էջ 33:

³ Վարանդեան Մ., Հ. Յ. Դաշնակցության պատմություն, Ե., 1992, էջ 59:

⁴ Նույն տեղում, էջ 75:

⁵ Համբարյան Ա., Հայ հասարակական քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին, Ե., 1990, էջ 19:

¹ Մկրտչյան Լ., Արևմտահայության ցեղասպանության արդուլիամիտյան քաղաքականությունը [Հայոց ցեղասպանությունը (ուսումնասիրություններ), Ե., 2001, էջ 67]:

«ուժերու կեդրոնացումը երկրին մէջ, ցոյցը Կ. Պոլիս և ծովեզրեայ ֆա-
ղափներ եւ մերժելով ֆէտայական ասպատակային գործունեութիւնը՝ ըն-
դունեց մարտական զինամարզական խումբեր կազմակերպելու ծրագի-
րը»⁶:

Հարկ է նշել, որ «տասնեակ տարիների ընթացքում գործադրած
անընդհատ դառնագին աշխատանքով» ապստամբության բարձրացման
որոշումը ընդունվել էր նաև 1895 թ. սկզբին կայացած «շրջանային» ժողո-
վում⁷: Սակայն այդ տարիներին, ապստամբության նախապատրաստման
հետ մեկտեղ, ՀԹ-ն որդեգրել էր նաև առանձին կամ մի քանի վայրե-
րում միաժամանակյա հարվածների մարտավարությունը՝ հուսալով
դրանով հայ ազատագրական պայքարի վրա հրավիրել նվրդայի
ուշադրությունը և միջամտությունը, կանխել ջարդերը, հասնել բարեմո-
րոգումների իրականացման:

ՀԹ 2-րդ ընդհանուր ժողովը ուժերի կենտրոնացման և ապստամ-
բության նախապատրաստման շրջաններ է ընտրում Տարոն-Սասունը
(Բարձրավանդակ) և Կիլիկիան (Լեռնավայր)⁸: Ինչպես նշել է Մ. Վարան-
դյանը, ընդհանուր ժողովը «աչքի առաջ ունենալով Լեռնավայրի անա-
դիկ դիրքը, տեղական ժողովուրդի յեղափոխական ոյժը և ընդհանրապես
միւս յարմարութիւններն ու առանելութիւնները, որոշեց լուրջ ուշադրու-
թիւն դարձնել այդ կէտի վրայ և այնտեղ ուղարկել կազմակերպող-ղե-
կավարող մի ուժ»: Ավելի ուշ ընդհանուր ժողովը որոշում է Կիլիկիան
ընդունել «որպէս Սասնոյ համարժէ կեդրոնացման վայր» և այնտեղ աշ-
խատանքներ ծավալելու, ազատագրական շարժումները ղեկավարելու
համար տրամադրել համապատասխան ֆինանսներ, ապա, անդամու-
թյամբ Հրաչի (նաև Սեպուհ, Ֆարհատ, Հրայր Թիրաֆյան, որը մասնակցել
էր օսմանյան բանկի գրավմանը), Մարի (Միֆայել Տեր Մարտիրոսյան) և
Արքակի (Հովսեփ Միրզայան) կազմվում է Կիլիկիո Պատասխանատու
մարմինը⁹: Նշենք, որ Պատասխանատու մարմինները ստեղծվել էին ընդ-
հանուր ժողովի որոշմամբ՝ ուժերի կենտրոնացման երկու վայրերում
աշխատանքները կազմակերպելու և ղեկավարելու համար: Որոշվել էր

նաև, որ անհրաժեշտության դեպքում ՀԹ Ամերիկայի կազմակերպու-
թյունը կարող է նշանակել Պատասխանատու մարմնի ևս մեկ անդամ:
Լեռնավայրի նորընտիր Պատասխանատու մարմնի նստավայր է դառ-
նում Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա քաղաքը: Այստեղ շուտով հաստատվում է
Հրայր Թիրաֆյանը, իսկ Արքակը հրաժարվում է անդամակցել Պատաս-
խանատու մարմնին: Միջոցառ Հրաչը 1899 թ. մարտի 3-ին Մարտին Մու-
րադյանին գրած նամակում խիստ կարևորում էր Արքակի մուտքը Կիլի-
կիա, քանզի վերջինս, ունենալով պարսկական անձնագիր, տիրապետե-
լով պարսկերենին, կարող էր ներկայանալ որպես պարսիկ առևտրա-
կան և գործել համեմատաբար ազատ պայմաններում¹⁰: Իր հերթին Քր.
Միֆայեյանը 1898 թ. օգոստոսի 15-ին Կիլիկիո Պատասխանատու մարմ-
նին գրած նամակում կարևորում էր բոլոր անդամների մուտքը Կիլիկի-
ա՝ «խռշտը ձեռնարկի մը իրագործման պատասխանատուութիւնը երկրի
որոշ շրջանի մէջ» ստանձնելու և կազմակերպելու համար¹¹:

Կուսակցական-կազմակերպական առումով Լեռնավայրն ընդգր-
կում էր ոչ միայն բուն Կիլիկիան, այլև Անտիոքը, Ուրֆան, Մալաթիան,
Խարբեռը, Սեբաստիան, Կեսարիան, Հյուսիսային Սիրիան, Լիբանանի
լեռնային շրջանները, չնայած հիմնական աշխատանքները տարվում էին
Կիլիկիայում, Բեյրութում և Հալեպում: Ամեն դեպքում, ինչպես նշել է Գ.
Խուդիսյանը՝ «1890-ականների առաջին կեսին ՀԹ-ն իր կազմակերպա-
կան ընդարձակ ցանցը ձևավորեց Օսմանյան կայսրության մայրաքաղա-
քում և թափանցեց Փոքր Ասիայի գրեթե բոլոր հայաշատ քաղաքները»¹²:
Արքակի հրաժարումից հետո Դաշնակցության Կամը Ներկայացնող
Մարմնի կողմից Կիլիկիո Պատասխանատու մարմնի անդամ է նշանակ-
վում Արևմտյան քյուրդի անդամ Բորիսը (Մմբատ Խաչատրյան), որի
հետ ամփոփապես կապ է հաստատում Վահրամը (Հովհաննես Գալ-
ֆայան, Կիլիկիայի ՀԹ առաջին գործիչներից), սակայն որոշ ժամանակ
անց Բորիսը հրաժարվում է Պատասխանատու մարմնի անդամակցու-
թյունից և հեռանում է հեղափոխական, ազատագրական պայքարից¹³:

¹⁰ Նիսթեր Հ. Յ. Դաշնակցության պատմության համար, հ. Ա, ա. թ., էջ 37:

¹¹ Քրիստափոր Միքայելեանի նամակների, խմբագիր՝ Հրաչ Տասնապետեան, Պեյրուք, 1993,
էջ 43-45:

¹² Խուդիսյան Գ., Հ. Յ. Դաշնակցության քննական պատմություն (ակունքներից մինչև 1895
թվականի վերջերը), Ե, 2006, էջ 330:

¹³ Տասնապետեան Հ., Պատմություն Հայ Յեղափոխական Շարժման եւ Հայ Յեղափոխական
Դաշնակցության, Լիբանան, 2009, էջ 326-331:

⁶ Նիսթեր Հ. Յ. Դաշնակցության պատմության համար, հ. Բ, հրատարակության պատ-
րաստեց եւ խմբագրեց Հրաչ Տասնապետեան, Պեյրուք, 1985, էջ 58-59:

⁷ Նույն տեղում, էջ 19-20:

⁸ Նույն տեղում, էջ 112:

⁹ Վարանդեան Մ., եշվ. աշխ., էջ 459-460:

Հարկ է նշել, որ ՀՅԴ-ն Կիլիկիային ուշադրություն դարձրել և այնտեղ որոշակի աշխատանքներ սկսել էր ծավալել դեռևս 1895-1896 թթ.: «Հ.Յ. Դաշնակցության վարչակազմը, գրում է Մ. Վարանդյանը, չէին կարող անտեսել այդ հարուստ երկրամասի աշխարհագրական դիրքը, որ մեծամեծ առաւելութիւններ կ'ընձեռէր ապրստամբական ձեռնարկելու համար: Անոմի գիտէին, թէ ո՞րքան համեմատաբար դիրքին էր այդ վայրերում մէջ դուրսէն ներս մտցնել գէնի ու ռազմամթերք, շնորհիւ ծովի ու եւրոպայի մերձաւորութեան և թէ ո՞րքան արագութեամբ արձագանգ կը գտնէին եւրոպայի մէջ Զէյթուն ու այլուր կատարուած դէպքերը»¹⁴:

ՀՅԴ մի շարք գործիչներ՝ Արմեն Գարոն (Գարեգին Փաստրմաճյան), Մարը, Աշոտ Մարտիրոս (Մարտին Մուրադյան), Գրիգոր Ներսեսյանը և այլք, 1895-1896 թթ., հաստատվելով Կիպրոսում և Ալեքսանդրիայում, Դրոշակի» խմբագրության և Կ. Պոլսի Կեմտրոնական կոմիտեի համաձայնարությամբ սկսեցին ուսումնասիրել Կիլիկիայում գործելու հնարավորության հարցը: 1895 թ. վերջերին՝ Զեյթունի ապստամբության օրերին, նրանք իրենց օգնությունն են առաջարկում հնչակյաններին, սակայն մերժվում են: «Մարդիկ, տխուր մրցակցության տենդով բռնուած, մեմաշնորհ ըրեր էին ե՛ւ Կիլիկիան, ե՛ւ Փոքր Հայքը և չէին ուզեր որեւէ ուրիշ յեղափոխական մարմին մը տեսնել այդ վայրերում մէջ...»¹⁵: Ավելին, Հնչակյան կուսակցության անդամ Ֆարհատի պնդմամբ՝ դաշնակցականների մատակցել Կիլիկիայում հնչակյանների ուժի, ազդեցության, ֆաղափական կշռի, տեղափոխած զենքի ֆանակի նշտումն էր¹⁶:

1896 թ. ՀՅԴ-ի կողմից Լեռնավայրի գործիչ էր նշանակվել Քաջբերունին, որը 1897 թ., փորձելով անցնել Կիլիկիա, ձերբակալվել էր Ալեքսանդրոսից¹⁷: Կիպրոսից՝ Լարնակայից, ՀՅԴ նախապատրաստվող 2-րդ ընդհանուր ժողովին գրած նամակում (1897 թ. դեկտեմբերի 11) Մարը և Հրաչը, հիմնավորելով Կիլիկիան կենտրոնացման վայր ընտրելու կարևորությունը, գրում էին, որ երկրամասը կտրված չէ արտաքին աշխարհից, մոտ է եվրոպային՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով, իսկ Ռուսաստանն էլ «չպիտի հակառակի, եթե հայերը յաջողին այդ երկրի մէջ

ինքնավարութիւն ձեռք բերել»¹⁸: 1897 թ. հուլիսին Կիպրոս էր անցել դաշնակցական Ա. Թաթայանը, որը գործում էր մեծ եռանդով, նվիրվածությամբ, իրեն դրսևորելով որպես «լուրջ երիտասարդ»՝ հաջողություններ գրանցելով ֆարդալության ընդհանրում: Համաձայն հնչակյան Ֆարհատի տեղեկության՝ նրա խնդիրը Կիլիկիա գնել փոխադրելն էր, որը և վերջինս, ըստ լուրերի, հաջողությամբ իրականացրել էր: Զարմանալի չէ, որ Հնչակյան կուսակցության 1896-1897 թթ. հարաբերական անգործության պայմաններում (որը պայմանավորված էր նաև Կիլիկիայում և այլուր Օսմանյան Թուրքիայում ձերբակալությունների վերջին ալիքով) Ֆարհատը բարձր էր գնահատում ՀՅԴ գործունեությունը. «Վերջապէս դաշնակցականները ինչ որ ալ ընեն իրավունք ունին. այսօր իրենք կը փառավորվին և հաջողութիւններով կը գործեն, ինչպես առաջ մենք»¹⁹: Հայերի՝ Կիլիկիա գնել փոխադրելու մասին հաղորդագրություններ էին հրապարակել հունական թերթերը: Դա անմիջապես ժխտեցին հնչակյանները:

«Իմ կարծիքով, գրում էր Ֆարհատը Ապահ Պետրոսյանին, ինչպէս կերելի՛ յոյները կուզեն թուրքին ուշադրութիւնը հրավիրել Կիլիկիոյ վրայ, ապագա ապստամբութեան մը կասկածը ներշնչելով անոր որ իրենց փափաքած հաշտութիւնը ստիպեալ կնքէ սուլթանը, վախճանով հետգհետէ ծագելիք ներքին երկպառակութիւններէն»²⁰:

Իրոք, 1897 թ. ամռանը և աշմանը Կիպրոսում գտնվող ՀՅԴ անդամները (Մարը, Հրաչը, Վահագն Տաթայանը, Մախկին հնչակյան Միտ Շահենը (Միտիթար Սեֆերյան) և այլք) աշխատանքներ էին իրականացնում Աթենքից Կիպրոս և Կիլիկիա գնել փոխադրելու ուղղությամբ: Կազմակերպական հարցերը համաձայնարվել էին Ալեքսանդրիայում գտնվող Վահանին (Նիկոլ Մատինյան): «Ծրագրուած էր խմբով և զինուած Մերսինի եւ Տաւրոսի շրջայով Զէյթուն անցնիլ: Մեր գէնքերէն տասնի չափ 2 սնտուկով Կիպրոսի նավահանգստին մեջ անգլիական մահաատան կողմէ բռնուեցան: Զէնքերը բռնուելով, մեր ծրագիրը ինքնին վիժեցաւ»²¹: Վահանը 40 ոսկի «երաշխաւորագին տալով» խուսափել էր բանտարկու-

¹⁴ Վարանդյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 458-459: Տե՛ս նաև Տասնապետեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 233:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 464:

¹⁶ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 453, ց. 1, գ. 232, ք. 4-5:

¹⁷ Տասնապետեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 321:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 330:

¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 59, ք. 4-7:

²⁰ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 86, ք. 17:

²¹ Տասնապետեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 325:

բյուրից²²: Այդ մասին Ապահ Պետրոսյանին հղած նամակում հաղորդում էր նաև ՄԴՀ անդամ Ղևոնդ Շահմիրը. «Առավոտ հոս հասավ կիլիկեցի ընկեր պ. Սեդրակը, իւր հետ բերելով Վահան անունով դաշնակցական երիտասարդ մը, որ ամբաստանուած էր զԵմքերը փախցուցած ըլլալու յանցանքով: Կառավարութեան տված վնիդը իրենց խիստ ծանր գալուն պատճառով, մեղմացնելու նպատակով եկած են պ. Սվազեանին (ՄԴՀ հայտնի գործիչներից և Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության հիմնադիրներից - Ռ. Գ.) խորհուրդը հարցնելու»²³:

1897 թ. Կիլիկիայում գործում էր ՀՅԴ անդամ Հատիկը (Հատիկյան Մկրտիչ՝ հայտնի նաև Պոնտացի կեղծանունով): Նա «Կիլիկիա մտած դաշնակցական առաջին աչքի զարմող գործիչն է, դրկուած Կովկասի Ռայոնական ժողովի որոշման հիման վրա՝ Արեւելեան Բիւրոյի կողմէ, Լեոնավայրը ուսումնասիրելու առաքելութեամբ», - գրել է Հ. Տասնապետյանը²⁴:

Հատիկը 1898 թ. հունվարին անցնում է Կիպրոս՝ Մար-Շիմոնի և Հրաչի հետ կազմակերպական քնույթի մի շարք խնդիրներ բնարկելու նպատակով: Որոշվում է՝ Մարը պետք է հաստատվի Կիլիկիայում, ստանձնի կազմակերպական աշխատանքների ողջ պատասխանատվությունը, իսկ Հրաչը, մնալով Կիպրոսում, ապահովելու էր կապը «Դրոշակի» խմբագրության և Արևմտյան քյուրդյի հետ:

Մարը 1898 թ. նոյեմբերի վերջերին բուլղարական անձնագրով անցնում է Կիլիկիա, որպես «գրամոֆոն նվագող» լինում է Հալեպում, Քիլիսում, Այնթապում, ձեռնարկում կուսակցական կառույցների ստեղծման աշխատանքներ²⁵: Նրա հետ կամ փոքր-ինչ ուշ, Ալեքսանդրեթ նավահանգստով վերստին Կիլիկիա էր անցել Հատիկը՝ գործելով Մերսի-նում և Աղանայում՝ հիմնելով Ազանայի «Բագե» կոմիտեությունը²⁶: Ծանոթանալով ընդհանուր դրությանը, տեսնելով, որ գործը, փաստորեն, սաղմնավորման փուլում է, Մարն աշխատանքների կազմակերպման համար անհրաժեշտ էր համարում առնվազն 10.000 ռուբլու տրամադրումը Կիլիկիո Պատասխանատու մարմին: Այդ կապակցությամբ Քր. Միքայել-

յանը գրում էր. «Զնայելով Լեոնավայրի ձեռնարկութեան բոլոր նպատակայարմարութեան՝ սակայն համաձայն վերջին ընդհ. ժողովի ցանկութեան՝ Ապրոյի գերեզմանը (Սասունը - Ռ. Գ.) ներսի գործունեութեան մէջ բռնում է առաջնակարգ տեղը, իսկ Լեոնավայրի հետ կապուած է Քարաթայոյի (Դերսիմի կուսակցական ծածկանունն է - Ռ. Գ.) խնդիրը: Այսպիսով քնակամարար՝ երբ միաժամանակ մենք չենք կարող տասնեակ հազարներ ունենալ մեր տրամադրութեան տակ՝ պիտի շրջապայեաց լինենք մի կամ միւս տեղի գործը չհանդիմ մի երրորդ կետի համար»²⁷: Զի կարելի չհամաձայնել Քր. Միքայելյանի կարծիքին, որ «Ամէն բան պիտի քնական զարգանա առհասարակ և նամանավանդ մեր գործում, որը իբր մի թոյլ, անշտն տարրի կռիւ գործը թշմանու դէմ, հիմնուած է գլխավորապէս բարոյական հիմքերի վրայ, կապալական սկզբունքներ մտցնել այսպիսի գործերում - միանգամայն վնասակար է և նոյն իսկ սխալ հաշիւ»²⁸: Անհրաժեշտ էր ոգի ներարկել ժողովրդին, արթնացնել ազգային իմքնագիտակցությունը, սերմանել ազատագրական գաղափարներ, ապա մոր, պարարտ հողի առկայության պայմաններում, հատկացնել գումար գինման և ապստամբության նախապատրաստման համար: Իսկ Մարի այն հիմնավորմանը, որ դրամն անհրաժեշտ է ուժի ցուցադրման համար, ի պատասխան՝ Քր. Միքայելյանը Կիլիկիո Պատասխանատու մարմինին հղած նամակում հեզմանով հարցնում էր. «Բայց ինչպէս հասկանալ ուժ ցոյց տալու խնդիրը. պիտի գրպաններից դրամ հանենք ամէն մեկին ցոյց տալու համար ձեր դրամը, թէ ի՞նչ»: Ըստ նրա՝ գումար հիմնականում հարկավոր է զենք և զինամթերք ձեռք բերելու համար, որը կարող են իրականացնել ՀՅԴ եվրոպական կառույցները և փոխադրել Կիլիկիա»²⁹: Հրաչ Թիրաֆյանին հղված նամակում, ըստ նրա, նպատակահարմար էր Լեոնավայրի կարիքների համար անհրաժեշտ ռազմամթերքի փոխադրումը կազմակերպել Բուլղարիայի ՀՅԴ գաղտնի զինապահեստից³⁰:

Լեոնավայրի ֆինանսական օժանդակության խնդիրը Արևմտյան քյուրուն հանձնարարում է ՀՅԴ Ամերիկայի Կեմտրոնական կոմիտեին: Այդ մասին 1899 թ. մարտի 1-ին Կիլիկիո Պատասխանատու մարմինին հղած նամակում ՀՅԴ Ամերիկայի կոմիտեն խնդրում էր տեղեկություն-

²² Նույն տեղում, էջ 313:

²³ ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 86, թ. 35:

²⁴ Տասնապետեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 330:

²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 2, գ. 1, թ. 33:

²⁶ Տասնապետեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 332:

²⁷ Քրիստափոր Միքայելեանի նամակակի, էջ 48:

²⁸ Նույն տեղում:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 49:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 64:

ներ հաղորդել Կիլիկիայում կազմակերպական աշխատանքների, տեղական կազմակերպությունների գործունեության, առաջնահերթ կարիքների մասին, և «միանգամայն իմացնէ՛ք է՛ միջոց ու դիրքորոշումներ կա՞ն Կիլիկիա գե՞նք փոխադրելու համար»՝ նշելով, որ այդ նպատակի համար նախատեսվում են տրամադրել 300 դոլար: «Ջեմֆին հետ մեկտեղ խումբ մըն ալ անձնուէր երիտասարդներ ունիմք, որոնք կը բաղձան արեւմտեան դաշտ գնալ եւ գործել իբրեւ զինուոր»: Բայց երբ դրա փոխարեն Լեոնավայրի Պատասխանատու մարմինը խնդրում է ընդամենը մեկ գործիչ ուղարկել, ՀՅԴ Ամերիկայի 4-րդ պատգամավորական ժողովը (1899 թ. դեկտեմբերի 23-26) մերժում է՝ «պետք եղած անձնակազմությունը» չունենալու պատճառաբանությամբ³¹:

Աշխատանքներն ընթանում էին մեծ դժվարությամբ, հատկապես 1899 թ. հուլիսին Այնթապում Մարի ձերբակալությունից հետո (Մ. Վարանդանի պնդմամբ՝ Վերակազմյալ հնչակյանների մատնությամբ)³²: Մարի ձերբակալությամբ էր պայմանավորված նաև Կիլիկիո Պատասխանատու մարմին՝ Ամերիկայից գործիչ ուղարկելու խնդրանքը: ՀՅԴ Լեոնավայրի Պատասխանատու մարմինը 1900 թ. ապրիլին Կիլիկիա է ուղարկում Ռահվերին (Միսաթ Վարդանյան, հայտնի է նաև Շահվեր անունով): Նրա հետ Կիլիկիա էին անցել ՀՅԴ անդամներ Սարհատն ու Արամը: Ռահվերը, սկզբնական շրջանում հաստատվելով Այնթապում, «հիմը կը դնէ Հովիտի (Այնթապ) կազմակերպության եւ քանի մը տարի անընդհատ, կազմակերպչական շրջագայություններ կը կատարէ Կիլիկիոյ և մօտակայ վայրերում մէջ»³³: Այդ մասին Լեոնավայրի Պատասխանատու մարմին տեղեկագրում նշում է, որ «Ռահվեր... կը տեսակցի, նախկին ընկերներու հետ խզուած յարաբերութիւնը կը վերահաստատէ և կը հասնի Հովիտ (Այնթապի) կուսակցական ծածկանունը - Ռ. Գ.): Հովիտ մէջ միայն մի քանի ամիս անցընելէ ետք, յարաբերութեան (մէջ) կը մտնէ երկու ոչ կուսակցական յեղ(ափոխական) խմբերու հետ, որոնք փոխադարձ ծանօթութիւններէ եւ շփումներէ ետք կը համաձայնին միմեկի եւ գործել որպէս Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան անդամներ»³⁴: Ծավալած աշխատանք-

ների նպատակն էր, համաձայն Լեոնավայրի Պատասխանատու մարմին՝ Ամերիկայի Կենտրոնական կոմիտեին գրած նամակի՝ «...ջանալ յեղափոխական մարմիններ յառաջացնել ի Կիլիկիա, կապեր հաստատել, բարոգչութիւն ընել ժողովրդին մէջ, գեմֆերու փոխադրութեան եւ ամբարման միջոցներ ուսումնասիրել - պատրաստել ապստամբութեան»: Հրաչը 1900 թ. մայիսի 24-ին Ս. Լեոնյանին հղած նամակում հաղորդում էր, որ որպէս ապստամբական կենտրոններ են դիտարկվում Զեյթունը և Հանընը և «երկրորդական «ամրոցներ» (իմա՝ ապստամբության կենտրոններ - Ռ. Գ.): Սուէտիան և Զոֆ Մարգուանը»: Հրաչը կարևորում էր զեմֆի և զինամթերքի ձեռքբերումը, որը կարելի էր Կիլիկիա փոխադրել Իզմիր-Կեսարիա գծով, քանզի Կիլիկիո նավահանգիստները խիստ հսկողության տակ էին: Ապագա ապստամբության հաջողության համար նա կարևոր էր համարում նաև Սուէտիայում 300 զինյալ մարտիկների ափսոսանքը³⁵:

Ռահվերը 1901 թ. անցնում է Խարբերդ, որտեղ տեղի է ունենում Լեոնավայրի առաջին շրջանային (Ռայոնական) ժողովը, որը դիմում է Դաշնակցության Կամֆը Ներկայացնող Մարմին և առաջարկում որպէս Լեոնավայրի Պատասխանատու մարմին կենտրոն հաստատել Խարբերդը: Դա հիմնավորվում է նրանով, որ Արևմտյան Հայաստանը և Կիլիկիան կապող օդակ հանգիստացող Խարբերդով ավելի դյուրին էր գործիչների մուտքը Կիլիկիա, դրամի առաքումը և այլն: Այդ հարցի կապակցությամբ, ամենայն հավանականությամբ, պայմանավորվածություն էր ձեռք բերվել ՀՅԴ Ամերիկայի կոմիտեի հետ, որը 1901 թ. հունվարի 17-ին Արևմտյան բյուրոյին ուղղված նամակում նշում էր. «Խարբերդի շրջանով անելի դիրքն ու անելի գործնական է դէպի Կիլիկիա երթալ ու կազմակերպութեան գործը առաջ տանիլ համաձայնելով Կիլիկիոյ Կեդր. Կոմիտեին հետ, քան թէ գործունէութեան ներկայ նամակադրեալ»: Սակայն Արևմտյան բյուրոն մերժում է այդ առաջարկը այն հիմքով, որ ընդհանուր ժողովը Խարբերդը չի ընտրել որպէս ուժերի կենտրոնացման վայր³⁶: Համաձայնելով Արևմտյան բյուրոյի հետ՝ ՀՅԴ Ամերիկայի կոմիտեն վերստին իր օժանդակության շրջան է հաստատում Կիլիկիան՝ ուղարկելով 100 անգլի ոսկի և 180 դոլար³⁷: Սակայն, համաձայն Լեոնավայրի Պատաս-

³¹ Տոնապետեան Գ., Հ. Զ. Դաշնակցութիւնը Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ, հ. Ա (1895-1909), Պոսթոն, 1993, էջ 106:

³² Վարանդան Մ., նշվ. աշխ., էջ 460:

³³ Տոնապետեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 332:

³⁴ Նիսիւր Հ.Յ.Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Ե, խմբագիր՝ Երուսնդ Փամպու-

բեան, Պէյրոս, 2007, էջ 181:

³⁵ Տոնապետեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 334:

³⁶ Տոնապետեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 129-131:

³⁷ Նոյն տեղում, էջ 149:

խանատու մարմնի տեղեկագրի, 1900 թ. մինչև 1901 թ. կեսերը Կիլիկիա էր մտել ընդամենը 30 ոսկի (ոուսական 300 ոուրի) գումար: Ֆինանսական դրույթումն այնքան ծանր էր, որ շրջանային ժողովից հետո Ռահվերը ճանապարհածախս չունենալու պատճառով երկար ժամանակ չէր կարողանում վերադառնալ: 1902 թ. կրկին անցնելով Կիլիկիա՝ նա շրջում է Այնթապում, ապա լինում Արծվաբերդում և Սահմանաբերդում (Զեյթունի և Մարաշի կուսակցական ծածկանունները - Ռ. Գ.)³⁸:

1901 թ. գարնանը Ֆիլիպսում Հրաչի մասնակցությամբ տեղի ունեցած Դաշնակցության Կամբը Ներկայացնող Մարմնի ժողովը կազմում է Լեռնավայրի նոր Պատասխանատու մարմինը՝ անդամությամբ Հրաչի, Բուլղարացի Պետոյի (Պետրոս Սերեմեյան), Աշոտ Երկաթի (Արմենակ Լևոնյան) և Մարտին Մուրադյանի: «Եվ՝ կարծե՛ք՝ ճակատագրական էր գործը դարձնալ չֆալեց», - գրում էր Մ. Վարանդյանը: Կիլիկիա գնալու փոխարեն Բուլղարացի Պետոն միանում է մակեդոնացի հայդուկներին, կոչում նրանց հետ, ձերբակալվում և կախաղան բարձրացվում, իսկ Աշոտ Երկաթն անցնում է Արևմտյան Հայաստան, գործում իր հայրենի Ախլաթում և Սասունում: Նա իր մահկանացուն կնքում է 1904 թ.: Հարկ է նշել, որ Աշոտ Երկաթը միշտ խուսափել էր Կիլիկիայում գործելուց: Այսպես, 1899 թ. հոկտեմբերի 18-ին Մարտինին հղած նամակում վերջինս նշում էր, որ չի ցանկանում գործել Կիլիկիայում «ինչ ինչ պատճառներով, որոնց գլխաւորն է թէ Կիլիկիացիք բարձր ու վարժով խիստ շատ կը տարբերին Հայաստանի հայերէն եւ ես իրենց վարուց անտեղեկ՝ բաւական ատեն եւ ոչ մի գործ պիտի կրնամ տեսնել եւ թերեւս վնասակար ալ ըլլամ»³⁹:

Ամերիկայում գտնվող Մարտինը (նա մինչ այդ գործել էր Կիպրոսում և Եգիպտոսում և 1899 թ. անցել Ամերիկա) երկար ժամանակ ձգձգում էր Կիլիկիա մեկնումը՝ հիմնավորելով, որ ֆինանսական լուրջ միջոցների բացակայության պատճառով անհնարին է գործն առաջ տանել անհրաժեշտ ուղղությամբ: Կարծես նրա մեկնումը Կիլիկիա արագացնելու համար հայտնի գրող Առանձարը (Միսսի Գույումեյան, հայտնի է նաև Կարին կուսակցական կեղծանունով) 1900 թ. սեպտեմբերի 28-ին գրված նամակում Կիլիկիայում իրենց անհաջողությունների պատճառ համարում էր գործիչների անտեղյակ լինելը երկրամասի վիճակին և պայ-

մաններին, գործունեության սխալ մեթոդները և խորհուրդ էր տալիս գործել ոչ միայն Կիլիկիայում, այլև Կեսարիայում, Բանդի վերջինս իր հայաբնակ գյուղերով կարող էր ապստամբության ժամանակ զգալի օգնություն տրամադրել Կիլիկիային⁴⁰:

Ի վերջո, Մարտինը 1902 թ. վերջերին հաստատվում է Ալեքսանդրիայում և սկսում ծանոթանալ ընդհանուր իրադրությանը, գործերի վիճակին⁴¹: Միայնակ մնացած Հրաչը Լեռնավայրի համար բռնի հանգանակություն կատարելու նպատակով անցնում է Իզմիր, Էդուարդի (Մմբատ Պոյաճյան) հետ հիմնում ՀԳԻ Իզմիրի կոմիտեն, բայց որոշ ժամանակ անց (1903 թ. մարտին) ձերբակալվում է մեծահարուստ Պալեոգյանի սպանության մեղադրանքով: Նա ազատվում է երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո՝ ստանձնելով «Ազատամարտ» թերթի վարչական պատասխանատվությունը: Պատասխանատու մարմնի անդամ է ընտրվում նաև Ասլանը (Ռուբեն Զարդարյան), բայց նա ևս ինչ-ինչ պատճառներով չի կարողանում անցնել Կիլիկիա: «Ներսը կը մնար Ռահվեր, որ, մատնութեան սպառնալիքին տակ կերպով մը կը վարէր Բարոզչութիւնը: Տեղական մարմինն հետզհետէ միացան Ա. Լևոն Սամուէլ և Կիլիկեան (Զաֆարիա Մկրեան)»⁴²: Կիլիկիայում էին գործում նաև Սիմոն Հակոբյանը, Վառնա Սարգիսը (Պողոս Օտապաշյան): Սիսում, Հանքում և Դյորթ-Յուլում գործիչ էր նշանակվել բնիկ սսեցի Պետրոս Աթմաճյանը:

1902 թ. Ալեքսանդրեթում տեղի ունեցած շրջանային ժողովը որոշում է առավել ուշադրություն դարձնել Զեյթունին և այլ ֆաշամարտիկ լեռնականների տրամադրությունը շոշափելու համար այնտեղ է ուղարկում Աշոտ Լևոն Սամուելին: Նույն ժամանակ Մարտինի առաջարկով Լեռնավայրի Պատասխանատու մարմնի կազմի մեջ են մտնում Վահրամը (Հարություն Գալֆայան), Առանձարը և Աղասերը (Հակոբ Գրիգորյան):

Աշոտ Լևոն Սամուելին էին հանձնարարվել նաև Զոհ Մարգվանի (կուսակցական ծածկանունը՝ Բերդակ) կազմակերպական աշխատանքները: Լինելով տեղում և ծանոթանալով իրադրությանը՝ նա նշում էր, որ աշխատանքները հաջողությամբ պսակելու համար անհրաժեշտ է պատժել մատնիչներին: Բարձր գնահատելով տեղի հայերի մարտական ոգին և հաղթական անցյալը՝ Լևոն Սամուելը Պատասխանատու մարմին

³⁸ Նիսբեր Ն. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Ե, էջ 182:

³⁹ Նույն տեղում, հ. Ա, էջ 48:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 65:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 48:

⁴² Վարանդյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 460-461:

հղած նամակում գրում էր. «Բերդակցի կիներով եւ տղաներով կոռուզ-
ներ են... Բերդակ իր անցեալով (Շահենի օրով) (նկատի ունի Մխիթար Շահեն-
նի, որը ղեկավարել էր դպրոցայինների 1895 թ. ինքնապաշտպանություն-
ներ - Ռ. Գ.) յայտնի է. այսօր կրկին իրենց տրամադրությունը ցոյց կու-
տան, կը պահանջեն գէնէ, երկու կոռուզ ղեկավար, որոնք ձգող փախչող-
ներ չըլլան. մասն մաս մը բաւականաչափ պաշար. մնացեալը՝ գործին
միջոցին իրենց դրացի բուրժուազներէն կ'առնեն»՝ առաջարկելով ապագա
ապստամբության շրջանում անպայման ներառել մահ. Ջոն-Մարգվանը:
Նույն կարծիքին էր մահ 1905-1906 թթ. Բերդակում գործող Թաթուլը⁴³:

Իհարկե, Կիլիկիայից Արևմտյան բյուրո և ՀՅԴ տարբեր մարմիններ
ստացված հաղորդագրությունների համաձայն՝ ամեն ինչ առավել քան
լավ էր: Այսպես, Ամերիկայի Կենտրոնական կոմիտեին 1903 թ. գարնանը
հղած տեղեկագրում նշվում էր, որ անխնայ ջանքերի շնորհիվ ողջ շրջանը
կազմակերպված էր, իրական երաշխիքներ կային կազմակերպական աշ-
խատանքներ ծավալելու հարակից շրջաններում, և որ «մեր ընկերները
ամեն կարգի միջոցներ ու դիւրութիւններ ապահոված են գալիք գործու-
նեւթեանց համար, եւ կը վայելեն տեղացիներու վստահութիւնը եւ
աջակցութիւնը»⁴⁴: Սակայն դա չէր համապատասխանում իրականության-
նը: Այս ոգևորիչ տվյալները ստուգելու համար էր մահ, որ ավելի ուշ
ՀՅԴ երկու երախտավորները՝ Սիմոն Զավարյանն ու Սարգիս Մեհրաբյա-
նը, մեկնեցին Կիլիկիա՝ տեղում իրադրությունը ծանոթանալու և կու-
սակցությանը սպառնալու, հավաստի տեղեկատվություն հաղորդելու հա-
մանարարականով:

1903-1905 թթ. ՀՅԴ կառույցներ կային Հովիտում (Այնթապ), Դաշտում
(Հալեպ), Խորշում (Մերսին), Արծվաբերդում (Զեյթուն): Կազմակերպա-
կան զգալի աշխատանքներ էր կատարել մահ Մարտին Մուրադյանը
(Աշոտ Մարտին, Աշմար), որը 1904 թ. վերջերին կամ 1905 թ. ի վերջո ան-
ցել էր Կիլիկիա և կազմակերպել հերթական շրջանային ժողովը: Կու-
սակցական կազմակերպություններ էին գործում մահ Սահմանաբերդում
(Մարաշ), Կարավանում (Ալեքսանդրեթ), Հեղեղատում (Սուեթիա): Այն-
թապը շարունակում էր մնալ որպես Լեռնավայրի արևելյան շրջանի կե-
նտրոնը, որտեղ, ըստ Պատասխանատու մարմնի հաղորդման, ՀՅԴ ան-

դամների թիվը հասնում էր մի քանի տասնյակի: 1906 թ. Այնթապի կոմի-
տեն քաղկացած էր վեց խմբից՝ հնգական անդամով⁴⁵: Կապեր էին հաս-
տատվել Ադանայի և Քիլիսի կազմակերպությունների հետ:

ՀՅԴ Մարաշի կոմիտեն քաղկացած էր շուրջ երկու տասնյակ ան-
դամներից: Աչքի ընկնող գործիչներից էր Բահանա Տեր Մարտիրոսը:
Ադանայում (Խոր Վիրապ) շարունակում էր գործել «Բագե» կոմիտեն՝
«կազմուած տեղացի զարգացած եւ արհեստաւոր դասակարգերէն: Վեր-
ջերս ձեռնարկած է կոմիտեն մարտական խմբեր կազմելու, որոնց թիւը...
կրնայ հասնիլ մինչև 200-ի»: Որքան էլ չափազանցված՝ այս ամենը
վկայում է զգալի աշխատանքի մասին⁴⁶:

1903 թ. փետրվարի 21-ին Արևմտյան բյուրոյին հղած տեղեկագրում
Լեռնավայրի Պատասխանատու մարմինը նշում էր, որ դեռևս սաղմ-
նային վիճակում են կազմակերպական աշխատանքները Հանընում (Միջ-
նաբերդ) և Սուեթիայում, քայքայ «Մենք շուտով ի վիճակի պիտի ըլլանք
այդ ուղղութեամբ եւ մեր ուժերու փոխադրութեամբ մեր կապերը ամ-
րացնել և զօրեղապէս հաստատուիլ այս կարեւոր վայրին մէջ»⁴⁷: Ընդս-
մին, որպես ապագա ապստամբության կենտրոններ էին դիտարկվում
Զեյթունը, Հանընը և Սուեթիան: Ռահվերը, որպես ողջ Լեռնավայրի կե-
նտրոն, առանձնացնում էր Այնթապը՝ «յարաբերական, վաճառականա-
կան եւ զինուորական տեսակէտներով»: Ըստ Ռահվերի՝ ապստամբու-
թյան ժամանակ Զեյթունը կարող էր տրամադրել 3000-4000, Հանընը՝ 5000-
6000, Սուեթիան՝ 1000-1500, Այնթապը՝ 4500 զինվոր⁴⁸:

Սակայն ավելի ուշ Ընդհանուր ժողովին գրած տեղեկագրում Սիմոն
Զավարյանը ոչ միայն համակարծիք չէր Ռահվերի լավատեսական պն-
դումներին, այլև և՛ Ռահվերի, և՛ Աշոտ Լևոնի աշխատանքները գնահա-
տում էր անբավարար: Պատահական չէր, որ չնայած Կիլիկիո Պատաս-
խանատու մարմնի ոգևորիչ հաղորդումներին, Սոֆիայում կայացած ՀՅԴ
3-րդ ընդհանուր ժողովը (1904 թ.), անդրադառնալով Լեռնավայրի խն-
դիրներին, արձանագրել է. «Կիլիկիոյ մարմինն տուած տեղեկութիւննե-
րէն երեւցաւ, որ Դաշնակցութիւնը անկարող է տրուած ժամանակամի-
ջոցին մէջ որեւէ շարժում առաջ բերել այնտեղ որ լուրջ համագամակ մը

⁴³ Նիսթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Ա, էջ 197:

⁴⁴ Տոնապետեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 178:

⁴⁵ Նիսթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Ա., էջ 217:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 183:

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 184-188:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 191-194:

կարենայ ստանալ: Իսկ հապենայ պատրաստութեամբ ժողովուրդը ապստամբեցնել շատ դժուար եւ անմատակարարմար էր, որովհետեւ նախ Կիլիկիոյ ժողովուրդը՝ մասնաւորապէս Ջեթունը՝ անցեալի մէջ խառնած ըլլալով չպիտի համաձայնէր ռուսի ելլել առանց լուրջ պատրաստութեան, եւ երկրորդ՝ հապենայ պատրաստութեամբ մը Կիլիկիան ապստամբեցնելով՝ մեծ կը կորսնցնեն լաւ ապստամբաւայր մը, որ ապագային կրնայ, նոյնիսկ եթէ Բարձրաւանդակը (Սասունը - Ռ. Գ.) ընկնուի, մեր ամէնէն ամուր կոտւանը ըլլալ»⁴⁹: Ամեն դեպքում, առաջնայինը վերստին համարվում էր ապստամբության բարձրացումը Սասունում, իսկ Լեռնավայրի խնդիրն էր «գեյթունեան շարժում մը, որ արձագանք տայ Սասնոյ կոնկրետին: Ընդունելով հանդերձ այս մատակարար ժողովը որոշեց այս մասին չպարտաւորեցնել Կիլիկիոյ Պատասխանատու մարմինը»⁵⁰:

Ընդհանրապես, իրենց ձեռնարկներում հաջողության հասնելու համար ՀՅԴ գործիչները իրավամբ մեծ նշանակություն էին տալիս Ջեթունին՝ վստահ ֆաշիստական լեռնականների կորովին, խիզախությամբ, մարտական փորձին և հաղթանակի հավատին: Հրաշ Թիւրաֆյանին հղած նամակում Ռահվերը գրում էր, որ գեյթունցիները «այնքան իմաստասեր են, որ կը կարծեն թէ ի յարկին պատառ մ'ուտելու չափ դիրավ պիտի կրնան գործնոց և մէջի բնակիչները ոչնչացնել»⁵¹:

Սիմոն Զավարյանը (Սմբատ Օհանյան) և Վարդանը (Սարգիս Մեհրաբյան) 1905 թ. գարնանը գրված իրենց տեղեկագրում, մեծ տեղ հատկացնելով Ջեթունին, կարծում էին, որ նոր բռնկումից առաջ անհրաժեշտ են լուրջ պատրաստություններ, առանց որոնց «կարող են տաղուել եւ Սասնոյ վիճակին հասնել»: Նրանք կարևորում էին նաև Հանրը, նշելով, որ միայն այդ դեպքում, ընդհանուր ապստամբության, Սսի և Աղանայի հայության ընդլուծման պարագայում է հնարավոր հասնել որոշ հաջողությունների և «նոյնիսկ գրաւել որոշ վայրեր»⁵²:

Ընդհանուր ժողովը որոշում է 20.000 ֆրանկ տրամադրել Լեռնավայրի կարիքների համար: Սակայն այդ գումարները միշտ չէ, որ ծառայում էին իրենց նպատակին: Ինչպես իրենց տեղեկագրում գրել են Ս. Զավա-

րյանն ու Վարդանը՝ «Մեր տասնեակ հազար ծախսած գումարների 9/10 մասը գնացած է «գործիչների» աղայական ապրուստի, նամապարհորդութեան վերայ, ան էլ դուրսը կամ ծովագերեայ հայագուրկ ֆաղաֆնբուս»: Որպես օրինակ՝ նրանք բերում են Ռահվերին և Աշոտ Լևոն Սամուելին, որոնք կենցաղային ծախսերը ցույց էին տվել 7 ոսկի (150 ֆրանկ), միջոց իրականում դրամ 1-2 ոսկուց ավելի չէին»⁵³:

Ընդհանուր ժողովն ընտրում է Լեռնավայրի Պատասխանատու մարմինը կազմ՝ անդամությամբ Սիմոն Զավարյանի, Առանձարի, Վարդանի և Հակոբ Աղասերի: Համաձայն Ընդհանուր ժողովի որոշման՝ Կիլիկիան ուսումնասիրելու, տիրող մթնոլորտին ծանոթանալու, աշխատանքները կազմակերպելու հանձնարարականով Լեռնավայր են անցնում Սիմոն Զավարյանը և Խանասորի Վարդանը: 1936-1937 թթ. գրած իր հուշերում Վարդանը նշում է, որ Ս. Զավարյանը Կիլիկիա մուտք գործելուց առաջ Բեյրութում խորհրդակցություն էր հրավիրել՝ Լեռնավայրի առջև ծառացած խնդիրները բնարկելու և համապատասխան լուծումներ տալու համար: Խորհրդակցության մասնակիցները Ս. Զավարյանին համոզում են գնալ գնելու անհրաժեշտության մեջ: Այդ հանձնարարականով ժնկում էր «այնտեղի ընկերներից մէկը Սահրատը, որին դուրսը էին անվանում»: Սակայն Վարդանը կտրականապես դեմ է արտահայտվում գնալու ձեռքբերման և փոխադրման հարցում՝ առաջարկելով տեղում ծանոթանալ իրադրությանը, համոզվել աշխատանքների կազմակերպման բավարար մակարդակի մեջ, ապա դիմել գործնական ֆայլերի: Այնինչ ժնկի «ընկերները ինձ հակառակեցին, թէ մենք իրաւում չունինք մեր ընկերներու որոշումը չարգելու, լավ չէ, վիրավորական է և այլն»⁵⁴:

Զենք ձեռք բերելու համար Վարդանը, Արշակ Վուսթյանը և Ռոստոմը (Ստեփան Զորյան) 1904 թ. հոկտեմբերի 20-ին մեկնում են Փարիզ, սակայն, չհաջողելով իրենց առաքելության մեջ, որոշում են գնալ գնելու և Լուսնաստանում: Կիլիկիա անցնելու նամապարհին Վարդանը և Սահրատը Աթենքի Պիրեյ նավահանգստում գնում են 100 հրացան, մի ֆանի հազար փամփուշտ, ի պահ թողնելով հույն վաճառականի մոտ՝ «ի հարկէ նրանից ստացական վերցնելով, որպէսզի նա պահէ այնքան ժամանակ, մինչեւ որ մենք յարմարութիւն ունենանք Տանկաստան փոխադրելու»⁵⁵: Ավել-

⁴⁹ Տարնապետեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 335:

⁵⁰ Նիսեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Բ, էջ 412:

⁵¹ Նույն տեղում, հ. Ե, էջ 201:

⁵² Նույն տեղում, էջ 208:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 209:

⁵⁴ ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 2, գ. 1, թ. 18:

⁵⁵ Նույն տեղում, թ. 19:

լի ուշ, չկարողանալով կազմակերպել փոխադրությունը, գեները վաճառում են: Սահարանում թողնելով Հունաստանում (որտեղ էր մահ Մարտինը)՝ Վարդանը, որպես պարսկահայտակասների գործակալ (Յուսանմա Յադուր անունով), անցնում է Բեյրութ և Հալեպի վրայով մտնում Քիլիս, հետո Այնթապ՝ հաստատվելով ՀՅԴ անդամ երզնկացի Ավոյի (Խաչատուր Պետրոսյան) տանը: Ցավով, կարճ ժամանակ անց Վարդանը համոզվում է, որ կազմակերպական աշխատանքները խիստ ցածր մակարդակի վրա էին, եթե չասենք անբավարար վիճակում: Ինչպես գրում էր Վարդանը, Ավոն պարապ մարդ էր, ոչնչով չէր զբաղվում և «ապրում էր կազմակերպության փողով: Մի ֆանի ընկերներ կային, որոնք իրենցից ոչինչ չէին ներկայացնում»⁵⁶: «Փորձելու համար թե ինչքան ձեռնհաս են իրենց որոշումների մեջ,- հիշում է Վարդանը,- մի օր երեկոյան յայտնեցի, թե գեներին մի մասը եկել է և գտնվում է Այնթապի մոտի գերեզմանատանը, հարկաւոր է այնտեղից փոխադրել ֆաղաֆ, բոլորն էլ շշմած մնացին և ոչ մէկ կարողացավ մի որևէ ֆայլ առնել այդ ուղղութեամբ: Այդտեղ արդեն տեղն էր բոլորին պախարակել, ամաչեցնել, ցոյց տալ իրենց անգործական և անպատրաստի լինելը»⁵⁷: Այո, իրավացի էր Արևմտյան քյուրդներ, երբ խիստ թերահավատորեն էր ընդունում Լեւոնավայրի Պատասխանատու մարմնի ոգևորիչ տեղեկագրերը: Փաստերը վկայում էին, որ Կիլիկիան, ըստ էության, անպատրաստ էր պայքարի: Այդ ամենից հուսախաբ՝ Վարդանը գրում էր. «Կիլիկիայի մասին մեծ կարծիք ունեի, բայց այդ ֆիչ տեղը պտտելով, տեսնելով, ծանոթանալով, միանգամայն հիասթափվեցի»⁵⁸:

Ամեն դեպքում, Վիեննայի 4-րդ ընդհանուր ժողովին հասցեագրած իր գեկուցագրում, որը «պիտի ըլլար շատ յոռետես»⁵⁹, ըստ Վարդանի՝ գործունեության տեսակետից Կիլիկիան «իրենից մեծ յարմարություններ է ներկայացնում, որպես ծովագերին ընկած երկիր», ուստի կուսակցական ամուր կառույցների առկայության և եռանդուն աշխատանքի շնորհիվ առավել, քան Արևմտյան Հայաստանում, հնարավոր էր գրավել մեծ տերությունների ուշադրությունը և ակնկալել միջամտություն: «Այնտեղ մի հրացանի պայթյունը ավելի է լսելի ու ուշադրութեան արժանի, քան

⁵⁶ Նույն տեղում, թ. 28:

⁵⁷ Նույն տեղում:

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 29:

⁵⁹ Տասնապետեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 336:

Հայաստանի այնքան հերոսական խորհրդեր, որոնք անյայտութեան մէջ կորչում էին»⁶⁰:

Սիմոն Զավարյանը, ի տարբերություն Վարդանի, շրջում է համարյա ողջ Կիլիկիայում (Սուրիա, Քեսապ, Ադանա, Այնթապ և այլն)՝ ընդարձակ, հանգամանալից և փաստերի վրա հիմնված տեղեկագիր պատրաստելով ընդհանուր վիճակի մասին: Այդ տեղեկագիրը Հր. Տասնապետյանը ընթերցում է որպես «մանրամասն ու իրապաշտ, Կիլիկիոյ աշխարհագրական, ռազմագիտական, ազգագրական-դաւանական եւ կուսակցական-յեղափոխական վիճակին ու կարելիութիւններուն խոր վերլուծումովը»⁶¹: Ս. Զավարյանն առանձնահատուկ նշանակություն էր տալիս Կիլիկիայում ապստամբական շարժումներին, որոնց հետ էր կապում եվրոպայի միջամտության հույսը, ֆանգի եվրոպական տերություններն այնտեղ «սահագին տնտեսական և կուլտուրական շահեր ունին», հետևաբար շահագրգռված են երկրամասում խաղաղության և կայունության պահպանմամբ, որի շնորհիվ Կիլիկիայում կհաստատվի «եւրոպական կոնտրոլ»⁶²: Ցավալիքն այն էր, որ, ինչպես հիմնավորում էր Ս. Զավարյանը, երկրամասի հայության մեծամասնությունը հեռու էր հեղափոխական, ազատագրական պայքարի գաղափարներից: «Թոյլ է ազգային գիտակցութիւնը Կիլիկիոյ հայութեան մէջ,- գրում էր նա,- աւելի եւս թոյլ է յեղափոխական գիտակցութիւնը...Ամէն մէկը խլուրդի նման մտած է իր բոյնը, չի տեսնում լոյս աշխարհ, չի բացում եղբորն իսկ»: Նշելով, որ շատ էջերն են զինված և «ան ալ գրեթէ միայն չիֆթաներով ու շէշանաներով», Ս. Զավարյանը եզրակացնում էր, որ բացի Զեյթունի, Դյուրթ-Յուլի և Քեսապի հայերից, էջերն են պատրաստ պայքարի: «Գործը յաջողութեամբ պսակելու (ապստամբություն կազմակերպելու - Ռ.Գ.) համար պահանջում է դեռ եւս շատ ու շատ աշխատանք, գուցէ նոյնքան ուժեր, որքան մեծ տուած ենք Վասպուրականին կամ Սասուն-Մշոյ դաշտին»⁶³:

Ապստամբության կազմակերպման աշխատանքները բարդանում էին, հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ «տերությունը արթնա-

⁶⁰ ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 2, գ. 1, թ. 33:

⁶¹ Տասնապետեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 337:

⁶² Վարանդեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 467:

⁶³ Նույն տեղում, էջ 462-463: Տե՛ս նաև Նիսիյի Զ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, Կ. Ե., էջ 209:

ցած է», ավելի զգոմ, քան տասը տարի առաջ՝ ապստամբության բռնկման բոլոր հավանական թևակավայրերում թափով ծավալվելու համար «տեղի ուժերը խիստ սակավ են, դրսի աշխարհից ֆիչ բան գիտցող, ամփորձ եւ «գոհաբերութեան» մասին մութ գաղափարներ ունեցող»⁶⁴:

Այդ մասին է վկայում նաև Մարտինի՝ 1905 թ. Ամերիկայի կենտրոնական կոմիտեին ուղղված նամակը, ըստ որի՝ Կիլիկիա ուղարկված գործիչները տեղական պայմաններին և խնդիրներին անձանոթ լինելու պատճառով ոչ միայն «օգտակար չեն կրցած ըլլալ, այլև, պատճառ եղած են դրամներու անօգուտ վատնումին եւ տեղացի ոյժերուն երեսի վրայ մնալուն»⁶⁵ և առաջարկում է որպես գործիչ ուղարկել այդ ժամանակ Բուլղարիայում գտնվող եղվարդին, սակայն, ըստ Արևմտյան բյուրոյի, նպատակահարմար չէր նրա անցումը Կիլիկիա: ՀՅԴ ղեկավարները այդ տարիներին կարևորում էին «տեղական կարեւոր եւ ազդեցիկ անձնաւորութիւններու վստահութիւն ներշնչելով զանոմ գործի կապելը»⁶⁶: ՀՅԴ Արևմտյան բյուրոն միաժամանակ նախապատրաստում էր մի խումբ դաշնակցականների անցումը Կիլիկիա՝ այնտեղ աշխատանքները կազմակերպելու, գործերին նոր շունչ և ոգի տալու համար: Հայկական «ազիտատորների» գործունեության աշխուժացման մասին էր խոսում Հալեպում ուսական գլխավոր հյուպատոս Ա. Կրուզովը Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարության առաջին դեպարտամենտի տնօրենին 1905 թ. դեկտեմբերի 21-ին հղած հաղորդագրությունում, նշելով, որ հայ հեղափոխականները Կիպրոսից Անտիոքի վրայով զգալի գումար են տեղափոխել Կիլիկիա, իսկ դեկտեմբերին Ալեքսանդրեքում ձերբակալվել է 11 հոգի, որոնցից 6-ը անգլիական հյուպատոսի միջամտությամբ փրկվել են քանտարկությունից⁶⁷:

Արևմտյան բյուրոյի միջև կապը 1904-1906 թթ. իրականացվում էր Ալեքսանդրիայում գտնվող Թափառիկի՝ բժիշկ Կարապետ Փաշայանի միջոցով: Հարկ է նշել, որ այդ տարիներին գործերը ոչ այնքան բարձր վիճակում էին: ՀՅԴ Ամերիկայի կոմիտեն 1905 թ. հունվարին Արևելյան և Արևմտյան բյուրոներին, Կիլիկիո Պատասխանատու մարմնին

ուղղված շրջաբերական նամակում ցավով նշում էր «կազմակերպութեան անգործութեան եւ երկրի գործերուն հանդէպ զոյց տրուած անտարբերությամբ մասին: Ոչ կանոնաւոր թղթակցութիւն պահած է անոնց հետ եւ ոչ ալ գոհացում տրած է անոնց պահանջներուն: Կիլիկիայի տեղեկագիրը, որ նոր ստացած ենք, տխուր իրողութիւններ կը պարզէ մեր առջեւ»⁶⁸:

Ամերիկայի կոմիտեին ուղղված նամակում (1906 թ. հունիսի 29) Արևմտյան բյուրոն խոստովանում էր, որ Արևմտյան Պատասխանատու մարմինը փաստորեն գոյություն չունի՝ շրջանից անդամների հեռացած լինելու պատճառով⁶⁹:

Դարասկզբին Կիլիկիայում ազատագրական շարժման պայծառ դեմքերից էր հեղափոխական պայքարի նշանակալի ուղի անցած Ժիրայրը (Կարապետ Մխչյան, ծնված Կիլիկիայի Կոկիսում 1869 թ.): Նա Մուրադի հետ անցել էր Կովկաս (1895 թ.), անդամագրվել Դաշնակցությանը և 1896 թ. դեկտեմբերի 18-ին մշեցի Պետոյի (Ալեքսանդր Պետրոսյան) «Զինակիր» խմբի կազմում անցել էր «երկիր», որտեղ և ստացել էր մարտական մկրտությունը: Նրան և Սեբաստացի Մուրադին (Մուրադ Խրիմյան) էր հանձնված ՀՅԴ Կարսի զինապահեստների հսկողությունը: Լինելով կիլիկիացի՝ Ժիրայրը ցանկանում էր գործել հայրենիքում: Նրա համոզմամբ թուրքական տիրապետությունը թոթափելու միակ միջոցը համաժողովրդական պայքարն է: Ըստ նրա՝ Կիլիկիայում այն պետք է սկսվեր Զեյթունից, որտեղ դրա համար պարարտ հող կար: Եվ իրոք, եթե Արևմտյան Հայաստանում ազատագրական պայքարի կենտրոնը Դուրան-Բարձրավանդակն էր (Մուշ-Սասուն, Տարոն), ապա կիլիկիահայության ազատամարտի միջնաբերդը Զեյթունն էր, որը կարող էր դառնալ երկրամասի դիմադրական, ապստամբական շարժման կենտրոնը: Զեյթունի նշանակությունը կիլիկիահայության ազատագրական պայքարում հիանալի գիտակցում էին և թուրք իշխանավորները: Անցնում լոնգակամներին կոտրելու համար նրանք բազմաթիվ ճնշումներ էին գործադրում՝ հարուցելով հայության ընդվզումները: Հայտնի է, որ չդիմանալով բռնություններին, մի խումբ զեյթունցիներ 1904-1905 թթ. արտագաղթել էին Արևելյան Հայաստան և իրենց ծանր վիճակի վրա հրավիրել Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մ. Խրիմյանի ուշադրությունը՝ դրամական օժանդակ

⁶⁴ Նիթեր Հ. Յ. Դաշնակցության պատմության համար, հ. Ե, էջ 211-212:

⁶⁵ Տոնապետեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 385:

⁶⁶ Նիթեր Հ. Յ. Դաշնակցության պատմության համար, հ. Ե, էջ 190:

⁶⁷ Архив внешней политики Российской империи, ф. Политархив, Азиатский департамент, г. 1900, д. 42, л. 3.

⁶⁸ Տոնապետեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 306:

⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 429:

կույրություն խնդրելով: Իրադրությունը բնութագրող է հետևյալ փաստը. 1907 թ. մարտի 15-ին գեղարվեստական, որպես բողոքի նշան, թուրքիկ են փակցնում գավառապետարանի դռանը. «Տուրք գանձելու պատրվակին տակ ժողովուրդը կը նեղեմ, սանձարձակ կը գործեմ, անդրադարձեմ 1895-96-ի ապստամբության, որն այնքան ծանր նստաւ կառավարութեան վրայ. ձեր նախորդներու անհեռատեսութիւնը պետք էր զգուշացնել ձեզի, այս անգամ առաջին գոհերը դուք պիտի ըլլաք, հանգիստ թողուցեմք անօրի ժողովուրդը, որ իւր ընտանիքին օրական հացին վրա կը խորհի»⁷⁰:

Ժիրայրն անհրաժեշտ էր համարում ինքնապաշտպանական խմբերի կազմակերպումը, որի նպատակը հայաբնակ շրջանների անվտանգությանն ապահովումն էր թուրք և փոքր ավարառուներից, ժողովրդին մարտական ռզու մեքերակումը: Ժիրայրի հայրենակները գործունեությունը, ցավով, անավարտ է մնում: Նա 1906 թ. ձերբակալվում է և ազատվում 1908 թ. երկրորդական կեղծ սահմանադրության հռչակումից հետո: Իր մահկանացուն նա կնքում է 1909 թ. ապրիլին՝ Աղանայի կոտորածների ժամանակ, հերոսաբար մահաբերվել թշնամիների դեմ⁷¹:

Ամեն դեպքում, ՀՅԴ-ին, չնայած գործադրած ջանքերին, չէր հաջողվել Կիլիկիայում ստեղծել կուսակցական կազմակերպությունների լայն ու կուռ ցանց, տարածել իր գաղափարական ազդեցությունը: Արձանագրելով այդ իրողությունը և հիմք ընդունելով Ս. Ջավադյանի գեղարվեստը Լեոնավայրում տիրող իրավիճակի և մթնոլորտի մասին՝ ՀՅԴ 4-րդ ընդհանուր ժողովը (Վիեննա, 1907 թ.) երկար քննարկումներից հետո, այնուամենայնիվ, որոշեց շարունակել աշխատանքները Կիլիկիայում արդեն իսկ գոյություն ունեցող կառույցների ամրապնդման և նորերի ստեղծման ուղղությամբ՝ վերստին կարևորելով փորձված և բանիմաց գործիչների առաջնությունը երկրամաս և որոշակի գումարի (20 000 ֆրանկ, ինչպես առաջարկել էր Նիկիտ Թոփչյանը) տրամադրումը⁷²: Սակայն չկար մտնել ռզուարությունը և հավատը երկրամասում ազատագրական շարժումների ծավալման, ապստամբության կազմակերպման նկատմամբ: Կարծես կանխագուշակ այդ ամենը՝ Մարը ժնկից 1907 թ. փետրվարի 18-ին ընդհանուր ժողովին հղած նամակում գրում էր, որ «բարձի թողի չպետք է անել Լեո-

նավայրը, որ իր անցեալով, իր դիրքով, հայ ժողովրդի բաւական հոծ բնակչութեամբ եւ ծովին մօտ գտնուելովը մէկից անլի յարմարութիւններ է ներկայացնում շարունակել լինել ուշադրութեան առարկայ»⁷³: Սակայն այն հանգամանքը, որ ՀՅԴ 4-րդ ընդհանուր ժողովը չի ընտրում Լեոնավայրի Պատասխանատու մարմին և «գէթ նախատեսելի ապագային համար, 10-12 տարուան հետեւողական բայց ոչ բաւարար չափով արդիւնավետ ճիգերէ ետք, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կը դադարի Կիլիկիան ուժերու կեդրոնացման շրջան և ապստամբավայր նկատել»⁷⁴, փաստորեն, նշանակում էր հրաժարում մտնել ծրագրերից: Դրա պատճառը և՛ ֆինանսական, նյութական անբավարար միջոցներն էին, և՛ Կիլիկիայի՝ Արևմտյան Հայաստանից կտրված լինելը, և՛ գործիչների պակասը, և՛ այն, որ կուսակցությունը, ցավով, չունեին այն ներուժը, որ ի գործու լինելու բոլոր նախադրումներով գործելու մեջ թափով, ծավալով և ուժգնությամբ:

Լեոնավայրի գործը (1907 թ.) վարում էին Ալեքսանդրիայում գտնվող Հանգույցը (Նիկոլ Աղբալյան), Միմաս Խաչատրյանը և Շահբազը, սակայն նրանց աշխատանքը հիմնականում սահմանափակվում էր Կիլիկիայի՝ արտաքին աշխարհի և ՀՅԴ կառույցների հետ կապի ապահովմամբ⁷⁵: Գործերն աշխուժացնելու և կազմակերպված հունի մեջ դնելու համար Հանգույցը մի շարք աշխատանքներ էր ծրագրել, սակայն «Ուշ էր արդեն, տարաբախտաբար, Կիլիկիոյ ազատագրութեան համար մեր ծրագիրներ յօրինելու համար: Տարի մը յետոյ եկաւ «Հուրիէթ»-ը և այդ բոլոր որոշումները ջուրը ընկան»⁷⁶:

⁷⁰ Ջեյրոնի պատմագիրը, Բուենոս-Այրես, 1960, էջ 644:

⁷¹ Բյուրատ Մարտ, Արիւնի ճամփուն վրա, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 267:

⁷² Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Գ, հրատարակութեան պատրաստեց եւ խմբագրեց Հրաչ Տաւնայեան, Լիբանան, ա.թ., էջ 233:

⁷³ Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Ե, էջ 362:

⁷⁴ Տաւնայեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 337:

⁷⁵ Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Ե, էջ 254:

⁷⁶ Վարանդեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 468:

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АРМЯНСКОЙ РЕВОЛЮЦИОННОЙ ПАРТИИ ДАШНАКЦУТЮН В КИЛИКИИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

РЕЗЮМЕ

Армянские народные партии появились на исторической арене в конце XIX в. Помимо различных факторов их появление было обусловлено также усилением захватнической и антиармянской политики турецкого правительства, угрозой физического истребления армянского народа, что побудило армян встать на путь освободительной борьбы. Не надеясь на помощь крупных держав, армянская общественность приняла решение перейти к силовым мерам. В результате зародилась идея создания народных партий.

Свои первые шаги по созданию партийных учреждений в Киликийском царстве и распространению своего идеологического влияния дашнаки предприняли в середине 90-ых годов XIX в., со дня начала Зейтунского восстания. Киликия стала эпицентром восстания и средоточения освободительных сил. Был учрежден специальный орган, несущий прямую ответственность за руководство освободительным движением и разработку тактического плана. Несмотря на предпринятые усилия члены Армянской революционной партии Дашнакцутюн не смогли создать сеть партийных организаций с целью расширения идеологической борьбы. Причиной тому стал ряд факторов: нехватка партийных деятелей, финансовых средств, изолированность Киликии от Западной Армении и т. д.

**ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների,
Երևան, 2010, №3, էջ 5-22:**

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

Հայերի՝ Կիլիկիայի հետ կապերի հաստատման առաջին տեղեկությունները մեզ հասել են Ա.Բեմեյան Պարսկաստանի տիրակալ Դարեհի վշտասպի թագավորության տարիներից, երբ նրանք այդ հարուստ երկրամասի վրայով առևտուր էին անում Եգիպտոսի և Փյունիկիայի հետ: Դարեհի օրոք Կիլիկիան Ա.Բեմեյան հսկայածավալ տերության 4-րդ սատրապության կազմում էր՝ տարեկան արժույթի գանձարան մուծելով 300 տաղանդ ոսկի և 360 մծույզ հարկ: Հայտնի է նաև, որ Քսերքսես արքան Հունաստան արշավելիս Կիլիկիացիներից գնել էր 100 մավ, ինչպես նաև տեղի բնակիչներից, որոնց թվում կային հայեր, կազմել մեկ զորագունդ:

Պատմահայր Մ. Խորենացու հավաստմամբ՝ դեռ Տիգրանից առաջ հայ թագավոր Արամը գրավել էր Կապադովկիան՝ այնտեղ թողնելով իր ծառա մշակին:

Հայերի ելումուտը Կիլիկիա և աստիճանաբար հաստատվելը հիմնականում տեղի է ունենում Տիգրան Մեծից սկսյալ, որը գրավել էր Լեոնային Կիլիկիան՝ դառնալով Հռոմի ամբիջական հարևանը (մ.թ.ա. 103-102 թթ. Դաշտային Կիլիկիան գրավել էր հզոր Հռոմը: Այնտեղ հռոմեական առաջին պրոկոնսուլներից էին Սուլլան և հռչակավոր հռետոր Ցիցերոնը): Արդեն մ.թ. IV դարում Կիլիկիան այնքան հայաշատ էր, որ նույն դարի հռոմեացի պատմիչ Ամմիանոս Մարկելոսը Միջերկրական ծովի հյուսիսարևելյան անկյունն անվանում էր Հայկական ծոց (խոսքը Ալեքսանդրի տի ծոցի մասին է - Գ. Ռ.)¹: Մի համգամանք, որն աներկրայորեն վկայում է հայերի՝ հոծ զանգվածներով Կիլիկիայում հաստատվելու մասին: IV դարի երկրորդ կեսին Կոկիսոն ախորժած Հովհան Ոսկերեբանը իր մամակներից մեկում շնորհակալություն էր հայտնում հայագրի տեղացիներին, մասնավորապես Դիոկորոս անունով ազնվականին՝ բարե-

¹ Պաղատեան Յ., Հաճրնի ընդհանուր պատմութիւնը եւ շրջակայ Գողան Տաղի հայ գիւղերը, Լու Անճէլըս, 1942, էջ 13:

սրտության և իրեն օգնելու համար: Հայ էր նաև Անտիոքի Մելիտոս եպիսկոպոսը (Հովհան Ոսկեբերանի ուսուցիչը): Սա, անկասկած, խոսում է այդ շրջաններում հայերի ֆաղափական կշռի և ազդեցության անի օգտին: Կիլիկիայում ստվար հայության գոյության ապացույցն էր և այն, որ VI դ. Քրիստափոր կաթողիկոսը հատուկ կոմիտակով կիլիկիահայությանը պատվիրեց չհարել նեստորականությանը²: Բյուզանդիայի վարած ֆաղափականության պատճառով XI դ. սկզբին տեղի է ունենում վասպուրականի հայ բնակչության արտագաղթը Կիլիկիա: XI դ. երկրորդ կեսին թուրք-սելջուկների ավերիչ արշավանքները, խաղաղ և ստեղծագործ բնակչության կոտորածն ու կողոպուտը, պետականության անկումը պատճառ հանդիսացան դեպի Կիլիկիա հայերի նորամուտ արտագաղթների համար: Նույն դրդապատճառներից ելնելով՝ Կարսի Գագիկ արքան իր թագավորությունը հանձնում է Բյուզանդիայի կայսր Կոնստանտին Դուկասին՝ փոխարենը ստանալով Կիլիկյան Տավրոսում գտնվող Ծամնդավ բերդադաշտը: 1073 թ. իր զորաջոկատով Կիլիկիա է տեղափոխվում Գանձակի շրջանում գտնվող Մայրեաջջուրի հայ իշխան Օշինը՝ հաստատվելով Լամբրոն և Պապեռոն բերդերում: Դրա հետևանքով արդեն XI դ. 40-ական թթ. Կիլիկիայում և հարակից շրջաններում, մինչև Մեծ Հայքի սահմանները ձգվող տարածքում առաջանում են Բյուզանդիայից վասալային կախվածության մեջ գտնվող մի քանի հայկական իշխանություններ (Փիլարտոս վարաժնունու, Արղարիս Արծրունու, Գող վասիլի, Օշինյանների և այլն):

1080 թ. Լեոնային Կիլիկիայում Բյուզանդիայի դեմ ապստամբում է Ռուբեն իշխանը և, վտարելով բյուզանդացիներին, հիմք է դնում հայկական անկախ իշխանությանը Կիլիկիայում: Այն պատմության մեջ հայտնի է Ռուբինյան իշխանություն (1080-1198), իսկ ավելի ուշ՝ Ռուբինյան թագավորություն անունով:

Աստիճանաբար հզորանալով՝ Ռուբինյանները հաստատվում են նաև Դաշտային Կիլիկիայում: Օգտագործելով խաչակրաց արշավանքները, իր հակառակորդների միջև առկա հակամարտությունը, ճիշտ կողմնորոշվելով տարբեր երևույթների և իրադարձությունների քարդ խաչաձևումներում, հենվելով ներքին հզորության վրա՝ Կիլիկիայի Լևոն Բ իշխանը 1198 թ. Տարսոն ֆաղափում իրեն թագավոր է հռչակում, որի հետ

կամա թե ակամա հարկադրված էին հաշտվել թե՛ եվրոպան, թե՛ Արևելքը: Այնուհետև՝ մինչև XIII դ. 60-70-ական թթ., հետևում է Կիլիկիայի հայկական թագավորության հզորացման ժամանակաշրջանը (Հեթում Ա թագավորի օրոք): Սակայն XIV դ. մահմեդական պետություններով շրջափակված Կիլիկիան զնալով ավելի ու ավելի է թուլանում, երկրում խորանում է ֆաղափական ճգնաժամը: Դրա հետևանքով 1375 թ. եգիպտական մամլուկների, Տարսոնի և Հալեպի ամիրայությունների հարվածներից կործանվում է Կիլիկիայի հայկական պետությունը³: Թագավորության կործանումից հետո մեզ սակավ և կցկտուր տեղեկություններ են հայտնի միջնադարյան Կիլիկիայի պատմության վերաբերյալ: Ստույգ հայտնի է սակայն, որ, չհաշտվելով ստեղծված իրադրության, պետականության կորստի հետ, հատկապես Լեոնային Կիլիկիայի հայերը համառ և անզիջում պայքարի գնով շուրջ 50 տարի ի գործ են եղել պաշտպանել իրենց անկախությունը: 1370-ական թթ. Մարաշում, Ջեթունում և շրջականերում իր իշխանությունը էր հաստատել Ջուլ Կադիր օղլուների ցեղը, Սիսն իր շրջակայքով գտնվում էր Ռամազան օղլուների տիրապետության ներքո, իսկ 1405-1431 թթ. Կիլիկիայում առավել հզորության էր հասել Կարաման օղլուների ցեղը, «որի տիրապետության ժամանակաշրջանից էլ Կիլիկիայի մի մասն սկսեց կոչվել Կարամանիա»⁴:

1482 թ. օսմանյան թուրքերը սուլթան Բայազիդի գլխավորությամբ պարտության մատնեցին Կարաման օղլուներին և, շարունակելով առաջխաղացումը, առաջին անգամ ոտք դրեցին Կիլիկիո հողին: Սակայն նրանց իշխանությունը հաստատուն չէր: Ավելի քան երկու դար Կիլիկիան գտնվում էր ավշարական ծագում ունեցող Գոզան օղլուների տիրապետության ներքո, որոնք մինչև XIX դ. կեսերը պահպանեցին իրենց իշխանությունը՝ համակերպվելով Ջեթունի, Հաճնի, Բեյլան և Գյավուր լեռների հայերի կիսանկախ վիճակի հետ, բավարարվելով «մի թեթև հարկով և չէին խռնվում այդ անկախ հայերի ներքին կառավարության մեջ»⁵: Այսպես, ցանկանալով այցելել Լեոնային Կիլիկիա, 1852 թ. Սսի կաթողի-

³ Կիլիկիայի այս շրջանի պատմության մասին մանրամասն տե՛ս Микаелян Г., История Киликийского армянского государства, Е., 1952.

⁴ Պողոսյան Հ., Ջեթունի պատմությունը, Ե., 1969, էջ 96: Տե՛ս նաև Ալպոյաճեան Արշակ Ա., Պատմություն հայ Կեսարիոյ, Ա հատոր, Գահիրե, 1937, էջ 72:

⁵ Առաքելյան Հ., Ջեթուն, Տեղագրական, ազգագրական և վարչական տեսություն, Թիֆլիզ, 1896, էջ 14, 38:

² Նույն տեղում, էջ 14:

կոսիմ է դիմում ֆրանսիացի հայտնի ճանապարհորդ Վ. Լանգուան, խնդրում մրա աշակցությունը՝ ցույց տալով մահամզապետի ֆիրմանը, որին կաթողիկոսը պատասխանում է, որ կուսակալը «Ատամայի Տարսոնի վրա կիշխե, իսկ լեռան տիրոջը խոզան-օղուն է»⁶:

1832 թ. Կիլիկիա է ներխուժում եգիպտոսի Մուհամմեդ Ալի փաշան՝ զգալի տարածքներ գրավում (Իբրահիմ փաշան մուլնիսկ գրավում է Ադանան), սակայն մեծ տերությունների միջամտության շնորհիվ, 1840 թ. Լոնդոնում կնքված պայմանագրի համաձայն, գրավված շրջանները վերադարձվում են Օսմանյան Թուրքիային: Թուրքական իշխանությունները միայն 1866 թվականին՝ Ջեյթունի ապստամբությունից մի քանի տարի հետո, միայն ի գործու եղան մեշելու Ռամազանների, Ջուլգատիների, Կարամանների և Գոզան օղունների ընդվզումները և Լեռնային Կիլիկիայում հաստատելու իրենց տիրապետությունը⁷, սկսելով երկրամասի մահմեդականացման, ավելի ուշ՝ թուրքացման բաղադրականությունը:

Պատմաբանները տարակարծիք են Կիլիկիայի XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբի բնակչության թվի վերաբերյալ: Թուրքիայում երբեք ճիշտ կազմակերպված, հավաստի վիճակագրություն չի եղել, ուստի խիստ դժվար է Կիլիկիայի բնակչության, առավել ևս հայ ազգաբնակչության թվաքանակի ճշգրտումը, քանզի մարդահամարների տվյալներում օսմանյան իշխանությունները միանգամայն միտումնավոր նվազեցնում էին հայերի թիվը:

Ինչպես գիտենք, հայերը և հույները Կիլիկիայում բնակություն էին հաստատել դարեր առաջ՝ դրանով իսկ վաստակելով բնիկության իրավունք, ավելի ուշ՝ Բրդերը, որոնց մասին հիշատակվում է IX դ. աղբյուրներում XI-XII դդ՝ սելջուկ-թուրքերի արշավանքների և տիրապետության ժամանակաշրջանում, Կիլիկիայում աստիճանաբար սկսել էին հաստատվել բյուրքական ծագում ունեցող ցեղերը (20-22 ցեղ), ապա ավարները, արաբաճառիները, թուրքերը, իսկ 1864 թ.՝ Կովկասից գաղթած չեչենները, որոնք 1890-ական թթ. կազմում էին մոտ 1000 տուն⁸: Մ. Քելեշյանի հավաստմամբ՝ Կիլիկիայում բնակվում էին թուրքեր, չերքեզներ, թո-

⁶ Նույն տեղում, էջ 39:

⁷ Քիւրքեան Վ., Հայկական Կիլիկիա: Ուսումնասիրություն մը Կիլիկիոյ Հայկական թագաւորութեան վրայ: Պանծալիս Այաս, Նիւ Եորք, 1919, էջ 31: Տե՛ս նաև Առաքելեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 13:

⁸ Գալուստեան Գ., Մարաշ կամ Գերմանիկ և Էրոս Զեթուն, Նիւ Եորք, 1934, էջ 9:

ւրմեններ, Բրդեր, ավարական ծագում ունեցող ցեղեր, արաբ-անսարիներ կամ ֆելլահներ, հույներ և այլն⁹:

Ղ. Ալիշանն իր «Սիսուանում» բերում է 1885թ. վերաբերող տվյալներ, ըստ որոնց՝ Կիլիկիայի հայության թիվը կազմում էր 75000 կամ 15000 տուն¹⁰: Անտարակույս, այս տվյալները շատ հեռու են իրական պատկերը արտացոլելուց:

Վ. Լանգուան Կիլիկիոյ ողջ բնակչության թիվը ցույց է տալիս 150000 այն դեպքում, երբ մույն տարիներին եվրոպացի մեկ այլ ճանապարհորդ՝ Բայբորը, նշում է 300.000: Ցավոք, մեզ անձանոք են մերանց տվյալների աղբյուրները: Բերենք Վ. Լանգուանի տվյալները Սսի կաթողիկոսությանը ենթակա հայերի թվի մասին (վիճակագրությունը կազմված է 1850 թ.):

Աղյուսակ 1

1	Ադանայի վարչական շրջան
Սիս	200 տուն
Ադանա	800 տուն
Տարսոն	100 տուն
Գյավուր դաշի գավառ	50 տուն
2	Մարաշի վարչական շրջան
Ֆոնուզ	600 տուն
Համըն	500 տուն
Ջեյթունի գավառ	3000 տուն
Մարաշ	700 տուն
3	Հալեպի վարչական շրջան
Այնթապ	1300 տուն
Հալեպ	200 տուն
Անտիոք	900 տուն
Քիլիս	150 տուն
Կիպրոս	400 տուն
Գումար	13 400 տուն ¹¹

⁹ Քելեշեան Մ., Սիս-Մատեան, Պատմական, բանասիրական, տեղեկագրական, ազգագրական և յարակից պարագաներ, Պէրոթ, 1949, էջ 19:

¹⁰ Գալուստեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 9:

¹¹ Առաքելյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 45-46:

Թողնեմք այն, որ Հալեպը, Ամտիոփը և առավել ևս Կիպրոսը չեն մտնում Կիլիկիայի աշխարհագրական սահմանների մեջ: Եթե ընտանիքի միջին մեծությունը հաշվենք 5 հոգի, ապա Կիլիկիո ողջ հայ ազգաբնակչության թիվը կկազմի 67000 մարդ: Հարկ է նշել, որ բացի Զեյթունի (որի հայության թիվը համեմատաբար միշտ է ներկայացված) և Գյավուր դաղի գավառակների, որոնք Վ. Լամբուրան սխալմամբ համարում է գավառներ, հայ բնակչության թվական տվյալները վերաբերում են հիմնականում Բաղաթնեքին, Բիշ թե շատ խոշոր բնակավայրերին և ոչ թե մանկուղիներին, ինչպես նաև մի շարք այլ շրջաններին (Մամեստիա, Ամթափիա, Սուեփիա, Լաթափիա, Մեքսիմ, Ինջիրլիկ և այլն), որոնց հայ բնակչությունը, անկասկած, չի հաշվարկվել: Ուստի պարզ է, որ Վ. Լամբուրայի տվյալները չեն համապատասխանում իրականությանը:

1894 թ. հրատարակված «Արաբի» Կիլիկիայի համաձայն՝ երկրամասի ողջ բնակչության թիվը կազմում էր 403000 մարդ, որոնք բնակվում էին 1629 գյուղերում, 20 Բաղաթնեքում և ավաններում: Ըստ այստեղ արձանագրված տվյալների՝ Բրիտանյանների թիվը Կիլիկիայում հաշվվում էր 168990, որից 97450-ը՝ հայ (69300 առաքելական, 15000 կաթոլիկ և 16000 բողոքական), 46000 հույն, 21000 ասորի, 93200 թուրք, 39600 բուրդ և թուրք-մեհ, 13200 չեթեբ, 12000 արաբ, 4 400 պարսիկ, 72000 տարբեր ազգության և դավանանքի պատկանող բնակիչներ, 4 539 եվրոպացի և այլն¹²:

1914 թ. հրատարակված Ա. Պիպեռնյանի «Գրպանի նորագույն ատլասը» Կիլիկիայի բնակչությունը ցույց էր տալիս 500000՝ յուրաքանչյուր Բառ. կմ վրա հաշվելով 12 մարդ: Իսկ ֆրանսիացի գեոգրաֆներ, 1919 թ. Կիլիկիայում ֆրանսիական վարչական վերահսկողության դեկավար նշանակված է. Բրեմոնի 1921 թ. լույս տեսած «Կիլիկիա (1919-1921)» գրքույկում Կիլիկիո ազգաբնակչությունը հաշվվում է 400000 մարդ (1912 թ. տվյալներով), որից 215000 Բրիտանյա և 185000 մահմեդական: Ցավոք, է. Բրեմոնը չի նշում, թե Բրիտանյա ազգաբնակչության Բանի տոկոսն էին կազմում հայերը¹³:

Ինչպես արդեն նշել ենք, թուրքական կառավարությունը միանգամայն միտումնավոր և հասկանալի պատճառներով նվազեցնում էր հայերի թիվը ողջ կայսրությունում՝ ջանքեր չխնայելով հնարավորինս Բիշ

ներկայացնելու այն: Ուստի պատահական չէ, որ Աղանայի վիլայեթի հայության թիվը ներկայացվում էր 100000 (Կիլիկիո ողջ ազգաբնակչության 1/8 մասը): Ինչպես նշել է այս հարցի ուսումնասիրողներից մեկը, «Արդի Կիլիկիայում տիրող տարրը ոչ-Բրիտանյան կամ թուրք կ'ընկատուի. բայց տարբեր և սակայն իրական տեսութեամբ մը Բրիտանյա տարրը կամ հայն է Կիլիկիայի նշանակութիւն տուողը»¹⁴:

Այսպես, ըստ օսմանյան կառավարության 1892 թ. պաշտոնական վիճակագրության՝ Աղանայի վիլայեթում բնակվում էր 225000 մահմեդական (ողջ ազգաբնակչության 56 %-ը), 97000 հայ (24%), 75000 այլազգի Բրիտանյա (19 %), ընդհանուրը՝ 400000 մարդ: Հատկանշական է, որ մահմեդականների թիվը չի նշվում ըստ ազգային պատկանելության: Հալեպի վիլայեթում բնակվում էր 790000 մահմեդական (75 %), 49000 հայ (5 %), և 136000 այլազգի Բրիտանյա (ընդամենը՝ 995000 մարդ)¹⁵: Եթե նշարտության փոքր մաս կա վերոհիշյալ վիճակագրությունում, ապա դա, անտարակույս, մահմեդականների թեկուզ ունեցված թիվն է: Կասկած չի հարուցում, որ ինչպես հայերի, այնպես էլ այլազգի Բրիտանյանների թիվը կտրուկ նվազեցված է: Համաձայն գրանցված պաշտոնական տվյալների՝ Աղանայի և Հալեպի վիլայեթներում հայերի թիվը կազմում էր 146000: Դա, ինչպես նկատել է Հ. Առաքելյանը, «պետք է ընդունել եթե ոչ պակասեցրած, գեթ իբրև minimum, ի նկատի ունենալով, որ թուրքաց կառավարությունը, Բեռլինի կոնգրեսից հետո, շարունակ աշխատել է հայերի թիվը սլակաս, իսկ մուսուլմանների թիվը աւել ցույց տալ»¹⁶: Եվ հետո այդ թիվը վերաբերում է միայն առաքելական եկեղեցուն դավանող հայերին, իսկ Կիլիկիայում, ինչպես հայտնի է, զգալի թիվ էին կազմում նաև կաթոլիկ և բողոքական հայերը, որոնց թուրքական իշխանությունները միտումնավոր տարանջատում էին իրենց ազգակիցներից՝ դասելով «այլազգի» Բրիտանյանների շարքում:

Հայերի թիվը Կիլիկիո թեմերում (հաշվարկված են ոչ բոլորը - Ռ. Գ.) «Արարատ» ամսագիրը 1895 թ. հունվարյան համարում նշում է 267000¹⁷:

Հավաստի են Գ. Պոլսի պատրիարքարանի վիճակագրական տվյալները, ըստ որոնց՝ հայերի թիվը Կիլիկիայում Ուրֆայի (32600), Յադլարի

¹² Մատենադարան «Արաբի», Կիլիկիա, Փորձ աշխարհագրութեան արդի Կիլիկիոյ (այսպիսեւս՝ Կիլիկիա...), Պետերբուրգ, 1894, էջ 15:

¹³ Bremon E., La Cilicie en 1919-1921, Paris, 1921, p. 10.

¹⁴ Բակուրյան, Կիլիկիա, Թիֆլիս, 1896, էջ 10:

¹⁵ Տե՛ս Առաքելյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 47:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 48:

¹⁷ Նույն տեղում:

(28500) և Հալեպի (9878) սանջակների հետ հասնում էր 411000-ի: Նշենք, որ այդ սանջակների որոշ շրջաններ ներառված էին Կիլիկիայի աշխարհագրական տարածքի մեջ¹⁸:

Կիլիկիայի բնակչության մասին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Պետերբուրգի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի ուսանող Միխայիլ Ցիցիկյանը, որը, Կիլիկիա հայության տնտեսական վիճակն ու կենցաղն ուսումնասիրելով, միաժամանակ արժեքավոր նյութեր է հավաքել երկրամասի հայության թվի վերաբերյալ: Նրա հաշվումների համաձայն՝ Կիլիկիա հայության թիվը 1913 թ. կազմում էր 388 600 մարդ, որն ավելին էր ազգաբնակչության ընդհանուր թվի 1/5-ից¹⁹: Կ. Բասմաջյանի տվյալներով՝ Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին Կիլիկիայում բնակվում էր 388000 հայ (875604-ից)՝ բնակչության ընդհանուր թվի 43,4%-ը²⁰:

Բոլոր փաստերը համադրելով՝ կարելի է համարձակորեն պնդել, որ XX դ. սկզբներին Կիլիկիայում հայերի թիվը կազմում էր մոտ 400000: «Կիլիկիայի հայության թիվը, - գրել է «Մշակ» թերթը, - 400000-ից պակաս չէ»²¹: Չնայած բազմաթիվ և պարբերաբար կրկնվող ջարդերին, տնտեսական, բազմազան, ազգային և կրոնական հալածանքներին և այն հանգամանքին, որ այդ ամենից փրկվելու համար բազմաթիվ հայորդիներ լուծ էին հայրենական օջախները (միայն Ադամայի 1909 թ. կոտորածից հետո Կիլիկիայից արտագաղթեցին մի քանի տասնյակ հազար հայեր)՝ երկրամասում հայերը բացահայտ մեծամասնություն էին կազմում²²:

Համաձայն 1864 թ. վարչական բաժանման՝ Կիլիկիան կազմում էր Ադամայի ամբողջ կուսակալությունը և Մարաշի սանջակը, որը Հալեպի վիլայեթի մի մասն էր: Կիլիկիայի մաս էին մտնում 1866 թ. կազմավորված Հալեպի նահանգի նույնանուն գավառի առանձին կազմներ Ալեքսանդրոսում ու Այնթապը: Ադամայի վիլայեթի արևմտյան կետը Ալայա բազալից փոքր-ինչ արևելք ընկած Իմամլու ավանն էր, իսկ մյուս կողմից՝ Հայոց ծոցի ափին, սահմանը վերջանում էր Ալեքսանդրոսից մի փոքր հարավ: Այն ընդգրկում էր 40000 կմ տարածք:

¹⁸ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 399, թ. 5:

¹⁹ «Մշակ», Թիֆլիս, 31.VII.1913, N 166:

²⁰ Basmdjian K. J., La Cilicie. Son passe et son avenir, Paris, 1919, p. 6.

²¹ «Մշակ», 31.VII.1913, թիվ 166:

²² Կիլիկիայի հայ ազգաբնակչության թվի մասին տե՛ս նաև Marashlian L., Politics and Demography Armenians, Turks and Kurds in the Ottoman Empire, Cambridge, Paris, Toronto, 1991, pp. 69, 122-123, 170.

Արևմուտքից վիլայեթը սահմանակից էր Իկոնիայի վիլայեթին, Եյուսիսից՝ Անգորայի, Սեբաստիայի (Սըվազ) վիլայեթների անցան մասին, արևելից, ինչպես նաև փոքր-ինչ հարավից՝ Հալեպի կամ Բերիայի վիլայեթին (Հալեպի և Մարաշի սանջակներով (գավառներով)): Նշենք, որ Մարաշի սանջակը Հալեպի վիլայեթի մեջ է ընդգրկվել 1880 թ-վականին:

Վարչականորեն Ադամայի վիլայեթը բաժանվում էր 5 գավառների կամ սանջակների. 1) Ադամա, 2) Մերսին, 3) Ջերեկ-Բերեք, 4) Գոզան, 5) Իչիլի կամ Սելեկիա: Յուրաքանչյուր սանջակ բաժանվում էր կազմների (գավառակների), որոնք էլ իրենց հերթին բաժանվում էին նահիյների (գյուղախմբերի), իսկ նահիյները՝ ֆարիների (գյուղերի): Ամենաուշ ձևավորված սանջակը Մերսինն էր՝ 1888 թ., երբ ավարտվեց Ադամա-Մերսին երկաթուղու կառուցումը, որով վերջինս կարևոր նշանակություն ձեռք բերեց առևտրատնտեսական առումով:

Ողջ նահանգը վարչականորեն բաժանվում էր 5 սանջակի, 19 կազայի և 21 նահիյի՝ 220000 բնիստոյա և 185000 մահմեդական ազգաբնակչությամբ²³:

Այս տվյալները, որոշ տարբերություններով համընդհանուր, համապատասխանում են այլ ուսումնասիրություններին²⁴:

Աղյուսակ 2

Ադամայի նահանգ

Ադամայի գավառ	Մերսինի գավառ	Ջերեկ-Բերեքի գավառ	Գոզանի գավառ	Իչիլի գավառ
Կազաներ	Կազաներ	Կազաներ	Կազաներ	Կազաներ
1. Ադամա 2. Գարա- Իսալու	1. Տարսուն 1 կազա և 3 գ.խումբ	1. Ջերեկ-Բերեք 2. Իսլահիյե 3. Պայաս	1. Սիս 2. Գարս-ուլ Գատրիե	1. Իչիլ 2. Արմենակ 3. Մուր

²³ Redan P., La Cilicie et le Probleme Ottoan, Paris, 1921, p. 15.

²⁴ «Արաբի» Կիլիկիայի համաձայն՝ վիլայեթը բաժանված է եղել 4 սանջակների (Ադամայի, Իչիլի, Գոզանի և Ջերեկ Բերեքի), 19 կազայի և 23 նահիյի՝ 1629 գյուղերով, 20 քաղաքներով և ավաններով (էջ 39): Տե՛ս նաև Գալուստյան Գ., Նշվ. աշխ., էջ 13-15 (այստեղ տարբերությունը վերաբերում է միայն գյուղախմբերի թվին): Առաքելյան Հ., Նշվ. աշխ., էջ 49-50, Marashlian L., Նշվ. աշխ., էջ 122-123: Առանձին հեղինակների մոտ տարբերվում են գավառների, գավառակների և գյուղախմբերի թվերը, որը պայմանավորված էր հաճախակի կատարվող վարչական ներքին փոփոխություններով:

3. Համիդի	4. Օսմանի	3. Հանըմ	4. Գյուլնար
	5. Խասա	4. Վահկա	5. Անամուն
	6. Պահեն (Պայաս)		
3 կազա և 7 գլխումբ	6 կազա և 4 գլխումբ	4 կազա և 4 գլխումբ	5 կազա և 7 գլխումբ

Վարչական միավորները հաճախ ենթարկվում էին փոփոխությունների՝ գավառից վերածվելով գավառակի մեկի կազմից մյուսին անցնելով, «Ինչպես օրինակ՝ ձեպել Պերեֆեթի սանեագը 1870-ականներում ուներ 2 գազայ, իսկ 1880-ականներում վերջաւորութեամբ՝ 5 գազայ (ինչպես վերը նշել ենք տարբեր աղբյուրներ Ջեքել-Բերեֆեթի կազաների թիվը նշում են նաև 6 - Գ. Ռ.), իսկ 1910-էն ետք՝ 4 գազայ»²⁵:

Աշխարհագրական առումով, ինչպես նշել ենք, Կիլիկիան ընդգրկում է 40000 ֆառ կմ տարածություն (ներառյալ՝ Մարաշի սանջակը և Այնթապի կազան), բայց Հայկական Կիլիկիան (Կիլիկիայի հայկական պետությունը XI-XIV դդ.) տարածվում էր շատ ավելի հեռու. Կոնիայի, Խարբերդի, Սեբաստիայի վիլայեթների որոշ շրջաններ և Հալեպի վիլայեթի բավական ընդարձակ մի տարածք մտնում էին հայկական պետության սահմանների մեջ: Ռաս-էլ-Խամձիր հրվանդանի հյուսիսարևելյան ուղղությամբ մինչև Հոռմկլա ընկած գծի հյուսիսային կողմում էին Մարաշի սանջակը և Հալեպի կենտրոնական գավառի մի մասը՝ Բեյլանի և Ալեքսանդրետի գավառները, մեկական շրջան Բիլիսի և Այնթապի գավառներից, որոնք մույնպես մտնում էին Կիլիկիայի տարածքի մեջ²⁶:

Որպես առանձին վարչական միավոր՝ Մարաշի սանջակը սահմանակից էր Խարբերդի վիլայեթին, հյուսիսում՝ Սեբաստիային, արևմուտքում՝ Ադանայի վիլայեթին, իսկ հարավում՝ Հալեպի նահանգի մույնանուն գավառին՝ ընդգրկելով 18.405 ֆառ.կմ տարածություն: Ըստ «Արաբի» Կիլիկիայի՝ 1890թ. Մարաշի գավառը բաժանված էր 5 գավառակի (5 նահի-ե, 552 գյուղ), իսկ 1905 թ. հրատարակված «Սալնամեի Դեկթի Օսմանի» պաշտոնական վիճակագրության համաձայն՝ սանջակի կազմում էին

²⁵ Մալքի Մադուրճեան, Կիլիկիայի վարչական բաժանումները 19-րդ դարու վերջաւորութեան եւ 20-րդ դարու սկիզբը, Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու), N 11, Ե., 2010, էջ 135, 136:

²⁶ Գալուստեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 15:

Մարաշի և նրան ենթակա Ջեյթունի, Ալպիսթանի, Անտերունի և Փազար-նըզի (Քազարչիկ) գավառակները՝ 23 գյուղախմբերով և 459 գյուղերով: Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մ. Օրմանյանի վիճակագրական տեղեկությունների համաձայն (1912 թ.)՝ Մարաշ ֆաղաֆում և շրջակայքում հայ բնակչության թիվը հասնում էր 37500-ի, Ջեյթունում՝ 21000-ի, Ֆրնուզում՝ 7000-ի: Գավառի 178000 բնակիչներից հայեր էին 65000-ը²⁷: Իսկ Պ. Ռեդանի տվյալներով՝ գավառի բնակչության թիվը 160000 էր, ճնշող մեծամասնությամբ՝ հայեր²⁸:

Աղյուսակ 3

Հալեպի վիլայեթ

Հալեպի գավառ	Ուրֆայի գավառ	Մարաշի գավառ
Կազաններ	Կազաններ	Կազաններ
1. Հալեպ	1. Ուրֆա	1. Մարաշ
2. Այնթապ	2. Բուր-Կալե (Հոռմկլա)	2. Ջեյթուն
3. Քիլիս	3. Սուրուն	3. Ալպիսթան
4. Բեյլան	4. Բիբեջիկ	4. Անտերուն
5. Ալեքսանդրետ		5. Փազարնըզ
6. Անտիոք		
7. Հարիմ		
8. Ջիտ-Շոք (Հսըր-Շղուր)		
9. Իզլիփ		
10. Մուարաթ		
11. Բահ-Ջեթուլ		
12. Մեհրիջ		
13. Ռաֆա		
13 կազա	4 կազա	5 կազա, 28 գյուղախումբ

Հարկ է նշել, որ հայ ազգաբնակչության անի վրա ազդել էին և՛ 1890-ական թթ. ջարդերը, և՛ անապահով կյանքի, ազգային հալածանքի հետևանքով տեղի ունեցող արտագաղթը, և՛ 1909 թ. կոտորածները:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 17:

²⁸ Redan P., նշվ. աշխ., էջ 16:

հնչալես վերը նշել ենք, աշխարհագրական առումով Կիլիկիայի տարածքում էին նաև Այնթապը (8 մահի՛ն, 202 գյուղ), Քիլիսը (7 մահի՛ն, 460 գյուղ) և Ալեքսանդրետը (1 մահի՛ն, 24 գյուղ):

Այսպիսով, Կիլիկիան բաժանված էր Աղամայի և Հալեպի մահանգների միջև՝ իր կազմում ունենալով 10 գավառ, 24 գավառակ և ավելի քան 4000 գյուղ:

АРМЯНСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ И АДМИНИСТРАТИВНОЕ ДЕЛЕНИЕ КИЛИКИИ В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВВ.

РЕЗЮМЕ

Армяне стали заселять Киликию со времен правления Тиграна Великого, а в IV в. нашей эры Киликия была почти полностью заселена армянами, поэтому римский историк Аммиан Марцеллин северо-восточную часть Средиземноморья называл Армянским заливом.

В конце XIX – начале XX вв. этот регион был населен армянами, турками, курдами, черкесами, греками, арабами и другими народами. Османские власти умышленно сокращали численность населения армян в империи. Следовательно, не случайно численность армянского населения в провинции Адана была представлена властями в размере 100000 чел. На основе изучения данных армянских и иностранных источников можно утверждать, что армяне в Киликии составляли большинство – около 400000 чел.

Киликия была разделена между провинциями Адана и Алеппо. В ее состав входили 10 городов, 24 сельские общины и свыше 4000 деревень. Состав административных округов часто изменялся: города становились сельскими общинами, переходя из одного административного района в другой, что было обусловлено желанием изменить демографическую картину региона в пользу мусульманского населения.

*ՀՀ ԳԱԱ Լրարբեր հասարակական գիտությունների,
Երևան, 2011, N 1-2, էջ 20-29:*

ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՎԱՎԵՐԱԳԻՆԵՐ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ Ս. Դ. ՀՆՉԱԿՅԱՆԻ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

1890-ական թվականների սկզբներին Ս. Դ. հնչակյան կուսակցությունը ակտիվ գործունեություն էր ծավալել Կիլիկիայում՝ նպատակ ունենալով Սասունի հետ միասին այն դարձնել իր գլխավոր հենակետը ազատագրական պայքարի ծավալման, օսմանյան բռնատիրության դեմ պայքարի գործում:

Կիլիկիայում հնչակյան կուսակցության ականավոր գործիչներից էր Աղասին (Կարապետ Թուրսարգսյան): Ս. Դ. հնչակյան կենտրոնի կողմից նշանակվելով տեղի կուսակցության ընդհանուր ներկայացուցիչ՝ նա 1892 թ. աշնանը ապստամբության նախապատրաստման հանձնարարականով անցնում է երկրամաս՝ ստեղծելով մասնաճյուղեր, կազմակերպելով հայդուկային խմբեր, զինված ջոկատներ:

1895 թ. գարնան և ամռան ամիսներին Կիլիկիա է մտնում հնչակ գործիչների 2 խումբ, որոնց հայրենանվեր գործունեությունը չհապաղեց տալ իր պտուղները: Նրանք ինքնապաշտպանության պատրաստեցին և զինեցին Սվետիան, Դյորթ-Յուլը, Քեսապը, Ջեթունը, Ֆոնուզը: Աղասին մրանց բաշխում է ըստ բնակավայրերի՝ համապատասխան հանձնարարականներ տալով¹: Վերջիններիս կազմակերպած հայդուկային խմբերը զգալի ավանդ ներդրեցին բուրժուարականների դեմ մղվող պայքարում՝ հերոսության հրաշքներ գործելով ոչ միայն Ջեթունում, այլև բազմաթիվ բնակավայրերում՝ հետ մղելով բուրժուարականների հարձակումները, փրկելով հայրենակիցների կյանքը: Կարելի է համաձայնել Հր. Տասնապետյանի տեսակետի հետ, որ Ջեթունի ապստամբությամբ վերջ պիտի գտ-

¹ Պատմություն Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության, հ. Ա., Բեյրութ, 1962, էջ 172-174: Ռ. Գասպարյան, Հայ ազգային կուսակցությունների գործունեությունը Կիլիկիայում 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին. - Հայոց պատմության հարցեր, № 11, գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2010, էջ 160:

ներ հնչակյան կուսակցության վեցամյա շփոթ, բայց կարճատև հերոսապատումը²:

Կյանքը և տարիների ընթացքում կուտակած պայքարի փորձն անում էին իրենց շտկումները, փոխվում էր կուսակցության մարտավարությունը, առաջ էին քաշվում նոր խնդիրներ, որոնց լուծման համար անհրաժեշտ էին նոր մոտեցումներ: Այդ հարցերն էին, մոտեցումների տարբերությունները, որոնք քննարկվեցին Լոնդոնի համագումարում և պատճառ դարձան կուսակցության պառակտման: Արևմտահայ հնչակյանները բաժանվում են Ա. Նազարբեկյանից՝ առաջնահերթ խնդիր համարելով արևմտահայության ազատագրումը և հրաժարվելով սոցիալիստական գաղափարախոսությունից: Սա երբեք էր նոր կազմակերպության, որն ավելի ուշ՝ 1898 թ. ստացավ Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցություն անվանումը:

1896 թ. վերջերին հնչակյան նոր կենտրոնի կողմից հայ ազգային-ազատագրական շարժման հայտնի գործիչ Ապահ Պետրոսյանը (Պետրոս Գրեգորյան) նշանակվում է Կիլիկիայի ընդհանուր ներկայացուցիչ՝ ղեկավարելով Կիլիկիո նորընտիր վարչությունը: Աշխատանքները կազմակերպելու համար նա հաստատվում է Կիպրոսում: Ապահին հղած նամակում Աղասին խորհուրդ էր տալիս գործել խիստ զգույշ, իրավիճակը չլարել և զուր տեղը չգրգռել բուրժուական մոլեռանդությունը, աշխատանք տանել ժողովրդի «տնտեսականապես հարստանալու» ուղղությամբ, աստիճանաբար մախապատրաստել համաժողովրդական ապստամբությունը: Սակայն աշխատանքներն անհրաժեշտ թափով առաջ չէին գնում: Պատճառը կոտորած, ավեր ու թալան տեսած կիլիկիահայության ոչ միանշանակ վերաբերմունքն էր հեղափոխական գործիչների նկատմամբ:

Ծանր հարված էին կրել նաև Կիլիկիայում գործող հնչակյան կառույցները: Կուսակցականների մեծ մասը ձերբակալվել էին, մի մասը՝ հետաքննվել են իրարմասից, մյուսներն էլ մատնվել էին անգործության: Անհրաժեշտ էր շատ բան նորից սկսել, ինչին էլ ձեռնամուխ է լինում Ապահը:

Հրապարակվող վավերագրերը վերաբերում են կուսակցության գործունեությանը Կիլիկիայում 1896-1898 թթ.: Դրանք ընթերցողի ուշադ-

² Հ. Տասնապետյան, Պատմություն հայ հեղափոխական շարժման և Հայ հեղափոխական դաշնակցության, Լիբանան, 2009, էջ 84: Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 453, ց. 1, գ. 70, թ. 28:

րությանն են ներկայացվում կրճատումներով, թողնելով մեզ հետաքրքրող հարցերին վերաբերող մասերը: Բնագրերի շարահյուսությունը և կետադրությունը պահպանվել են, բայց փոխվել է ուղղագրությունը:

-1-

ՔԱՂՎԱԾՔՆԵՐ ԱՎԵՏԻՍ ԵՎ ՄԱՐՈ ՆԱԶԱՐԲԵԿՅԱՆՆԵՐԻՆ
ՈՒՂՎԱԾ ՎԱՐԴԱՆԻ՝ ՆԱՄԱԿԻՑ՝ ԿԻԼԻԿԻԱՅԻՆՈՒՄ ԻՐ ԾԱՎԱԼԱԾ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

[Հունվար, 1896 թ.]

1895 - 2 օգոստոսին Կիլիկիայի վարչության որոշմամբ ինձ գործելու պաշտոնավայր որոշվեցավ Փայասի, Ա. Բ. և Գ. Մարաշի մասնաճյուղերը որով մի քանի օր մասնապարհորդել են վերջ եկա Մարոյի մասնաճյուղերին² մեջ ու այն ժամանակից մինչ ցայսօր չեմ ուզած ձեռք բերկար մամակներ գրել, բացի տեղեկագրություններից, թեև շատ մը մամակներ ալ գրած եմ, բայց չեմ գիտեր թե տեղ հասան, թե ոչ. որովհետև մինչ այժմ և ոչ մի տող գրություն ստացած չեմ, ատոր համար կասկածի մեջ եմ, թե արդյոք մամակները և գրությունները չեն հասներ որ ոչ մի պատասխան չեմ ստանալ³:

¹ Վարդանը (Հարություն Խանկյան) Կիլիկիայում Ս. Դ. հնչակյան կուսակցության առաջին գործիչներից է, որը նշանակվել էր Մարաշի և Պայասի մասնաճյուղերի պատասխանատու:

² Կիլիկիայում գործող Ս. Դ. հնչակյան մասնաճյուղերի մի մասի կուսակցական ծածկանունը: Այդպես է անվանվել ի պատիվ Մարո Նազարբեկյանի: Կիլիկիան կուսակցության կողմից պայմանականորեն բաժանվել էր «Մարո» և «Ավո» (Ավետիս Նազարբեկյանի անունով) մասնաճյուղերի, որոնք, իրենց հերթին, ըստ բնակավայրերի բաժանվում էին ավելի փոքր մասնաճյուղերի:

³ Կարծում ենք, որ նամակների մեծ մասն Ավետիս Նազարբեկյանը, անշուշտ, ստանում էր, բայց հաճախ չէր պատասխանում և կանոնավոր գրագրություն ապահովում տարբեր մասնաճյուղերի ու գործիչների հետ:

- երբ հասա Ալեքսանդրեթ⁴, նոյն միջոցին Ֆահրատի⁵ քով տեսա մի ամամկ, որին պարունակությունը հրավիրում էր հարսանիքի⁶։ այդ հրավերը երբ ես տեսա ես իմ ծրագիրս փոխեցի ... առանց ժամանակ վատնելու լեռնային ճանապարհով անցա Մարտ մասնաճյուղերը։

ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 238, ք. 1-2: Բնագիր: Ձեռագիր:

- 2 -

ՔԱՂՎԱԾՆԵՐ ՄԿՐՏԻԶ ՊԱԼՅԱՆԻՆ (ՄԵՂՐՈՒՆԻ)⁷ ՈՒՂՂՎԱԾ
ԲԱԲԿԵՆԻՑ ՆԱՄԱԿԻՑ՝ ԶԵՅԹՈՒՆԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

2 փետրվարի 1896 թ.
Հալեպ

Ինչպես գիտեմք Ուլմիո⁹ պատերազմը սկսած ատեն շուրջը գտնված բոլոր գյուղացիք Ուլմիա ապաստանած են, թուրք կառավարությունն ալ այդ կողմերը եկած միջոցին պարապ գտնելով խեղճ գյուղացվոց տունները այրած, այգիներն ու ծառերը կտրած են, հյուպատոսներն ակամատես ըլլալով, իրենց տեղեկագրին մեջ գրած են. 30.000 ավելի մարդիկ եկած են Ուլմիա: Անոնք իրենց տունները, գյուղերը երթալու որոշում տված են, ու՞ր գնան խեղճերը, որ տուն տեղ այգի չունին և տակավին մեծ մեծ գումարներ պիտի տան: Էշ թուրքին հասուցած վնասներն լեցնելու¹⁰ և իրենց բարբարոսությունը գոցելու:

⁴ Օսմանյան քաղաք Հալեպի վիլայեթում, որն իր նշանակությամբ արևելյան միջերկրականի երկրորդ նավահանգիստն էր: Մ. Դ. հնչակյան կուսակցության կենտրոնի և Կիլիկիայի միջև կապն իրականացվում էր հիմնականում Ալեքսանդրեթի միջոցով:

⁵ Խոսքը Մ. Դ. հնչակյան կուսակցության անդամ է. Թորոս Մահակյանի մասին է, որը առաջիններից մեկը միացավ Ադասի Թուրքաբայանին և 1890-ական թվականների կեսերին զգալի աշխատանքներ էր տանում ազատագրական զաղափարախոսության տարածման ու կուսակցության մասնաճյուղերի ստեղծման ուղղությամբ:

⁶ Ակատի ունի նախապատրաստվող ապստամբությունը:

⁷ Մ. Դ. հնչակյան կուսակցության անդամ:

⁸ Բաբկենը 1895-1897 թթ. Մ. Դ. հնչակյան կուսակցության Հալեպի մասնաճյուղի ներկայացուցիչն էր:

⁹ Ուլմիա-Ջեյթուն:

¹⁰ Պետք է հասկանալ՝ վերացնելու:

Աղասիի Մերսին ղրկվելը հետզհետե ստուգություն կ' առնի, Նազարեթ¹¹, Արբո և ինքն երեմի միասին մի բանի գործերով... պիտի համեմեմի զաղղիական շոգեմեմվին ուղղակի Մարսել տանելու համար¹²։ Թրեաց կողմանե կըսվի թե սոքա Ատամայի մեջ կառավարությունը բանտարկած է, իսկ ռուս հյուպատոսի դիտողությունը այն է, թե Մերսին շոգեմեմվ չի գտնվելու և առթիվ թերևս Ատամայի մեջ սպասել հարկ լինի, զի անկարելի է, կառավարությունը մոցա ունէ միայն թելին դալալ: Ուստի այս մասին ինչպես մախորդ մամակիս գրած էի, սակայն մորեն կը կրկնեմ թե, եթե կարելի է, մարդ մը ղրկեմք Ատամա և կամ կերպով մը ստույգ տեղեկություն առնեմք, մոցա գնալը կամ չը գնալը մանրամասնությամբ տեղեկանալ:

ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 228, ք. 3-4: Բնագիր: Ձեռագիր:

- 3 -

ՔԱՂՎԱԾԻ ԹՈՎՄԱՍ ԲԱՐՈՒՆԱԿՅԱՆԻՆ¹³ ՈՒՂՂՎԱԾ ԱՊԱՀ
ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿԻՑ

15 հուլիսի 1896 թ.
Լոնդոն

Եթե կա երկրագնդիս վրա մի վեհ և բառին կատարյալ նշանակությամբը ազնիվ գործ՝ այն է միլիոնավոր ճնշվածների փրկությամբը համար աշխատելու գործը: Եվ եթե կա մի փառավոր մահ՝ նոյն գործի ճանապարհում մարտիրոսանալն է:

¹¹ Խոսքը Ջեյթունի Լորաշխարհյան իշխանական տան ներկայացուցիչ Ջեյթունի ապստամբության փաստացի ղեկավար Նազարեթ Զառնի մասին է: Բաբկենը սխալվում է, քանզի Նազարեթը չի լքել Ջեյթունը:

¹² Հստ թուրքական իշխանության և զեյթունցիների միջև կնքված պայմանագրի՝ Աղասին իր զինակիցների հետ իրավունք ստացավ անարգել անցնելու արտասահման: Այդ մասին նա գրում է «1896 թ. մարտի 1-ին մեկնեցա Ջեյթունեն 3 քնկերներով և 2 թիկնապահներով (խոսքը վերաբերում է Ապահին, Մլեհին, Հրաչյա Մարալին, Կարապետին և Նշանին - Ռ. Գ.) Եվրոպա: Պիտի բանտարկվելիք, թուլությամբ ու մեղսակցությամբ անգլիական խրախուխակն) հյուպատոսներուն, բայց զմեզ ազատեց ռուս հյուպատոսը... Գեղապետ Յաքիմանսքին, վեհափառ ձարի հյուպատոսը, իր պաշտպան թաթերուն ներքև խալ[ական] հյուպատոսի աջակցությամբ զմեզ ապահով հասցուց Մերսին, ուրկե անցա Եվրոպա» (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 420, ց. 10, գ. 5, ք. 2):

¹³ Թովմաս Բարունակյան Ապահի քեռորդին է:

Մեր ազգի ներկա անտանելի վիճակը մեզ թող չի բուլացնե. որովհետև միակ չենք որ արյուն կը թափենք, գոհեր կը տանք, անոթի - ծառավ լեռները կ'ապաստանենք և այլն: Հապա՛ գազան սուլթանի բռնատիրությանը տակ գտնվող բոլոր՝ ազգերն էլ գրեթե նոյն դրության մեջ են...

ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 5, թ. 2: Բնագիր: Ձեռագիր:

- 4 -

ՔԱՂՎԱԾՔՆԵՐ ԱՊԱՀ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ԱՂԱՍՈՒ ՆԱՄԱԿԻՑ՝ ՀԱՃԸՆԻ ԵՎ ԻՐ ԸՆՏԱՆԻՔԻ ԾԱՆՐ ԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

22 ապրիլի 1897 թ.
Փարիզ

... Քանի մը օր վերջ, Կիլիկիայեն ընդարձակ մամակներ առի. Հանքը կոտորածի ենթակա և պաշարման վիճակի մեջ եղած էր. պ. Աշոտը¹⁴ կը գրեր, որ 200 ոսկի հասցնելու էր, եթե ոչ «ծննդավայրդ կորած է»¹⁵: Իսկույն Արշակին հետ ... 500 ֆր. ուղարկած էր պոլսեղի կարոտյալներուն համար ... գոր Արտեմիսի¹⁶ ձեռքով ուղարկեցի Աշոտին: Սիրելի Ապահ, սիրտս կտոր-կտոր է, ընտանեկան վիճակս շատ խեղճ է, շատ խեղճ ... Հայրս աղիողորմ մամակ մը գրած էր ինձ ... կառավարությունը զինք պաշտոնակն ըրած է և շատ չարչարած, որ իր որդին եմ. ինքզինքն արդարացուցած է, որ իր գավակ Կարապետը 5 տարի է մեռած (է): Սակայն կառավարությունը Նազարբեկի հայտարարության վրա նորեն ձեռքակալած է զինք և բոլոր հարստությունն ու կալվածները գրաված է:

¹⁴ Աշոտ Շահբանյանը Կիլիկիայում Մ. Դ. հնչակյան կուսակցության գործիչներից էր: 1897 թ. նա Մերսինի շրջանի պատասխանատուն էր, որը համակարգում էր նաև Սվետիայի և Ալեքսանդրետի մասնաճյուղերի հետ տարվող աշխատանքները:

¹⁵ Նկատի ունի Աղասու ծննդավայր Հաճըն քաղաքը:

¹⁶ Արտեմիսը Մ. Դ. հնչակյան կուսակցության անդամ, հայ ազգային-ազատագրական պայքարի հայտնի գործիչ Միհրան Գայանն է: Նա Ջեթթունի 1895-1896 թթ. ապստամբության առաջնորդներից և մասնակիցներից էր, ղեկավարել էր իր հայրենի քաղաք Հաճընի պաշտպանությունը 1909 թ. Կիլիկիո ջարդերի ժամանակ. 1920 թ. եղել Հաճընի ինքնապաշտպանության բարձրագույն խորհրդի անդամ:

Հայրս ... Հարպիկոթյամբ մը հաջողած է փախչել անոնց ձեռքերեն և ապաստանել Ատանա: Մայրս և եղբայրներս մնացել են անոթի Հեպելի¹⁷ մեջ, չի կարող բերել տալ զանոնք. կառավարությունը լսելով, որ ես Ձո՛ւ՝ Մարգվան մտած եմ¹⁸ (անպիտան Նշանը¹⁹ իմ անունս չը պիտի տար) գա-նոնք գրավի դրած է իմ փոխարեն²⁰:

ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 139, թ. 2-3: Բնագիր: Ձեռագիր:

- 5 -

ՔԱՂՎԱԾՔՆԵՐ ԱՊԱՀ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԻՑ՝ ԿԻԼԻԿԻԱ ԱՆՑՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

8 մայիսի 1897 թ.
Ալեքսանդրիա

... Հավանորեն բայլ մը ևս առնեմ և հոնկե²¹ մտնեմ Կիլիկիա ո՛չ թե ցնորական հոյսերով ու տա՛ գլուխ շարժումներով փաշարի ժողովրդի մը հանգիստը, երջանկությունը և կյանքը խռովելու, այլ փարոգելու մեր եղբայրներուն համբերաշխություն, ուշիմություն և բացարձակորեն խաղաղասիրական բողի տակ լուծել մնչիկ տոկուն ու հաստատուն մախապատրաստությամբ:

Թեև մինչև ցարդ թե՛ պաշտոնական, թե՛ անհատական մամակներով և թե՛ մեր պաշտոնաթերթով²² խոհեմությամբ և իմաստության փարոգություններ կ'ընենք շարունակ, բայց կենդանի խոսքը հայտնի է, թե ավելի հզոր ազդեցություն կունենա ժողովրդին վրա. ահա այս պատճառով:

¹⁷ Մեզ չհաջողվեց պարզել, թե ո՞ր բնակավայրն էր նկատի ունի հեղինակը:

¹⁸ Աղասին Չոք - Մարգվանում (Դյորթ - Յոլ) գործել է 1892 թ. վերջերին՝ համագործակցելով տեղի վարժարանի տնօրեն Միհրան Գայանի հետ, որն էլ նշանակվում է հնչակյան մասնաճյուղի ղեկավար:

¹⁹ Մ. Դ. հնչակյան կուսակցության անդամներից, որը Աղասու հետ գործել էր Կիլիկիայում:

²⁰ Ավելի ուշ Աղասու հայրն ազատ է արձակվում:

²¹ Նկատի ունի Կիպրոս կղզին:

²² Խոսքը Մ. Դ. հնչակյան կուսակցության «Հնչակ» պաշտոնաթերթի մասին է:

ռով մտադիր եմ մեջները ուսումնասիրելու համար միանգամայն տեղ-
վոյն վրա՝ ժողովրդին արդի կացութիւնը²³:

ՀԱՍ. ֆ. 453, ց. 1, գ. 9, ք. 1-2: Բնագիր: Ձեռագիր:

- 6 -

ՔԱՂՎԱԾՔՆԵՐ ԿՈՐՑՈՒՆԻՆ²⁴ ՈՒՂՂՎԱԾ ԱՊԱՀ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻ
ՆԱՄԱԿԻՑ՝ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԵՏԱՊԻՏԻՄՆԵՐԻՑ ԽՈՒՍԱՓԵԼՈՒ ԵՎ ԻՐԵՆ ՓՈԽԱՐԻՆՈՂ
ՆՇԱՆԱԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

հունիսի 1897 թ.
Կիպրոս

... Եթե այդտեղ մնալով անապահով կը գտնես ու կուզես անպատեհա-
տառաստան անցնել, այն ժամանակ շատ կարևոր է, որ մեկնելից ան-
միջապես առաջ պաշտոնդ մեկ այլ վստահելի և ճարպիկ ընկերոջ մը
համոզես ու ապա մեկնես, որպէսզի ներկա պարագաներում մեջ գործե-
րը չի խանգարվին ու զգալի հարված մը չի տրվի ընդհանրության օգ-
տին:

... Լսեցիմք, որ Ալեքսանդրեթի մեջ տարի առաջ ժամագործություն
ընող Արարկիրցի Փիլիպպոս Խասիկանը²⁵ իր Հայրենիքն ելնելով հոդ
հասած է արտաստան մեկնելու նպատակով, կը գործեր շատ ճարպի-
կությամբ և եթե... կը խոստանա շարունակել Ձեր պաշտոնը այն ժամա-
նակ մեկնել և մեր կողմն կապահովեցնեմք իր ապրուստի միջոցը և այլն:
Հիշալը ազգասիրական զգացումներով ինձ ծանոթ ըլլալով՝ հոյս ունեմ
թե այս ազգագուստ մեկ առաջարկը չը պիտի մերժվի հիշալի կողմն: Իսկ
եթե հակառակ պարագային ինչ-ինչ քանակով պատեհաներով չի կարե-

²³ Ձևակերպումն անհաջող է. Խոսքը վերաբերում է տեղում գործելուն, իրավիճակին ծանո-
թանալուն, ժողովրդի տրամադրությունները շոշափելուն:

²⁴ Կորյունը (Տիգրան Տոնապետյան) դեռևս Աղասու կողմից նշանակվել էր Կիլիկիո բոլոր
մասնաճյուղերի միջև կապի պատասխանատու, ապահովելով նաև կապն արտաքին
աշխարհի հետ: Նա իր վրա էր հրավիրել թուրքական ոստիկանության ուշադրությունը, և
Ապահն առաջարկում էր վտանգի դեպքում փոխարինող գտնել իրեն:

²⁵ Խոսքը Ս. Դ. հնչակյան կուսակցության անդամ Փիլիպպոս Խասիկյանի մասին է:

նա ընդունել, այն ժամանակ գուցե Ատանայի կողմն մեկը գա Ձեզ ներ-
կայանա²⁶:

ՀԱՍ. ֆ. 453, ց. 1, գ. 10, ք. 1-2: Բնագիր: Ձեռագիր:

- 7 -

ՔԱՂՎԱԾՔ ԼԵՎՈՆ ՄԿՐՏՁՅԱՆԻՆ²⁷ ՈՒՂՂՎԱԾ ԱՊԱՀ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻ
ՆԱՄԱԿԻՑ՝ ԿԵԼԻԿԻՍՑՈՒՄ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ-ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ
ՀԱՐՑԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

5 հունիսի 1897 թ.
Կիպրոս

... Գործերը բավական լավ կարգադրված վիճակի մեջ են այժմ, իսկ
երկրի մոտակա վայրերի թոյլ վիճակն ալ, կը հուսանք մոտ առնել քարե-
փոխել, այդ մասին հարկ եղած թղթակցությունները և հարաբերություն-
ները հաստատելով, ասոնք խիստ անհրաժեշտ և կարևոր են մեր ապա-
գա գործունեության ... համար: Մանավանդ Սվետիան²⁸ և Ալեքսանդրեթ, որոնք
գրեթե այսօր մեր ձեռքին մեջ ունենք, միմիայն զանոնք վերջնակա-
նապես մեզ հետ կապելու և որ ամենակարևորն է՝ գաղթականության
հոսանքը արգելելու համար (որ վերջերս սկսած է ավելի շարժում կեր-
պարանք մը առնել) պետք կզգացվի փոքրիկ գումարի մը: Այս մասին ես
գրեցի մեր կենտրոնի ընկերներում, դուք ալ կարող եմ շեշտել զայն:

ՀԱՍ. ֆ. 453, ց. 1, գ. 11, ք. 1: Ձեռագիր: Բնագիր:

²⁶ Քննարկվում էր Կորյունի հնչակյան մեկ այլ գործով փոխարինելու հարցը:

²⁷ Լեւոն Մկրտչյանը Ս. Դ. հնչակյան կուսակցության ակնառու գործիչներից էր: 1896 թ.
Լոնդոնի համագումարում արևմտահայ հնչակյանները Լ. Մկրտչյանի, Ա. Արփիարյանի, Մ.
Սվազյանի, Մ. Տամատյանի և Ս. Մուրեկյանի զվարճությամբ ընտրում են կուսակցու-
թյան առանձին վարչություն՝ բաժանվելով Նազարբեկյաններից:

²⁸ Մուսա լեւոն լանջերին թիկնած՝ Միջերկրական ծովի ափին գտնվող Սվետիայի շրջա-
նում կար հայկական 7 գյուղ:

— 8 —

ՔԱՂՎԱԾՔ ԱՊԱՀ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ՂԱՐԻՔ ՊՈՅԱՃՅԱՆԻ
ՆԱՄԱԿԻՑ՝ ՀԱՃԸՆԻ ՀԱՅԵՐԻ ԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

7 հունիսի 1897 թ.
Մերսիս

... Հանձնեցիք խիստ թշուառ վիճակի մեջ եմ, կառավարության բռնությունը խիստ շատ է... բանտարկված եմ խրտմյան, Թերզյան²⁹ և շատերը. մարդասպանը անկուշտ է, խեղճ ու ամբողջները կը չարչարին, արդար դատաստան երբեք չի կա. Գայանը Ուլմիայեն հայրենիք գալեն վերջը կրկին գնաց, հունիսին Մարաշ բանտարկեցին. հիմա ներումեմ. ազատ է և կը գտնվի Հանձն. վիճակնիս ճեղք ծանոթ է:

ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 77 թ. 1: Բնագիր: Ձեռագիր:

— 9 —

ՔԱՂՎԱԾՔ ԱՊԱՀ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ՂԵՎՈՆԴ ՇԱՀՄԻՐԻ³⁰
ՆԱՄԱԿԻՑ՝ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ ՏԻՐՈՂ ՎԻՃԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

31 դեկտեմբերի 1897 թ.
Ֆամակուսթա

Այսօր կիլիկեցի ընկեր Սեդրաֆը³¹ հոս եկավ Կիլիկիո մասին կարգադրություններ մը ընելու համար, խորհրդակցելու պ. Սվազլանի³² հետ, ըստ առած մոր տեղեկությանց համեմատ: Բանտարկյալները³³ դեռ կը մնան բանտերու մեջ, հարցաքննությունները կը շարունակվեն: Զեյթունը

²⁹ Ս. Դ. հնչակյան կուսակցության անդամներ էին:

³⁰ Ս. Դ. հնչակյան կուսակցության Կիլիկիո գործիչներից:

³¹ Սեդրակի ինքնությունը չհաջողվեց պարզել:

³² Ս. Սվազլանը Ս. Դ. հնչակյան կուսակցության հայտնի գործիչներից և Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության ղեկավարներից էր:

³³ Զեյթունի ապստամբությունից և Կիլիկիայի տարբեր վայրերում տեղի ունեցած ինքնապաշտպանությունից հետո թուրքական իշխանությունները ձերբակալել էին դիմադրական մարտերի ղեկավարներին, հնչակյան գործիչներին:

պաշարված է կ'ըսվի, թեպետ այդ լուրը ստեղծող թերթին (անգլիական) նշմարտությունը կասկածելի է, բայց ինչ որ ալ ըլլա մտահոգություն կը պատճառե, ասոց մասին ի՞նչ կը խորհիք, Զեյթունցիք ի՞նչ դիրք կրնան բռնել, թե որքան բան ընելու անկարող եմ...

ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 86, թ. 25: Ձեռագիր: Բնագիր:

— 10 —

ՔԱՂՎԱԾՔ ԱՊԱՀ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ՄԻՀՐԱՆ ԹԵԼՅԱՆԻ³⁴
ՆԱՄԱԿԻՑ՝ ՀԱՅ ԲԱՆՏԱՐԿԱԼՆԵՐԻՆ՝ ՄԵՐՍԻՆԻՑ ՏԵՂԱՓՈԽԵԼՈՒ
ՄԱՍԻՆ

19 մարտի 1898 թ.
Ալեքսանդրիա

... Բանտարկյալները խմբովին հանկարծակիի եկած եմ մարտ 1/13ի գիշերը... երբ զիրենք արթնցնելով հարկադրած եմ իսկոյն ուղևորիլ շոգեմալ մը որ կ'սպասե եղբր Մերսիսի խորշը:

Լուրը կայծակի մամա տարածվեք է ֆազին մեջ գիշերանց և ծնողաց ու ժողովրդյան աղետալուր լացն ու կոծը ամենաթեթև ազդեցությունն անգամ չեն ունեցեր առավոտյան հետաձգելու այդ մեկնումը, որպեսզի գեթ միջոց տրվի հայոց հոգալու իրենց սիրելիներուն պետքերը և կամ անգամ մ'ևս զիրենք ողջագուրելու:

Քահանա, վարդապետ, սարկավագ ամենքն ալ ունյ խստությամբ հսկողության ներքև փոխադրվեք եմ շոգեմալ. հագիվ մեկ ֆանի հայրեր կամ մայրեր կամ մտերիմներ համարակեր եմ նեղիկ շղթան գրկելու համար իրենց մերձավորները: Շոգեմալը մեկներ է հետևյալ օր փոխադրելու համար բանտարկյալները (ըստ ոմանց Պոլսո մամփով, ըստ ոմանց Տեսն աղանի մամփով էտիոնե ուր պիտի տեսնվի իրենց դատը):

ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 91, թ. 4-5: Բնագիր: Ձեռագիր:

³⁴ Միհրան Թեյյանը Ս. Դ. հնչակյան կուսակցության Եզիպտոսի գործիչներից էր:

³⁵ Բանտարկյալների մեջ մեծ թիվ էին կազմում մտավորականները, հայության մեջ որոշակի դիրք և հեղինակություն ունեցող անձինք:

ՔԱՂՎԱԾՔ ԱՊԱՀ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ԼԵՎՈՆ ՄԿՐՏՉՅԱՆԻ
ՆԱՄԱԿԻՑ՝ ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՄԱՄՆԱՀՅՈՒՂԵՐԻ ՀԵՏ ԻՐԱԿԱՆԱՑՎՈՂ
ԿԱՊԻ ՄԱՍԻՆ

15 օգոստոսի 1898 թ.
Ալեքսանդրիա

Բայց և այնպես Կիլիկիո մասնաշրջանում հետ եղած հարաբերու-
թյունները, վերջին դեպքերում բերմամբ, այսօր այդտեղի հետ մեր պաշ-
տոնական հարաբերությունները կը հաստատվեն լույս իսկենտերում³⁶
նամրով Կորյունի միջոցով³⁷: Գիտեմ, որ Կիլիկիան 2 մահանգային շրջա-
նակի էր բաժնված, Հալեպ և Ատանա: Մերսինի ծանոթ դեպքերն³⁸ ի վեր
Ատանայի մահանգին հետ լույս անուղղակի հարաբերություններ ունենա-
նույնի և Սեդրակ Թոստումեյանի միջոցով և հրահանգներն ալ այս վե-
րջնոց ձեռամբ հղեցին: Իսկ Հալեպի մահանգին հետ մեր հարաբերու-
թյունները կը կատարվեն Կորյունի ձեռամբ, որուն խրկած ենք մահ ընդ-
հանումը ժողովի հրահանգները:

ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 70, թ. 28-29: Բնագիր: Ձեռագիր:

*Պատմաքաղաքական հանդես,
Երևան, 2011, № 1, էջ 245-254:*

³⁶ Ալեքսանդրետ նավահանգիստը:

³⁷ Կորյունն այդ ժամանակ ազատվել էր բանտից:

³⁸ Նկատի ունի Մերսինում կատարված ձերբակալությունները:

ՄԻ ԶԱՆԻ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ ԿԻԼԻԿԻԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ԲԱՂԱ-ԲԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ 1900-1908 ԹԹ.

19-րդ դարի վերջը եւ 20-րդ դարի սկիզբը Համիդյան բռնակալու-
թյան ազգայնամուլ ֆաղափականության եւ ազգային հողի վրա տեղի
ունեցող խժոժությունների առավել ծանր ժամանակաշրջանն էր: Արդու
Համիդ 2-րդ սուլթանի կառավարման տարիները (1876-1909), ինչպես Օս-
մանյան Թուրքիայի ողջ տարածքում բնակվող հայության, այնպես էլ Կի-
լիկիայի հայության համար ծանր, սպառնացող արհավիրքներով տարի-
ներ էին: Օգտագործելով մեծ տերությունների միջեւ առկա հակամար-
տությունները, սուլթանը ոչ միայն չիրագործեց 1895 թ. մայիսյան բարե-
մորգումների ծրագիրը, այլեւ ցանկանալով արմատախիլ անել արե-
ւմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումները, սկսեց վարել առավել
ընդգծված հակահայկական ֆաղափականություն՝ ուժեղացնելով ֆաղափ-
ական ազգային, տնտեսական, մշակութային եւ կրոնական ճնշումները:

Սուլթան Համիդը եւ նրա վարչակարգը, Կիլիկիան Արեւմտյան Հա-
յաստանից տնտեսապես, ֆաղափականապես եւ գաղափարապես ամբող-
ջովիմ կտրելու ֆաղափականություն էին վարում: Օսմանյան կառավա-
րությունը ոչ միայն չէր ցանկանում հայության տարբեր հատվածների
շփումը, որը կարող էր հիմք հանդիսանալ ազատագրական պայքարի հե-
տագա ծավալմանը, այլեւ, օգտվելով Կիլիկիայի՝ Արեւմտյան Հայաստա-
նից հեռու լինելուց, հետամուտ էր նրա՝ հայության տարբեր հատվածնե-
րի հետ կապերի եւ փոխհարաբերությունների վերացմանը, որով եւ ա-
վելի հեշտ կհասներ իր նպատակին՝ հայերի տնտեսական հզորության եւ
առաջադիմության վերացում, ջարդերի իրականացում եւ ձուլում: Կիլի-
կիայի եւ այլ շրջանների հայության միջեւ առաջին սեպը խրելու համար
սուլթանը հարվածեց հայ եկեղեցուն: Համիդը ցանկանում էր Կիլիկիայի
(Սսի) կաթողիկոսությունը դուրս բերել Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարա-
նի ենթակայությունից, որի նպատակն էր լիովին մեկուսացնել Կիլիկիան
եւ իրականացնել հեռահար ծրագրեր: Այդ ամենն իր արտացոլումն է

գտել արխիվային վավերագրերում: Հայերի՝ Կիլիկիայում մեծ թիվ կազմելը (մոտ 400.000), նրանց տնտեսական հզորությունը եւ փոքրիշատեքարգավան կյանքը չէր համապատասխանում Թուրքական կառավարության, թուրք բուրժուազիայի եւ ջարդարարական մոլուցիկ տարված խուժանի շահերին, որոնք էլ կազմակերպեցին եւ իրականացրեցին Կիլիկիայի հայության 1909 թ. կոտորածները: Դրանց զոհ զնաց մոտ 30 000 հայ: Ստորեւ հրապարակվող եւ առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրվող փաստաթղթերը վերցվել են Ռուսաստանի կայսրության արտաքին բաղադականության արխիվի (ՌԿԱՔԱ) համապատասխան ֆոնդերից: Փաստաթղթերը հրապարակվում են մասնակի կրճատումներով:

N 1

ՀԱՆԵՊՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ ԱՆԻՍ ՓԱՇԱՅԻՆ ՀԱՆԵՊԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏ ՆՇԱՆԱԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

26.09.1900 թ.
Հալեպ

Из донесения № 96

Принимая во внимание, что назначенный в июле месяце с.г. на должность Алеппского валия¹ Анис паша, известен был своим крайне тяжелым жестоким отношением к христианам в бытность его Диарбекирским генерал - губернатором во время армянских событий 1894-96 гг.² Французский, Великобританский послы в Константинополе, в видах побуждения Порты³ к его отозванию из Алеппо, предписали своим консулам воздержаться от сношений с новым валием. Тождественные инструкции были преподаны Д.Т.С. Зиновьевым также и нашему консулу в означенном городе.

Командующий войсками сообщил консулам, что Анис паша подал в отставку и подтвердил, что ему поручено султаном исполнять должность генерал-губернатора, впрямь до прибытия нового вали. Несмотря на это, 19 сентября в Алеппо получено было ираде⁴ султана, коим Анис паша вновь назначался местным валием, что произвело на христианское население края самое удручающее впечатление. Во время представления

должностных лиц новый генерал-губернатор крайне грубо обошелся с чиновниками - христианами и пригрозил им скорым увольнением.

Казалось бы, что оставление Аниса-паши в Алеппо, где еще свежо воспоминание о Зейтунской и Урфийской резне,⁵ может представить серьезную опасность в смысле возбуждения фанатизма местных мусульман против беззащитного христианского населения и при первом удобном случае вызвать поголовное избиение последних.

Ռուսաստանի կայսրության արտաքին բաղադականության արխիվ (այսուհետեւ՝ ՌԿԱՔԱ) ֆ. Քաղաքիսիվ, Ասիական դեպարտամենտ, 1900 թ. գ. 997, թ. 231: Մեքենագիր: Բնագիր:

N 2

ՔԱՂՎԱԾՔ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՈՒՂՎԱԾ՝ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆ Ի. ԶԻՆՈՎԵՎԻ ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՑ ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ ՄՈԼԵՒԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆԸ ԶՍՊԵԼՈՒ ՆՊԱՏԱԿՈՎ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՄԻՋԱՄՏՈՒԹՅՈՒՆ ՑՈՒՑԱՐԵՐԵԼՈՒ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

12.11.1900 թ.
Բեյրութ

Выписка из донесений Д.С.С
Лишину N N 477 и 478

За последнее время в Бейруте получены были тревожные известия о положении дел Северной Сирии, вследствие заметного возбуждения мусульманского фанатизма против христиан⁶. Известия эти были сообщены Д.С.С Лишину, посетившему Бейрут командующему отдельным отрядом судов наших в Средиземном море контр-адмиралу Гиршлеву и последний немедленно выразил готовность зайти эскадрой в некоторые порты Сирийского побережья, а именно в Триполи, Латакию и Аккару. Появление наших военных судов в первом из означенных городов заметным образом способствовало успокоению умов мусульманского населения, и можно надеяться, что и в других местах мера эта будет иметь такое же благотворное последствие.

ՌԿԱՔԱ, ֆ. Քաղաքիսիվ, Ասիական դեպարտամենտ, 1900 թ., գ. 997, թ. 304, Մեքենագիր: Բնագիր:

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆ Ի. ԶԻՆՈՎԵՎԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ ԿԼԷԿԻՈ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ, Կ. ՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ
ՊԱՏՐԻԱՐԺԱՐԱՆԻ ԵՎ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ԱՌԿԱ
ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

17(30).03.1900 թ.
Բերա

Из депеш N 54

Константинопольский армяно-григорянский патриарх вновь объявил Порте о своем решении покинуть свою кафедру. Поводом к такому шагу Блаженнейшего Малахии Ормания послужил возникший между ним и Портою спор относительно замещения вакантной кафедры патриарха-католика армян в Сисе (в Киликии).

Помимо Константинопольской, в Турции существуют три армяногригорянские патриархии кафедр: В Сисе, Ахтамаре и Иерусалиме.

Каждый из трех патриархов пользуется в пределах своей духовной области обычными правами, присвоенными иерархам этой категории, но все они находятся в известной зависимости от Константинопольского патриарха, который считается единственным главой всего армянского населения Турции и в этом качестве служит посредником в сношениях остальных патриархов с Портой.

Сисский престол претендует на глубокую древность, пользуется некоторыми церковными привилегиями, которых лишены другие армяногригорянские патриархии в Турции, а занимающим его иерархам присвоен титул католика. В силу этого Сисские патриархи не только делали неоднократные попытки освободиться от опеки Константинопольского патриарха, но и не соглашались даже признавать главенство Эчмиадзинского патриарха, пользующегося титулом "Католика всех армян".

К этим притязаниям Сисских католиков турецкое правительство издавна относилось с неизменным сочувствием. В обеспечении самостоятельности Сисского престола, оно усматривало сначала средство противодействовать влиянию Эчмиадзинских патриархов, а одновременно русского правительства на турецких армян, а со времени возникновения смут среди мало-азиатских армян, оно полагало, что этим способом ему удастся разъединить своих подданных армянской национальности.

В 1894 году скончался Сисский католикос Микиртич Кефсизян, и с

этого времени длится между Портой и Константинопольской армяногригорянской патриархией спор из-за порядка замещения Сисской кафедры.

Не утвердив двух непосредственных приемников Микиртича, Порта потребовала назначения новых выборов, но при этом она обнаружила намерения подчинить выборы условиям, нарушавшим соблюдавшиеся до этого древние обычаи.

В силу этих обычаев, изготовляемый заседавшим в Адане⁷, Сисским избирательным собранием список кандидатов поступал на рассмотрение Константинопольского патриарха, который, по исправлению списка этого с участием, как Синода, так и армянского национального совета, возвращал его означенному собранию и за тем доводил до сведения Порты об окончательном результате выборов. На сохранении этого порядка не переставал настаивать Константинопольский патриарх, тогда как Порта, ссылаясь, на правила, соблюдаемые при избрании патриархов других исповеданий, стала требовать, чтобы список кандидатов был предварительно представлен на ее рассмотрение.

Не успев склонить Константинопольского патриарха на свою сторону, Порта решилась для достижения своей цели прибегнуть к хитрости.

Выборы Сисского католика назначены были на 10-ое сего марта.

Изынявив согласие на то, чтобы Константинопольским армяногригорянским патриархом был командирован в Адану епископ для председательствования в избирательном собрании, Порта отправила туда же и своего делегата Беха бей, для надзора за выборами, что прежде не делалось.

Прибыв на место, Беха бей не замедлил устранить патриаршего представителя, епископа Сагака, от всякого участия в выборах, и это обстоятельство вынудило Блаженнейшего Малахии Ормания заявить Порте, что принятые ею меры видимо направлены к изъятию Сисского престола из юрисдикции Константинопольской патриархии и что, не считая возможным принять на себя в этом ответственность пред богом, султаном и армянскими церковью и народом, он, Малахия Ормания, видит вынужденным сложить с себя сан патриарха. Султан не согласился пока принять отставку патриарха и приказал приостановить выборы Сисского католика. Но Блаженнейший Ормания не считает себя удовлетворенным и намерен, как он и лично сообщил мне, покинуть патриарший престол, если Порта будет упорствовать к выборам Сисского католика, правила, не согласные с древними обычаями...

ՌԿԱՔԱ, ֆ. ԱԳՆ Գրախնայակ, ց. 470, 1900 թ. գ. 27, ք. 279-282:
ՄԵԲԵՆԱԳԻՐ: ԲՆԱԳԻՐ:

N 4

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ ԲՈՒՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՇԽԱՏԱԿԻՑ ԾԵՐԲԱԶԵՎԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲՈՒՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ
ԳՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆԸ՝ Կ.ՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԻ
ՄՐՄԱՆՅԱՆԻ ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆԻ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

01(14).05.1900 թ.
Բերա

Из депеши N 28

Доверительной депешей от 17/30 марта с.г. Д.Т.С. Зиновев сообщил
Вашему Сиятельству об отставке, поданной Константинопольским патриархом
Орманияном.

Шаг этот был вызван вмешательством турецкого правительства в дело
избрания патриарха католикоса в Сисе³ — вмешательством, видимо, направленным к
изъятию Сисского престола из подчинения Константинопольской армянской
патриархии.

Желая удержать Блаженнейшего Орманияна, султан велел приостановить
выборы в Сисе и поручил министру юстиции и исповеданий Абдурахман-паше
склонить патриарха к примирению путем взаимных уступок.

Старания Абдурахман-паши до сих пор не увенчались успехом.

Орманияну обещано было устранить турецких чиновников от косвенного участия
в Сисских выборах.

При этом Его Блаженству было указано, какое тяжелое впечатление
производит его упорство на султана. Со своей стороны, патриарх потребовал
письменного подтверждения вышеупомянутых обещаний, а также отмены незаконно
взимаемых с армян налогов и разных направленных против них стеснительных мер.
Относительно же своего поведения Его Блаженство заметил, что обусловлено оно
отказом турецких властей признавать права патриархии, освященном султанским
ураде, в виду чего оно и не может огорчать Его Блаженство. Блаженнейший Орманиян
доверительно сообщил императорскому посольству, что твердо решил не
довольствоваться полумерами, а довести дело до конца, в уверенности, что решение
это будет одобрено не только его паством, но и общественным мнением всего
христианского Востока.

Шербачев

ՌԿԱՔԱ, ֆ. Քաղաքիսիվ, Ասիական դեպարտամենտ, 1900 թ., գ. 998, ք.
211, Մեմբնագիր: Պատճեն:

N 5

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ ԲՈՒՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՇԽԱՏԱԿԻՑ ԾԵՐԲԱԶԵՎԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲՈՒՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ
ԳՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ ԼԱՄԶԴՈՐՅԻՆ՝ ԿԻԼԻԿԻՈ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ
ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ, Կ.ՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԻ ՔԱՐԱՆԻ ԵՎ Բ.ԴՈՒՆ
ՄԻՋԵՎ ԳՈՅՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԵՑՈՂ ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

11(24).07.1902 թ.
Բույուկդերե

Из депеши N 152

Два года тому назад армяно-григорянский Орманиян подал в отставку вследствие
неисполнения его требований касательно устранения турецкого мешательства в дело
избрания Сисского католикоса. Отставку свою Его Блаженство согласился вскоре же
взять обратно в виду данных ему обещаний как по вопросу о Сисских выборах, так и
относительно отмены разных стеснительных мер, направленных против армян.

С того времени спор по предмету Сисских выборов покончен соглашением между
Портой и Блаженнейшим Орманияном, в силу какового соглашения патриарх обязался
представлять турецкому правительству кандидатский список, а правительство дало
обещания не вмешиваться в выборы. Что касается притиснений, чинимых армянам,
то они до сих пор не только не отменены, но и не смягчены.

В виду этого последнего обстоятельства, Блаженнейший Орманиян подал ныне во
Дворец записку, требуя отмены стеснительных для армян мер и, в их числе, главным
образом постановления, ограничивающего свободу передвижения армян и
отражающегося крайне бедственно на экономическом положении армянского
населения. В записке своей патриарх заявил, что в случае дальнейшего неисполнения его
требований он не будет иметь возможность оставаться на своем месте.

После подачи записки, патриарха неоднократно вызывали во Дворец, обещали
прекратить "злоупотребления", но никаких положительных заверений об отмене
существующих "постановлений" не дали.

Правда, за последние две недели прибывающих в Константинополь армян,
перестали водить прямо с пароходов и со станций железной дороги в полицию, но все
же их допрашивают в таможне и на вокзале и требуют от них представления
поручителей. Такая полумера не удовлетворила ни самого патриарха, ни состоящий
при нем Смешанный совет, который в последнее время отказывается собираться на
заседания.

По доверительному сообщению Блаженнейшего Орманияна, в общем, доходящие из
армянских вилайетов сведения не имеют тревожного характера.

Там совершаются, как всегда, отдельные убийства, нападения курдов на армянские селения и проч., но ничего исключительного не происходит. К демонстративным проявлениям в Европе участия к армянам Его Блаженство относится отрицательно, опасаясь, как бы проявления эти не пробудили в армянских агитаторах новых надежд и не вызвал и новых беспорядков.

Французский поверенный в делах только что уведомил меня, что вследствие обращения нескольких депутатов, опасавшихся резни в Муше и Битлисе, к г-ну Делькассе, этим последний командировал в названные города французского вице-консула в Мосуле г-на Краевского, который в настоящее время находится еще в пути. По сведениям, получаемым во французском посольстве как от него, так и от других французских агентов в Анатолии, там ничего необычного и выдающегося в настоящее время не происходит.

Г.Бансть сообщил мне также, что правительство его открывает новое консульство в Харпите.

Недавно султан был встревожен вестью о готовящемся, будто бы, вторжении из Карсской области шайки вооруженных армян в несколько тысяч человек.

По этому поводу считаю нелишним почтительнейше привлечь внимание Вашего Сиятельства на признаки действительного движения между армянами в Закавказье, указываемые вице-консулом нашим в Самсуне.

Согласно донесению Кал.Асс.Каля, сообщенному в копии в Первый департамент, Амассийский епископ Аристаке Ванкян, по собственному его признанию, в путешествии своем по Эриванской губернии и Карсской области был поражен размерами агитаторской деятельности прибывших туда из Турции агентов армянских комитетов. По его словам то же впечатление вынес при проезде своем через Карсскую область и Ванский архимандрит Сахак, который, по прибытии в Эчмиадзин, обратил на это обстоятельство внимание Его Святейшества каталикоса.

Шербачев

ՌԿԱՔԱ, ֆ. ԱԳՆ Գրասենյակ, ց. 470, 1902 թ. գ. 24, ք. 320-324:
Մեմբերագիր: Պատենեն:

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆ Ի. ԶԻՆՈՎԵՎԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐԻՆ՝ ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՅԻ ՀԱՅ
ԱԶԳԱԲՆԱԿԶՈՒԹՅԱՆ ՆԿԱՏՄԱՄԻ ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ԻՐԱԿԱՆԱՑՎՈՂ ԲԻՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ, ՄԵԾ
ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ԴՐԱՆՔԻ ԿԱՆԽԵԼՈՒ
ՓՈՐՁԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

22.06(05.07).1905 թ.
Բոլյուկդերե

Из депеши N 185

Как известно Вашему Сиятельству, английское правительство обращалось к нам в минувшем году с предложением относительно средств обеспечения армянских населений Малой Азии от притеснений и насилий, коим они подвергаются со стороны как турецких войск, так и курдов. Оно полагало, что наиболее благонадежным к тому средством было бы совместное воздействие русских, английских и французских консулов на турецкие власти.

На днях мне пришлось убедиться в том, что отношение к настоящему вопросу значительно изменилось. Получив от консула нашего в Битлисе ряд донесений, в коих сообщалось о притеснениях, терпимых Малоазиатскими армянами, я спросил английского посла, расположен ли он принять участие в представлении, которое я намерен сделать Порте по этому делу.

Г-д О' Коннор ответил мне, что предварительно он считает необходимым удостовериться через английских консулов в том, что положение армянского населения действительно требует вмешательства Англии, а несколько дней спустя он сообщил мне, что отзывы означенных консулов не подтверждают полученных мною из Битлиса сведений.

И.Зиновьев

ՌԿԱՔԱ, ֆ. ԱԳՆ Գրասենյակ, ց. 470, 1905 թ. գ. 31, ք. 302: Մեմբերագիր:
Բնագիր:

N 7

ՔԱՂՎԱԾՔ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆ Ի. ԶԻՆՈՎԵՎԻ
ԿՈՎԿԱՍԻ ՓՈԽԱՐՔԱՅԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ՆԱՄԱԿԻՑ՝
ԹՈՒՐԻՔԻԱՅՈՒՄ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԾԱՆՐ ԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

20.12.1905 թ.

Բույուկդերե

Սրբապետը համարում է, որ «միայնակ» համարում է Երևանը։
Նա այս առիթով դեռ ավելի հինգ տարի առաջ հարգելի Կոստանդնուպոլսի
պատրիարքի համարում է, որ «միայնակ» համարում է Երևանը։

Կ հարգելի Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին համարում է, որ «միայնակ»
համարում է Երևանը։ Նա այս առիթով դեռ ավելի հինգ տարի առաջ հարգելի
Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի համարում է, որ «միայնակ» համարում է Երևանը։

Ի. Զինովև

ՌԿԱՔԱ, ֆ. Ա. Գ. Գրախանյան, ց. 470, 1906 թ. ց. 40, թ. 251: Ձեռագիր:
Պատճեն:

N 8

ՔԱՂՎԱԾՔ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ
ԴԵՍՊԱՐՏԱՄԵՆՏԻ ՏՆՕՐԵՆԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ՀԱԼԵՊՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ
ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍ Ա. ԿՐՈՒԳԼՈՎԻ ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐՑ՝ ԱՆՏԻՈՔԻՈՒՄ,
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐՈՒՄ, ԼԱԹԱՔԻԱՅՈՒՄ ՀԱՅ ՔԱՐՈՋԱՅՆԵՐԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

21.12.1905 թ.

(02.01.1906 թ.)

Հալեպ

Ելույթից հետո N 212

Սրբապետը համարում է, որ «միայնակ» համարում է Երևանը։
Նա այս առիթով դեռ ավելի հինգ տարի առաջ հարգելի Կոստանդնուպոլսի
պատրիարքի համարում է, որ «միայնակ» համարում է Երևանը։

для подкупа антиохских армян и люди, раздававшие деньги, были задержанны. В
декабре месяце в Александрии¹⁰ задержано было¹¹ армян, совершающих рейсы в
Кипр и Египет. Из них 5 человек были заключены в тюрьму, а другим, благодаря помощи
турецкого stationера, удалось остаться на английском пароходе и английское вице-
консульство отказало каймакаму в их выдаче.

По передаче этого дела на рассмотрение в Константинополь, из Иллыза¹¹ было
предписано отступить от требования выдачи армян и разрешить
беспрепятственную нагрузку "Браво". Распоряжения это объясняется желанием
избежать конфликта с Англией, ширшей предложений и поводов для вмешательства во
внутренние дела османской империи.

В то же время, сознавая всю опасность всеусиливающейся французской и
английской агитации, Порта предписала всеми мерами, стараться пресечь
возникающее армянское движение и предотвращать проникновение в империю
иностраных провокаторов.

Кроме того, дошли известия о существовании тайноорганизованной компании,
занимающейся при содействии английских, французских и американских агентов, и
даже чиновников турецкой службы, перевозкой рекомендованных лиц, бежущих от
преследования властей, в различные города империи, главным образом в Бейруте,
Латакию и Александрию.

А. Круглов

ՌԿԱՔԱ, ֆ. Ա. Գ. Գրախանյան, ց. 470, 1906 թ. ց. 43, թ. 3: Ձեռագիր:
Բնագիր:

N 9

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆ Ի. ԶԻՆՈՎԵՎԻ
ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ ՓՈՔՐ
ԱՍԻԱՅԻ ՀԱՅ ԱԶԳԱՐԱԿԱԶՈՒԹՅԱՆ ՆԿԱՏՄԱՐԻ ԻՐԱԿԱՆԱՑՎՈՂ
ՔՈՆՏԱՆԴՆՈՒՆԵՐԻ ԵՎ ԶԻՆՎԱԾ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

21.02(06.03).1909 թ.

Բերա

Из донесения N 37

...Турки, считающие себя привилегированной расой, не могут примериться с
провозглашенными конституцией принципом всеобщего равноправия.

Армяне ропщут на то, что обещанное конституцией равноправие
нераспространилось на них, так как в числе избранных от вилаята (Алеппо Р.

Г.) нет не одного христианина.

В городе Мараше Алеппского вилаята возникли в первой половине декабря минувшего года беспорядки, свидетельствующие о враждебном настроении мусульман против христиан. Имам главной мечети обратился к молящимся проповедью, в коей заявил, что ислам предписывает ненависть к христианам, что мусульманин, если он не хочет нарушить учений своей религии, не должен считать христиан братьями или равными себе и обязан, напротив того, преследовать их.

Жалобы армян на притеснения и на грозящую им со стороны последних опасность получены были за последнее время из многих местностей Малой Азии, а именно из вилайетов Кастамунийского, Ангорского, Сивасского и Мамурет эл-Азизского.

Наиболее серьезный характер приняли волнения в Кайсарие, Ангорского вилаята, где между мусульманами и христианами произошли вооруженные столкновения, повлекшие за собою жертвы. Порядок был восстановлен лишь по прибытии, поспешно высланного в Кайсарие, батальона.

И. Зинovieв

ՌԿԱՔԱ, ֆ. ԱԳՆ Գրասենյակ, ց. 470, 1909 թ. գ. 34, ք. 216-217: Մեքենագիր: Բնագիր:

N 10

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆ Ի.ԶԻՆՈՎԵՎԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ՝
ՌՈՒՍԱԿԱՆ «ՈՒՐԱԼԵՑ» ՌԱԶՄԱՆԱՎԻ ՀՐԱՄԱՆԱՍԱՐԻ ԿՈՂՄԻՑ
ՄԵՐՍԻՆՈՒՄ ՄԻ ԽՈՒՄԲ ՀԱՅԵՐԻ ՓՐԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

22.04.(05.05).1909 թ.

Բերա

Из депеши N 81

Телеграммой от 19 апреля /2 мая/, командир канонерской лодки "Ураец" капитан 2-ого ранга Кузнецов донес мне, что прибыв в Мерсину, он нашел там много женщин и детей, оставшихся после избиения их мужей и отцов, что для обеспечения их от насилия мусульман он, по соглашению с командиром французского броненосца, принял под свою защиту трех мужчин и 62 женщины и детей и перевез их в Александретту, и что он помогает населению пищей и медициной.

Согласно полученным турецким правительством сведениям, которые впрочем не внушают мне полного доверия, беспорядки прекратились за исключением города

Дертиола¹⁴, где армян еще продолжает грозить опасность со стороны мусульман и куда решено отправить батальон пехоты...

И. Зинovieв

ՌԿԱՔԱ, ֆ. ԱԳՆ Գրասենյակ, ց. 470, 1909 թ. գ. 35, ք. 23-24: Մեքենագիր: Բնագիր:

N 11

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆ Ի.ԶԻՆՈՎԵՎԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ՝
ԱԴԱՆԱՑԻ ՎԻԼԱՅԵԹԻ ԶԱՐԴԵՐԻ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԿԱՆԽՄԱՆ ՀԱՄԱՐ
ՋԵՆԵՐԱԿԱԾ ՄԻ ԶՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

06(09.04).1909 թ.

Բերա

Из телеграммы N 100

Сколько мне известно из телеграмм нашего вице-консула в Мерсине, вследствие преступления, совершенного армянином, убившим двух турок и раневшим третьего, аданские мусульмане восстали против армян и начали их убивать¹⁵. Беспорядки распространились и на Тарсус. Не имея в распоряжении моем свободного военного судна, я выразил английскому и французскому послам надежду, что они позаботятся о защите преследуемых.

Как сообщил мне только что английский посол, в Мерсину придут через два дня два английских военных судна...

И. Зинovieв

ՌԿԱՔԱ, ֆ. ԱԳՆ Գրասենյակ, ց. 470, 1909 թ. գ. 154, ք. 60: Մեքենագիր: Բնագիր:

N 12

ԲԵՅՐՈՒԹՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍ ԻՇԽԱՆ
ԳԱԳԱՐԻՆԻ ԳԱՂՏՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆ Ի. ԶԻՆՈՎԵՎԻՆ՝ ԱԴԱՆԱՅՈՒՄ, ԱՆՏԻՈՒՖՈՒՄ
ԵՎ ԼԱԹԱՔԻԱՅՈՒՄ ԱՀԱԳՆԱՑՈՂ ԶԱՐԴԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

12.04.1909 թ.
Բեյրութ

Телеграф сообщает, что Порта отрезана, от посольства не получила ответа ни на одну телеграмму. Здесь вчера получено известие из Антиохии, что все христиане вырезаны. Сегодня получено известие из Аданы, что положение ухудшается ежедневно. В вилае до тридцати тысяч убитых.

Из Латакии сообщают, что окрестности горят, резня началась; просят помощи; опасаются волнений и в Триполи. Здесь пока спокойно, но многие жители бегут в горы. Беспорядки возможны. Присылка русского военного корабля желательна для охраны и поддержки телеграфных сношений.

ՌԿԱՔԱ, ֆ. ԱԳՆ ԳՐԱՍԵՆՅԱԿ, ց. 470, 1909 թ. գ. 155, հ. 3, ք. 8:
ՄԵԲԵՆԱԳԻՐ: ԲՃԱԳԻՐ:

N 13

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՇԽԱՏԱԿԻՑ ՍՎԵՇԻՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ
ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐ ԻԶՎՈԼՍԿՈՒՆ՝ ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՅՈՒՄ ՀԱՅՆԵՐԻ
ՆԿԱՏՄԱՍԻ ԾԱՐՈՒՆԱԿՎՈՂ ՀՆՇՈՒՄՆԵՐԻ, ՈՐՊԵՍ ԱԴԱՆԱՅԻ
ԿՈՏՈՐԱՇՆԵՐԻ ՀՐԱՀՐԻՋՆԵՐ ՀԻՆԳ ՀԱՅԻ
ՄԱՀԱՊԱՏՅՈՒ ԴԱՏԱՊԱՐՏԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

03(16).10.1909 թ.
Բուլուկդերե...

Обстоятельством, приведшим к открытому, хотя сдержанному в формах конфликту, был приговор аданским военным судом к смертной казни пяти армян, обвинявшихся в совершении убийств во время кровопролитных апрельских беспорядков

в этом городе. Константинопольский армянский патриарх Турян... возвысил свой голос, перечисляя целый ряд притеснений, коим подвергаются армяне в Малой Азии и решительно заявляя, что он не сочтет возможным остаться на своем посту главного пастыря турецких армян, если приговор будет приведен в исполнение, тогда как известные всем в Адане зачинщики резни, от которой погибли тысячи армян, остаются безнаказанным.

Кроме всего изложенного, по сведениям из турецких секретных источников, некоторые администраторы Малоазийских провинций вернулись, по отношению армян в частности, к излюбленному их предшественниками приему, донося на "русских тайных агентов", поддерживающих среди населения революционное брожение именуемое ныне "реакционным".

Свеции

ՌԿԱՔԱ, ֆ. ԱԳՆ ԳՐԱՍԵՆՅԱԿ, ց. 470, 1909 թ. գ. 35, ք. 472-473:
ՄԵԲԵՆԱԳԻՐ: ԲՃԱԳԻՐ:

Ծանոթություններ

- Վալի-Մահանգապետ, կուսակալ:
- Նկատի ունի 1894-1896 թթ. Արդուլ Համիդ 2-րդ սուլթանի կազմակերպած կոտորածները, որոնց զոհ գնաց մոտ 300 000 հայ:
- Բ. Դուռ - այսինքն՝ օսմանյան կառավարություն:
- Իրադե - սուլթանական հրովարտակ, հրաման:
- 1895 թ. զեյթունցիները Նազարեթ Նորաշխարհյանի, Աղասի Թուր-սարգսյանի եւ այլոց գլխավորությամբ դիմեցին ինքնապաշտպանության՝ ավելի քան 2 ամիս խիզախորեն մաքառելով 50.000-60.000-ի հասնող թուրքական կանոնավոր զորքաբանակի եւ խաժամուծի դեմ: Ձկարողանալով գրավել գյուղաքաղաքը, թուրքական կառավարությունը զեյթունցիների հետ հաշտություն է կնքում, ըստ որի ներում էր շնորհվում ապստամբության բոլոր մասնակիցներին, լեռնականները 5 տարով ազատվում էին հարկերից եւ Զեյթունում այդուհետ նշանակվելու էր բրիտանական կառավարիչ: 1895թ. նոյեմբերին թուրք ջարդարարները Ուրֆայում սրի քան 10.000 հայի:
- Քրիստոնյաներ ասելով առաջին հերթին պետք է հասկանալ հայերին:
- Աղանա-նույնանուն մահանգի վարչական կենտրոնը, որտեղ գտնվում էր կաթողիկոսարանը:
- Սիւ-կիլիկիա հայության հոգեւոր կենտրոնը, որտեղ գտնվում էր

կաթոդիկոսարանը:

9. Խոսքը Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք Մ. Օրմանյանի մասին է:

10. Ալեքսանդրոս-Կիլիկիայում, Միջերկրական ծովի ափին գտնվող մավահանգիստ:

11. Յըլզըզ - այսպես էր կոչվում սուլթանական պալատը:

12. Մարաշ - Հալեպի վիլայեթում գտնվող մույնանուն գավառի կենտրոնը, քաղաք Կիլիկիայում: 20-րդ դարի սկզբում Մարաշում եւ նրա շրջակայքում ապրում էր մոտ 30.000 հայ:

13. Մերսին-մավահանգիստ Կիլիկիայում:

14. 1909թ. Կիլիկիայի կոտորածների ժամանակ Դյուրթ-Յուլի /Զորթ-Մարգվան/ հայությունը 13-օրյա համառ եւ կազմակերպված ինքնապաշտպանության շնորհիվ փրկվեց սրի բաշվելուց:

15. Դա պետք է որակել ոչ թե որպես «հանցագործություն» այլ, ինչպես եղել է իրականում՝ ինքնապաշտպանություն, որը կոտորածների բռնկման սոսկ առիթն էր եւ բնավ ոչ պատճառը:

*Բամբեր Հայաստանի արխիվների,
Երևան, 2003, N 2, էջ 8-18:*

ՎԱԿԵՐԱԳԻՆԵՐ ԿԻԼԻԿԻԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ 1890-ԱԿԱՆ ԹԹ. ԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

19-րդ դարի վերջին քառորդին նոր թափ ստացան օսմանյան կայսրության քրիստոնյա ազգաբնակչության տնտեսական, կրոնական, մշակութային և ազգային հալածանքները:

Թուրք կառավարող վերնախավի գաղափարախոսությունը դարձավ պանիսլամիզմը (համախալամականություն): Օսմանյան Թուրքիայի տարածքային ամբողջականության և պետականության պահպանման ելքը սուլթանը տեսնում էր երկիրը միակրոն և էթնիկ առումով միատարր դարձնելու մեջ, որն արդեն իսկ սպառնալիք էր հպատակ ազգերի գոյությանը: Արդուլ Համիդը որդեգրեց նաև օսմանյան հայրենիքի միասնականության վերաբերյալ նոր օսմանների գաղափարախոսությունը: Այն քարոզում էր օսմանյան հպատակների իրավահավասարությունը՝ անկախ կրոնական և ազգային պատկանելությունից: Բայց հպատակ ժողովուրդները քաղաքի, կենցաղի, մշակույթի վերացում, դեպի ուծացում և ձուլում բարբերի, կենցաղի, մշակույթի վերացում, դեպի ուծացում և ձուլում բուրբերի հետ: Պատահական չէր, որ առաջինը մահմեդական ժողովուրդներն ընդվզեցին օսմանականության դեմ և շարունակեցին պայքարել օսմանյան տիրապետությունը թոթափելու համար:

Սակայն այդ գաղափարախոսություններն օգտագործվեցին թուրքական իշխանությունների կողմից՝ հայկական կոտորածները պետական մակարդակի բարձրացնելու համար: Հայերի անմախաղեպ ջարդերով Արդուլ Համիդը նպատակ էր հետապնդում «լուծել» Հայկական հարցը՝ դրանով իսկ քացառելով մեծ տերությունների միջամտությունը կայսրության ներքին գործերին, մեկընդմիշտ գերեզմանել բարենորոգումների խնդիրը, քանզի, ինչպես ինքն էր պատկերացնում, դրանց իրականացումն առաջին հայրը կլինեին Հայաստանի անկախության վերականգնման ուղղությամբ: Այդ ամենից խուսափելու լավագույն միջոցը, թուրքերի մոլեռանդ տրամաբանությամբ, հայերի բնաջնջումն էր:

Մշակվեց ջարդերի ծրագիրը, համապատասխան հրահանգներ հղվեցին տեղական իշխանություններին: Ռուֆի հանվեցին թուրք մոլեռանդ խառնամբոխը, քրդական ցեղերը, ոստիկանական ուժերը, բանա-

կային կանոնավոր գործառնություններ: Սկսվեց հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը, որը Մեծ եղեռնից առաջ գլխավոր փորձն էր մեխանիզմների նշգրտման, մշակման և կիրառման առումով: Ջարդերը, կոդաֆուրներն ու ավերածությունները տարածվում են ողջ Արևմտյան Հայաստանում, հայկական բնակավայրերում և հայաբնակ շրջաններում: Ավելի քան 300.000 հայ զոհվեց, մուսուլման էլ տարագրվեց կամ արտագաղթեց: Ջարդերը տարածվեցին նաև Կիլիկիայում: Կոտորածներ տեղի ունեցան Այնթապում, Մարաշում, Քիշիֆլիում, Գզըլ-Աղանում, Ամտըրընում, Կոկիստում, Քիրեքում, Շարում, Միսիսում և այլուր: Հարկ է նշել, որ կիլիկիա-հայությունը համեմատաբար զերծ մնաց զանգվածային կոտորածներից: Դա ուներ իր օբյեկտիվ պատճառները, որոնցից գլխավորը Ջեյթունի ապստամբությունն էր, որը թուրքական իշխանություններին հարկադրեց Կիլիկիայում համընդհանուր ապստամբության սպառնալիքն ի նկատի ունենալով՝ չտարածել ջարդերի ալիքը Աղանայի և Հալեպի վիլայեթներում:

Հերոսական ինքնապաշտպանության էին դիմել նաև Դյուրթ-Յուլը, Ֆրեմոնդը, մի շարք այլ բնակավայրեր: Ինքնապաշտպանական մարտերն ապացուցում են, որ թուրքական արյունոտ յաթաղանից փրկվելու միակ միջոցը զինված, կենաց ու մահու պայքարն էր:

1890-ական թթ. Կիլիկիայում զգալի ազդեցություն էր ձեռք բերել Ս.Գ. հնչակյան կուսակցությունը, որը զգալի դերակատարություն էր ունեցել ոչ միայն Ջեյթունում, այլև այլուր Կիլիկիայում՝ ազատագրական գաղափարների տարածման, զենք-զինամթերքի ձեռք բերման, զինված խմբերի և ինքնապաշտպանության կազմակերպման առումով:

Ջարդերից հետո դրությունը Կիլիկիայում շարունակում էր մնալ լարված: Նոր թափ էին ստանում հայերի նկատմամբ կիրառվող բռնությունները: Արդուլ Համիդը ծրագրում էր իրականացնել երկրամասի հայության կոտորածները, որոնք կհանգեցնեին Կիլիկիայում հայերի տնտեսական բարվոք վիճակի փլուզմանը և ազատագրական պայքարի պարտությունը: Կիլիկիա-հայության ընդվզումները բացառելու համար նա Աղանայում և Հալեպում հաստատեց «զինվորական արտակարգ հրամանատարություններ», որոնց խնդիրն էր Կիլիկիա գաղթեցնել 150.000 մահմեդականների՝ ի հակակշիռ հայերի թվական, տնտեսական և մշակութային գերազանցության:

Հրապարակվող փաստաթղթերում, որոնք վերաբերում են վերոնշյալ

իրադարձություններին, կատարել ենք որոշ կրճատումներ՝ թողնելով մեզ հետաքրքիր հարցերին վերաբերող առավել էական մասերը: Բնագրերի շարահյուսությունը և կետադրությունը պահպանվել են մուսուլմանաբար, ուղղագրության փոփոխմամբ՝ ընթերցումն ավելի մատչելի դարձնելու միտումով:

N 1

ՔԱՂՎԱՄՔՆԵՐ Կ.ՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԿ ՄԻԶՄԻՐԼԵԱՆԻ ՕՍՄԱՆԵԱՆ
ԹՈՒՐԿԻԱՅԻ ՎԱՐՉԱՊԵՏԻՆ ՈՒՂՂՎԱՄ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ՝ ՀԱՅԵՐԻ
ՆԿԱՏՄԱՄԻ ԳՐՈՒՄԱԴՐՎՈՂ ԲՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ
ՀԱՐՍՏԱՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

8 փետրվարի 1895 թ.

Կ. Պոլիս

Վսեմափայլ նախարար

... ժողովրդյան դառն վիճակ սփռել՝ կարծելով հանելի բան մը՝ քան լինել տերության, ամենամեծ սխալ մը է, որ կրնա տեղի տալ վնասաբեր հետևանքներու...

Հայ ժողովուրդը թե՛ իբր հողագործ, թե՛ իբր արհեստավոր, թե՛ իբր վաճառական, երկրին զարգացման մեկ կարևոր տարրն եղած է, հատուցանելով իր վրա դրված բոլոր տուրքերն, ապրելով օսմանյան հպատակ ուրիշ ժողովրդոց և մասնավորապես իր թուրք հայրենակցաց հետ խաղաղասեր ոգով և տեղալով միայն վայելի բաղափարության բարիքներն, իսկ իր ներքին կենաց մեջ՝ հարյուր ֆրիստոնեական կրոնին՝ իր եկեղեցիներն, վանքերն ու դպրոցներն կամավոր ողորմությամբ ժողովրդյան հոգալով՝ փույթ տարեր է կրթել իր զավակներն և հաջողք է տալ ընկերության ամեն տեսակ արհեստագետներ և տերության կարող պաշտոնյաներ: Եվ սակայն, վսեմափայլ տեր, այս ազգն կը տեսնե զինքն այնպիսի վիճակի մը մեջ, որ ոչ անհատապես կրնա անդորր ապրիլ իբր մարդ և ոչ հավաքապես՝ իբր ազգ: Մեկ կողմն վարչական, դատական, ոստիկանական արդի դրությունն՝ իր բացարձակ կեղծացման ոգով և անդմալ արտոնությանմբ, և մյուս կողմն՝ ոմանց ապիկար և ոմանց մոլեռանդ պաշտոնեից հողի գործադրությամբ բավական չէ եղած ժողովրդյան ապահովելու այն իրավունքներն, որք տերության պաշտպանության ներքև կը գտնվին. Իբր հետևանք այս վիճակին և այն անվստահության, որ տեղի տված է կարգ մը խստությանց, կը շարունակվի կե-

մաց, պատվո և ընչից անապահովությունն հայարմակ մահանգաց մեջ:

Ամենուրեք Բուրդ և չերեք հրոսախմբեր կ'ապատակեն՝ ամարգել և համարձակ, սպանություններ կը գործեն, կը հափշտակեն երկրագործ-ղովրդյան գույքն ու կենդանիներն, կը վառեն ամոնց պարենն ու խոտի դեղերն, և ճմռան եղանակին մեջ գյուղացիք չը գտնելով ուտեստ ո՛չ իրենց և ո՛չ ալ կենդանյաց համար՝ կը հարկադրին թողուլ անոնց իրենց կենդանիներն:

Այսինչ կամ այնինչ ցեղապետի պաշտպանությունը վայելելու և անոր ցեղին պատկանող բոլոր հարստահարություններն գերծ մնալու ակնկալությամբ՝ կը հարկադրվին հայերն իրենց հողերուն լավագույն մասերը թողուլ պեյրու և կամ դատական անիրավ վնիտ մը կը խլե գա-նում իրենց ձեռքն:

Գյուղացիք պարտավոր են մաս բացի այն տուրքերն, զորս կը հատուցանեն արքունի գանձուն, տուրք մ'ալ վճարել Բուրդ պեյրու, որ կը կոչվի խաֆիրի տուրք: Նոյնիսկ վանքեր կան, որ իրենց Բուրդ աղաներն ու որոշյալ տուրքերն ունին և կը պարտավորին հատուցանել զայն ժամանակին... Մյուս կողմե հարկահաններ և մյուլթեգիմներ² կուգան լրաց-նել պակասն այդ չարյաց... Գյուղացիք այս վիճակին հուսահատ ընտան-յոք կը գաղթեն ուրիշ տեղեր՝ հարձակումներ կրելով մաս մարմուն և հոն կորսնցնելով իրենց գոյից մնացորդն, այլ կը թողուն իրենց ընտանիքն և առանձին օտար երկիրներ կը դիմեն ապրուստ մարելու համար, սակայն ասոնք ալ իրենց վերադարձին չեն ընդունվիր այլևս իրենց հայրենի երկ-րին մեջ, և կարգիվին իրենց ընտանյաց բով դառնալու՝ հանցավոր հա-մարվելով օտարության դիմելուն համար: Իսկ պատվո ապահովության մասի գալով՝ աղջիկներ, մոր հարսեր և կիներ առևանգել, բռնաբարել, անչափահատ աղջկանց պատիվը լուծել... մեկ գերդաստանի պատկանող կիներն ու այրեր մերկացնելով մահու սպառնալով հարկադրել շնամալու, այնպիսի իրարու հակադրություններ են, որոց վրա չենք կարող երկար խոսիլ...

Ոստիկանք խուսի խուսի ձեռքով կը շրջին գյուղերն խուզարկու-թյուններ կատարելու և տեղական իշխանությունից անոնց աջակից կարգած են Բուրդերն ու չերեքները: Իրենց հաջողության համար անպատճառ պետք է Բաղափական դավի մը, ապստամբական շարժման կամ խորհրդի մը հետքն ստեղծել և ճշմարտության երևույթ տալու համար խոստովա-նության մը վրա զայն հիմնել: Այսպիսի խոստովանություն մը խլելու հա-մար կը գանակոծեն գյուղացիներն, կը խուզարկեն տուններն, և այս առ-

թիվ կը գործվին բռնաբարություն... Աշխարհական բանտարկելոց թիվն հազարներով կը հաշվվի և սակայն ծանոթ պատմաբաններով պատրիար-հարանին թղթակցությունից առաջնորդարանաց հետ դադրած վիճակի մը հասած լինելուն՝ կարելի չէ եղած ամոր ճշգրիտ քանակությունը գտնել...

...Իսկ կրոնի ազատության տեսակետով՝ հայոց ազգն ենթակա է այնպիսի ճնշումներու, որ կը գրկին զինքն մոլորիսկ հոգևոր միջոցարու-թյուն և իր փրկությունական կրոնը ազատորեն պաշտելու իրավունքն... Առանց փոփոխման և հապավման չ'արտոնվիր մաս հայոց պատմության տպագրությունն ու հրատարակությունն, ինչպես մաս դասագրքոց մեջ հայոց մաթեմատիկայի, իշխանաց զորապետաց անուններն կը կադրավին և այլ անուններ կը դրվին հանրային կրթության պաշտոնյա-ններուն կողմե, ինչպես մաս կարգիվի հրատարակության մեջ գործածել Բաղափական հայերեն անուններն:

ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 3, ք. 1-7: Պատմեն: Ձեռագիր:

N2

ՔԱՂՎԱՍԹՆԵՐ ՇԱՀԱՆ ԲԵԿԻ՝ (ՔԵՐՈՎԵՆ ՏԵՐՏԵՐՅԱՆ) ԱՎԵՏԻՍ ԵՎ
ՄԱՐԻ ՆԱԶԱՐԲԵԿՅԱՆՆԵՐԻՆ ՈՒՂՂՎԱՍՏ ՆԱՄԱԿԻՑ՝ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ, ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐՈՒԹՅԱՆ
ԵՎ ԴՅՈՐԹ-ՅՈՒԼԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

15/27 փետրվարի 1896 թ.

Թանկագին պ. Ավո Զորք Մարգարան և պաշտելի բույրիկ

Զեի ուզում ձեր ներկա անգին ժամանակները գողնալով ձեզ անձ-նական խնդիրներով զբաղեցնել. բայց հարկը ստիպեց զիս գրել բողոքա-գիրս էական փաստերով և կենդանի ապացույցներով, սկսյալ անցյալից մինչև ցարդ մեր սակավիկ գործունեությունն... ուստի կ'խնդրեմ հանե-ցեք մի քիչ ուշադրություն անել:

Մենք 10 տարի առաջ 12 ընկերներով միացած մեր մեջ ընկերություն մը կազմակերպեցինք, մատակարար՝ իրավանց պաշտպանել, անիրավութ-յան և բռնության դեմ դնել, որովհետև կ'գտնվեին աղայք, որք իբր բռնա-պետ մյուս հարյուրավոր ժողովրդի վրա տիրելով արյունները Բաղափա-

էին ավելի քան թուրքը. մենք հաղթեցինք ջլատելով նրանց բռնապետական ուժերին, ստացանք մի քանի տարի «Արմենիա» թերթը:

1888 օգոստոս 2/14-ին հանձնեցի ժիւրայր և Համարածում Բոյանյաննե-րի⁴ միջոցով մեր մատերի աքյամը ուխտեցինք աշխատել ցմահ Ազգի և Հայրենիքի ազատության համար, շարունակ աշխատում էինք պարագա-ների համեմատ:

Վերջերս պ. Աղասին գալով ավելի պարզեց գործերու եղանակներն մեր առաջ և մտամբ «Մարո» մասնաճյուղի անվամբ հնչակյան դրոշի ներքև և մեր թղթակիցը լինելով Սարհատն⁵ ի դիմաց մասնաճյուղիս կ'թղթակցվեր մի ժամանակ, և այն ատեններ ըստ մեր կարողության աջակցեցանք պ. Աղասիին թե՛ նյութապես և թե՛ առաջնորդելով նրան այս ու այն կողմ նախապահորդության:

Նրբ Գարանլը Գափուի դեպքը պատահեցավ, մասնաճյուղս շատ մը վտանգների ենթարկվեցավ. վարչական անդամներից Հայկակ Կելեկի-Սարգսյան և Խոսրով Կարասարգիսյան ընկերները ի քանտ մատնվեցան, Սարհատն հեռացել էր Աղասիի մոտ ի Սելեկիա, մնացել էինք Վահրամ Գեշկյան և Մերուժան-Հարություն Գեհյան և ես ինքս Գերովրե Տերտեր-յան, երեք ընկեր անվհատ աշխատում էինք:

Ընկերաց որոշմամբ մասնաճյուղի կողմից ուղարկվեցա մինչև Սելեկիա պատգամավորության⁶. Աղասիից պետք եղած հրահանգները ստանալով վերադարձա, որ «Մարո» մասնաճյուղի և թե՛ Հասան Բեկի (-Հայ լեռ) գործերը կարգադրեմք. սկսելով քարոզել ձեզ ծանոթ 3 հայ գյու-ղերից⁷ 300-ից ավելի ուխտյալ ընկերներ պատրաստեցինք,⁸ Հասան Բեկի և Նանարլիի գործերն էլ կարելույն չափ կարգադրեցինք:

Վերջերս մույն ընկերներս էլ ի քանտ մատնվելով ես միայնակ մնա-ցի փախստական: Գործի սիրուն ամեն ինչ, անձնական շահերս թողու-ցած գործս ու զբաղմունքս եղած էր միմիայն հեղափոխությունը, որ ոչ թե ընդհանուր շրջակա հայերը, կ'հաստատեն նաև կառավարությունը և թուրք խուժանը:

Կառավարությունը և համայն թուրք խուժանը ինձ թշնամի և ի խնդիր էր, և ներքին հակառակորդ չոք աղաներ, որոնք գիտ հանձնելով իրանց հանգստություն կարծել էին գտնել, բայց իմ գաղափարիս գիտա-կից հայրս և բոլոր գերդաստանս պաշտպան էին ինձ, և հարյուրավոր երիտասարդներ պահապան, որոնց շնորհիվն է որ ողջ մնացի:

Թեև ձեր հետ թղթակցության համարակալությունը չունեցա, բայց և այնպես կենտրոնի հետ միշտ կ'թղթակցեի, մանավանդ Ատանա, Սիս, Հանըն, Գերմանիկ,⁹ Ուլմիա և այլ մասնաճյուղերի անընդհատ գրել էի և հաղորդել ստացած լուր և հրահանգներս, և կ'գային այդ վայրերից սուր-հանդակներ ինձ մոտ:

Այն ատենները, երբ ես միայնակ մնացի որոշեցի Օնախիի երկրորդ մասնաճյուղի թղթակից Կորյունի¹⁰ հետ միասին գործել, որպեսզի կրկին ծախսերի մասին օգտվեմք, չգիտնալով նրա շատ նախանձ և եսամոլի բնավորությունը, ժամանակ մը միասին գործելով, հասկցա որ նա պահել է մեր նամակները և գրել է մեր մասին սուտ և սխալ առարկություններ: Մեր վարկը կոտրելով նա փնտրում է իր փառքը մեր աննկման մեջ, մեր անչափ աշխատությանց կույր լինելով... Մենք գանգատեցինք այն ժամա-նակները նրա մասին և գրեցինք թե այսպիսի վատ բնավորության տեր, չար ու նախանձ ունեցող, եսամոլի և ոչ թե ազգի և հայրենիքի ազա-տության համար, այլ լուկ իր փառքը փնտրող և, արդարության հակա-ռակ, ընկերներին մահացնելու աշխատող մի անձ կրնա լինել և ամեն բանի վնասակար: Այս գրության վրա հանդիմանվեցա պ. Աղասիից և Սարհատից, նաև կենտրոնի կողմից. հարկավ նա ավելի ոխ պահել էր մեզ համար, բայց մենք դարձյալ գիմքն ընկեր ճանչնալով հարաբերութ-յուն կ'անեինք, առանց ո'չ է իր չարիքները իրեն հիշելու, սակայն ասած է՝ «վատն լավ չի կրնար ըլլալ»:

Դարձյալ Բանիցս գրեցինք նաև կենտրոն առաջալի համար¹²: Կենտ-րոնը մեզ ղրկեց գաղափարված առաքյալներից, թե որ առաջ ղրկած լի-նեին կարելի էր «Մարո» մասնաճյուղը շատ մեծ դեր պիտի կատարեր իր անվանը արժան, ինչպես Զեյթունի «Ավո» գորագումը¹³ և պարծանքնե-րից մին պիտի լիներ ինչպես Զեյթունը, բայց կարևորություն չտրվեցավ այստեղ, ղրկեցինք, բայց շատ ուշ:

Վերջին օրերս ուղարկեցինք մեզ առաքյալ պ. Վարդան Խանիկյանն, որին¹⁴, ահա, ի պատիվ կուսակցության պետք եղած հարգանքները արինք, ում հնազանդությամբ նյութապես և բարոյապես աջակցությամբ գիշեր և ցերեկ անում և անհանգիստ, բավականաչափ գեմք և ռազմամ-թերք ավելացրինք գյուղիս¹⁵ մեջ: Նրան հանձնարարված էր այդ ընկերա-կան դատի լուծումը¹⁶: Բայց ժամանակը սուղ լինելուն այդպիսի մի պա-րագային տակ չ'ուզեցինք մեր անձնական դատերով անցնել ժամանակը, ավելի նայեցանք կարգադրության և պատրաստության, Կորյունը և իր մորեղբայրը մալաթիացի Մամուկը թե՛ առաջ և թե՛ այն ատեններ շատ մը

վմասեցին գործոց, սակայն ապագային կը թողումը այդ: Վերջապես ու գոհողությամբ պատրաստեցին «Մարո» մասնաճյուղերի բարոյական և ինքնապաշտպանական ուժերը, որ և ստիպեցին մախահարձակ անել, բերել մեր վրա զորք և թուրք, բուրդ և չերքեզ հազարավոր բաշիրոզուկ կատաղած խուժանն երկու կուսակալությամբ¹⁷ նահանգներից, Հաննո գործը և շրջակա բաշիրոզուկ թուրք մեր վրա եկան, մինչ իսկ Ամսիոհա և Գյուլոբեից խուժանն հարձակեցան մեր վրա¹⁸:

Մոտեցավ այդ սրբազան ժամանակը, հասավ 95 նոյեմբեր 1/13 օրը¹⁹ հորում սկսավ սոսկալի պատերազմը: Կովեցանք, քաջ կովեցանք, 8 օր շարունակ մերք անընդհատ և մերք թեթևակի հրացանագոյությամբ: Մեր պատրաստած խմբակներով երիտասարդներն քաջապես դիմադրեցին թշնամվոյն կարկուտի նման գնդակներին, հետ մղեցին թշնամին ամութահար, փախան անամթաքար, հուսախար, թողով իրանց անհամար դիակներն: Մենք ունեցանք երկու միայն (մահ)՝ Սիմոնյան Գեորգ և կեսարացի... Նազար անուն պանդուխտ մը. հաղթանակը մերն էր: Բայց աղա և կղերական դասակարգի թուլությունն ու երկչուությունները... կեղծ հաշտություն գոյացրին հուսահատելով եվրոպայի օգնութենեն, որ ակն ի ծով սպասում էին: Երբ տեսնելով, որ ամերիկյան զորահավոր²⁰ մը մեր պատերազմին և տունների հրկիզման ականատես լինելով անտարբերությամբ, իր միմիայն ամերիկահպատակ անձն առավ և դարձավ գնաց, և տեսնելով որ թրական նավատորմի ղեկները շատ ու շատ զորք հանած և երթևեկած է ծովում և տեսնելով, որ զորքը թե խուժանը միշտ կ'ավելնա 20.000-ի մոտ, հուսահատ վիճակի ենթարկվեցան, իսկ որչափ որ մեր վարչությունը և երիտասարդաց քաջարի մարդ առանց եվրոպայի օգնությամբ վստահելու պատրաստ էին կովել մինչև վերջ, բայց... ամբողջ Գյուլագի կին և տղայք, քահանայք ու աղայք դիմեցին մյուսասարիֆ և գոմանտար²¹ փաշաներին անձնատուր լինել²² և պնդում էին ինձ էլ իրանց հետ տանել միասին, գիտնալով թե իրենց փրկությունը և ապահովությունը տանիկ խուժանի կատաղի հարձակումներից իմ անձնատուր ըլլալուս մեջն է: Մի՞թե ես միայն ինքզինքս ազատելով թողուլ այդչափ ժողովուրդը ի վտանգ արժան էր, փոխանակ պատճառ լինելու ժողովուրդի վնասին, լավ համարեցի ինձ վնասել միայն, թեև հույս չունեի ողջամբ վերադառնալուս, նույնպես հույս չունեի բոլոր ժողովուրդը ինձ համար: Բայց երբ գոհ գնալով ներկայացա փաշաներին առաջ ըստ թրական սո-

վորության մի թեմանայով²³, որ նույնը ըրին նաև ամբողջ ժողովուրդը մեծ ու փոքր, որի կենդանի վկաներ են 3 Գյուլեբեի հայերն:

Արդեն ի վաղուց մյուսասարիֆ փաշան զիս պահանջել էր, եկել էր զիս ձերբակալելու և բամ օր նստելով ես էր դարձել հուսախար, նույնպես ամբողջ Բայեսախ²⁴ կառավարությունը ամիսներով իր գործը թողել և ինձ հետամտել էր ձերբակալել: Բայց իզուր աշխատել էին, ես հարյուրավոր երիտասարդների պաշտպանության տակ տունն տեղ մը չէի հեռացել: Դարձյալ ի նշան հաշտության, զիս պահանջել էր փաշան. ի՞նչ օգուտ էր, երբ ես անձնատուր լինեի և զենքի վրա մեղմելով մեղմեին նաև ինձ հետ շատ մը ժողովուրդ: Ես անձնատուր եղա մի վայրկյան, և վերադարձա: Շատերի ուրախությամբ, նույն վայրկյանից սկսած դարձյալ աշխատում եմ ընկերներով, գրում եմ տեղային լուրերը և տեղեկությունները առ հյուպատոսարանս, ժողովրդի վիճակը առ պատրիարքարանս, տարիներից ի վեր ընկերներովս միասին գրած ենք որչափ տեղեկագրեր հանրագրեր, ազգօգուտ գրություններ... պ. Վարդանմ²⁵ իսկ շատերին տեղյակ է, նրան վստահ ենք մեմ:

Հաշտութենն վերջ Կոբյունը Ալեքսանդրեթ էր գնացել վախճնալով որ աստ երկրորդ մի հարձակում տեղի կունենա.²⁷ այն ժամանակներն էլ ինչպես որ է, Ալեքսանդրեթի գործակատար պ. Ֆարհատն²⁸ վտանգվելով հեռացավ անկից. մենք մեր միտքն բան մը չունենալով պ. Վարդանը համձմարանց զինք առժամանակյա փոխանորդ, որպեսզի թերթից և տեղեկություններից չգրկվենք:

Իսկ նա չի փոխելով արջի քնավորությունը... «Հնչակի» 9երորդ տարի N1 և հունվար 15 թերթում հրապարակված հոդվածը գրում է ձեզ առ ի նախանձ, միջոցով մեր կազմակերպության, պատրաստության, ուժի, պատերազմի և հաշտության, վատերի ու անձնվերների նկատմամբ... հատուկ նամակներ, թղթակցություններ կ'ուղարկվին, երբեք նրանց մասին տեղեկություն չկա. կասկածում ենք, թե նա կվերապահե և իր կողմից կ'գրե հանցեցածին համեմատ...

Նա... ինչպե՞ս չի հիշում «Մարո» մասնաճյուղի վարչական անդամների այսչափ բազմաժամանակյա աշխատությունները, նրանց պատրաստությունները, կարգադրությունները, նրանց՝ ժողովուրդ արթնցնելու պատրաստելը... պատենշներ ու պահապաններ կարգելը, աղբատ դասակարգին ձրիաբար զենք ու ռազմամթերք բաշխելը, ամենուրեք խրոխտ ու քաջալեր կարդալը... հերոս Մահենի հետ²⁹...

ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 229, ք. 1-4: Բնագիր: Ձեռագիր:

N3

ՔԱՂՎԱԾՔ ԿՈՐՑՈՒՆԻ ՖԱՐՀԱՏԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ՆԱՄԱԿԻՑ՝ ՍՈՒԵՏԻԱՅՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

16/28 ապրիլի 1896 թ.

Ալեքսանդրեթ

Թանկագին եղբայր պ. Ֆարհատ³⁰

... Սուետիայի մեր պանդուխտ ընկեր³¹, այսօր թուրք կառավարության անձնատուր են, իրր քանակեցելով և պայմանների տակ իրենց ամբողջ գեներերն, սիրելի գեներն հանձնեցին թշնամվոյն մամապես ինքզինքնին, հետևապես տեղացիներուն էլ հարստահարության կամ մեղման ենթարկեցին³² որոնցից այսօր կառավարությունը հարյուրավոր մարթիններ³³ և այլն կը պահանջե և ամեն գյուղերից ընդամենը 60-ից ավելի հայեր ձերբակալված բռնեք են. իհարկե հետգհետե կը բազմապատկվի և ոմանք էլ կառավարության ձեռք չիյնալու համար փախչելով հոս են գալիս, ու պնդում են մեզ իրանց արտասահման անցնիլը, ու այդ մասին էլ բավական դժվարություն կան ներկայիս, մանավանդ որ ատոնց ղրկելու համար մեզ հրահանգ մը տրված չէ, հակառակ պարագայում կառավարության տակ³⁴ չիյնալու համար՝ մենք զգուշանում ենք...

ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 231, ք. 1: Բնագիր: Ձեռագիր:

N4

ՔԱՂՎԱԾՔ ՖԱՐՀԱՏԻ ԱՎԵՏԻՍ ԵՎ ՄԱՐՈ ՆԱԶԱՐԵԿՅԱՆՆԵՐԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ՆԱՄԱԿԻՑ ՍՈՒԵՏԻԱՅԻ ԴԵՊԲԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

18/30 ապրիլի 1896 թ. Լարնաֆա

Թանկագին Ավո և Բույրիկ

Այսօր ստացանք ներփակյալ մամակները Ալեքսանդրեթից³⁵ որով կը տեղեկանամք Սուետիա գտնվող ընկերներու մասին և այլ տեղի գործերը. մասն այսօր գաղիական շոգենավով եկավ պ. Պատրոն³⁶ հոս մի քանի օր մնալու: Հետո պիտի մեկնի Իզմիրնի՝ ապրանք որոնելու համար:

Կ'պատմե պ. Շավարշի³⁷ և յուր ընկերներուն անձնատուր լինելին թուրք կառավարության՝ իրենց գեներով, վեցհարվածյան³⁸ և մի քանի մարտիների հրացաններով, մանավանդ կառավարությունը այդ գեներով չգոհանալով կը պահանջե գյուղացոց 400 ևս մարտիների հրացաններ և այլն: Մեզ շատ ցավ պատհանեց այդ ընկերներուն այսպիսի փափուկ ժամանակի միջոցին թուրք կառավարության խաբեբայությամբ անձնատուր լինելին. մանավանդ այստեղ գտնված հակառակորդներու լավ առիթ մը եղավ իրենց, որ ահավասիկ հնչակյան գործիչների գործած գործունեությունը, որ մինչև իսկ մի ատրճանակ չը նետելով³⁹ անձնատուր եղան իրենց գեներով և այլն...

ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 232, ք. 1-2: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 5

ՔԱՂՎԱԾՔՆԵՐ ԱՇՈՏ ՇԱՀՐԱՄԵԱՆԻ⁴⁰ ԱՊԱՀ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆԻՆ⁴¹ ՈՒՂՂՎԱԾ ՆԱՄԱԿԻՑ՝ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ ՀՆԱՍԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

17 հունիսի 1897թ.

Մերսին

Իհարկե Բարիզ, Ալեքսանդրիա կամ Կիպրոս գրված մամակներեն հասկցած եմ մեր հաջողությունները... Մենք միայն չքավականանալով մեր մահանգային շրջանակով ավելի հառաջ գացած ենք մինչև Մալաթիա, և անոր շուրջն ալ կը բռնուրեն տակավին ուրիշ մասնաճյուղեր, կանոնավոր հարաբերություններն արդեն սկսած են Ուլմի⁴² հետ և ամբողջ Հարգանի⁴³ գյուղերը որք քան ծանոթ են իբրև համաստեղություն, բոլորված են վրեժխնդրության հեղափոխական... դրոշին շուրջը...

Հարգանք: Այս քաղաքի համար ղրկված դրամի մեծագույն մասը ղրկվեցան իրենց, ու մնացածներ ալ... գնելով հատը 2-3 ոսկի օսմ. սիստեմ կարողներ⁴⁴. արդեն իրենք միաժամանակ շիտամի⁴⁵ հանդ մթերած են առաջիկա եղանակին մեջ շիտամներ հասցնելու համար, մանավանդ որ իրենց թթնիները այս տարի ավելի բազմացած և բարգավաճ վիճակի մեջ է, միշտ իրենք ալ կը թղթակցին⁴⁶:

Ուլմի: Մեր հարաբերությունները սկսած են կանոնավորվիլ: Իրենց

հասցեին ղրկած 2000 ֆրանկ]-ը մեր ձեռքը հասած չըլլալով այս տեղեկությունները հարկադրաբար մեր իրեն համեմատելով 30 օսմ. ոսկի ղրկեցին՝ այն ֆաղափի ծանոթ աղաներու զավակնն պ. Լիպարիտը, որ Տարսոնի ամերիկյան գոլեն եկած էր՝ կարգալու⁴⁷ համար: Իմը ֆաշ, լուրջ և զարգացյալ երի-դասարդ մըն է... Դուք ալ գրեցեք մամակ մը և համեմատարեցեք այդ երի-տասարդը Ն... իշխանին⁴⁸ և հիշեցրեք մեկ քաշխե դրամը շուտեմ գրած ե-ղանակով:

Թղթակցություն: Կը հուսամ թե այսուհետև Ձեր թղթակցությունները շարունակական կըլլան, դուք միշտ ... կարգադրությամբ համար գրեցեք և Ձեզի կը պատասխանվի իմ կողմանե կամ այս ֆաղափի վարչության կող-մանե, որ այդ մի մեր միջև...

Ալեքսանդրեք: Ի պահանջիլ հարկին այս տեղեկ, կընամ կարող և լուրջ ընկեր մը ղրկել հոմ՝ գործելու համար, բայց ինչպես պիտի ապրի, 40-50 ոսկիի գրասենյակ մը բանալու է այնտեղ՝ գործի համար, որպեսզի կա-ռավարության ուշադրությունը չ'գրավի և այն դիմակին տակ կարողանա այլապես գործել, և այդ դրամագլխով յուր ծախքերն ալ կընա հանիլ, պետք է այս բանի վրա մտածիլ, այդ ֆաղափով մենք շատ կը մտատանջ-վինք... պիտի կարողանանք այն տեղի գործեն ֆաշված ընկերները վերս-տին պաշտոնի ֆաշել...

ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 79, թ. 1-2: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 6

ՔԱՂՎԱԾՔՆԵՐ ԲԱՐԴՈՒՂԻՄԵՆՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԹԱԳԱՅՅԱՆՆԻ⁵⁰ ԱՂԱՍՈՒՆ
ՈՒՂՎԱԾ ՆԱՄԱԿԻՑ՝ ՋԵՅԹՈՒՆՑԻՆԵՐԻ ԾԱՆՐ ՎԻՃԱԿԻ, ՋԵՅԹՈՒՆԻՆ
ԽՈՍՍԱՑՎԱԾ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՁՈՒՂԱՐԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

11 օգոստոսի 1898 թ.
Ալեքսանդրիա

Սիրելի ընկեր և ֆաշաբազուկ պարոն.

Անցան գրեթե 11 ամիսներ..., որ դիմեցի Ալեքսանդրիա լիառոյս ու հավատալով՝ ոչ թե անձիս անդորրության ու ապահովությանը համար, այլ... հոտիս, նշարտապես հերոսացյալ Ջեյթունի և յուր ֆայֆայեալ սրբավայրերու, ի մասնավորի Ա. Կարապետ վանքի վերականգնումին, վերաշինումին համար աշխատելու...

Ժողովուրդ մը, որ ազատ ապրելու, երջանիկ ապրելու անհուն իրա-վումն ունեն, այսօր ծայրաստիճան թշվառության մատնված կենն անոք, անօգնական, և կը պարտավորի նոյնիսկ ստրկաբար գլուխ խոնարհեցնե-լու թշնամվոյն բռնությանը, թշնամվոյն՝ որ տակալ առ տակալ և հաս-տատ ֆայլերով կը հառաջանա և կը հաստատվի Ջեյթունի մեջ, ու՞ր են Ջեյթունի բարեկամները, ու՞ր են անոր պաշտպան հերոսները, կը ֆնա-նա՞ն արդյոք... լրագիրներու մեջ պանծացնել, հրապարակներու մեջ կեց-ցե՞ն աղաղակել, հասարակաց առջև Ջեյթունը հայկական Կրետե անվանել քավական չէ, մարդս օղով չի սնվիր, հաց պետք է, հաց, եթե կուզենք... կովան մը ունենալ՝ պետք է ապրեցնենք Ջեյթունը, այս բաները գիտեք դուք և սակայն ի՞նչ տարօրինակություն, եվրոպիո օղն ու շուրք, հողն ու ֆարը Ջեյթունի սիրտն ալ արդյոք փոխեց, մի գուցե հին առասպելյալ «Լուտո-սը» կերած ըլլա՞ր դուք ալ և որով մոռցած ազգ, հայրենիք, Խայություն և ամեն ինչ, որ սրբազան ու նվիրական բաներ են մեզ համար: Անիծյալ և անագորույն եվրոպա, որ այնքան չարաչար վարվեցավ մեզ հետ, իրեն ա-պավինող մեր զավակաց սիրտերն ալ կը գողնա և սակայն նշարտա-հայրենասերն ամեն տեղ միևնույն պետք է մնա և յուր սիրտ ու վերա-բերմունք անփոփոխ, մենք այնպես համոզված ենք, թե Ջեյթուն հայրենասի-րական հուրն անշիջանելի է և շատ բան կը սպասենք Ձեզմե. Ջեյթուն յուր աչքերը հառած է դեպի յուր սիրելի ռազմիկը, որուն օգնությունը եթե չը վայելե մա այսպիսի տագնապալի ժամու մը մեջ՝ մի անգամ ընդմիշտ ե-րես դարձնե ինքն ալ անկ է՝ որ այնքան մեծ մեծ խոստումներ ըրած էր հո-գուտ և ի շինություն Ջեյթունի, այդ խոստումներէն խրախուսված եկա ընկա ես ալ այս կողմեր, անձնապես հանգիստ եմ արդարեւ, առանց այն 100 ֆրանքի գումարին ալ՝ զոր ղրկելու շնորհն ըրած էիք, կ'ապրի ու կ'ապրեմ: Բայց իմ անձս չէ, որ կը մտածեմ ես, գիշեր-ցերեկ մտածմանս առարկան է ժողովուրդս ու վանքս, եթե դարձյալ այս անտարբերությունը շարունակվի Ձեր և այլոց կողմանե պիտի պարտավորվիմ ուղևորութ-յուն մը կատարել դեպի Փարիզ ու եվրոպական այլ կարևոր կենտրոննե-րը, գործս ես իմ ձեռքովս կատարելու: Կյանքներս գնաց, դրամներս գնաց, աղիտությունն ու թշվառությունը կրոնքնիս ալ այժմ ձեռքներուս խելու վրա է, ումանք բողոքականության կը դիմեն, ումանք կաթոլիկոս-յան, օրինյալ ազգությունն ու հայրենիքը պիտի ուրանան, չէ՞ չեմ կրնար հանդուրժել այս բանին, եթե Աղասի մը և ուրիշ ազգասերներ կընան անտարբեր հանդիսատես ըլլալ Ռուսիայի անյուշներու այս արժանա-վոր և ֆաշարի մնացորդաց կորստին՝ Բարդուղիմեոս վարդապետ չի

կրմար տանի, չի կրմար լոիլ ու պաղարյուն հանդիսատես մըլլալ, պիտի ընեմ ինչ որ կարողությունս կը տանի և խիղճս կը թիլադեք ինձ, և սակայն կուզեմ գիտնալ Ձեր տրամադրությունները, ուստի հանեցեմ շուտով պատասխանել, ժամանակ կորսեցնելու ատեն չեմ, արդեն շատ կորսեցուցիմ, վերջին զոքումը օգուտ չի բերիր, այսօրինակ անտարբերությունը չէ՞ր, որ մեզ այս թշվառություններուն մատնեց: Ինչ որ 10 տարի առաջ գործել պետք էր 20 տարի վերջը կը սկսեմ և եթե անհաջողությամբ կը մատնվեմ, այն ատեն կը զգամ սխալներս, բայց արդեն բանը բանեմ անցած կըլլա, ցավալին այն է որ սխալմիս ալ ուղղելու դարձյալ փոյթ չեմ տանիր, մեկ խոսքով այսօր գեյթունցիս անոթի է, հաց կուզեմ և ամենամեծ մասամբ իր հույսը Ձեր վրա դրած է, փութանակի օգնություն, կարևոր օգնություններ հասցնելու համար լրջորեն պիտի աշխատի՞մ թե ոչ, գրեցեմ ինձ, կ'աղաչեմ, բուն ու հանգիստս բոլորովին կորուսած եմ. կամ բան մը ընելու եմ կամ մեռնելու եմ և կամ մեռցնելու եմ. լավ կը մանչեմ Բարդուղիմեոս վարդապետը՝ որ յուր սրտաբուխ օրհնություններով ու մաղթանքներով պիտի ողողեք Ձեր գլուխ, եթե հանիմ ըմ փոյթ յուր բաղձանաց հագուրդ տալու:

ՀԱԱ, ֆ. 420, ց. 10, գ. 7, ք. 12-13: Բնագիր: Ձեռագիր:

Մանրագրություններ

¹ Խաֆիրի տուրք - հարկահանության ձև Օսմանյան Թուրքիայում: Գոյություն ուներ խաֆիրության երկու ձև: Առաջին դեպքում հողակտոր ունեցող գյուղացիները հարկատու էին թուրք և փուղ հողատերերին, մյուս դեպքում՝ հողագուրկ գյուղացիները հողատիրոջ կողմից մշակման համար իրենց տրված հողի դիմաց փաստացի դառնում էին նրա ստրուկները:

² Մյուլթեգիմ - հարկահավաք:

³ Շահան Բեկ (Քերովքե Տերտերյան) - հնչակյան գործիչ Դյորթ-Յուլ, Օջախի և Էոզնյուրի գյուղերում: Եղել է Դյորթ-Յուլի ինքնաշարժության ղեկավարներից:

⁴ Խոսքը հայ ազատագրական պայքարի հայտնի գործիչներ Հարություն-Մարտիրոս (Ժիրայր) և Համբարձում (Մեծմ Մուրադ) Պոլսյան եղբայր-

ների մասին է:

⁵ Սարհատի միջոցով էր իրականացվում կապը Դյորթ-Յուլի, Ալեքսանդրեոսի և Հանընի միջև:

⁶ Քերովքե Տերտերյանը նշված տարածքներում նշանակվել էր հնչակյան կուսակցության գործիչ և ընդհանուր պատասխանատու:

⁷ Նկատի ունի Դյորթ-Յուլ, Օջախի և Էոզնյուրի գյուղերը:

⁸ Խոսքը վերաբերում է ավելի քան 300 հոգու Ս.Գ. հնչակյան կուսակցության անդամագրելուն, որը, մեր կարծիքով, չափազանցված է:

⁹ Գերմանիկ-Հալեպի մահանգում գտնվող Մարաշ քաղաքն է, որտեղ 19-րդ դարի վերջին ապրում էր ավելի քան 20 000 հայ:

¹⁰ Կորյունը (Տիգրան Տոնապետյան) Աղասու կողմից նշանակվել էր Կիլիկիո բոլոր մասնաճյուղերի միջև կապի պատասխանատու, ապահովելով նաև կապը արտաքին աշխարհի հետ: Իր գործունեության համար 1897թ. վերջերին Կորյունը ձերբակալվում է:

¹¹ Խոսքը հնչակյան կուսակցության հայտնի գործիչ Կարապետ Թուրսարգյանի մասին է, որը Ս. Գ. հնչակյան կենտրոնի կողմից նշանակվելով որպես Կիլիկիայում կուսակցության ընդհանուր ներկայացուցիչ, 1892թ. աշնանը ապստամբություն կազմակերպելու հանձնարարականով անցնում է Կիլիկիա և դառնում Զեյթունի 1895թ. ապստամբության ղեկավարներից մեկը:

¹² Նկատի ունի Կիլիկիայում ընդհանուր պատասխանատու նշանակելու հարցը:

¹³ Կիլիկիան Ս.Գ. հնչակյան կուսակցության կողմից պայմանականորեն բաժանված էր «Մարո» և «Ավո» մասնաճյուղերի, որոնք իրենց հերթին տրոհվում էին ավելի փոքր (ըստ բնակավայրերի) մասնաճյուղերի:

¹⁴ Վարդան (Հարություն) Խանկյանը նշանակվել էր որպես Մարաշի և Պայասի մասնաճյուղերի պատասխանատու:

¹⁵ Խոսքը վերաբերում է Դյորթ-Յուլ գյուղին:

¹⁶ Նկատի ունի իր և Կորյունի միջև անձնական հողի վրա ծագած հակասությունները:

¹⁷ Հալեպի և Աղանայի մահանգները:

¹⁸ Դյորթ-Յուլի ինքնաշարժական արդյունքում վերոնշյալ երեք գյուղերի հայերը փրկվում են կոտորածից՝ կոմիտեի դուրս գալով գյուղից և ապաստանելով լեռներում:

¹⁹ Այլ տվյալներով Դյորթ-Յուլի ինքնաշարժականությունը սկսվել է 1895թ. հոկտեմբերի 31-ին:

²⁰ Զրահավոր - ռազմանավ:

²¹ Գոմանտար - գինվորական հրամանատար:

²² Զևակերպումն անհաջող է: Պետք է հասկանալ՝ դիմեցին մյուսասարիֆ և գոմանտար փաշաներին անձնատրության պայմաններն իմանալու համար:

²³ Թեմմեմա - թուրքերեն բառ է, նշանակում է իղձ, ցանկություն:

²⁴ Բայեսա - ծովափնյա Պայաս բաղնիքն է, որի մոտակայքում էր գտնվում Դյորթ-Յուլը:

²⁵ Խուսքը վերաբերում է Հարություն Խանիկյանին:

²⁶ Քերովքե Տերտերյանի նամակից տպավորություն է ստեղծվում, որ նա եղել է Դյորթ-Յուլի ինքնապաշտպանության ղեկավարը, մինչդեռ նրա փաստացի կազմակերպիչը և ղեկավարը հայտնի ֆիդայի Միս Շահենն էր:

²⁷ Կորյունը մեկնել էր կուսակցության կենտրոնի և մասնաճյուղերի միջև կապն ապահովելու նպատակով:

²⁸ Ս.Դ. հնչակյան կուսակցության անդամներից, որը զբաղվում էր մասնաճյուղերի միջև թղթակցության և կապի ապահովման հարցերով:

²⁹ Հերոս Շահեն - Ս.Դ. հնչակյան կուսակցության անդամ, հայտնի ֆիդայի Միս Շահենն (Միսիթար Սեֆերյան) է, որն իր մարտական մկրտությունը ստացել էր Արարոյի խմբում: Անցնելով Կիլիկիա՝ նա հանդիսացել էր Դյորթ-Յուլի ինքնապաշտպանության ռզիմ և փաստացի ղեկավարը: Ինքնապաշտպանական մարտերից հետո ձերբակալվում է: Միջազգային հասարակական և մեծ տերությունների ճնշման ներքո ամիսներ անց սուլթանը ստիպված էր ներում շնորհել բանտարկյալներին: Բանտից ազատվում է նաև Միս Շահենը, որն անցնում է Եվրոպա, այնուհետև Ռուսաստան, Կովկաս, որտեղ 1903թ. գոհ է գնում եղբայրասպան զնդակին:

³⁰ Ֆարհատը Ս.Դ. հնչակյան կուսակցության անդամ Թորոս Սահակյանն է, որն առաջիններից մեկը միացավ Աղասի Թուրսարզյանին:

³¹ Նկատի ունի Սուեիսիում ձերբակալված Շավարշին (Պողոս Շիշմանյան) և մյուս ֆիդայիներին, որոնք հանձնվել էին թուրքական իշխանություններին (տես թիվ 37 ծանոթագրություն):

³² Զևակերպումն անհաջող է: Նկատի ունի, որ Շավարշի և իր ընկերների հանձնվելուց հետո թուրքերը, վստահ անպատշխիռության մեջ, սկսեցին ճնշումներ գործադրել հայերի նկատմամբ:

³³ Մարթինիներ-ռուսական մականիշի հրացաններ:

³⁴ Նկատի ունի կասկածամբի ենթարկվելը թուրքական իշխանությունների կողմից:

³⁵ Կորյունի ստացված նամակներն են, որոնց բովանդակությունը Ֆարհատը հաղորդում էր Ավետիս Նազարբեկյանին:

XXXVI Պ. Պատրոնի ինքնությունը մեզ չի հաջողվել պարզել:

XXXVII Շավարշը դեռևս 1890թ. հայդուկային խումբ էր կազմել և իր հայրենի Արարիկիում մահառել թուրք ավարառուների դեմ: Նա և Սարգիս Պելայանը (Պայան) 1895թ. մայիսին ԱՄՆ-ից անցնում են Կիլիկիա, ձևավորում հայդուկային ջոկատներ՝ գործելով Սուեիսիայի և Քեսսայի շրջանում: Շավարշի և նրա խմբի ջանքերի արդյունքում Մուսա լեռան հայկական գյուղերը հիմնականում զերծ են մնում կոտորածից ու թալանից: Այնուամենայնիվ, Սուեիսիայում զգալի ուժեր կուտակված թշնամի պահանջում էր Շավարշի և նրա զինակիցների հանձնվելը, հակառակ պարագայում՝ սպառնալով անցնել հարձակման: Գործին միջամտում են օտարերկրյա հյուպատոսները՝ իշխանության ներկայացուցիչների հետ բազմաթիվ խոստումներ տալով, որ հայդուկների՝ զենքերը վայր դնելուց հետո հայ ազգաբնակչությանն այլևս ոչինչ սպառնա: Հայրենակիցներին հարձակումից և կոտորածից փրկելու համար 1896թ. մարտի 20-ին Շավարշն իր խմբով հանձնվում է՝ ավելի քան 10ամիս բանտարկվելով Հալեպի բանտում:

³⁶ Վեցհարվածյան - ատրճառակ:

³⁷ Ձնետեղով - այսինքն՝ չկրակելով:

³⁸ Աշոտ Շահրամյանը Կիլիկիայում Ս.Դ. հնչակյան կուսակցության գործիչներից էր: 1897թ. նա Մերսինի շրջանի պատասխանատուն էր, որին հանձնարարված էր նաև ընդհանուր աշխատանքների համակարգումը:

³⁹ Ապահ Պետրոսյանը (Պետրոս Գրմաշյան) հայ ազգային-ազատագրական շարժման հայտնի գործիչներից է: Կիլիկիա անցնելով 1895 թվականին, նա գործում մասնակցություն է ունենում Զեյթունի ապստամբությանը: 1896թ. Ապահը նշանակվում է Կիլիկիայում Հնչակյան կուսակցության ընդհանուր ներկայացուցիչ՝ ղեկավարելով Կիլիկիո մորթմտի վարչությունը, մասամբ վերականգնելով կուսակցական կազմակերպությունների ցանցը:

⁴⁰ Ուլմիա - Զեյթուն:

43. Հարգան - Հանրը:

⁴⁴ Տողի վերևում Ապահի ձեռագրով ավելացված է՝ զենքեր:

⁴⁵ Շիտամի - փամփուշտ:

⁴⁶ Կարծում ենք, Աշոտ Շահրամյանն այստեղ նկատի ունի Հանրի հնչակ-
յան մասնաճյուղը, որն ավելի կազմակերպված էր այլ մասնաճյուղերի
համեմատությամբ:

⁴⁷ Կարդալու - դասախոսելու:

⁴⁸ Խոսքը Զեյթունի ապստամբության փաստացի ղեկավար Նազարեթ
չառլ Նորաշխարհյանի մասին է:

⁴⁹ Ալեքսանդրետում խիստ կարևորվում էր բազմափորձ և բանի գործիչ-
ների առկայությունը, բանգի կուսակցության կենտրոնի և Կիլիկիայի
միջև կապն իրականացվում էր հիմնականում այդ նավահանգստի միջո-
ցով:

⁵⁰ Ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ, Ֆոնուզի վանահայր
Բարդուղիմեոս Թագանյանն է, որի թրի տակով են անցել Զեյթունի կայա-
գործի գերված թուրք զինվորները:

Բանբեր Հայաստանի արխիվների,

Երևան, 2010, № 1, էջ 15-25:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

Արգար, հայոց արքա 213

Ա-Դո 25

Ա. Լևոն, տե՛ս Աշոտ Լևոն Սամուել

Արդու Համիդ, տե՛ս Արդու Համիդ II

Արդու Համիդ II 11, 12, 14, 18, 19,

22, 33, 35, 47, 48, 49, 69, 89, 103,

108, 109, 117, 160, 168, 177, 201,

202, 209, 210, 216, 215, 216, 217,

218, 221, 285, 299, 301

Արդուիհադ Նուրի 85

Արդու Գատեր 37

Արդուրահման փաշա 167

Արդարի Արծրունի 262

Արդուրահման Նուրի 167

Արծրյան Հակոբ 226

Արրահաման Թովմաս, տե՛ս

Արրահամյան Թովմաս

Արրահամյան Թովմաս 95, 141

Արդուրահման փաշա 167

Արքա 277

Աղամով 112

Ազրապեան Ավետիս, տե՛ս

Ազրապյան Ավետիս

Ազրապյան Ավետիս 96

Ադոսսիդես 39, 41

Ազան 136

Ազիզբեկյան Ռ. Լ. 99

Աթամյան Պետրոս 207, 249

Ալեքսանյան Գրիգոր 162, 163

Ալեքսի Է., տե՛ս Ալեքսի Հենրի

Էդմոնդ

Ալեքսի Հենրի Էդմոնդ 135, 138

Ալեքսանյան Սողոմոն 226

Ալի բեյ 236

Ալի Հայտար, տե՛ս Ալի Հայդար

Ալի Հայդար 72

Ալի Ռիզա 59, 93, 94, 95

Ալի Քելլե 59

Ալիշան Ղ., տե՛ս Ալիշան Ղևոնդ

Ալիշան Ղևոնդ 265

Ահարոնյան Ավետիս 210

Աղասեր, տե՛ս Գրիգորյան Հակոբ

Աղասի, տե՛ս Թուրքաբազյան

Կարապետ 12, 89, 194, 195, 196, 197,

199, 200, 201, 203, 233, 273, 274,

276, 277, 278, 279, 280, 306, 307,

312, 315, 314

Աղբալյան Նիկոլ 259

Ամատունի Համբարձում 190

Ամիրյան Էգրաս 227

Ամիրանոս Մարկելիս 261

Ամիրյան Մկրտիչ 227

Այվազյան Բագրատ 191

Անդերսոն Մ. 141, 218

Անդրեսյան Տ., տե՛ս

Անդրեսյան Տիգրան

Անդրեսյան Տիգրան 53, 55, 56, 57,

77, 86

Անդրե 92

Անիս փաշա 12, 286

Անտեյան Սահակ 55

Աշար Շ. 31, 152

Աշրգյան Խորեն 221

Աշնյան Հ. 48

Աշմար, տե՛ս Մուրադյան Մարտին

Աշոտ, տե՛ս Շահրամյան Աշոտ

Աշոտ Երկաթ, տե՛ս Լևոնյան

Արմենակ

Աշոտ Լևոն, տե՛ս Աշոտ Լևոն

Սամուել

Աշոտ Լևոն Սամուել 207, 242, 249, 251, 253
 Աշոտ Մարտին, տե՛ս Մուրադյան Մարտին
 Աշոտ Շահրամ, տե՛ս Շահրամյան Աշոտ
 Ապահ, տե՛ս Գըմգըմյան Պետրոս Ապրո 244
 Առանձար, տե՛ս Գույումճյան Միսակ
 Առաֆել բեյ Նուբար 130, 132
 Առաֆելյան Հ. 267
 Ասլան, տե՛ս Զարդարյան Ռուբեն
 Ասլան, տե՛ս Էլմասյան Մինաս
 Ասլանյան Հրանտ 229
 Ասմընյան Հայկ 75
 Ասուպ, տե՛ս Պետրոսյան Մինաս
 Ավագյան Ք. Ռ. 101, 102
 Ավետիսյան Հ., տե՛ս Ավետիսյան Հ. Ա.
 Ավետիսյան Հ. Ա. 10, 88, 102
 Ավնի բեյ 80
 Ավո, տե՛ս Պետրոսյան Խաչատուր «Ավո», տե՛ս Նազարբեկյան Ավետիս
 Արաբո 200, 316
 Արամ, հայոց արքա 261
 Արամ, տե՛ս Արամ Կաթակ
 Արամ Կաթակ 142, 207, 246
 Արբակ, տե՛ս Միրզայան Հովսեփ
 Արզումանյան Մ. Վ. 52
 Արզույան Ալեքսան 205, 207
 Արծրունի Գրիգոր 191, 216
 Արմեն Գարո, տե՛ս Փաստրմանյան Գարեգին
 Արշակ 278
 Արշարունի Վ. 118, 119

Արսլան բեյ 94
 Արտեմիս, տե՛ս Միհրան Գայան
 Արփիարյան Արփիար 278

Բ

Բաբկեն 276
 Բահրի փաշա 14, 36, 164, 170, 212
 Բայազիդ սուլթան 263
 Բայբո 265
 Բաջանյան Սմբատ 110
 Բասմաջան Կ. 268
 Բարխուդարյան Վլադիմիր 9
 Բարունակյան Թովմաս 277
 Բախթոն Շարլ 105
 Բեհա բեյ 164, 166, 167
 Բեյ Մուրադ 16
 Բերար Վիկտոր 234
 Բեմսզյան Կիրակոս 167, 168, 172
 Բլեյֆիլ Էլեն 186
 Բլեյֆուել Սթուեն Ալիս 234
 Բլիսս Մանսել Էդվին 228
 Բյուրատ Սմբատ, տե՛ս Տեր-Ղազարյան Սմբատ
 Բոյաջյան Համբարձում, տե՛ս Պոյաջյան Համբարձում
 Բոյաջյան Մարտիրոս, տե՛ս Պոյաջյան Մարտիրոս-Հարություն
 Բորիս, տե՛ս Խաչատրյան Սմբատ
 Բրայս Զ., տե՛ս Բրայս Զեյմս
 Բրայս Զեյմս 18, 73, 82, 148, 216
 Բրեզոլ Ժորժ 16
 Բրեմոն Է. 63, 65, 66, 67, 93, 140, 266
 Բրիան Ա. 132
 Բրիստ 57, 58
 Բիրվր Հեյլ 188
 Բուլղարացի Պետո, տե՛ս Սերեմճյան Պետրոս
 Բուրանյան Եղիշ 25

Գ

Գագարին 15
 Գագիկ, հայոց արքա 262
 Գագանճյան Հովհաննես 192
 Գալանյան Միհրան 189
 Գալամբեռնան Աւետիս, տե՛ս Գալամբեռնյան Ավետիս
 Գալամբեռնյան Ավետիս 59
 Գալուստյան Գր. 189
 Գալստյան Գր. 226
 Գալֆայան Հովհաննես 241, 249
 Գայան Միհրան 142, 194, 195, 197, 198, 278, 282
 Գայան Միհրան, տե՛ս Գայան Միհրան
 Գայրակյան Ա. Մ. 91
 Գառնեցի Հովհաննես 184, 185
 Գասպարյան Ա., տե՛ս Գասպարյան Արիստակես
 Գասպարյան Արիստակես 175, 176
 Գասպարյան Ռ., տե՛ս Գասպարյան Ռուբեն Հենրիկի
 Գասպարյան Ռ. Հ., տե՛ս Գասպարյան Ռուբեն Հենրիկի
 Գասպարյան Ռուբեն Հենրիկի 3-23, 25, 26, 145, 146
 Գավուզճյան Բաղդասար 196, 236
 Գատեր Արզուլ 37
 Գեորգ Եպիսկոպոս, տե՛ս Երեցյան Գեորգ
 Գեորգ Մարի 183
 Գըմգըմյան Պետրոս 12, 89, 196-198, 201-204, 209, 236, 274, 277, 278
 Գիրբոն Հ., տե՛ս Գիրբոն Հերբերտ
 Գիրբոն Հերբերտ 16, 33, 80, 108, 116, 117, 119, 188

Գիրս 112, 116, 117, 119
 Գյուլյան Հակոբ 193
 Գյուտ վարժապետ 44
 Գուլնիկ 122
 Գուլունի Պրեմոն, տե՛ս Բրեմոն Է.
 Գոդ Վասիլ 262
 Գորգոն Ադոլֆ ֆոն 122
 Գոուզյան Խաչատուր 183
 Գրանկուր Կ. 92, 96, 141
 Գրաշարյան Ահարոն 198
 Գրիգոր Մուսաբեկենց 161
 Գրիգորիս Եպիսկոպոս 167
 Գրիգորյան Եղբայրներ 195
 Գրիգորյան Հակոբ 207, 249, 253
 Գուլյան-Սապահ Ա. 130, 133
 Գույումճյան Հովհաննես 137, 207, 248, 249, 253
 Գույումճյան Միսաք 248
 Գուրո 67, 97, 143
 Գևորգ Զ, տե՛ս Գևորգ Զ Զորեհյան
 Գևորգ Զ Զորեհյան 176

Դ

դ' Ազի Բենուա 132
 Դանիել վարդապետ 192
 Դանիելյան Մ. Դ. 101
 Դանիելյան Ներսես 195
 Դարեհ Վշտապ 261
 Դավթյան Հակոբ 53
 Դաբեր Ֆ. 16
 Դեյվիսոն Ռ. 106, 217
 Դեյվիսոն Ռ., տե՛ս Դեյվիսոն Ռ.
 Դիմախյան Հմայակ 171
 Դիոկորոս 261
 Դիւֆիո, տե՛ս Դյուֆիո
 Դյուֆիո 67, 143

Ե

Եկարյան Ա., տե՛ս Եկարյան
Արմենակ
Եկարյան Արմենակ 100
Եղիա, տե՛ս Նորաշխարհյան Եղիա
Եղիշ 196
Ենիտունյան, տե՛ս Նորաշխարհյան
Եղիա
Ենովյան Հովհաննես 227
Եսայան Զաքի, տե՛ս Եսայան
Զապել
Եսայան Զապել 63
Եսայան Թորոս 189
Երզնկացի Ավո, տե՛ս Պետրոսյան
Խաչատուր
Երեցյան Գեորգ 171, 172
Երկաթ Աշոտ, տե՛ս Լևոնյան
Արմենակ
Եփրեմ 196

Զ

Զանգերս Լիման ֆոն 122, 135
Զավարյան Սիմոն 13, 103, 109, 207,
208, 250, 251, 252, 253, 255, 258
Զավեն պատրիարք 72, 84, 85
Զարդարյան Ռուբեն 249
Զեյթունյան Հարություն 227
Զեյթունյան Հովսեփ 227, 229
Զեյթունյաններ 227
Զինի Մուստաֆա փաշա 46
Զինով Ի. 15, 42, 168, 211
Զորյան Ստեփան 253, 255

Է

Էդուարդ, տե՛ս Պոլանյան Սմբատ
Էլեֆտերիոս Վենիգելուս 115
Էլիտ Մեյրլ 97

Էլմասյան Միմաս 200
Էլմասյան Միսաթ 185
Էլսվանյաններ 155
Էնվեր 70

Թ

Թագանյան Բարդուղիմեոս 233,
312, 318
Թագվորյան Գ. 36
Թաթարյան Մ. 137
Թաթոսյան Ա. 206, 243
Թաթոսյան Մ. 206, 343
Թաթուլ 250
Թալեաթ 70, 105, 121, 122, 123, 124, 125
Թահսին բեյ 168
Թաշմյան Խաչեր 197
Թաւուրմյան Ներսէս, տե՛ս
Թավուրմյան Ներսես
Թավուրմյան Ներսես 56
Թափառիկ, տե՛ս Փաշայան
Կարապետ
Թեյան Միհրան 283
Թեխերյան Սողոմոն, տե՛ս
Թեխիլիյան Սողոմոն
Թեխիլիյան Սողոմոն 7, 121, 122, 123,
124, 125
Թերզյան 282
Թերզյան Հ. 39, 40, 42, 43
Թերզյան Նշան 187
Թեմյան Տիգրան 132
Թիմուրլինկ, տե՛ս Լենկ Թիմուր
Թիրախյան Հրայր 13, 23, 205, 207,
240, 241, 243, 244, 245, 247, 252
Թոյմբի Առնոլդ 18
Թոստումյան Աշոտ 284
Թոստումյան Սեդրակ 284
Թորգոմ, եպիսկոպոս 58
Թոփոյան Կարապետ 225

Թոփոյան Եղիշ 258
Թրիփանի 155
Թուրսարզսյան 44
Թուրսարզսյան Աղասի 276, 299, 316
Թուրսարզսյան Կարապետ 315
Թուրսարզսյան Հակոբ 182
Թուրսարզսյան Միմաս 182, 192, 194

Ժ

Ժամհարյան Իսահակ 186
Ժամկոչեան Վահան, տե՛ս
Ժամկոչյան Վահան
Ժամկոչյան Վահան 66
Ժեկմեն Ռուլան 216
Ժիրայր, տե՛ս Պոլանյան
Մարտիրոս
Ժիրայր, տե՛ս Միսնյան Կարապետ
Ժորես Ժան 233

Ի

Իբրահիմ փաշա 364
Իզգեթ Հասան 218
Իզմիրլյան Մ. 220, 221, 303
Իսկենտերյան Հաբեթ 55
Իսմայիլ բեյ 231
Իսրայել 201

Լ

Լամդդորֆ Վ. 211
Լանգլուա Վ. 264, 265, 266
Լենգ Դ. 18, 70
Լեմբերդ, տե՛ս Լեմբերթ Ռոզա
Լեմբերթ Ռոզա 45, 121, 183
Լեմպեր Ռոզ, տե՛ս Լեմբերթ
Ռոզա
Լենգ Դեփի 18, 70
Լենկ Թիմուր 46
Լեսլի 139

Լեոնենյան Ասատուր, տե՛ս
Լեոնենյան Ասատուր
Լեոնենյան Ասատուր 59
Լեփսիու Յոհաննես 18, 86, 121, 122,
124, 153, 220, 234
Լիպարիտ 204, 312
Լուրֆալլահ 153
Լուսինյան Յոհան 232
Լևոն Բ 262
Լևոն Սամուել, տե՛ս Աշոտ Լևոն
Սամուել
Լևոնյան Արմենակ 207, 248
Լևոնյան Ա., տե՛ս Լևոնյան
Սարգիս
Լևոնյան Սարգիս 187, 247

Խ

Խալիլ Ռիֆաթ 167
Խալիտ 54
Խանասորի Վարդան, տե՛ս
Մեհրարյան Սարգիս
Խանիկյան Հարություն 203, 216, 241,
275, 307, 315, 316
Խանիկյան Վարդան, տե՛ս
Խանիկյան Հարություն
Խաչատրյան Սմբատ 241
Խաչայան Սահակ եպիսկոպոս,
տե՛ս Սահակ Բ Խաչայան
Խաչանյան Սահակ, տե՛ս Սահակ
Բ Խաչայան
Խասիկյան Փիլիպպոս, տե՛ս
Խասիկյան Փիլիպոս
Խասիկյան Փիլիպոս 280
Խըրլադյան Սեդրակ 94
Խըրլադեան Սեդրակ 94, 141
Խորենացի Մ., տե՛ս Մովսես
Խորենացի

Խոջեկեան Խաչիկ, տե՛ս Խոջեկեան
Խաչիկ
Խոջեկեան Խաչիկ 96
Խրիմյան Հայրիկ, տե՛ս Մկրտիչ Ա.
Խրիմյան
Խրիմյան Մուրադ, տե՛ս Խրիմյան
Մուրատ
Խրիմյան Մուրատ 257
Խրտմյան 282
Խուդիմյան Գ. 241

Ծ

Ծառուկյան Թորոս 192, 193, 200
Ծերենց 191

Կ

Կամբոն 219
Կայծակ Արամ 142
Կատունի 155
Կարապետ 225, 277, 278
Կարապետյան Ա. Հ. 100
Կարապետյան Պողոս 184
Կարասարգիսյան Խոսրով 196
Կարին, տե՛ս Գույումեյան Միսաթ
Կելիկ, տե՛ս Սարգսյան Հայկակ
Կեննեան Անդրանիկ, տե՛ս
Կեննեյան Անդրանիկ
Կեննեյան Անդրանիկ 66
Կեոյոզյան Հովհաննես 203
Կեսիսանյան Ավետիք 184
Կետիկյան Հովհաննես 229
Կիլիկեան, տե՛ս Մկրյան Զաֆարիա
Կիլիկյան, տե՛ս Մկրյան Զաֆարիա
Կիրակոս Եպիսկոպոս, տե՛ս
Բեմեզեյան Կիրակոս
Կիրակոսյան Զ. 215
Կյոմրեմեյան Մովսես 173

Կյուլվարդյան Գրիգոր 192
Կոննոր Օ. 211
Կոնստանտին Դուկաս 262
Կորյուն, տե՛ս Տոնապետյան
Տիգրան
Կոստանդյան Է., տե՛ս
Կոստանդյան Է. Ա.
Կոստանդյան Է. Ա. 89, 232
Կրուզլով Ա. 208, 256
Կուզնեցով 43
Կուտինացի (Քյոթաքիացի)
Անտոն 99

Հ

Հակոբ Աղասեբ, տե՛ս Գրիգորյան
Հակոբ
Հակոբյան Թադևոս 184
Հակոբյան Սիմոն 207, 249
Համբարյան Ա., տե՛ս Համբարյան
Ա. Ա.
Համբարյան Ա. Ս. 91, 159, 213
Համելե 139
Հայդար Ալի 72, 74
Հանգույց, տե՛ս Աղբալյան Նիկոլ
Հասան Իզգեթ քեյ 218
Հասան Քյուքուկ 227
Հավունեյան Միսաթ 132, 137
Հատիկ, տե՛ս Հատիկյան Մկրտիչ
Հատիկյան Մկրտիչ 244
Հարգոյան Հովհաննես 193
Հարությունյան Գևորգ 95, 141
Հեթում Ա 263
Հովակիմյան Ստեփան 173
Հովհան Ոսկեքերան 261, 262
Հովհաննես վարդապետ, տե՛ս
Գառնեցի Հովհաննես
Հովհաննեսյան Գրիգորիս, տե՛ս
Հովհաննիսյան Գրիգորիս

Հովհաննիսյան Գրիգորիս 171
Հովհաննիսյան Գ. Հ. 100
Հովհաննիսյան Պետրոս 9
Հոր Ջորջ 233-234
Հոֆման Տեսսա 123, 124
Հրաչ, տե՛ս Թիրաֆյան Հրայր
Հրաչյա-Մարալ, տե՛ս Ղարիբյան
Գրիգոր
Հուսիկ արքայիսկոպոս 176

Ղ

Ղ. Ալիշան, տե՛ս Ղևոնդ Ալիշան
Ղազարյան Ա. Գ. 102
Ղազարյան Գրիգոր 196, 224, 236
Ղազարյան Հ. 229
Ղազարյան Հակոբ 188
Ղազարյան Սմբատ 203
Ղարիբյան Գրիգոր 224, 277
Ղրփենիսյան Կարապետ 136, 236
Ղևոնդ Շամիր 243

Ճ

Ճեհիզյան Նազար 229
Ճեհանյան Ս. 188
Ճենգիզ խան տե՛ս Զինգիզ խան
Ճեպեյան Սարգիս 142
Ճիզմեյան Մ. 115
Ճին Թորոս, տե՛ս Տարտաղանյան
Թորոս
Ճինկիլյան Հովնան 197

Մ

Մ. Խորենացի, տե՛ս Մովսես
Խորենացի
Մաթերն Միլեր, տե՛ս Մաթերն
Մյուրե
Մաթերն Մյուրե 95

Մահմուդ Շեքեբ 118
Մամիկոնյան Վարդան 213
Մանկրյան Աստուր 198
Մանկրյան Եսայի 197
Մանկունի Վահրամ 171
Մանսիանյաններ 156
Մատինյան Նիկոլ 243, 244
Մար, տե՛ս Տեր Մարտիրոսյան
Միֆայել
Մար-Շիմուն, տե՛ս Տեր-
Մարտիրոսյան Միֆայել
Մարգարեան Սարգիս 94
Մարթին Ս. 182, 183
Մարին Սեն Ֆիլ 143
«Մարո», տե՛ս Նազարեթեկյան
Մարո
Մարտին, տե՛ս Մուրադյան
Մարտին
Մարտիրոսյան Միֆայել, տե՛ս Տեր
Մարտիրոսյան Միֆայել
Մանուկ Մալաթիացի 308
Մանուկյան Գրիգոր 231
Մանուկյան Մելոն 192, 194
Մարուֆ Ճզնավոր, տե՛ս
Նահապետյան Տ. Ղևոնդ
Մելիտոս 262
Մելոնյան Աշոտ 17
Մելոնյան Սամուել 189
Մեծ Մուրատ, տե՛ս Պոյանյան
Համարարձում
Մեհմեդ փաշա 168
Մեհարայան Սարգիս 13, 207, 250, 252,
253, 254, 255
Մեղրունի, տե՛ս Պալյան Մկրտիչ
Մեսրոպ Մաշտոց 17
Մերիլ Է. Ջոն 187
Միլերան 63

Միհրան Գայան, տն՝ Գայան
 Միհրան
 Միսաֆ չավուշ, տն՝ Հավունյան
 Միսաֆ
 Միրզայան Հովսեփ 23, 240, 241
 Միֆայելյան Քր., տն՝ Միֆայելյան
 Քրիստափոր
 Միֆայելյան Քրիստափոր 210, 244, 245
 Մլեհ, տն՝ Տամաղանյան
 Ասատուր
 Մխնյան Կարապետ 257, 258
 Մխո Շահին, տն՝ Սեֆերյան
 Մխիթար
 Մկրեան Զաֆարիա, տն՝ Մկրյան
 Զաֆարիա
 Մկրյան Զաֆարիա 249
 Մկրտիչ Ա. Խրիմյան 161, 162, 168, 169,
 170, 173, 174, 189, 190, 231, 232, 257
 Մկրտիչ Քեֆսիզյան 161, 162, 180, 185
 Մկրտչյան Աբրահամ 9
 Մկրտչյան Լ., տն՝ Մկրտչյան
 Լևոն (պատմաբան)
 Մկրտչյան Լևոն 216, 218, 238
 Մկրտչյան Լևոն (Ս. Դ. հնչակյան
 գործիչ) 281, 284
 Մյուսթաֆ Մուսթաֆա Ահմեդ 75
 Մնացականեան, տն՝
 Մնացականյան
 Մնացականյան 281, 284
 Մովսես Խորենացի 261
 Մորգենբաու Է., տն՝
 Մորգենբաու Հենրի
 Մորգենբաու Հենրի 70, 71, 73
 Մորիքո 94
 Մորուֆ, տն՝ Պոյանյան
 Մարտիրոս-Հարություն
 Մուհամմեդ Ալի 264
 Մուշեղ եպիսկոպոս 37, 115

Մուսթաֆա Ահմեդ Մյուսթաֆա 75
 Մուրադ, տն՝ Գավուզյան
 Բադդասար
 Մուրադ, տն՝ Գավուզյան
 Պետրոս
 Մուրադեան Միհրան, տն՝
 Մուրադյան Միհրան
 Մուրադյան Միհրան 96
 Մուրադյան Է. Մ., 50, 55, 57
 Մուրադյան Մարտին 207, 241, 242,
 250, 254, 256
 Մուրադեան Միհրան, տն՝
 Մուրադյան Միհրան
 Մուրադյան Միհրան 96
 Մուրադյան Ս. Պ. 99
 Մուրացյան 191

Յ

Յակիմանսկի Մ. 219, 222, 229, 277
 Յաղուրյան Եսայի 55, 56, 86, 131
 Յաղուպյան Խաչիկ 75
 Յարուքիմեան Գեորգ, տն՝
 Հարությունյան Գևորգ
 Յաֆմանսկի, տն՝ Յակիմանսկի Մ.
 Յուրուբյան Հարություն 184
 Յուխաննա Յաղուր, տն՝
 Մեհրաբյան Սարգիս

Ն

Նազար (կեսարացի) 308
 Նազարբեկ, տն՝ Նազարբեկյան
 Ավետիս
 Նազարբեկյան Ա., տն՝
 Նազարբեկյան Ավետիս
 Նազարբեկյան Ավետիս 202, 275
 Նազարբեկյան Մարո 275, 276, 306,
 307, 308, 309, 315

Նազարբեկ, տն՝ Նորաշխարհյան
 Նազարբեկ
 Նազարբեկ Զաուշ, տն՝
 Նորաշխարհյան Նազարբեկ
 Նազարյանց Ստեփանոս 191
 Նազըմ 70, 105
 Նալբանդեան Կարապետ, տն՝
 Նալբանդյան Կարապետ
 Նալբանդյան Կարապետ 66
 Նալբանդյան Միֆայել 191
 Նահապետյան Տեր Դևոնդ 193, 195,
 229, 230
 Նանսեն Ֆրիտյոֆ 18
 Նելիդով Ն. 219, 222
 Ներսեսյան Գրիգոր 242
 Ներսիսյան Մ. Գ. 7
 Ներսիսյան Մկրտիչ, տն՝
 Ներսիսյան Մ. Գ. 7
 Ներսիսյան Տիգրան 168
 Նիմայեր 122
 Նիպալե Մարտին 84
 Նշան 225, 277
 Նովիչև Ա. 108
 Նորաշխարհյան Եղիա
 (Ենիտունյան) 8, 76
 Նորաշխարհյան Լ. 74, 776
 Նորաշխարհյան Նազարբեկ 74, 234,
 277, 299, 318
 Նորման 96

Շ

Շահան, տն՝ Տերտերյան Քերովրե
 Շահան Բեկ, տն՝ Տերտերյան
 Քերովրե
 Շահբազ 259
 Շահին, տն՝ Կյուլվարդյան
 Գրիգոր

Շահին, տն՝ Պոյանյան
 Մարտիրոս-Հարություն
 Շահին, տն՝ Սեֆերյան Մխիթար
 (Մխո Շահին)
 Շահինյան Պողոս 193
 Շահմիր Դևոնդ 243
 Շահնազարյան Առաքել-Նուբար 180
 Շահնազարյան Կարապետ 180
 Շահնազարեան Սմբատ, տն՝
 Շահնազարյան Սմբատ
 Շահնազարյան Սմբատ 95, 141, 142
 Շահվեր, տն՝ Վարդանյան Միսաֆ
 Շահրամ Աշոտ, տն՝
 Շահրամանյան Աշոտ
 Շահրամանյան Աշոտ 204, 278, 311,
 317, 318
 Շավարշ, տն՝ Շիշմանյան Շավարշ
 Շավարշ, տն՝ Շիշմանյան Պողոս
 Շահվեր, տն՝ Վարդանյան Միսաֆ
 Շահրամ, տն՝ Շահրամանյան
 Աշոտ
 Շահրամանյան Աշոտ 204, 278, 311,
 317, 318
 Շաֆիր փաշա 192
 Շենո 134
 Շեփերտ 188
 Շիշմանեան, տն՝ Շիշմանյան Զոն
 Շիշմանյան Ճան, տն՝ Շիշմանյան
 Զոն
 Շիշմանյան Շավարշ 199, 200, 211, 317
 Շիշմանյան Պողոս 196, 236, 311, 317
 Շիշմանյան Զոն 67, 134, 136, 143
 Շիրումյան Մեսրոպ 142, 195
 Շիրումյան Պետրոս 195
 Շնեյդաեր Ռոբերտ 153

Ո

Ոսկերիչյան Սողոմոն 228

Չ

Չագրյան Ավագ 195
 Չագրյան Հարություն 184
 Չաղրյան Փանոս 75
 Չալգեան Պողոս, տե՛ս Չալցյան
 Պողոս
 Չալցյան Պողոս 92
 Չամչյան Արմենակ 187
 Չամչյան Բարդուղիմեոս 173
 Չարփանյան Մինաս 193
 Չելլո, տե՛ս Ծառուկյան Թորոս
 Չեմբերս 39
 Չիբենյան Հովհաննես 96
 Չիբիչեան Յովհաննէս, տե՛ս
 Չիբենյան Հովհաննես
 Չիլնյան Գուրգեն 137
 Չինգիզ խան 46
 Չոլազյան Մեսրոպ 75
 Չորպանյան Կարապետ 193, 229
 Չորպանյան Հակոբ 229
 Չորպանյան Հովհաննես 193
 Չորպանյան Նշան 193

Պ

Պալաճյան Գ. 81
 Պալեոզյան 249
 Պալյան, տե՛ս Պելյան Սարգիս
 Պալյան Արիստակես 235
 Պալյան Մկրտիչ 235, 276
 Պալյան Սարգիս 196, 199, 317
 Պալյան Տրդատ 173, 317
 Պաղտիկեան Արամ, տե՛ս
 Պաղտիկյան Արամ
 Պաղտիկյան Արամ 93

Պապիկյան Հակոբ 49, 50
 Պապով, տե՛ս Պոպով Մարգար
 Պատկանյան Ռաֆայել 191
 Պատրոն 311
 Պեգիրենեան, տե՛ս Պեգիրենյան
 Պեգիրենյան 66
 Պեզնյան Ալեքսան 187
 Պեզնյան Զենոբ 187
 Պելյան Սարգիս, տե՛ս Պալյան
 Սարգիս
 Պելյան Տրդատ, տե՛ս Պալյան
 Տրդատ
 Պետո, տե՛ս Պետրոսյան
 Ալեքսանդր
 Պետրոսյան Ալեքսանդր 257
 Պետրոսյան Ապահ 130, 234, 243, 278,
 279, 280, 281, 282, 283, 284, 311, 317
 Պետրոսյան Խաչատուր 254, 308, 315
 Պետրոսյան Սահակ 45
 Պետրոսյան Մինաս 193
 Պիեպպա դը 135
 Պիկո Ժ., տե՛ս Պիկո Ժորժ
 Պիկո Ժորժ 64, 128, 129, 132
 Պիպեռնյան Ա. 266
 Պլուզյան Ն. Լ. 100
 Պլզրզյան Հակոբ 111
 Պոդոս 225
 Պոդոս, տե՛ս Շիշմանյան Պոդոս
 Պոդոս Նուրա փաշա 128, 129, 130,
 132, 133, 138
 Պոդոսյան Հ. (հաննցի) 224
 Պոդոսյան Հ., տե՛ս Պոդոսյան Հ. Մ.
 Պոդոսյան Հ. Մ. 3, 88, 89
 Պոդոսյան Հայկազ, տե՛ս Պոդոսյան
 Հ. Մ.
 Պոյանյան Համբարձում 13, 110, 182,
 192, 306, 315
 Պոյանյան Ղարիբ 282

Պոյանյան Մարտիրոս-Հարություն
 182, 192, 306
 Պոյանյան Սմբատ 249
 Պոյանյան Տ. 134
 Պոնտացի, տե՛ս Հատիկյան
 Մկրտիչ
 Պոպով, տե՛ս Պոպով Մարգար
 Պոպով Մարգար 193, 189
 Պոպով Տիրուհի, տե՛ս Պոպովյան
 Տիրուհի
 Պոպովյան Տիրուհի 144
 Պրեմոն, տե՛ս Բրեմոն Է.

Ջ

Ջելլաբ, տե՛ս Ղրփենիսյան
 Կարապետ
 Ջեմալ փաշա 83
 Ջին Թորոս, տե՛ս Տարտաղանյան
 Թորոս
 Ջևադ բեյ 36, 37
 Ջևադ փաշա 146

Ռ

Ռահվեր, տե՛ս Վարդանյան Մխսաթ
 Ռեդան Պ., տե՛ս Ռեդան Պ.
 Ռեմզի փաշա, տե՛ս Ռեմզի
 Մուստաֆա փաշա
 Ռեմզի Մուստաֆա փաշա 36, 146
 Ռիզա Ալի 93
 Ռիֆաթ փաշա, տե՛ս Խալիլ
 Ռիֆաթ
 Ռիֆաթ Խալիլ, տե՛ս Խալիլ Ռիֆաթ
 Ռիֆաթ Մելանզադե 50
 Ռեդան Պ. 67, 139
 Ռյուսլեր Վ. 79
 Ռոմիո 132, 143
 Ռոջերս Դ. 189

Ռոստոմ, տե՛ս Զորյան Ստեփան
 Ռստակյան Սմբատ 196
 Ռուբախ 187
 Ռուբեն իշխան 262
 Ռուբինյան 262, 314
 Ռուբինյան Համբարձում 235

Ս

Սաբահեդդին փաշա 210
 Սաբաճյան Թորոս, տե՛ս
 Սաբաճյան Տեր Թորոս
 Սաբաճյան Տեր Թորոս 197
 Սաիդ փաշա 171
 Սալիհ փաշա 199
 Սալմոն Ազնես 187
 Սահակ եպիսկոպոս, տե՛ս Սահակ
 Բ Խաչապյան
 Սահակ Բ Խաչապյան 63, 78, 104, 164,
 165, 166, 167, 169, 170, 171, 173,
 174, 175, 188, 189
 Սահակ կաթողիկոս, տե՛ս Սահակ
 Բ Խաչապյան
 Սահակյան Թորոս 195, 206, 233, 243,
 310, 316
 Սահակյան Ռ., տե՛ս Սահակյան
 Ռուբեն Գաբեզինի
 Սահակյան Ռուբեն Գաբեզինի 63
 Սահակյան Ռ. Օ. 7, 25, 26, 89
 Սահակյան Ա. Մ. 101
 Սահարատ 253
 Սամանյան Ավետիս 193
 Սամունյան Արամ 94
 Սամունյան Սարգիս 94, 195
 Սամունյան Արամ, տե՛ս
 Սամունյան Արամ
 Սայֆ Մարկ 128
 Սանդերս Լիման ֆոն, տե՛ս
 Զանդերս Լիման ֆոն

Սանթարյան Նշան 227
 Սանթարյան Պողոս 227
 Սանթարյան Վարդևան 227
 Սարանյան Պետրոս 182
 Սարխատ 246
 Սարգսյան-Կելեիկ Հայկակ 306
 Սարգսյան Ա. Թ. 99
 Սեբաստացի Մուրադ, տն'ս
 Խրիմյան Մուրադ
 Սեդրակյան Արիստակես 184
 Սեդրակ 244
 Սեդրաֆ 282
 Սեհյան Գևորգ 198
 Սեմերնյան Մնացական 185
 Սեպուհ, տն'ս Թիրաֆյան Հրայր
 Սերեմյան Պետրոս 207, 248
 Սերոբ, դերձակ 155
 Սերոբյան Մուշեղ 181
 Սեֆան Իսմայիլ 41
 Սեֆանյան Մարտիրոս 194, 198
 Սեֆերյան Մխիթար 12, 89, 197, 198,
 200, 236, 243, 249, 309, 316
 Սիմոնյան Գևորգ 308
 Սիսակ 196
 Սմբատ Բյուրատ, տն'ս Տեր-
 Ղազարյան Սմբատ
 Սմիթ Ազարիա 187
 Սողոմայաններ 155
 Սվազյան Մ. 282
 Սվազյան Մ. 206
 Սվազյան Վ. Գ. 90
 Սվեշին 298
 Ստեփանյան Ստ., տն'ս
 Ստեփանյան Ստեփան
 Ստեփանյան Ստեփան 7, 123, 125,
 126
 Սուլեյման 77

Սուլթան Համիդ, տն'ս Արդուլ
 Համիդ II
 Սուլլա 261
 Սփիֆր 187

Վ

Վահան, տն'ս Մատինյան Նիկոլ
 Վահե, տն'ս Արզույան Ալեքսան
 Վահրամ, տն'ս Գալֆայան
 Հովհաննես
 Վանա Սարգիս, տն'ս Օտապաշյան
 Պողոս
 Վանգենհայմ 89
 Վանդալ Ալբեր 234
 Վասակունի, տն'ս Կյուլվարդյան
 Գրիգոր
 Վաչակունի, տն'ս Պոլյանյան
 Մարտիրոս-Հարություն
 Վարանդյան Մ., տն'ս Վարանդյան
 Միխայիլ
 Վարանդյան Միխայիլ 205, 207, 246, 248
 Վարդան, տն'ս Խանիկյան
 Հարություն
 Վարդանյան Միսաֆ 246, 247, 251,
 252, 253
 Վարդգես 205
 Վարդուկյան Բարսեղ 185
 Վարժարունի Փիլարոս 261
 Վեզներ Արմին 123
 Վեհապետյան Մկրտիչ 186
 Վեհունի 85
 Վերքաուեր, տն'ս Վերքաուեր
 Յոհաննես
 Վերքաուեր Յոհաննես 121, 122
 Վերածին Մինաս 65
 Վերֆել Ֆ., տն'ս Վերֆել Ֆրանց
 Վերֆել Ֆրանց 35

Վիկտորիա Բագուհի 183
 Վուսթյան Արշակ 253

Տ

Տաթևյան Վահագն 243
 Տամդանյան Ասատուր 12, 89, 196,
 201, 255, 236, 277
 Տամատեան Միքրան, տն'ս
 Տամատյան Միքրան
 Տամատյան Միքրան 63, 64, 65, 66,
 67, 114, 115, 116, 133
 Տառլե Ե. 33
 Տասնապետյան Հ. 244
 Տարագնյան Հակոբ 229
 Տարտաղանյան Թորոս-Յին 111
 Տեպեյան Նազարեթ 182
 Տեր-Գալուստյան Մովսես 55
 Տեր-Կարապետյան Նահապետ 185
 Տեր-Ղազարյան Դավիթ 185
 Տեր-Ղազարյան Հարություն 187
 Տեր-Ղազարյան Սմբատ 184, 185, 194
 Տեր-Մարտիրոս 251
 Տեր-Մարտիրոսյան Միխայիլ 13, 23,
 25, 205, 206, 240, 242, 244, 245,
 246, 258
 Տեր Ղևոնդ, տն'ս Նահապետյան
 Տեր Ղևոնդ
 Տեր Վարդան 229
 Տեր Սահակ 45
 Տերտերյան, տն'ս Քեշիշյան
 Քերովբե
 Տերտերյան Ք., տն'ս Տերտերյան
 Քերովբե
 Տերտերյան Քերովբե 200, 236, 305,
 306, 314, 315, 316
 Տիար, տն'ս Կյուլվարդյան Գրիգոր
 Տիար, տն'ս Պոլյանյան Մարտիրոս-
 Հարություն

Տիգրան, տն'ս Տիգրան Մեծ
 Տիգրան Մեծ 261
 Տիկին Ամուշ 195
 Տիրկովա Ա. 156
 Տմազյան Պետրոս 56
 Տնտեսյան եղիա 182
 Տոլպանյան Հարություն 229
 Տոնապետյան Տիգրան 203, 280, 284,
 307, 309, 315
 Տոնիկյան Սարգիս 189
 Տրդատ, տն'ս Տրդատ III Մեծ
 Տրդատ III Մեծ 213
 Տուտազյան Պետրոս 56
 Տնտեսյան եղիա 182
 Տուրյան 78
 Տևրյաններ 155

Բ

Բաֆֆի 191
 Բեպեյան Համբարձում 196

Ց

Ցիցերոն 261
 Ցիմեմբան Վ. 108
 Ցիցիկյան Մ., տն'ս Ցիցիկյան
 Միխայիլ
 Ցիցիկյան Միխայիլ 181, 268

Ու

Ունյան Արիկ 194
 Ուոլթեր Քրիստոֆեր 18, 107

Փ

Փաշայան Կարապետ 259
 Փաստրմանյան Դարեգին 242
 Փափազյան Ա. 106
 Փափազյան Դավիթ, տն'ս
 Փափազյան Դավիթ

Փափազյան Դավիթ 96
 Փափազյան Հակոբ-Առու 172
 Փափազյան Ստ. 178
 Փիլարտոս Վարժարանի 262
 Փրեսանս Ֆր. դը 234

Ք

Քաջերանի 242
 Քելեյան Մ. 264
 Քեհյան Հարություն, տե՛ս Քեհյան
 Մերութան
 Քեհյան Մերութան
 Քեմալ Մ., տե՛ս Քեմալ
 Մուստաֆա
 Քեմալ Մուստաֆա 64, 92, 93, 94, 140
 Քեշիշյան 83
 Քեշիշյաններ 155
 Քեշիշյան Հակոբ 155
 Քեշիշյան Մանուկ
 Քեհյան Մերութան 200, 204, 306
 Քեշիշյան Վահրամ 200, 204, 306
 Քեշիշյան Քերովքե 195
 Քերէթ 94, 96, 97
 Քեռի, տե՛ս Պելյան Սարգիս
 Քեսքեմյաններ 182
 Քըլք Ալի 59, 93
 Քիրենյան Նշան 229
 Քյուրում Հասան 227
 Քսեբսես 261
 Քրիսթի Թոմաս Դեկդան 186

Քրիստափոր կաթողիկոս 262

Օ

Օհանյան Սմբատ, տե՛ս Զավարյան
 Սիմոն
 Օղյուզյան, տե՛ս Մանուկյան
 Մելիք
 Օշին իշխան 262
 Օշինյաններ 262
 Օսման բեյ 40
 Օտապաշյան Բաղդասար 207, 209
 Օտապաշյան Պողոս 207, 249
 Օրմանյան Մ., տե՛ս Օրմանյան
 Մադաֆիա
 Օրմանյան Մադաֆիա 145, 162-175,
 178, 214, 271, 300

Ֆ

Ֆահրատ, տե՛ս Սահակյան Թորոս
 Ֆահրի փաշա 75, 81
 Ֆահրատ, տե՛ս Թիրաֆյան Հրայր
 Ֆարհատ, տե՛ս Թիրաֆյան Հրայր
 Ֆիլյան Հերոմ 55
 Ֆիրքյուխեր Հ. 156
 Ֆորդ Կ. 218
 Ֆուրնիե Դարտրիժ դու 58
 Ֆուրուտիե 136

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

Աբովյան, տե՛ս Կոտայք
 Ագ-սու 222
 Աղանա 3, 4, 14, 16, 19, 20, 27, 28, 30,
 31, 34-41, 43, 45-50, 60, 63, 65-67,
 70, 78-80, 83, 92, 93, 108, 112-114,
 118, 138, 139, 141-143, 145-147,
 149, 150-154, 158, 164, 165, 168,
 169-171, 173, 181, 183, 186, 189,
 190, 192, 204, 207, 212, 218, 219,
 222, 231, 232, 234, 235, 244, 251,
 252, 255, 258, 264, 265, 267, 268,
 269, 272, 277, 279, 281, 284, 299,
 302, 307, 315
 Ադրբեջան 89
 Աթենք 196, 243, 253
 Ալայա 184, 268
 Ալապողան 78
 Ալեքսանդրեթ, տե՛ս Ալեքսանդրեթ
 Ալեքսանդրեթ 31, 43, 139, 156, 157,
 195, 196, 203, 204, 207, 208, 219,
 244, 249, 250, 256, 268, 270-272,
 276, 280, 281, 284, 294, 295, 300,
 309, 310, 312, 315, 318
 Ալեքսանդրեթի ծոց 261, 268
 Ալեքսանդրիա 23, 195, 207, 209, 241-
 243, 249, 256, 259, 279, 283, 284,
 311, 312
 Ալապողան 75, 78
 Ալմար 226
 Ալախբան 84, 185, 271, 272
 Ախարնա 67, 143
 Ամբաֆիա 266

Ախլար 248
 Ակունք 3
 Աղեքսանդրիա, տե՛ս Ալեքսանդրիա
 Աղթամար 160, 175
 Ամանուս 64
 Ամերիկա, տե՛ս Ամերիկայի
 Միացյալ Նահանգներ
 ԱՄՆ, տե՛ս Ամերիկայի Միացյալ
 Նահանգներ
 Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ
 30, 70, 80, 85, 86, 101-102, 108,
 114, 115, 130, 133, 134, 153, 155,
 157, 158, 182, 183, 186, 187, 188,
 199, 233, 240, 245, 246, 247, 248,
 250, 256, 257, 317
 Այաս 43, 145
 Անամուլ 270
 Այնթափ, տե՛ս Այնթափ
 Այնթափ 12, 23, 30, 43, 59, 60, 65, 82,
 83, 84, 90, 92, 93, 103, 139, 142,
 155, 156, 164, 183, 185, 186, 187,
 188, 189, 192, 195, 222, 225, 232,
 244, 246, 248, 250, 251, 254, 255,
 265, 268, 270, 271, 272, 302
 Անամուլ 270
 Անատոլիա 34, 232
 Անգորա 269
 Անգլիա, տե՛ս Մեծ Բրիտանիա
 Անգորա 265
 Անդրկովկաս 24, 126
 Անդրհարդանան 128
 Ամբաս, տե՛ս Այնթափ

Անկարա 43, 64, 84, 138, 140, 189, 196,
208, 235, 236, 241, 256, 262, 265,
266, 271, 308

Անտառիկ, տե՛ս Անտրըրն

Անտերուն 271

Անտրըրն 224, 302

Անտիոֆ 39, 43, 52, 84, 138, 189, 196,
208, 235, 236, 241, 256, 262, 265,
266, 271, 308

Ապտոլի 42

Առաջավոր Ասիա 24

Ասիա 31, 131

Ասորիֆ 29, 147

Ավստրիա, տե՛ս Ավստրո-
Հունգարիա

Ավստրո-Հունգարիա 157, 158

Ատանա, տե՛ս Ադանա

Արաբկիր 317

Արարա 135, 136, 138

Արեգին 78, 196

Արցախ 3, 5-7, 11, 24

Արծալարեղ, տե՛ս Զեյթուն

Արցախ 3, 5-7, 11, 24

Արմենակ 269

Արևելյան Գերմանիա 125

Արևելյան Հայաստան 126, 232, 257

Արևմտյան եվրոպա 61

Արևմտյան Հայաստան 8, 9, 11, 13,
17, 18, 31, 52, 69, 71, 89, 100,
101, 111, 112, 117, 126, 145, 150,
178, 179, 201, 202, 208, 210, 216,
218, 221, 232, 236, 239, 241, 247,
248, 254, 257, 259, 285, 302

Արևմտյան Պարսկաստան 261

Բ

Բարերդ 221

Բազարչիկ, տե՛ս Փազարնըզ

Բազարնիկ, տե՛ս Փազարնըզ
Բահ-Ջեբուլ 271

Բաղդատ 29, 147, 156

Բաղեշ 68, 221

Բաղչե 14

Բայես, տե՛ս Պայաս

Բանլըզ 230

Բարիզ, տե՛ս Փարիզ

Բարձրավանդակ, տե՛ս Սասուն

Բաֆու 126

Բեյլան 270, 271

Բեյլան լեռ 263

Բելգիա 153, 157

Բեյթ-Մալում 95

Բեյրութ 15, 108, 138, 139, 156, 189,
194, 241, 254

Բեռլին 29, 121, 147, 156, 211, 216, 230,
234, 267

Բերդակ, տե՛ս Զոֆ-Մարզվան 249, 250

Բերիա, տե՛ս Հալեպ

Բիրլիս, տե՛ս Բաղեշ

Բիրեջիկ 231, 233, 271

Բյուզնե 84

Բյուզանդիա 262

Բոստոն 130

Բոսֆոր 138

Բրուսա, տե՛ս Բուրսա

Բուրսա 154, 173, 232, 245, 256

Գ

Գազա-Ալթր 222

Գանձակ 262

Գարա-Իսալու 269

Գարա-Փունար 78

Գարամանլը 226, 227

Գարանլը Գափու 306

Գարելլար 78

Գարս-ուլ Գատրիե 269

ԳԴՀ, Արևելյան Գերմանիա
Գերեն 84

Գերմանիա 69, 80, 122, 123, 124, 125,
131, 158, 159, 234

Գերմանիկ, տե՛ս Մարաշ

Գըզլը-Աղան 302

Գըզլըմա 53, 55, 56

Գյավուր դաղ 223, 263, 265, 266

Գյավուր լեռ, տե՛ս Գյավուր դաղ

Գյուֆուն 84

Գյուլնար 270

Գյումրուն 84

Գոգ-Օլուզ 42

Գոգան 110, 269

Գոգան Տաղ 192

Գոնիա, տե՛ս Իկոնիա

Գոչող 78

Գրգ-պայաս 43

Գում-Գաբու, տե՛ս Գում-Գափու

Գում-Գափու 116, 192

Գույթուլ 227

Գուշըղազ 53, 55

Դ

Դաշտ, տե՛ս Հալեպ

Դամասկոս 138

Դաշտալիկ Կիլիկիա 31, 152, 153,
261, 262

Դարդանեկ 132, 138

Դեյր Էլ Զոր 21, 78, 81, 84, 85

Դեյր Էլ Զոր, տե՛ս Դեյր Էլ Զոր

Դեբջան 221

Դեբսիմ 245

Դիարբեհի 221

Դյոբ-Յուլ, տե՛ս Զոֆ-Մարզվան

Դրեզդեն 151

Դուրան-Բարձրավանդակ, տե՛ս
Մուշ-Սասուն

Դուրան-Բարձրավանդակ, տե՛ս
Տարսն

Ե

Եգիպտոս 22, 40, 58, 108, 112, 113,
115, 116, 118, 130, 131, 132, 158,
194, 241, 248, 261, 264, 283

Եդեսիա 12, 52, 81, 82, 126, 186, 201,
221, 241, 267, 271, 299

Եմինե Կալե 224

Եվրոպա 30, 31, 64, 111, 118, 158, 194,
201, 206, 219, 234, 239, 242, 255,
263, 277, 308

Երզնկա 192, 221

Երուսաղեմ 135, 160, 169, 172

Եփրատ 85

Երկիր, տե՛ս Արևմտյան Հայաստան
Երևան 3, 54, 55, 58, 126

Զ

Զեյթուն 6, 12, 13, 20, 21, 23, 35, 45,
46, 53, 55, 57, 60, 61, 64, 71-78,
81, 83, 88-91, 103, 114, 115, 154,
184-186, 193, 195-198, 200, 201,
204-208, 220, 223-226, 228-229,
231, 234 -236, 239, 242, 247, 250-
252, 255, 257, 263-267, 271, 272,
276-278, 282, 299, 302, 307, 311-
313, 315, 318, 248, 250

Զմյուռնիա

Զոր, տե՛ս Դեյր Էլ Զոր

Ը

Էաֆա, տե՛ս Հայֆա

Էդեսիա ծով 138

Էթ-Թիհ 134

Էմտերուն, տե՛ս Անտրըրն

Էդգեյրի 200, 235, 315

Էջմիածին 161, 165, 170, 175
Էվերեկ 192, 193
Էտին 283
Էրեզի 156
Էրզրում, տե՛ս Կարին

Թ

Թաշ-Օլուզ 84, 200, 225
Թաշուլուկ, տե՛ս Թաշ-Օլուզ
Թարաթալա 54-56
Թիֆլիս 47, 126
Թփրակ Կալե 138, 139
Թուրքստան 216
Թուրքիա, տե՛ս Օսմանյան
կայսրություն
Թօպա-Գալես 38

Ժ

Ժեն 253, 258

Ի

Իգլիփ 271
Իզմիր 247, 249, 311
Իկոնիա 21, 78, 92, 183, 269, 270
Իմամլու 368
Ինջիրլիկ 42, 266
Ինկուզեկ տաղ 84
Իշիլ, տե՛ս Սելեկիա
Իշլի, տե՛ս Սելեկիա
Իսլահիյե 65, 139, 154, 269
Իսլահիե, տե՛ս Իսլահիյե
Իսկենդերուն, տե՛ս Ալեքսանդրոս
Իսմայիլիա էր-Թիե 134
Իտալիա 64, 157, 158

Լ

Լաթաֆիա 43, 266

Լամբրոն 262
Լարնակա 233, 242
Լափաշու 43
Լեմնու 138
Լեոնային Կիլիկիա 13, 61, 154, 193,
208, 224, 261-264

Լեոնավայր, տե՛ս Կիլիկիա
Լիբանան 241
Լոռի 3

Խ

Խաբունիե 227
Խասա 270
Խարբեդ 38, 221, 241, 247, 270
Խըտրը պեկ 22, 52, 195
Խըտրըպեկ, տե՛ս Խըտրըպեկ
Խոզան-ողլու 264
Խորշ, տե՛ս Մերսին
Խոր Վիրապ, տե՛ս Աղամա

Շ

Շաղկաձոր 3
Շամնդավ 262

Կ

Կ. Պոլիս, տե՛ս Կոստանդնուպոլիս
Կահիրե 53, 130, 132
Կապադոկիա 261
Կապան 185, 200, 225
Կաստելորիզո 134
Կարամանիա, տե՛ս Կիլիկիա
Կարավան, տե՛ս Ալեքսանդրոս
Կարին 68, 112, 220, 221, 232
Կարս 257
Կեֆսուն 230
Կեսարիա 155, 173, 174, 247, 248, 192
Կոտայք 3

Կիլիկիա 3, 4, 6-8, 10-20, 23, 29, 30-
32, 35, 37, 42, 44, 47, 50, 52, 60-
68, 70-73, 76, 78, 79, 82-86, 89,
90, 92, 94, 97, 103, 104, 107-118,
128, 129, 132, 138, 139, 140-143,
145, 147, 148, 151-175, 179-182,
185, 187-196, 199-206, 208, 210,
211, 219-224, 232, 236, 239-259,
261-268, 270, 272-276, 279, 280,
282, 284, 285, 286, 300, 302, 315-
317

Կիլիկյան Հայաստան 61

Կիպրոս 23, 40, 108, 116, 131-134, 158,
196, 204, 206, 208, 232, 233, 236,
242-244, 248, 256, 265, 274, 279,
281, 311

Կիրովարդ, տե՛ս Գանձակ

Կըշլա Մեյդան 41

Կյուրեսին 75

Կոկիսոն 185, 200, 225, 257, 261, 302

Կոնիա, տե՛ս Իկոնիա

Կոնստանցա 111

Կոսմուդաս 78

Կոստանդնուպոլիս 7, 27, 29, 30, 34,
42, 46, 47, 50, 70, 72, 73, 100,
104, 112, 116-118, 121, 145, 147,
160-163, 165-167, 173, 174, 178,
180, 184, 186, 189, 190, 192, 194,
199, 213, 214, 216, 218-220, 239,
242, 263, 267, 271, 283, 285, 300

Կովկաս 201, 257

Կրետե 313

Կուտինա 99

Հ

Հալեպ 12, 19, 20, 29, 34, 39, 55, 70,
75, 78, 82-84, 92, 138, 145, 155,
156, 186, 194, 195, 199, 200, 222,

229, 230, 232, 234, 235, 244, 250,
254, 263, 265-272, 276, 284, 300,
302, 315, 317

ՀՀ, տե՛ս Հայաստանի

Հանրապետություն

Հանք 12, 14, 23, 30, 37, 38, 45, 64,
67, 80, 81, 83, 90, 92, 103, 109,
110, 111, 114, 116, 142, 143, 155,
180, 182, 183, 186, 192-194, 197,
198, 207, 224, 230, 235, 247, 249,
251, 252, 263, 265, 270, 282, 307,
311, 318

Հանի-Հապիպլի 22, 52, 53, 200

Հանիտերե 78

Համիդիե 28, 48, 194, 270

Հայ լեռ, տե՛ս Գյավուր դաղ

Հայաստան 3, 5-8, 10, 25, 64, 68, 102,
113, 128, 140, 177

Հայաստանի Հանրապետություն 7,
88, 91, 99

Հայկական ծոց, տե՛ս

Ալեքսանդրոսի ծոց

Հայկական Կիլիկիա 270

Հայոց ծոց, տե՛ս Ալեքսանդրոսի ծոց

Հայֆա 135

Հասան-Բեյլի 43, 45, 74

Հավր 131

Հարգան, տե՛ս Հանք

Հարիմ 271

Հեղեղատ, տե՛ս Մուստիա

Հյուսիսային Ամերիկա, տե՛ս

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ

Հյուսիսային Սիրիա 241

Հովիտ, տե՛ս Այնթապ

Հորդանան 135

Հոռմ 261

Հոռմկլա 270, 271

Հունաստան 64, 115, 116, 157, 232,
253, 254

Ղ

Ղարաբաղ, տե՛ս Արցախ
Ղուխնագ, տե՛ս Ղուլնագ
Ղուլնագ 95
Ղուրա 78

Ճ

Ճէպէլ Պէրէմբ, տե՛ս Ջերբի-
Բերբեր
Ճիհուն 65
Ճսրը-Շղուր, տե՛ս Ջիտ-Շոր

Մ

Մալաքիա 164, 221, 241, 311
Մամեստիա 42, 139, 153, 154, 231,
266, 302
Մայր Աթոռ, տե՛ս Սուրբ Էջմիածին
Մայրեացջուր 262
Մարաշ 14, 23, 27, 30, 34, 45, 59, 72-
74, 82, 83, 84, 90, 92-95, 97, 139,
141, 155, 156, 164, 185-187, 189,
193-195, 203, 218, 222, 223, 225,
226, 228, 229, 230, 232, 248, 250,
251, 263, 265, 268-271, 282, 300,
308, 315
Մարզվան 221
Մարսել 131
Մարսել, տե՛ս Մարսել
Մեծ Բրիտանիա 64, 153, 157-159,
183, 218
Մեծ Թուրքիա 70
Մեծ Հայք 262
Մեհրիջ 271
Մեղրի 134
Մեղրի Էարա 138

Մեսքեն 85

Մերսին 27, 30, 31, 40, 41, 43, 45, 65,
92, 93, 94, 112, 116, 117, 139, 147,
152, 156-158, 164, 189, 194, 207,
244, 250, 266, 269, 277, 283, 284,
300, 317

Մերձավոր Արևելք 24, 63, 143, 159, 187
Միջագետք 62, 65, 128
Միջերկրական, տե՛ս
Միջերկրական ծով
Միջերկրական ծով 29, 65, 70, 135,
147, 157, 261, 281, 300

Միջին բաղ 78
Միջնաբերդ, տե՛ս Հանրն
Միսիս, տե՛ս Մամեստիա
Միսալ 185

Մշո դաշտ 208
Մոնարկա 132, 133, 138
Մոսկվա 3, 101, 126, 186
Մոսուլ 65, 85
Մովսեսի լեռ, տե՛ս Մուսա լեռ
Մուարաբ 271
Մուդրոս 138, 140
Մուր 269
Մուշ 38, 52, 200, 221, 255, 257
Մուսա լեռ 6, 22, 52, 55-58, 81, 86,
89, 90, 131, 196, 199, 281, 317

Յ

Յոզղատ 164, 192, 193, 267
Յոդ Աղզի 54
Յոդունօլու 22, 53
Յունաստան, տե՛ս Հունաստան

Ն

Նարլուս 135
Նաջարի 231
Նեղոս 31

Նիզիք 231

Նիկոմեդիա 173
Նյու Յորք 119, 188
Նոր Նախիջևան 173, 189

Շ

Շապին-Գարահիսար 52, 81, 221
Շապին-Կարահիսար, տե՛ս
Շապին-Գարահիսար
Շար 230, 302
Շարդեր, տե՛ս Շեյխ-Մուրադ 45
Շարլոտենբուրգ 121
Շեյխ-Մուրադ 45
Շեյխ-Մուրատ, տե՛ս Շեյխ-Մուրադ
Շեյխ-Օրդու 56, 58
Շեքերտեր 94, 227
Շէկերտեր, տե՛ս Շեքերտեր
Շիվիլի 224
Շուշի 184

Չ

Չարսանջակ 221
Չախ-Մարզվան, տե՛ս Չոխ-Մարզվան
Չախլ Դեր 153
Չոխ-Մարզվան 12-14, 28, 44, 74, 79,
139, 154, 192, 195-198, 200, 204,
207, 208, 224, 235, 236, 246, 247,
249, 250, 255, 273, 300, 302, 315, 316
Չուզուր-Օվա 31
Չուխուր-Օվա 152

Պ

Պահն, տե՛ս Պայաս
Պաղեստին 128, 132, 138, 139, 156,
Պայաս 203, 231, 269, 270, 316
Պապեռոն 262

Պետերբուրգ, տե՛ս Սանկտ
Պետերբուրգ
Պերգնկա 76
Պիթիաս 52, 53
Պիրեյ 253
Պոզանթ, Պոզանտ
Պոզանտ 65, 78, 139
Պոզայր 78
Պոլիս, տե՛ս Կոստանդնուպոլիս
Պորտ-Սաիդ 22, 58, 130, 131, 132

Ջ

Ջերբի-Բերբեր 93, 269, 270
Ջիրի 231
Ջիհան 152, 153
Ջիտ-Շոր 271

Բ

Բաս Բուլ-Այն 82
Բաբա 271
Բաֆա 135
Բողոսքո 173
Բումբիա 27, 41
Բուատ 134
Բումբինիա 111, 154, 232
Բուսաստան 3, 42, 69, 107, 112, 153,
154, 158, 164, 192, 201, 215, 231-
232, 256, 286

Ս

Ս. Պետերբուրգ, տե՛ս Սանկտ
Պետերբուրգ
Սալոնիկ 41, 104
Սահմանաբերդ, տե՛ս Մարաշ
Սամարղանդ 70
Սամսուն 221
Սան Բեմո 64
Սանկտ Պետերբուրգ 181, 268

Սասուն 13, 52, 81, 116, 191, 193, 205,
208, 220, 236, 240, 248, 252, 255,
257, 273

Սասուն-Մուշ 208

Սավուլուզ 56

Սարոն 135

Սեբաստիա 38, 39, 92, 221, 230, 241,
269, 270

Սելանիկ 130

Սելեկիա 269

Սելեկիա 195, 306

Սըվազ, տե՛ս Սեբաստիա

Սըվաս, տե՛ս Սեբաստիա

Սիհուն 65

Սիս 64, 65, 73, 84, 92, 154, 160, 169,
175, 184, 189, 207, 232, 249, 252,
263, 265, 269, 285, 300, 307

Սիրիա 62, 64, 70, 97, 129, 134, 139,
140, 141, 154, 156

Սղերզ 221

Սյունե 78

Սոֆիա 207

Սվետիա, տե՛ս Սուետիա

Ստամբուլ, տե՛ս

Կոստանդնուպոլիս

Սուետիա 52, 84, 86, 195, 196, 199,
200, 204, 236, 247, 250, 251, 255,
273, 281, 310, 316, 317

Սուլթանիե 78

Սուգայիթ 126

Սուրբ Էջմիածին 170

Սուրբուն 271

Սև ծով 138

Սևր 68

Վ

Վագրճ 52

Վահկա 197

Վան 3, 52, 68, 81, 100, 149, 221, 236
Վասպուրական 208, 255
Վիեննա 254, 258

Տ

Տանկաստան, տե՛ս Օսմանյան
կայսրություն

Տամալնրզ 53, 55, 56

Տավրոս 179, 262

Տարոն 257

Տարոն-Սասուն 205, 240

Տարսն 30, 60, 152, 154, 183, 186, 188,
194, 262, 263, 264, 265, 269, 312

Տարսուս 42

Տարոն 257

Տերոթ-Յուլ, տե՛ս Ջոխ-Մարզվան

Տեր-Ջոր, տե՛ս Դեյր Էլ Ջոր

Տետե աղան 283

Տեր Էլ Ջոր, տե՛ս Դեյր Էլ Ջոր

Տերգեվան 200

Տերե-Բյոյ 223

Տիգրանակերտ 38

Տրապիզոն 68, 149, 221, 232

Բ

Բում-Կալե, տե՛ս Հոռմկլա
Բումլու 230

Ց

Ու

Ուլմիա, տե՛ս Ջեյրուն

Ուրֆա, տե՛ս Եղեսիա

Փ

Փագարնրզ 93, 271, 272

Փայաս 275

Փարիզ 63, 101, 253, 313

Փյունիկիա 261

Փոֆր Ասիա 211, 241

Փոֆր Հայք 210, 242

Ք

Քարաթայո, տե՛ս Դեյրսիմ

Քերուսիե, տե՛ս Քեպուսիե

Քեպուսիե 52, 53, 196

Քեսաբ, տե՛ս Քեսապ

Քեսապ 84, 199, 208, 255, 273, 317

Քիլիս 60, 82, 83, 195, 196, 231, 232, 244,
251, 265, 270-272

Քիւմպեթ, տե՛ս Քյումպեթ

Քիշիֆլի 222, 223, 302

Քղի 221

Քիրեն 185, 225, 302

Քյոթահիա 99

Քյոթուն 230

Քյումե-Սյոյուա 78

Քյումպեթ 95

Օ

Օջախլի 200, 231, 235, 307, 315

Օնախլի, տե՛ս Օջախլի

Օսմանիե 42, 84, 187, 194, 270

Օսմանյան Թուրքիա, տե՛ս

Օսմանյան կայսրություն

Օսմանյան կայսրություն 28, 29, 33-

35, 47, 60-62, 64-66, 68-70, 72,

80, 85, 89, 93, 97, 99, 100, 104-

106, 108, 110, 112-117, 119, 121-

125, 127, 129, 138, 140, 142, 143,

147-153, 157-159, 169, 174, 177-

179, 187, 188, 198, 210, 211, 213-

217, 220, 222, 238, 241, 243, 253,

264, 285, 301

Ֆ

Ֆենիկ 78

Ֆրնտրնագ 77, 86, 218, 223, 302

Ֆիլիպիե 207, 248

Ֆոնուզ 78, 185, 196, 200, 224, 236, 265,
271, 273, 318

Ֆրանսիա 60-68, 90, 97, 128, 129, 140,
143, 152, 153, 155, 158, 159, 187, 219

Ֆրնուզ, տե՛ս Ֆոնուզ

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ռուբեն Գասպարյանի հիշատակին	3
Ադամայի կոտորածները 1909 թվականին	27
Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկիայում 20-րդ դարի սկզբին	29
Ադամայի 1909 թ. կոտորածները	33
Մուսա լեռ. Հերոսական օրեր	52
Այնթապի հայութեան գոյամարտը	59
Կիլիկիայի ինքնավարութեան հռչակումը 1920 թ. օգոստոսի 4ին	61
Հայերի ցեղասպանությունը Կիլիկիայում 1915-1916 թթ.	69
Նստաշրջան՝ մվիրված Զեքեթինի 1862 թ. ապստամբության 130-ամյակին	88
Մարաշի պաշտպանությունը	92
Գիտական լրատու	
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի երիտասարդ	
գիտաշխատողների 24-րդ նստաշրջանը	99
Կիլիկիահայությունը ցեղասպանության մախթեբին	103
Судебный процесс Талаата-Паши	121
Հայկական լեզեռնը (1916-1920 թթ.)	127
Եղեռնը Կիլիկիայում	145
Կիլիկիայի 19-րդ դարի վերջի - 20-րդ դարի սկզբի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների պատմությունից	147
Կիլիկիո կաթողիկոսական ընտրությունների հարցի շուրջ	160
Կիլիկիահայության կրթական վիճակը 19-րդ դ. վերջին - 20-րդ դ. սկզբին	177
Հայ ազգային կուսակցությունների գործունեությունը Կիլիկիայում 19-րդ դարի վերջին 20-րդ դարի սկզբին	191

Կիլիկիահայության կոտորածները և ինքնապաշտպանական մարտերը 1894-1896 թթ.	213
Հայ հեղափոխական դաշակցության գործունեությունը Կիլիկիայում XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին	238
Կիլիկիայի հայ ազգաբնակչությունը և վարչական բաժանումը XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին	261
Արխիվային վավերագրեր Կիլիկիայում Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության գործունեության մասին	273
Մի Բանի փաստաթուղթ Կիլիկիահայության սոցիալ-ֆաղափական կազմության մասին 1900-1908 թթ.	285
Վավերագրեր Կիլիկիահայության 1890-ական թթ. դրության մասին	301
Անճամուռների ցանկ	319
Տեղանունների ցանկ	333

ՌՈՒԲԵՆ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ
ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԵՎ
ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

РУБЕН ГЕНРИХОВИЧ ГАСПАРЯН
СБОРНИК СТАТЕЙ И ПУБЛИКАЦИЙ

Համակարգչային ձևավորումը՝ Ն. Աղամյանի
Համակարգչային շարվածքը՝
Լ. Քոսյանի և Մ. Երանոսյանի
Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան

Ստորագրված է տպագրության 20.12.2013 թ.:
Տպաքանակը՝ 200 օրինակ:

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՎԱԴԵՍԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
РА, 0019, Ереван, просп. Маршала Баграмяна 24/4
24/4, Marshall Baghramyan Ave., 0019, Yerevan
<http://www.academhistory.am>